

**КАФЕДРА
МІЖНАРОДНОЇ
ПОЛІТИКИ
УЖНУ**

УКРАЇНА В СИСТЕМІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ:

політичний, правовий,
економічний, безпековий, соціальний
та релігійний аспекти

МОНОГРАФІЯ

Ужгород
2020

КАФЕДРА
МІЖНАРОДНОЇ
ПОЛІТИКИ
УЖНУ

Ужгородський національний університет
Факультет міжнародних економічних відносин
Кафедра міжнародної політики

Рецензенти:

*доктор політичних наук, професор ,
декан факультету суспільних наук УжНУ,
Ю. Остапець*

*доктор філософії, заслужений діяч науки і техніки,
радник директора
Національного інституту стратегічних досліджень
С. Мітряєва*

*Коректор: Л. Герич
Верстка: Р. Андрейчик*

*Рекомендовано до друку
Вченою Радою ФМЕВ ДВНЗ УжНУ
(протокол № 2 від 18 вересня 2020 року)*

**Панов А.В., (керівник авторського колективу) Палінчак М.М.,
Нечипорук К.О., Казакова Л.О., Манайло-Приходько Р.Ю., Бокоч В.М.,
Панов В.О., Савка В.Я., Стеблак Д.М., Слободянюк А.О., Яцина П.Е.,
Лешанич М.М., Машкара-Чокнадій В.В.** Україна в системі європейської
політичної інтеграції: політичний, правовий, економічний, безпековий,
соціальний та релігійний аспекти: Монографія / ПП «АУТДОР-ШАРК».
Ужгород, 2020. – 320 с.

У монографії розглядаються політичні, правові, соціальні, релігійні,
економічні та безпекові аспекти євроінтеграції
Матеріали монографії можуть бути використані викладачами ВНЗ,
аспірантами, студентами.

УДК 327.39(477)+061.1ЄЄ
ББК Ф4 (4укр),01+Ф4(4),60
У-45

ISBN 978-617-7796-08-3
© Панов А.В., 2020

Монографія опублікована за підтримки Ордену Марії Терезії

Орден Марії Терезії – громадська організація та одноіменна приватна нагорода.

Заснований родиною **Панових** 27 березня 2015 року в місті Ужгород.

Місія Ордену:

- I. Нагородження осіб, які внесли значний особистий внесок у розвиток міста Ужгород та/або Закарпатської області у одній з чотирьох сфер:
1. економіка і бізнес
 2. освіта і культура
 3. імідж міста Ужгород/Закарпатської області
 4. розвиток громадянського суспільства
- II. Об'єднання особистостей, кожна з яких являє собою точку зростання, для досягнення ефекту синергії у розвитку міста Ужгород/Закарпатської області

Орден присуджується один раз на рік одній особі.

З травня 2016 року Орден отримав **Королівський патронат** родини **Габсбургів – Ерцгерцога та Королівського принца Шандора та Герти-Маргарети Габсбург-Лотрінген.**

Передмова

Верховна Рада України встановила незворотність європейського та євроатлантичного курсу України, внівши відповідні поправки у Преамбулу Конституції України. Окрім чіткої фіксації зовнішньополітичного курсу, ця норма має і фундаментальне внутрішнє значення – ідентифікація європейської ментальності, вибір способу і стандартів життя. Напевно не буде перебільшенням твердження, що саме в цьому сенсі євроінтеграція є важливою для кожного українця.

Безперечно, інтеграційна тематика була об'єктом багатьох фахових досліджень. Здається, вже не існує тієї сфери, яка б не була вивчена, описана, проаналізована. Але – життя «по-європейськи» настільки багатогранна категорія, що завжди знайдеться місце для нових наукових розвідок.

Представлена увазі читача книга є колективною працею науковців кафедри міжнародної політики УжНУ. Вона творилася в Ужгороді – місті з тисячолітньою історією співіснування у рамках багатьох європейських держав; місті, пропитаному духом Європи; місті, де кожен його мешканець є носієм гену західної європейської культурної цивілізації; місті, що є столицею унікального регіону, який межує з чотирма державами ЄС, а з робочих приміщень кафедри можна спостерігати за тим, як вирує життя у сусідній Словаччині та Угорщині.

Монографія спробувала поєднати результати досліджень і погляди колективу, в якому кожен його учасник є особистістю – зі своєю філософією, розумінням життя і інтересами. Вона розглядає політичні, правові, соціальні, релігійні, економічні та безпекові аспекти євроінтеграції. За структурою більше схожа на збірник есе, поєднаних загальною тематикою. Вважаємо, що це видання покликане розширити панораму знань про європейське життя, розкриваючи його окремі сегменти.

Ален Панов,
Завідувач кафедри міжнародної політики УжНУ,
доктор філософії, професор кафедри

РОЗДІЛ 1. ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ СПІВПРАЦІ УКРАЇНИ ТА ЄС

СТРАТЕГІЯ СХІДНОГО РОЗШИРЕННЯ ЄС ПІСЛЯ РОЗПАДУ
СОЦІАЛІСТИЧНОГО БЛОКУ

Савка Віталій Янович,
старший викладач кафедри міжнародної політики
факультету міжнародних економічних відносин
Ужгородського національного університету

У кінці 1960-х – на початку 1970-х років робилися численні спроби подолання блокового протистояння держав, що склалося на європейському континенті за післявоєнний період. Радянська сторона прагнула до пошуків мирних рішень у рамках встановлення стосунків між інтеграційними структурами Сходу і Заходу. Захід, в цілому з готовністю відгукнувся на спроби соціалістичних країн здолати «залізну завісу», проте відреагував на них у дусі актуальної на той момент «політики диференціації» - політики, спрямованої на поділ Східного блоку шляхом протиставлення його членів один одному. Ставка робилася на неоднорідність і можливість «відриву» низки східноєвропейських країн від РЕВ. Саме така схема взаємодії лягла в основу політики ЄЕС, який прийняв у **1969 році рішення про розвиток стосунків з соціалістичними країнами, але не з їх структурами**. У рамках цієї стратегії в 1974 році Комісія ЄЕС запропонувала кожній з країн соціалістичної співдружності підписати із Спільним ринком торговельні угоди. Пропозиція не була прийнята. Замість цього, через два роки РЕВ виступила з ініціативою підписати протокол про співпрацю з ЄЕС. В ході переговорів, які проходили непросто, ЄЕС прагнуло включити в Угоду пункт про статус «нації з найбільшим сприянням», що давало б ЄЕС можливість проводити диференціацію між країнами східного блоку [¹, с. 318-319]. Таким чином, політика ЄЕС відносно Східної Європи була усього лише однією з ланок загальної стратегії Заходу, що полягала в «поступовій, ретельній і мирній роботі», спрямованій на «поглиблення тріщин» у світовій системі соціалізму.

Заради об'єктивності слід визнати, що головним архітектором східноєвропейської політики на заході на той період були Сполучені Штати Америки. Так що загальна тенденція до налагодження транс'європейської співпраці потрапила в тінь взаємовідносин двох світових держав, США і СРСР. Компетенцією західних європейців залишалася лише та чи інша модифікація загальної лінії, зумовлена прагненням подолати пута

¹ Cameron Fraser. The European Community and Eastern Europe / Clesse Armand, Tóké Rudolf (Ed.). Preventing a new East-West Divide: The Economic and Social Imperatives of the Future Europe. Baden-Baden: Nomos, 1992. 566 p.

атлантизму, що не допускав маневрування в стосунках на континенті [2]. Поза сумнівом, ключова роль в налагодженні контактів між Європою західної і Європою східною, а, отже, і в еволюції політики Співтовариства відносно східноєвропейських держав, належала очолюваній генералом Де Голлем Франції, для якої «Схід ніколи не переставав бути частиною Європи» [3, с. 245]. «Якщо ми хочемо мати Європу, то вона має бути Європою, а не Америкою плюс окремі європейські держави» [4, с. 247] - неодноразово повторював Де Голль. Генерал виношував ідею створення єдиної Європи від Атлантики до Уралу. Він мислив її як «Європу батьківщин», в якій кожна країна, делегуючи частину свого суверенітету загальноєвропейським структурам, проте, зберігала б свою політичну самостійність і національну самобутність. Не завжди досить послідовно, з оглядкою на зростаючу потужність Німеччини і претензії на лідерство з боку Великобританії, де Голль і подальші лідери Франції вели свою країну до європейської єдності. Європейські інтереси, знаходячись в постійній боротьбі з національними, перемогли в рішучості генерала не йти від реальності європейських націй.

Найбільш послідовним з усіх французів у відстоюванні інтересів об'єднання Європи був Жан Моне, який в 1952 році розробив план європейського об'єднання, і який став першим президентом ЄОВС. Ж. Моне ще в 60-і роки висловлювався в тому дусі, що проблема будівництва Сполучених Штатів Європи не обмежиться межами однієї лише західної Європи і рано чи пізно на порядок денний постане питання про впорядкування стосунків з державами Східної Європи. Тоді ж, в 1962 році Ж. Моне і його Комітет сприяння СШЄ пропонували створити комісію із співпраці між Співтовариством і країнами Східної Європи. Проте в умовах глобального протистояння двох систем його проект не мав перспективи.

Поступово Францію в просуванні на схід обійшла ФРН. Наполегливу і послідовну позицію Німеччини у справі європейської інтеграції та розширення зумовлювала надія на зв'язок перспективи об'єднання континенту з можливістю об'єднання двох частин німецької нації. Канцлер ФРН В. Брандт в суперечках зі своїми опонентами у Бундестазі наполягав на тому, що «прогрес на шляху до німецької єдності можливий лише у міру загального і кардинального поліпшення стосунків між Сходом і Заходом» [5, с. 250]. У листопаді 1970 року, викладаючи у Бундестазі програму загальноєвропейської політики на найближче десятиліття, в числі інших заходів він запропонував розширення ЄС за рахунок країн, що бажають вступити в нього. Він також закликав використати можливості, що з'явилися на той момент, спілкування і співпраці з державами Східної Європи

² Так, якщо в середині 60-х років США узяли на озброєння доктрину "мирного залучення", то Франція і Німеччина вважали за краще діяти у рамках різних варіантів моделі "мирного проникнення". На цій моделі ґрунтувалася французька "культурна політика" і західнонімецька "східна політика".

³ Брандт Вилли. Воспоминания. М., 1991. 528 с.

⁴ Брандт Вилли. Воспоминания. М., 1991. 528 с.

⁵ Брандт Вилли. Воспоминания. М., 1991. 528 с.

[⁶, с. 481]. Більш предметно він заговорив про бажаність поєднання процесу розширення ЄЕС з інтенсифікацією зв'язків зі східноєвропейськими державами в 1972 році, в самий переддень наради в Гельсінкі: «Західноєвропейська інтеграція, з одного боку, і співпраця між Західною і Східною Європою - з іншого, не суперечать, а доповнюють один одного». «Розширене співтовариство формується не як блок проти Сходу: воно може, у тому числі завдяки зміцненню соціальних компонентів, стати істотним механізмом європейського мирного порядку» [⁷, с. 482]. У той час успіх інтеграції, а, отже, і поширення її в тих або інших формах на схід, бачився, передусім, крізь призму зміцнення франко-німецького ядра співтовариства і розширення економічних та науково-технічних стосунків між Східною та Західною Європою.

У період підготовки і «розквіту» гельсінського процесу керівництво ЄЕС почало серйозно замислюватися про основи формування єдиної, самостійної, незалежної від США східної політики Співтовариства. Ця позиція знаходила сприятливий відгук з боку східних сусідів по Європі. Стратегія ЄЕС 70-х і потім 80-х років була в першу чергу спрямована на розширення діапазону і ступеня співпраці в Європі. Не відкидалася можливість географічного розширення Спільного ринку, хоча можливість «справжнього розширення на схід» на той момент залишалася поза увагою його членів. Віллі Брандт писав із цього приводу: «Ймовірно, що та або інша країна поповнить його членство, але повного розширення на схід не станеться»... І далі: «мені здається вірогідною багатопланова співпраця різної інтенсивності між ЄЕС і Східними державами, включаючи Радянський Союз» [⁸, с. 485]. Ця багатопланова співпраця, на його думку, могла призвести до появи нової міжблокової організації для всієї Європи [⁹].

Прояв самостійності в питаннях налагодження стосунків зі Східною Європою викликав неабияке занепокоєння в Сполучених Штатах. Г. Кісінджер, зокрема, нарікав на те, що західноєвропейські країни не приймають більше беззастережно стратегічні концепції Сполучених Штатів, оспорюють американські пропозиції щодо організації Європи. В той же час, він визнавав, що Об'єднана Західна Європа стане потужним магнітом для Східної Європи.

Західні європейці в руслі теорії конвергенції розвивали тезу про можливість включення «оновлених» країн Східної Європи в деякий «єдиний європейський політичний простір», в «Європу батьківщин». ЄЕС, як організація переважно економічного плану, була зручним приводом для загальноєвропейського зближення і для впливу на інші сторони життя в

⁶ Брандт Вилли. Воспоминания. М., 1991. 528 с.

⁷ Брандт Вилли. Воспоминания. М., 1991. 528 с.

⁸ Брандт Вилли. Воспоминания. М., 1991. 528 с.

⁹ В якості бази для появи такої структури він, передусім, бачив сфери екології і проблем безпеки. Таким чином, поява загальноєвропейського відомства з охорони довкілля могла бути, в уявленні автора "східної політики", першим кроком на шляху подолання європейських меж і встановлення реальної атмосфери співпраці загальноєвропейського масштабу.

«соціалістичному таборі». Важливим важелем впливу визнавалося економічне співробітництво. Так, В. Брандт вважав, що економіка на певний час залишиться особливо важливим елементом східноєвропейської політики як Німеччини, так і Співтовариства. Канцлер вважав, що економічні проекти, здійснювані Заходом в східноєвропейських країнах, повинні охоплювати як сферу економічних стосунків, так і сферу ідеологічного впливу на східноєвропейські країни.

Проте вже до кінця 70-х років знову проявилася тенденція до погіршення діалогу Схід-Захід [10]. «Європейські стосунки», стосунки між двома інтеграційними структурами і двома угрупованнями з кінця 70-х років знову потрапили в тінь стосунків двох супердержав - СРСР і США. У своєму наступі на Східний блок Захід став активніше використовувати і економічні важелі. Проте слід зазначити, що політика бойкоту Східної Європи не завжди була по кишені західним європейцям. Франція, Німеччина та Італія не упускали можливості отримати вигоду від економічних можливостей, що відкривалися на Сході.

З кінця сімдесятих років на континенті, на тлі загального погіршення стосунків між Москвою і Вашингтоном робилася політика «дрібних кроків», розрахована на досягнення результату в майбутньому. Одним з таких кроків можна вважати запуск механізмів регіональної Придунайської і Альпійсько-адриатичної співпраці. Іншим - початок процесу розширення інтеграційної структури ЄЕС за рахунок менш успішних в економічному плані частин Європи [11]. Крім того, самі західні експерти відмічають, що в 1983-84 рр. РЕВ почала демонструвати гнучкіший підхід у взаємовідносинах з ЄЕС, а Угорщина і Чехословаччина прагнули вийти за рамки секторальних договорів із Спільним ринком [12, с. 319].

Зміцнення інтеграційних тенденцій в західній частині Європи у 80-і роки практично паралельно супроводжувалося згасанням інтеграції в східному блоці. Після наради в Гельсінкі процес інтеграції не став загальноєвропейським, як це замислювалося ініціаторами процесу Гельсінкі з радянського боку, він став переважно західноєвропейським. Тоді як М. Горбачов лише декларував гасло Спільного Європейського Дому, лідери Співтовариства пропонували конкретні плани розвитку західноєвропейської інтеграції. У питаннях політичного устрою між собою змагалися і взаємно доповнювали один одного, принаймні, чотири основні моделі: американська модель Атлантичної Європи [13], Федеративна Європа Жана Моне [14], ідея

¹⁰ У грудні 1979 року у відповідь на розміщення в Європі радянських ракет СС-20, НАТО приймає рішення про розгортання в західній частині континенту ракет "Першинг-2" і крилатих ракет.

¹¹ У 1981 році в ЄЕС була прийнята Греція, а в 1986 році - Португалія та Іспанія.

¹² Cameron Fraser. The European Community and Eastern Europe / Clesse Armand, Tóké Rudolf (Ed.). Preventing a new East-West Divide: The Economic and Social Imperatives of the Future Europe. Baden-Baden: Nomos, 1992. 566 p.

¹³ Основою Атлантичної Європи американські автори ідеї бачили партнерство США, Західною Європи і Японії. Головною сферою взаємодії повинна була стати економіка. В Європі ця модель знайшла своїх прибічників головним чином серед «антагоністів» континентальної Європи: англійців, шведів, данців.

Європейської конфедерації держав Шарля де Голля [15] і анархічна ідея Європи держав або «нічиєї Європи» [16].

Успадкувавши риси усіх чотирьох моделей, Європейське Співтовариство досягло кінця ХХ століття як спільнота національних урядів і космополітичних технократів. На його діяльність впливали і продовжують впливати всілякі недержавні суб'єкти і інститути, економічні структури, ринки, біржі і тому подібне, причому не лише загальноєвропейські, але і позаєвропейські. Таким чином, можна констатувати, що, здолавши декілька східців інтеграційного розвитку, Європа все ж не змогла здолати головного - своєї чутливої залежності від зовнішніх суб'єктів, і в першу чергу - США. Мотором європейського об'єднання весь цей час залишалися Франція і Німеччина. Розуміння того, що суперництво здатне спричинити лише катастрофу для усього континенту, дозволило цим державам прийняти дуже відповідальне рішення про те, щоб очолити рух до загальноєвропейського єднання, навіть ціною тимчасових фінансових та економічних жертв.

У кінці 80-х років ЄЕС уклало угоди про співпрацю з низкою країн що входили на той момент до РЕВ. Проте тоді ніхто не наважувався передбачити, як далеко можуть зайти ці стосунки. Збігнев Бжезинський, який обіймав посаду радника Президента Дж. Картера з питань національної безпеки, відмічав відмінності в підходах окремих європейських країн: "Спочатку Франція неохоче підтримувала розширення Європейського союзу на схід. У цьому питанні в основному лідирувала Німеччина за підтримки Америки, але при меншому ступеню її участі, ніж у випадку розширення НАТО" [17, с. 86]. Політика Франції в питанні наряду і меж розширення завжди ретельно прораховувалася з точки зору можливого впливу цього процесу на її лідируючі позиції в Співтоваристві. Спочатку побоюючись, що розширення Європейської Спільноти послужить «найбільш відповідним притулком для колишніх комуністичних країн» [18, с. 86], вона, проте, вмить

Америка, в їх уявленні, повинна була сфокусувати на собі усі економічні, інформаційні і інтелектуальні потоки атлантичної Європи.

¹⁴ Модель федеративної Європи здолала декілька змін у своєму розвитку. Будучи узятю за основу брюссельськими функціонерами, вона зазнала значне число поправок до сучасних реалій. У центрі дискусій навколо цієї моделі завжди знаходилося питання делегування суверенітету. У Брюсселі вважали, що основна робота по управлінню федеративною Європою повинна знаходитися в руках Комісії європейських спільнот. Ця комісія наділялася в їх розумінні основною роллю по виробленню політики ЄС.

¹⁵ Метою Європи держав Шарля де Голля була гармонізація практики і політики європейських держав. Під Європою держав він розумів, передусім, створення механізму постійних консультацій і вигідного обміну між європейськими національними системами. На його думку, європейська Спільнота - це засіб розширення, а не звуження суверенітету держав-членів.

¹⁶ Ідея "нічиєї Європи" виникла як ідея анархістсько-опозиційна, що заперечує як конфедеративну модель Брюсселю, так і федералістський план де Голля. У основі цієї ідеї уявлення про відносно анархічну Європу першої половини ХХ століття, переконаність в тому, що ніяке Європейське Співтовариство не здатне утримати держави-члени від суперечок і сварок. Єдине, на що здатне таке Співтовариство - це створити моральні і інституціональні рамки для захисту індивідуальних прав націй і загальних національних інтересів.

¹⁷ Бжезинский Збигнев. Великая шахматная доска. М.: Международные отношения, 1999. 256 с.

¹⁸ Бжезинский Збигнев. Великая шахматная доска. М.: Международные отношения, 1999. 256 с.

змінити свою позицію на користь південного розширення альянсу, коли про свою зацікавленість в східному розширенні заговорила Німеччина. Розуміння того, що зміцнення Німеччини в історичній Миттель Ойропі серйозно порушить існуючий баланс не на її користь, Франція перейшла до активного формування середземноморського флангу ЄЕС. Проте така позиція Франції була помилково сприйнята в Східній Європі. Оцінивши це рішення як відмову у прийомі, східні європейці зробили ставку на ближчі стосунки із США і, в міру можливостей, з Німеччиною та Італією, тобто з найбільш послідовними прибічниками американської присутності в європейській політиці.

Східний напрям стратегії інтеграції завжди був найменш опрацьованим. Про це свідчить непідготовленість ЄЕС до подій на Сході Європи. Зближення очікувалося, передбачалося, але ніхто з лідерів Заходу не зміг передбачати те, що його доведеться організувати в такі короткі терміни. З осені 1989 року в центр східноєвропейської стратегії ЄЕС була висунута ідея «концентричних кіл» голови КЄС Ж. Делора. Згідно цієї стратегії, ядром інтеграції повинен був стати поглиблений союз 12-ти держав, до нього повинні примикати держави ЄАВТ, а замикати усю цю конфігурацію в якості зовнішнього кола - країни Східної Європи, що вступили на шлях ринкових реформ і демократизації. На думку Ж. Делора, така схема, перш за все, дозволила б країнам СЄ приєднуватися до різних інтеграційних орбіт залежно від досягнутого прогресу.

Важливим підготовчим етапом в розвитку східної політики ЄЕС стала розробка планів підтримки демократичних процесів в країнах східного блоку, з приводу чого в листопаді 1989 року відкрилася позачергова сесія глав держав і урядів Європейського Співтовариства в Парижі.

Було очевидно, що однієї тільки волі Співтовариства йти назустріч країнам Східної Європи було недостатньо. На січневу 1990 р. сесію Європейського Парламенту були внесені пропозиції про можливість створення Фонду для надання допомоги процесу формування нових політичних сил в країнах Східної Європи. Причому, передбачалося не лише фінансова підтримка нових політиків і окремих партій, але і передача «ноу-хау» західної парламентської демократії. Вже маючи досвід вкладення коштів в східноєвропейські реформи, що не виправдало мети, Захід в цілому, і Співтовариство зокрема, цього разу віддали перевагу тактиці «навчання східноєвропейців самостійній допомозі», лише в екстрених випадках вдаючись до допомоги фінансової. З цією метою ЄЕС ініціювало створення «комітету 24-х» - союзу 24-х промислово розвинених країн світу, що здійснюють тісну взаємодію з урядами і експертами «країн Східної Європи, що просуваються до ринку і демократії» [¹⁹, с. 322].

У завершальному документі Страсбурзької сесії ЄЕС в грудні 1989 р.

¹⁹ Cameron Fraser. The European Community and Eastern Europe / Clesse Armand, Tökés Rudolf (Ed.). Preventing a new East-West Divide: The Economic and Social Imperatives of the Future Europe. Baden-Baden: Nomos, 1992. 566 p.

відзначалося, що Співтовариство розглядає зміни, що відбуваються в Східній Європі, як надію на можливість подолання розколу Європи: «Європейське Співтовариство і країни, що входять до нього, зовсім не прагнучи отримувати односторонню вигоду з нинішнього становища, мають намір надавати допомогу країнам, які обрали шлях демократичних змін» [20]. А в завершальному комюніке сесії Ради міністрів ЄЕС, що відбулася 7 лютого 1990 р. уточнюється, що погоджена допомога повинна надаватися на базі зобов'язань зацікавлених країн здійснювати політичні і економічні реформи. Крім того, програма допомоги повинна відповідати ситуації, конкретним потребам і здатності кожної з цих країн ефективно її використати. На цьому етапі ще не проглядається взаємозв'язок фінансово-економічної і політичної допомоги з перспективою членства держав Східної Європи в ЄЕС, тому про існування нової східної політики Співтовариства на рубежі 90-х рр. говорити передчасно. Хоча в цілому, вже починається формування нового підходу до регіону.

Позачергова сесія Європейської Ради, що відбулася в квітні 1990 р. в Дубліні відкрила новий етап в сфері політичної співпраці зі східноєвропейськими країнами, ухваливши документ про встановлення відносин асоціації з ними. Нова система стосунків була покликана наблизити країни східної частини Європи до Співтовариства не лише шляхом розвитку нових економічних форм співпраці, включаючи створення зон вільної торгівлі, але і створити постійний механізм політичних консультацій. Переговори про укладення угод другого покоління з такими країнами як Угорщина і Чехословаччина планувалося почати вже в 1990 році. Але програма розширення була відсунута за рахунок програми поглиблення стосунків між самими західноєвропейцями [21].

Певна непередбачуваність процесу реформ в СРСР і невпевненість у власних силах східних європейців ще деякий час утримували Співтовариство від рішучих заходів по наданню фінансово-економічної допомоги східноєвропейським країнам. Прем'єр-міністр Великобританії неодноразово висловлювалася про необхідність того, щоб економічна допомога країнам Східної Європи відповідала глибині політичних реформ, що проводилися в цих країнах.

Розпад Радянського Союзу і очолюваного ним східного блоку позначився на переоцінці світових загроз і вплинув на ставлення до Сполучених Штатів. Союз із США раніше обіцяв європейцям захист у разі глобальної війни, але не міг розв'язати проблему локальних внутрішньоконтинентальних конфліктів, що виникали в новій ситуації. Належало переглянути і наново збалансувати вже існуючі міжнародні системи. І в зв'язку з цим велика надія покладалася на НБСЄ.

²⁰ The European Council [Strasbourg Summit 1989], Strasbourg, 8-9 December 1989 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://aei.pitt.edu/1395/1/Strasbourg_1989.pdf

²¹ У 1990 р. п'ять країн Євросоюзу (Франція, ФРН, Бельгія, Нідерланди і Люксембург) підписали Шенгенську угоду, яка започаткувала процес політичної інтеграції на заході Європи.

У листопаді 1991 року в Парижі зібралися глави усіх держав-членів НБСЄ з метою оцінити нову міжнародну ситуацію і виробити шляхи управління нею. 21 листопада на нараді був прийнятий документ з дуже актуальною і багатообіцяючою назвою - Паризька хартія для нової Європи. Це був блискучий за намірами документ, який враховує кардинальні зміни, що сталися на Європейському континенті і у світі після розпаду СРСР і східного блоку. На його основі можна було будувати дійсно якісно нові міжнародні відносини, нову велику Європу: «Спільна рішучість і наша зростаюча взаємозалежність допоможуть подолати недовіру, що існувала впродовж десятиліть, підвищити стабільність і побудувати єдину Європу» [22]. Документ визначав не лише напрями спільного руху, але і конкретні механізми їх здійснення [23]. Відбулося ще декілька загальноєвропейських зустрічей різного формату, що ставили метою згуртувати Європу перед новими викликами.

На початку 90-х виникла нова ситуація: розпад СРСР і східного блоку, поява потужної об'єднаної Німеччини. Усе це поставило під загрозу довгострокові стратегічні плани розвитку західної інтеграції. В умовах, коли більшість аналітиків стійку рішучість західних європейців до інтеграції приписували саме чиннику наявної зовнішньої загрози, закономірно поставало питання, а чи не втратить Співтовариство не лише темп, але і сам стимул до подальшої інтеграції? І чи не стануть внутрішні протиріччя причиною його прискореного розпаду? Якраз в період революційних змін в СРСР і Східній Європі Співтовариство пережило загрозу паралічу. Власне, перед ним, як і перед східною інтеграцією постало питання: що робити, саморозпуститися, продовжувати функціонувати відповідно до початкових цілей, або діяти з урахуванням нових реалій, істотно модифікувавши свою політику? Усі ці питання належало вирішувати на зустрічі Європейської Ради в Маастрихті в грудні 1991 року.

Доленосний саміт Європейської Ради у Маастрихті прийняв виклик часу. Його учасники вирішили діяти з урахуванням нових реалій. На основі його рішень у лютому 1992 року в Маастрихті був підписаний Договір про Європейський союз. Основні структурні цілі залишалися колишніми, проте відтепер вони були чіткіше прописані і дістали назву «Трьох стовпів європейської політики ЄС». Перший з них, - економічний, включив усі вже досягнуті до того моменту договори, а також договори, що знаходилися у стадії розробки, у сфері економічного співробітництва. Другий відповідав за спільну зовнішню політику і політику безпеки, здійснення якої поклали на той момент на ЗЄС. До повноважень третього входили завдання щодо

²² Парижская хартія для новой Европы. Итоговый документ Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе, состоявшегося в Париже 21 ноября 1990 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/file/995_058

²³ Окрім активізації консультацій, передбачався розвиток структур НБСЄ: в Празі був створений секретаріат НБСЄ, у Відні - центр по запобіганню конфліктам, у Варшаві - бюро по вільних виборах. Було запропоновано створити парламентську асамблею НБСЄ, до якої увійшли б члени парламентів усіх держав-учасниць.

погодження внутрішньої політики і законодавчої діяльності. Тут же малася на увазі співпраця з таких питань як міграція, боротьба з поширенням наркотиків і тероризмом. ЄС належало рухатися у напрямку єдиного ринку, валютного союзу і вироблення спільної зовнішньої та оборонної політики і політики безпеки. Крім того, належало працювати над інституціональними і конституційними рамками Співтовариства. У Маастрихтському договорі, нарешті, було приділено досить уваги політичній співпраці з країнами Східної Європи і Прибалтики. Зокрема, у рамках «другого стовпа» договору передбачалося розширення взаємодії з питань узгодження зовнішньополітичних акцій з державами колишньої Східної Європи і країнами Прибалтики. Таким чином, маастрихтський саміт замість того, щоб переглянути або відкласти деякі з колишніх цілей ЄС, знову підтвердив їх, а також намітив графік їх виконання.

Одним з головних на Маастрихтському саміті, звичайно ж, стало питання про східну політику ЄС. Лідерам країн ЄС належало вирішити: чи слідувати обіцянкам, даним державам Східної Європи у кінці 80-х років в якості стимулу їх виходу зі східного блоку, або прийняти відносно них якусь принципово нову політику. І тут знову виявилася актуальність плану Жака Делора. Його концепція федерації держав-націй стала вдалою реакцією і відповіддю євроскептикам і у Франції, і в ЄС в цілому. З одного боку, планом зберігалися держави-нації, з іншого боку, йшлося про федерацію, здатну надати європейській спільноті необхідну політичну монолітність і надати їй можливість виступати як єдине ціле. Причому, малося на увазі створення федерації різної геометрії, або різних швидкостей, що було розраховано на тривалу перспективу. Як би там не було, пошук специфічного європейського шляху до організації свого економічного і політичного простору, окрім прихильності з боку виконавчої влади отримав підтримку і у населення. Схвалення цього плану основними політичними партіями стало важливою подією в громадському житті Франції. У інших країнах наявність спільної точки зору на ідею єдиної Європи на якийсь час згладила протиріччя між правими і лівими, посприявши політичній консолідації суспільств.

Ухвалення основного рішення припускало ще багато подальших кроків. У подальший період необхідно було визначитися з темпами і механізмом екстенсивного розвитку Співтовариства. До 1991 року ЄС вже здолав північну і південну хвилі розширення, приєднуючи держави з різним рівнем економічного розвитку і різними культурами. Кожен етап такого розширення вимагав серйозної підготовки і взаємного пристосування. Але ніколи ще політика розширення ЄС не стикалася з труднощами такого порядку, які їй належало здолати в ході розширення на схід. Ситуацію значно ускладнювало і завдання одночасної інтенсифікації зв'язків усередині співтовариства, що отримало назву «поглиблення Співтовариства». Прагнення поєднати два завдання – «розширення» і «поглиблення» - наклало відбиток на політику Співтовариства впродовж усіх 90-х років.

Які очікування пов'язували країни Євросоюзу з рішенням про розширення? Передусім, надію на те, що включення нових членів зміцнить

безпеку, стабільність і процвітання Європи. До того ж, цим жестом західні європейці, відповідно до їх ідеології, «спокутуватимуть свою провину перед східними європейцями, які усі роки залізної завіси страждали за свободу Заходу». Таким чином, тут приєдналися ще й, так би мовити, моральні зобов'язання. Моральні зобов'язання безпосередньо торкалися Німеччини, яка завдячувала сміливості угорців і чехів, які в 1989 році пропустили через свої кордони на захід східних німців. Особливо популярним в 90-і роки стала озвучена Г.-Д. Геншером в травні 1992 року теза про неподільність європейської безпеки і про взаємозалежність становища в цій сфері в обох частинах Європи. Під цим малося на увазі, передусім, те, що нестабільність і занепад в Східній Європі можуть спричинити експорт нестабільності в західну частину континенту у вигляді напливу біженців і, як наслідок, - зростання злочинності, фінансово-економічних махінацій і тому подібне. Крім того, західні європейці побоювалися, що не інтегрована Європа у будь-який момент може знову стати легкою здобиччю для Росії у разі зміцнення там націоналістичних сил, що прагнуть до відновлення втраченої могутності. Тому, вважали в ЄС, включати Східну Європу в Співтовариство у будь-якому випадку необхідно, правда, в якій якості - це ще належало обдумати в деталях.

По-друге, західні європейці прораховували, що інтеграція СЄ дозволить їм збільшити внутрішній споживчий ринок ще приблизно на сто мільйонів споживачів. Усе це зміцнило б конкурентоспроможність європейських компаній на світових ринках, дало б Західній Європі нові робочі місця, здешевлення виробництва, зростання прибутків. Тому пропозиції про створення фондів сприяння ринковим трансформаціям в країнах СЄ практично не зустріли опору серед урядів Євросоюзу. Стабільна і процвітаюча Східна Європа, пише Майкл Баун, розглядалася «як необхідне паливо для економічного зростання ЄС, і вже як наслідок, для зростання економіки Європи в цілому. Збільшення внутрішнього ринку і долі у світовій торгівлі, у свою чергу, збільшило б вагу Європи в міжнародному комерційному і економічному житті, а значить і в міжнародних організаціях в цілому» [24].

По третє, поширюючи свою відповідальність на зону Середземномор'я і на Східну Європу, тобто збільшивши зону своєї відповідальності в якості регіональної суперструктури, ЄС підвищив би свою вагу у світових справах. Нарешті, перспектива включення нових членів могла б значно підвищити безпеку ядра ЄС і його внутрішнього концентричного кола за рахунок країн, що знаходяться на ближчій відстані від Москви. Крім того, ставши для ЄС транзитною територією в його стосунках з Росією, країни Східної Європи отримали б новий імпульс для підйому власних економік.

Проте найскладнішим виявилось завдання створення у рамках ЄС політичного союзу. На той момент воно стало абсолютно новою сферою

²⁴ Baun Michael J. A. Wider Europe. The Process and Politics of European Union Enlargement. Lanham - Boulder - New York - Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, 2000. – 257 p.

докладання спільних зусиль «дванадцяти». Ще при обговоренні ідеї політичного союзу у рамках ЄЕС, Великобританія дала зрозуміти союзникам, що не має наміру жертвувати і найменшою частиною свого національного суверенітету на користь гіпотетичного центрального уряду Співтовариства або Європарламенту. Проте, відсутність політичного союзу в організаційному плані не стало перешкодою для проведення країнами-членами Співтовариства скоординованої зовнішньої політики. Особливо це проявилось у відношенні до процесів перетворення в Східній Європі і виробленні де-факто єдиної «східної стратегії». Можна навіть стверджувати, що і після розпаду СРСР східні проблеми залишалися, хоча і меншою мірою, чинником політичної консолідації членів Співтовариства.

Індикатором здатності Співтовариства конструктивно і в стислі терміни приймати рішення стало включення до його складу колишньої НДР. Перспективи розширення внутрішнього ринку узяли верх над побоюваннями більшості країн-членів, пов'язаних з відродженням великої Німеччини. Основні витрати, пов'язані з інтеграцією в Співтовариство Східної Німеччини, взяла на себе ФРН, інші члени ЄС виділили для цих цілей частину коштів з Фонду допомоги країнам Східної Європи. Спільна політика відносно країн Східної Європи, що стали на шлях перебудови, спочатку, як не дивно, проявилася виключно уповільненням темпів взаємодії з цими країнами.

Економічні стосунки між ЄС і країнами Центральної і Східної Європи на початку 90-х років потрапили в жорстку залежність від політичних обставин. Для практичного здійснення «східної політики», що поступово набувала рис асиміляції колишніх соціалістичних держав, Євросоюзом була створена програма PHARE, а для колишніх радянських республік - TACIS [25]. Та все ж в ЄС розуміли, що тільки програмами PHARE і TACIS обмежитися не вдасться. У червні 1993 р. на зустрічі глав держав і урядів в Копенгагені були затверджені критерії для кандидатів в члени ЄС. Серед них: стабільність політичної системи; створення ефективної ринкової системи і основ правової держави. Таким чином, перед країнами Східної Європи були фактично поставлені завдання адаптації до умов Заходу. Тобто, «східна політика» ЄС переходила на новий етап: етап розширення на схід, безпосередньо пов'язаний із завданням адаптації і поглинання майбутніх членів [26, с. 326].

Східній хвилі передували ще як мінімум три хвилі розширення Європейського союзу. Причому при кожній хвилі ЄС доводилося долати труднощі відповідно характеру держав, що приймалися. Так, включення до

²⁵ За період 1990-1993 рр. у рамках програми PHARE планувалося виділити колишнім соціалістичним країнам 398 млн. екю. Проте, внаслідок уповільнених темпів виконання вимог «модернізації» східноєвропейських економік і суспільств, було виплачено всього 46 % цієї суми.

²⁶ Камерон Фразер, зокрема, пише про те, що моделлю для східної політики співтовариства стала розроблена в 1970-і роки «східна політика» Західної Німеччини. Див. : Cameron Fraser. The European Community and Eastern Europe / Clesse Armand, Tökés Rudolf (Ed.). Preventing a new East-West Divide: The Economic and Social Imperatives of the Future Europe. Baden-Baden: Nomos, 1992. 566 p.

свого складу в 1972 році Великобританії, Данії, Норвегії (яка, проте, незабаром вийшла зі складу співтовариства) і Ірландії зажадало серйозної роботи в сфері узгодження сільськогосподарської, промислової політики, а також усього комплексу зовнішньої політики. Економічні питання полягали у великих амбіціях цих дуже розвинених в сільськогосподарському і промисловому плані регіонів. У сфері політики належало пристосувати до інтересів Співтовариства лідерські і в цілому антиконтинентальні амбіції Великобританії.

Середземноморське розширення, що здійснилося в 80-і роки і складалося з двох етапів, - приєднання в 1981 році Греції і в 1985 р. Іспанії і Португалії, вирішувало проблему поєднання в одній інтеграційній структурі держав з різним рівнем економічного розвитку. Знадобилося вироблення специфічних механізмів регуляції, що сприяли підтягуванню цих країн до рівня співтовариства.

У 1995 р. сталося розширення ЄС за рахунок держав, що входять в зону ЄАВТ, - Австрії, Швеції та Фінляндії. Традиційний нейтралітет цих держав, відповідно, виніс на порядок денний питання спільної зовнішньої політики, безпеки й оборони. Це розширення, подія менш хвороблива для економіки ЄС, викликало найбільше число політичних суперечок, не лише тому, що безпосередньо передувало розширенню в зону впливу колишнього СРСР, але й істотно зміщувало баланс міжнародних відносин на континенті. Зокрема, на цьому етапі постало питання про подальшу доцільність нейтрального статусу держав.

Факт приєднання НДР, що відбулося в 1991 році, не виділяють як окремий етап розширення ЄС на схід. Цю подію подають переважно як об'єднання двох німецьких держав у рамках ЄС. Між тим, той факт, що приєднувана половина все ж була державою соціалістичної системи, заслуговує виділення цієї події як мінімум в якості початкового етапу «східного розширення» ЄС (майже як його «пілотного проекту»).

Як би гладко з точки зору лідерів ЄС не проходили попередні хвилі його розширення, вони вели до зміни геометрії цієї структури, де-факто, до створення «Європи різних швидкостей» [27]. Власне, процес розширення і «східна політика ЄС» не завжди були ідентичними поняттями. Попри те, що Євросоюз включив адаптаційні вимоги у свою східну політику відразу після зміни політичних курсів в цих країнах, рішення про прийняття цих країн до свого складу повноцінними членами пережило ще ціле десятиліття. Поєднання цих понять сталося тільки після Саміту в Ніцці, на якому було прийнято остаточне рішення про прийняття нових членів, і відповідно з'явився ґрунт для вироблення стратегії стосунків зі східними сусідами ЄС, що розширюється.

²⁷ Так, Шенгенську угоду в 1990 р. підписали тільки п'ять країн Євросоюзу. Пізніше, на Амстердамському саміті при спробі розширення шенгенської зони знову ж таки були зроблені виключення для Великої Британії та Ірландії. Не було повної гармонії і в процесі створення єдиного ринку, а пізніше - в переході на єдину грошову одиницю. А також і в питанні про розширення Євросоюзу.

Спочатку координована "східна політика" ЄС проводилася за схемою зовнішньоторговельної, зовнішньоекономічної політики, що була характерна для західної політики диференціації сімдесятих-вісімдесятих років. Її пріоритетами були три найбільш розвинені в економічних відносинах, і реформістськи налаштовані в політичному плані, країни Східної Європи - Угорщина, Польща і Чехословаччина. Підвищеною увагою ЄС користувалася і найбільш розвинена республіка колишньої СФРЮ - Словенія. Проте, після північної хвилі розширення, прискорена динаміка взаємовідносин поширюється і на три прибалтійські республіки колишнього СРСР.

Дев'яності роки характеризувалися з одного боку посиленням фінансової підтримки регіону у рамках програм PHARE і TACIS, підвищенням вимогливості до країн-реципієнтів, а з іншого - повною невизначеністю в частині окреслення меж першого кола східного розширення. Від вироблення послідовної адаптаційної політики ЄС постійно відволікали внутрішні протиріччя, масштабність завдань з власного внутрішнього реформування, що співпало за часом, а також, крім того, боротьба між трансатлантичною і паневропейською ідеями. До середини 90-х років, коли пройшли перші реакції у відповідь на розпад СРСР, складалося враження, що ЄС почав втрачати імпульс, набутий ним після розвалу східного співтовариства, і який затвердив його в якості єдиного інтеграційного ядра Європи.

У цьому світлі, рішення, прийняті на Копенгагенському саміті Євросоюзу 1993 року, що став другою після Маастрихта за значимістю епохальною подією в історії розширення Євросоюзу на схід, можуть розглядатися як радикальний поворот у східній політиці ЄС. На саміті вперше було проголошено, що східноєвропейські країни *можуть стати членами Євросоюзу*. Тобто з цієї миті перед країнами-кандидатами була поставлена абсолютно конкретна кінцева мета. По-друге, на саміті була зроблена спроба окреслити географічні межі можливого розширення ЄС [28].

Після саміту в Копенгагені ЄС з одного боку став ближчим до країн Східної Європи, з іншого - поставивши перед кандидатами важкі завдання, Євросоюз на деякий час заморозив процес «східного розширення». Так він виграв час для зміцнення своєї внутрішньої єдності. Черговими рубежами ЄС обрав створення єдиного ринку, введення спільної грошової одиниці, створення спільної зовнішньої політики та політики безпеки, а також конституції. Усі питання були складні по-своєму, а вступ нових членів зі Східної Європи обіцяв значно ускладнити будь-яке із завдань Євросоюзу.

Ессенський саміт, що пройшов в грудні 1994 року, прийняв стратегію доступу в Євросоюз для країн Східної Європи і Прибалтики. Тобто став етапним з точки зору переходу від заяв про наміри до конкретних дій. Ця

²⁸ Зі списку кандидатів були виключені країни СНД з перспективою формування окремої схеми взаємодії з ними. Але, разом з тим, невизначеність залишалася з питання Прибалтики. Саміт завершився з обмовкою про те, що європейські угоди можуть бути укладені з трьома республіками Прибалтики, як тільки дозволять умови.

стратегія включала два ключові напрями: форсовані структуровані стосунки і дороговказний план під назвою «Біла книга». «Біла книга», як і планувалося, була підготовлена до травня 1995 року. Документ обсягом більше 400 сторінок з одного боку конкретизував цілі процесу приєднання, а з іншого - ставив конкретні завдання, необхідні для адаптації нових країн до ринку ЄС. Крім того, в сезон 1994-95 рр. активізувалася робота над Пактом стабільності для Центральної і Східної Європи, запропонованим ще в 1993 році французьким Прем'єр-міністром Едуардом Балладюром. Його завданням було врегулювання конфліктів і протиріч між кандидатами в члени ЄС. Документ був підписаний в Парижі у березні 1995 року [29].

Проте весь цей час ключовим залишалось питання про спосіб розширення ЄС. Конкретно стояло питання, чи починати роботу відразу з усіма кандидатами і відсівати менш перспективних по ходу процесу, - принцип *pegatti*, - або відразу розділити країни на групи і приймати їх, таким чином, хвилями. Єдності з цього питання спочатку не було. Як вважали західні теоретики розширення, Євросоюз реально був поставлений перед двома підходами, т. зв. підходами Руссо і Медісона. Згідно першого (за варіантом Руссо), розширення повинне відбуватися поступово, із застосуванням строгих критеріїв адаптації. Згідно другого (варіант Медісона), якщо це відповідає інтересам Співтовариства, то слід розширюватися швидко, не пред'являючи особливих вимог. Усі попередні перед східним етапи розширення ґрунтувалися на методах Руссо, проте поглинання Східної Німеччини сталося за медісоновським сценарієм. Таким чином, не було сумнівів лише в тому, що першими повинні бути країни Вишеградської групи. Здавалося б, такий варіант дуже влаштовував, зокрема, Німеччину, що поверталася на свої традиційні ринки і забезпечувала безпеку своїх східних кордонів. Німеччина ж, яка сама знаходилася ще у стані поглинання НДР, закликала інші країни ЄС не поспішати. Субсидування витрат з адаптації країн Вишеградської групи у багато разів перевищило 75 мільярдів єкю, Східної Німеччини - трильйон німецьких марок. Тому стає зрозумілим формальне заморожування субсидування східноєвропейської трансформації в 1996 р. дублінським самітом на відмітці 1,27% ВВП аж до 1999 р. Проте, на ухвалення спільного рішення з одного боку тиснула Франція, що завжди піклувалася про середземноморський фланг і підтримувала одночасний прийом Словенії, Мальти і Кіпру. З іншого боку, невдоволення проявляли Фінляндія, Данія і Швеція, що прагнули підключити до ЄС три балтійські республіки колишнього СРСР. Країни Середземномор'я і півночі Європи вступали в ті чи інші коаліції, домагаючись розширення регіонів свого власного впливу. Та все ж на люксембурзькій зустрічі у верхах в грудні 1997 року було прийнято рішення почати переговори про вступ в ЄС з шістьма державами: Естонією, Польщею, Словенією, Чехією, Угорщиною і

²⁹ The Stability Pact for Central and Eastern Europe. URL: https://europa.eu/european-union/about-eu/history/1990-1999/1995_en

Кіпром.

Тільки у грудні 1999 року на зустрічі країн-членів Європейської Ради в Гельсінкі було вирішено розширити коло претендентів за рахунок Болгарії, Мальти, Латвії, Литви, Словаччини і Румунії. Потенційним 28-м членом стала Туреччина.

Східний етап розширення, підготовка до якого зайняла майже п'ятнадцять років, є для ЄС найбільш складним і масштабним. Приймаючи рішення про розширення, ЄС очікував, передусім, на таке:

- розширення ринку ЄС на 100 мільйонів споживачів сприятиме економічному зростанню хоча б п'ятнадцяти країн-членів Євросоюзу [30];
- близькість нового ринку та дешевизна робочої сили підвищать конкурентоспроможність товарів з країн Західної Європи;
- поширення політичного і економічного впливу на нові території вплине на зростання авторитету ЄС в міжнародних справах і структурах;
- за рахунок створення «санітарного кордону» збільшиться безпека країн внутрішнього ядра ЄС.

Такі були головні аргументи єврооптимістів - прибічників розширення ЄС на схід. Переважання політичного і економічного прагматизму в обґрунтуванні необхідності розширення супроводжувалося необхідною ідеологічною підтримкою. Зокрема, використовувалася теза про «моральний борг» Західної Європи перед Східною, яка чотири десятиліття охороняла її спокій. Обґрунтовувалася ідея «цивілізаційної єдності двох частин континенту», їх нерозривності і приреченості на спільне майбутнє. **Ідея цивілізаційної єдності розглядалася як основа об'єднання Великої Європи, основний стимул до такої широкої інтеграції.**

Євроскептики наводили не менш вагомні аргументи проти такого масштабного і поспішного розширення ЄС:

- перетворення Європейського союзу на більш гетерогенну структуру в економічному, політичному і культурологічному відношеннях, здатне утруднити ухвалення спільних рішень у будь-якій сфері;
- збільшення розриву між великими і малими, багатими і бідними країнами усередині ЄС розширить поле для внутрішніх конфліктів;
- низький рівень економік новоприйнятих країн [31] при великій чисельності населення [32] призведе до значного падіння загального рівня душевого ВВП в Євросоюзі;
- майже чверть населення (22%) приєднаних країн зайнята в сільськогосподарському виробництві, тоді як в ЄС цей рівень складає в середньому 5%, ця обставина підштовхує ЄС до збільшення виплат із

³⁰ Тобто тих країн, які були членами ЄС до останньої хвилі розширення.

³¹ Країни-кандидати із Східної Європи і Прибалтики виробляли лише 40% ВВП на душу населення від середнього рівня ЄС.

³² До 370 млн. додається ще більше 100 млн. чоловік.

- структурних фондів;
- нові члени Євросоюзу ще не освоїлися із стандартами ЄС в політичній, правовій і адміністративній сферах, а це, на якийсь час, віддалить побудову консолідованих інститутів управління в ЄС;
 - поки країни Східної Європи і Прибалтики пристосовувалися до стандартів, висунутих на Копенгагенському саміті в 1993 році, ЄС пішов далеко вперед шляхом внутрішньої консолідації. Стан гонитви за мішенню, що рухається, постійно заважатиме цим країнам приділяти більше уваги національним завданням, що здатне остаточно підірвати їхні і так досить слабкі економіки;
 - незважаючи на зусилля, зроблені у рамках Пакту стабільності для Південно-східної Європи, а також у рамках програм стандартизації в сфері прав людини, вступ нових країн внесе в ЄС нові для нього і практично нерозв'язувані конфлікти (національні, прикордонні і тому подібне);
 - географічне зміщення Євросоюзу далі на схід, по-перше, посилить позиції Німеччини усередині союзу, що вже саме по собі несе конфліктний потенціал.

Перераховані чинники вимагали невідкладних рішень, оскільки будь-який з них представляє реальний виклик не лише головному завданню Євросоюзу - виконанню програми поглиблення, але і її стабільності в нових кордонах.

Міжурядову конференцію в Ніцці можна вважати рубіжною подією в історії самого Європейського союзу, і його програми розширення на схід. Основою для такого твердження може служити пакет документів, прийнятих за результатами зустрічі. По-перше, був прийнятий перший документ, обов'язковий для всіх членів ЄС - Хартія основних прав Європейського союзу. Звичайно ж, такий документ не міг бути керівництвом до подальших дій, але його прийняття зробило очевидною необхідність появи ще ряду документів законодавчого характеру для усього співтовариства 25-ти. У Ніцці з особливою актуальністю постало питання створення єдиної конституції Європейського союзу, за вироблення якої незабаром взялося численне співтовариство міжнародних юристів на чолі з колишнім президентом Франції - Валері Жискар Д'Естеном. А оскільки у зв'язку з розширенням складу держав прийшло усвідомлення, що Європейський союз багато в чому стає аналогом або дублером ОБСЄ, то і завдання перед головним документом ЄС були поставлені відповідні.

У Ніцці вперше були названі конкретні дати прийому нових членів і конкретні цифри (число кандидатів, розподіл голосів в органах управління ЄС, розміри виплат і тому подібне). Ніцца надала країнам, перерахованим нею в якості потенційних кандидатів на вступ т. зв. «вікно можливості», яким вони могли скористатися до 1 січня 2004 року. Тобто було визначено, що країни, яким вдасться до цього терміну успішно завершити переговори про вступ, зможуть стати членами Європейського союзу вже в 2004 році.

Залишившись найтривалішим самітом в історії Євросоюзу, Ніцца

виправдала ці затрати часу відносно визначення рамок майбутньої розширеної інтеграції (які проте ще належало наповнити конкретикою) і структури майбутніх органів управління. Найбільш спірним після саміту в Ніцці залишилося питання про розподіл голосів між національними державами. Якщо до Ніцци із 134 голосів в раді 87 пропонувалося залишити за 15 країнами - старими членами ЄС, з 874 місць в парламенті - 626 і з 33 постів комісарів – 20, то в Ніцці було здійснено перерозподіл відповідно до коефіцієнта, який повинен був дещо вирівняти можливості великих і малих, старих і нових держав. В результаті майже втричі зросло число учасників ради, а голоси між новою і старою Європою розподілилися в процентному відношенні як 31.3% до 68.7%. Польщі і Іспанії після впертої боротьби за голоси вдалося отримати найвищий коефіцієнт - 3.4. В результаті число їх голосів (27) практично порівнялося з числом голосів чотирьох найбільших країн ЄС (Німеччини, Великобританії, Франції, Італії), які отримали по 29 голосів в раді.

Сталися зміни і в розподілі крісел в Європейському парламенті. Число місць тут було зменшене з 874 до 732, тобто на 142 місця. Окрім Німеччини (за якою залишилося найбільше представництво в Європарламенті - 99 депутатів), Люксембурга і Кіпру усі інші країни втратили від одного до п'ятнадцяти представників в європейському парламенті.

Попри те, що 38-мільйонна Польща за підсумками Ніцци отримувала майже рівне число голосів з 82-мільйонною Німеччиною, польські експерти визнали розроблену в Ніцці систему розподілу голосів, так само як і ряд інших пропозицій, недемократичними. Завзятість Польщі у відстоюванні досягнутих позицій спричинило погіршення іміджу Польщі серед країн ЄС [33, с. 20]. У Ніцці Євросоюз вперше усвідомив рівень складності завдань, які йому відтепер належало вирішувати у рамках розширеного ЄС. Уперше так відкрито зіткнулися інтереси малих і великих держав, нових і старих членів. Нагадала про себе атмосфера недовіри [34, с. 16].

На саміті було поставлено безліч питань і підписаний Договір про зміни в Договорі про Європейський союз. Окрім структурних питань Ніцца охопила надзвичайно широке коло питань, що відносяться до усіх трьох стовпів політики ЄС. Проте, велика частина з них була тільки поставлена, так і не знайшовши на той момент чітких відповідей. Незважаючи на, здавалося б, прописаний поетапно процес, після наради в Ніцці стало очевидним, що і в XXI століття країни Євросоюзу вступають з серйозними відмінностями в поглядах на проблему розширення Євросоюзу. Незважаючи на заявлену в документі цифру - 27(28) членів, саміт в Ніцці залишив істотні розбіжності, що стосуються масштабів розширення, черговості прийняття нових членів, і критеріїв відбору.

У Ніцці розкрилася проблема відсутності якої-небудь концепції

³³ Zurawski vel Grajewski Przemyslaw. The Nice Treaty Balance // Poland in Europe. 2004, No 1. P. 19-37.

³⁴ Stemplowski Ryszard. Integration in Integration // The Polish Foreign Affairs Digest. Polski institut spraw miedzynarodowych. 2002, No 4(5). P. 7-22.

розширеного Євросоюзу, а також ясності в цілях і завданнях, а тим більше - у формі проектованої структури. Практично усі параметри потенційного співіснування у рамках ЄС все ще вимагали всебічного юридичного, політичного і економічного узгодження, вироблення єдиної стратегії. З'ясувалося, що ні в членів Євросоюзу, ні у претендентів на вступ не існувало:

- по-перше, цілісного бачення перспектив розширеного Євросоюзу, чіткого уявлення про те, в якому напрямі розширюватися і до якої міри взаємно інтегруватися. Допускалося, що на зближення позицій з цього питання піде ще років десять;
- по-друге, самої волі до розширення, що проявилось у відсутності системи переконання населення країн в необхідності розширення ЄС, просування ідеї Євросоюзу [35];
- по-третє, - лідера. Виявилось, що на той момент в Євросоюзі не виявилось привабливої політичної фігури, здатної переконати і повести за собою усе співтовариство.

Вже після саміту були побоювання, що за стану справ, що існував на той момент усередині ЄС, при відсутності імпульсів до розширення з боку країн-засновниць Євросоюзу, років через десять може не лише втратити свою актуальність ідея розширення, але і розпастися саме ядро ЄС. Саміт в Ніцці показав, що після зникнення радянської загрози, що спонукала Захід до об'єднання, а також в умовах подолання більшістю східноєвропейських країн загрози повернення до колишніх порядків, Євросоюз втратив зовнішні імпульси до інтенсифікації і прискорення інтеграції.

Що стосується конкретної проблеми включення до складу ЄС першої групи східноєвропейських країн, то лідери співтовариства знову дали зрозуміти, що далеко не всі посткомуністичні країни зможуть розраховувати на входження в ЄС. На членство могли розраховувати тільки ті країни, політичні інститути і економіки яких могли дозволити б ЄС у рамках розширення інтеграції поглинути ці країни. Це означало, що країни Східної Європи, які щойно вийшли з блокової залежності, повинні були продемонструвати, чи готові вони пожертвувати національно-державними інтересами в ім'я загальноєвропейського інтеграційного процесу, а також визнати пріоритет регіонального над національно-державним. І це при тому, що деякі з членів-засновників ЄС самі ще не вирішили для себе це питання. Крім того, Ніцца не вирішила дуже чутливого для держав Східної Європи і Прибалтики питання про вироблення єдиної економічної та соціальної моделі.

Після Ніцци змінився сам характер стосунків між «тими, які

³⁵ Після Ніцци відбувся референдум про розширення ЄС в Ірландії, в ході якого населення цієї країни відхилило ідею приєднання до Євросоюзу Східної Європи і Туреччини. При явці в 34% було отримано 54% голосів "проти". Оскільки, згідно із законом, це загрожувало блокадою програми розширення Європейського союзу, керівництвом Ірландії було прийняте рішення про переголосування. У 2002 р. при явці в 49% було подано 63% голосів "за".

приймають» і «тими, які вступають». Уперше за всю історію взаємовідносин із структурами ЄС, країни Східної Європи наважилися висловитися в критичному дусі з питання про рамки допустимого втручання Євросоюзу в повноваження регіональних структур [36]. Досить різко, у дусі того, що країнам-претендентам, перш ніж вони будуть прийняті в ЄС, ще належить «зробити велику самостійну домашню роботу над помилками», висловився і Євросоюз [37].

Вже після Ніцци, тобто на вирішальному етапі адаптації, серед учасників переговорів з'явилися протиріччя у зв'язку з відстоюванням країнами національного суверенітету перед прагненням впроваджувати стандарти Євросоюзу. Серед претендентів з'явилася цілком закономірне занепокоєння тим, що норми і принципи взаємодії, які практикувалися до того часу серед членів ЄС можуть бути малоефективні для організації із 27 учасниками, а механізми ухвалення рішень у рамках Євросоюзу набагато менш демократичні, ніж ті, які діють в окремих європейських країнах.

На саміті у Ніцці, з одного боку, були названі конкретні терміни прийняття нових членів, з іншого - виразно проявилася тенденція до гальмування процесу економічної інтеграції, навіть деяке падіння інтересу до самого процесу розширення ЄС. На саміті в Ніцці уперше за всю історію зближення прозвучали конкретні претензії східноєвропейських країн з приводу умов їх прийому і членства.

Розбіжності, що виникли в ході саміту в Ніцці і згодом після нього, розкрили деякі відмінності у менталітеті, в уявленнях про демократію, що існували в західних і східних європейців. Західні європейці, об'єднавшись свого часу під гаслом про необхідність залучення країн зі сходу, не до кінця зрозуміли, який регіон, які народи вони приймають у свої члени. А держави Східної Європи і колишні радянські республіки не надто замислювалися про наслідки. Таким чином, проявилася перша тріщина в об'єднувальній ідеї загальної цивілізації і загальних європейських цінностей.

Несподіваний виклик процесу формування ЄС представили події 11 вересня 2001 року в Нью-Йорку і Вашингтоні. Вони призвели до посилення євроатлантичного курсу всередині Євросоюзу. Американці у черговий раз висловилися за продовження присутності на європейському континенті у формі підпорядкування CFSP (Спільної зовнішньої політики і політики безпеки) і CESDP (Спільної європейської політики у сфері безпеки і оборони) до організації НАТО. Тобто, на їх думку політика безпеки і зовнішня політика Євросоюзу повинні були і надалі залишатися лише складовою частиною загальної трансатлантичної стратегії.

До саміту в Копенгагені, що пройшов в листопаді 2002 року, і який підвів ризику під числом країн, що приймаються та назвав точну дату

³⁶ Зокрема, естонський уряд виступив проти тенденції до централізації, наміченої в проекті Конституції Євросоюзу, виступив проти впровадження поста президента Європейської Ради.

³⁷ Зокрема те, що Польщі належить розв'язати проблему скорочення величезної за мірками ЄС армії працівників сільського господарства.

прийому, підтвердилося, що політична інтеграція завжди вдавалася Євросоюзу менше, ніж економічна. Якщо формування спільного безвізового простору відбувалося нелегко і раніше, то для країн Східної Європи і Прибалтики Євросоюз ввів семирічний обмежувальний період на постійне працевлаштування. Стало очевидним, що країни Східної Європи і Прибалтики зможуть ввести у себе єдину європейську грошову одиницю тільки в другій половині першого десятиліття XXI ст.

Найбільш проблемним для західноєвропейської інтеграції залишається питання спільної зовнішньої політики і спільної політики безпеки. Спочатку делегувавши повноваження із забезпечення власної безпеки Сполученим Штатам, ЄЕС у свій час вважало це питання другорядним. Дійсно, відразу після створення ЄЕС для вирішення цього питання не було внутрішніх можливостей [38], і взаємодію простіше було пробувати на чисто економічних механізмах. З іншого боку, делегування повноважень США в період холодної війни, можливо, найбільш відповідало конкретній геополітичній ситуації, що визначалася, передусім, протистоянням двох наддержав. Тому так мляво і переважно без особливих успіхів просувалося в Європі будівництво об'єднаної політичної структури ЄС. Попрацювавши над проектом створення Європейського оборонного співтовариства (ЄОС) [39] і Європейського політичного співтовариства (ЄПС) [40] близько чотирьох років (1951-1954 рр.), європейці повернулися до питання про необхідність вироблення власної спільної зовнішньої політики і політики безпеки лише після кардинальних змін, що відбулися на європейському континенті в останнє десятиліття XX століття. Пов'язано це було з міжнародно-політичною ситуацією, що змінилася, так і з невдоволенням частини європейців (у першу чергу – французів) американськими претензіями на провідну роль в європейських справах. Власне, проблематика спільної зовнішньої політики і політики безпеки ЄС формувалася в двох площинах: внутрішній (як взаємовідносини всередині Співтовариства, між його членами) і зовнішній (як відносини з державами, що не є членами ЄС).

Становленню ЄЕС як єдиної дійової особи на міжнародній арені значно сприяло НБСЄ. Сімдесяті роки дали найбільші результати у справі політичного об'єднання західного співтовариства. Але одночасно, в сімдесяті роки виявилися і межі можливостей ЄС в політичному відношенні. Посилилися сумніви в його ефективності. Стала очевиднішою різниця в

³⁸ Внаслідок відсутності самої практики політичної взаємодії, серйозних протиріч між Францією і Німеччиною, Францією і Великобританією.

³⁹ Його головною метою було створення в Західній Європі єдиної армії, що виступає під спільним прапором на захист спільних інтересів Західної Європи. Єдине європейське командування повинно було стати над-національною структурою, передбачалося спільне навчання і спільна система забезпечення військової технікою.

⁴⁰ Метою паралельно створеного Європейського політичного співтовариства (ЄПС) був політичний проект із створення структури федеративного або конфедеративного типу. В той час, як основною сферою ЄОС залишалися питання налагодження взаємодії армій, ЄПС було відповідальне за створення двопалатної Парламентської асамблеї, Європейської виконавчої ради, Ради міністрів, Суду справедливості. Усі ці структури під егідою ЄПС повинні були в перспективі поглинути і ЄОС і ЄОВС.

поглядах його членів на міжнародні події і на проблему внутрішньої інтеграції. Частково такому стану сприяло те, що у той час Європа знаходилася під пресом стосунків СРСР - США, і політичний діалог на континенті в першу чергу йшов по лінії НАТО. Стан застою і низького рівня політичного діалогу у рамках Співтовариства характеризував і практично усі вісімдесяті роки. Першим рішучим кроком ЄЕС в «східному напрямі» стала постанова Європейської Ради з польського питання, прийнята в 1981 році. Наступна за значимістю і за рівнем постанова з'явиться тільки в 1988 році, і також торкатиметься взаємовідносин Схід-Захід. Але вже у березні 1984 року міністри закордонних справ «десятки» виступили із спільною заявою, в якій закликали СРСР до співпраці і продовження розрядки, до встановлення конструктивного діалогу між державами ЄС, СРСР і країнами Східної Європи. Проте реальні невдачі європейського політичного процесу робили негативний вплив не лише на зближення усередині ЄС, але і на розрядку в стосунках Схід-Захід. Лише окремим країнам - Угорщині та Польщі, вдалося просунути далі за інших у встановленні контактів з ЄС в середині 80-х років.

Підписання в лютому 1986 року Єдиного Європейського Акту мало що змінило на практиці, хоча і підтвердило готовність до виведення Співтовариства із стагнації. У цьому документі у черговий раз проголошувалося прагнення до здійснення спільної європейської зовнішньої політики, взаємного інформування і консультацій, підвищення ролі європейських організацій у світових справах. Не маючи власних організаційних структур, європейська політична співпраця залишалася, по суті, міжурядовою конференцією. Політика безпеки залишалася у компетенції ЗЄС і НАТО, хоча в 80-і роки Співтовариство і проводило експерименти в сфері військово-політичної співпраці (у 1984 р. Рада міністрів закордонних справ і оборони країн ЗЄС, наприклад, поставила питання про можливість військової співпраці поза НАТО) [41, с. 13]. Так, в 1988 році було створено перший «позанатівський» військовий підрозділ - Єврокорпус. Він складався з франко-німецької бригади чисельністю 4000 чоловік і почав свою діяльність в 1990 р. [42] У цілому Єврокорпус відповідав уявленням Франції про дві опори НАТО. Відповідав він і прагненню Франції і Німеччини, лідерів європейської політики і економіки, до поділу західного полюса світової політики на дві частини: американську та рівнозначну європейську (на Сполучені Штати Америки і Сполучені Штати Європи). Це прагнення відобразилося в спільному посланні прем'єр-міністрові Ірландії Ч. Хохи, головуєчому у той час в керівних органах ЄС, від 19 квітня 1990 р. У ньому президент Ф. Міттеран і канцлер Г. Коль дали ясно зрозуміти, що заклик, який містився в їх посланні, до розробки спільної зовнішньої політики і концепції безпеки означає, що всупереч бажанню Вашингтона,

⁴¹ Parzymies Stanislaw. The European Security and Defense Identity: Myth or Reality? // The Polish Quarterly of International Affairs. 1999, Spring. Vol. 8 No 2. P. 11-42.

⁴² За наступні шість років в Єврокорпус увійшли також Бельгія, Іспанія і Люксембург.

НАТО не залишиться єдиною інстанцією ухвалення рішень у сфері європейської безпеки.

Усе останнє десятиліття ХХ століття еволюція ЄС проходила під знаком суперництва між атлантичним і транс'європейським напрямками. Але, незважаючи на потужну протидію, політика країн Співтовариства до 1988 р., що була швидше рівнодіючою зовнішньополітичних курсів «дванадцяти», все ж стала поступово набувати рис «єдиної дійової особи» в стосунках Схід-Захід і у світовій політиці в цілому. Цьому сприяла проголошена в 1989 р. мета створення в 1992 році єдиного внутрішнього ринку ЄЕС, що включила окрім плану створення валютно-фінансового союзу і політичний союз дванадцяти держав.

Проте розбіжності в самому Співтоваристві на рубежі 90-х років все ще не дозволяли йому вирвати ініціативу «східної політики» з рук США. Розвиток процесу економічної інтеграції Співтовариства мав на увазі відмову національних урядів від частини своїх повноважень по ухваленню політичних рішень на користь верховних органів ЄЕС. Проведене у кінці 1989 року в країнах Співтовариства опитування громадської думки показало, що, незважаючи на переважну підтримку європейцями ідеї об'єднання, приблизно кожен другий опитаний висловився проти того, щоб стати громадянином «Європи без урахування національних особливостей». Не були на той момент готові європейці ні до уніфікації законодавств, ні до ліквідації контролю на кордонах. Свою особливу думку з цього питання обстоювали Великобританія, Ірландія, Греція, Данія та Іспанія. На квітневій зустрічі в Дубліні у 1989 році, М. Тетчер взагалі заявила, що віддає перевагу не «Європі дванадцяти», а «Європі дванадцяти суверенних держав». Тоді як Франція однозначно виступала за поглиблення інтеграції 12 членів ЄС, Великобританія прагнула перешкодити процесу тіснішого зближення, наполягаючи на пріоритетності розширення Співтовариства за рахунок держав Східної Європи.

Хоча відсутність політичного союзу в організаційному плані раніше не була перешкодою для проведення країнами-членами Співтовариства скоординованих зовнішньополітичних акцій, найбільш послідовні прибічники інтеграції - Франція і Німеччина, винесли на порядок денний червневої сесії європейської Ради в Дубліні 1990 року питання про трансформацію Співтовариства в союз політичного характеру. Відповідно до бачення голови КЄС Ж. Делора, створення політичного союзу ЄС припускало узгодження зусиль країн співтовариства в зовнішньополітичній сфері, а значить і їх координацію в сфері політики безпеки. Рішучості західних європейців прискорити вироблення спільної зовнішньої і оборонної політики Євросоюзу сприяли зміни в Східній Європі: необхідність забезпечити себе від можливої нестабільності на сході, нові виклики, що виникли услід за змінами систем в цих країнах, об'єднанням Німеччини, розпадом СРСР, РЕВ і ОВД. Як сформулював французький професор Філіп Моро Дефарж, «облаштування периферії Європейського союзу є

найважливішим напрямом його міжнародного впливу» [⁴³, с. 10]. З цієї точки зору вирішальним став підписаний 7 лютого 1992 року Маастрихтський Договір, що дістав назву «Договір про Європейський союз». Власне, підготовка до цієї події почалася ще навесні 1990 року, буквально услід за революційними змінами в Східній Європі, із заяви Ж. Делора і зі схвалення Г. Коля і Ф. Міттерана.

Договір набув чинності 1 листопада 1993 року. Його прийняття коштувало європейцям великих зусиль: у Франції він ледве знайшов підтримку більшості в парламенті країни, а данці і зовсім прийняли його тільки з другої спроби. У прискоренні процесу ратифікації велику роль зіграли зовнішні події. На той момент на усьому постсоціалістичному просторі переважала невизначеність і нестабільність, росла вірогідність конфліктів між новими національними демократіями, різко погіршувався рівень життя населення. Захід угледів в цьому передусім загрозу власному благополуччю. У Маастрихті країни ЄС, пожертвувавши на якийсь час перспективами розширення, віддали перевагу поглибленню інтеграції, що вже склалася. Характерно, що другим пунктом Договору передбачалося розширення взаємодії з питань узгодження зовнішньополітичних акцій з державами колишньої Східної Європи і країнами Прибалтики. Маастрихтський договір вперше висунув завдання створення спільної структури безпеки як самостійну мету Євросоюзу.

Маастрихтський договір мав поворотне і повномасштабне значення для усього Євросоюзу, проте приблизно за півтора місяці до цього, 19 червня 1992 року в Петербурзі під Бонном міністрами закордонних справ і оборони країн-членів ЗЄС було підписано угоду, що фактично відкрила сучасний етап будівництва політичного союзу ЄС. Вона дістала назву Петербурзької угоди. Головною ідеєю цієї угоди була передача функцій по розробці зовнішньої політики країн ЄС і по забезпеченню їх безпеки Західноєвропейському Союзу - ЗЄС. Одночасно, ЗЄС залишався складовою частиною НАТО. Тобто насправді, ставилося лише завдання «зміцнення європейської опори Атлантичного альянсу» [⁴⁴, с. 36]. В угоді підкреслювалося значення НБСЄ, як найбільш авторитетної регіональної організації, і висловлювалася рішучість проводити миротворчі операції під егідою цієї організації [⁴⁵, с. 32]. У документі декларувалася готовність ЗЄС спільно з Європейським Союзом взяти на себе повну відповідальність за

⁴³ Цит. за: Горбатова Е.Э. Общая внешняя политика и политика безопасности Европейского союза: развитие проблемы. М.: ИЕ РАН - ОГНИ, 2003. 64 с.

⁴⁴ **Petersberg Declaration. Chapter III. Bonn, 19 June 1992 // European Union Foreign, Security and Defense Policy Basic Documents. Compiled and edited by Calin-Radu Ancuta and Zsuzsa Bereschi. Romanian Institute of International Studies. Bucharest, 2003.**

⁴⁵ Передусім, під такими заходами малися на увазі разові операції із запобігання конфліктів і врегулюванню криз на континенті. Див.: **Petersberg Declaration. Chapter I, paragraph 1. Bonn, 19 June 1992 // European Union Foreign, Security and Defense Policy Basic Documents. Compiled and edited by Calin-Radu Ancuta and Zsuzsa Bereschi. Romanian Institute of International Studies. Bucharest, 2003.**

проектування структури європейської безпеки [⁴⁶, с. 32]. Разом з конкретними проблемами різних видів озброєнь, проектом «Відкрите небо», в документі фігурує і питання про присутність іноземних військових контингентів на території європейських держав. У Декларації констатується готовність розвивати співпрацю з вісьмома країнами ЦСЄ, міністри закордонних справ і оборони яких були запрошені для узгодження позицій по новій європейській структурі безпеки. [⁴⁷, с. 33]. В ідеології цього документу виразно видимий намір будівництва стосунків з «третіми країнами». Проте при цьому особливо обмовляється, що така співпраця не повинна знижувати досягнутий рівень співпраці у рамках трансатлантичного альянсу.

Петерсберзька декларація, пропонуючи певну схему взаємовідносин між членами нової структури безпеки, одночасно встановила і схожу з ЄС концентричну систему побудови цієї організації. Ієрархія причетності до цієї структури включала членство, статус спостерігача і асоційоване членство. Маастрихтський договір ввів в обіг ЄС поняття Спільної зовнішньої політики і політики безпеки ЄС – СЗПБ (CFSP). Організація діяльності СЗПБ покладалася на Раду і регулювалася Президією Євросоюзу. У договорі прописувалася субординація між СЗПБ, ЗЄС і НАТО. При цьому СЗПБ була на зразок стратегічної структури, а робочі функції покладалися на ЗЄС як «європейську опору НАТО». Що стосується завдань, то в договорі говориться наступне: «держави-члени активно і повністю підтримуватимуть зовнішню політику і політику безпеки Євросоюзу у дусі лояльності і взаємної солідарності. Вони утримуватимуться від будь-яких дій, які суперечать інтересам Союзу або здатні завдати шкоди його ефективності як єдиній дійовій особі у сфері міжнародних відносин» [⁴⁸]. Ці завдання, як відзначається в документі, Союз виконує у рамках систематичної співпраці держав-членів з політичних питань, шляхом поступового втілення спільних операцій в сферах, де держави-члени мають важливі спільні інтереси [⁴⁹].

У договорі згадується, що держави повинні інформувати одна одну і консультуватися з питань спільної зовнішньої політики і політики безпеки. Тут же записано, що у разі потреби Рада виробляє спільну позицію. У такому разі держави-члени повинні забезпечити відповідність їх національних

⁴⁶ Petersberg Declaration. Chapter I, paragraph 1. Bonn, 19 June 1992 // European Union Foreign, Security and Defense Policy Basic Documents. Compiled and edited by Calin-Radu Ancuta and Zsuzsa Bereschi. Romanian Institute of International Studies. Bucharest, 2003.

⁴⁷ Petersberg Declaration. Chapter I, paragraph 8. Bonn, 19 June 1992 // European Union Foreign, Security and Defense Policy Basic Documents. Compiled and edited by Calin-Radu Ancuta and Zsuzsa Bereschi. Romanian Institute of International Studies. Bucharest, 2003.

⁴⁸ Treaty on European Union. Title V, Article J.I, Paragraph 4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:11992M/TXT&from=EN>

⁴⁹ Серед них: захист загальних цінностей, засадничих інтересів і незалежності Євросоюзу; зміцнення безпеки Євросоюзу і його держав-членів будь-якими способами; збереження миру і міжнародної безпеки відповідно до принципів Статуту ООН, Гельсінкського Завершального Акту і Паризької Хартії; сприяння міжнародній співпраці; розвиток і консолідація демократії і верховенства закону, повага прав людини і засадничих свобод. Див.: Treaty on European Union. Title V, Article J.I, Paragraph 3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:11992M/TXT&from=EN>

політик спільній лінії. Уперше в обов'язок держав-членів ставиться координація дій в міжнародних організаціях і на міжнародних конференціях [50]. Ретельно опрацьовуючи механізми вироблення рішень у рамках Євросоюзу, Договір одночасно робить акцент на посиленні ролі Європарламенту. Власне, СЗПБ постає в документі як модель загальноєвропейської політичної і інституціональної культури, що пропонувала державам-членам визначати свої національні інтереси саме в загальноєвропейській перспективі.

Договір підвів формальну базу під створенням спільної політики, спільних дій і точок зору. Перенісши штаб-квартиру СЗПБ з Лондона у Брюссель, Євросоюз тим самим підкреслив новизну цього утворення, відмежувавши його функції від функцій ЗЄС. Врешті-решт, вдалося чітко визначити відмінності у сфері повноважень СЗПБ, ЗЄС і НАТО, але під знаком питання залишалися проблеми довіри і ефективності спільних операцій. З часу Петерберзьких домовленостей, прийнятих на зустрічі ЗЄС під Бонном в червні 1992 року і які передбачали спільну участь в гуманітарних, рятувальних, миротворчих і бойових операціях по врегулюванню криз, східна стратегія Євросоюзу, багато в чому уподібнюючись НАТО, полягала в розширенні зони свого впливу під гаслом політики подолання кризових ситуацій. Але на практиці ж все йшло не так як планувалося. Миротворчі зусилля європейських сил в Косово [51] не змогли покращити ситуацію [52, с. 156]. Між Парижем і Лондоном почалася суперечка з приводу ролі їх зусиль на Балканах.

Дейтонська угода, підписана 21 листопада 1995 року і покликана підвести ризику під чотирма роками війни, ніскільки не полегшила ситуацію. Результатом першого етапу миротворчої діяльності в Югославії стало те, що європейці ще раз переконалися в актуальності удосконалення СЗПБ і в необхідності долати власні політичні протиріччя до вступу в яку-небудь операцію.

Іншою спробою Європейського союзу заявити про себе як про суб'єкта європейської політики, що відбувся, стало прийняття у березні 1995 року Пакту стабільності. Документ знову ж таки не передбачав ніяких конкретних кроків, проте дуже відкрито вказав на те, що основною загрозою безпеки після закінчення холодної війни і падіння комунізму в Східній Європі, ЄС бачить міжнаціональну напруженість і неврегульованість територіальних

⁵⁰ Treaty on European Union. Title V, Article J.2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:11992M/TXT&from=EN>

⁵¹ Після серпневого 1992 року рішення у Боснію було спрямовано близько 6000 військовослужбовців з Франції і Великобританії.

⁵² Milczarek Darius. The International Role of the European Union as a “Civilian Power” // The Polish Foreign Affairs Digest. 2003, Vol.3, No4(9). P. 137-162

суперечок в державах ЦСЄ. У зв'язку з цим він закликав держави цього регіону до дотримання принципів добросусідства і поваги прав національних меншин, вирішення суперечок мирним шляхом без взаємних загроз і насильства. Водночас Євросоюз дав зрозуміти, що недотримання цих принципів може стати непереборною перешкодою для держав-кандидатів на вступ в ЄС. Єдиним практичним результатом Пакту стабільності стало підписання угоди між Угорщиною та Словаччиною. Проте здійснилося це підписання не лише на основі документів, розроблених у рамках програми PHARE, але і під прямим тиском з боку експертів ЄС і НАТО. І та, і інша організація абсолютно відверто давала зрозуміти обом сторонам, що без підписання «перемир'я» з питання про національні меншини їм нічого було розраховувати на членство, як в ЄС, так і в НАТО. Фактично була прийнята югославська модель, і за її прообразом було підготовлено підписання угорсько-словацької угоди. Угорська сторона оцінила цю угоду як абсолютно порожню і нікчемну. Ситуація, вважають в Угорщині, змінилася сама по собі після зміни правлячих сил в сусідній країні. Таким чином, Пакт стабільності не отримав в регіоні ЦСЄ тієї оцінки, на яку розраховували в Євросоюзі.

Амстердамський саміт, що пройшов у листопаді 1997 року, в цьому сенсі повинен був зробити висновки з першої явної невдачі спільної європейської політики. Проте він обмежився лише внесенням деяких змін до V глави документу, що відноситься до умов СЗПБ. Власне, були конкретизовані деякі положення Маастрихтського договору, що повинно було трансформувати організацію з безпеки ЄС в Союз [⁵³].

У поправках присутні формулювання про «спільну стратегію», «спільні дії», «спільну позицію». Акцентується значення ЗЄС як оперативного органу СЗПБ. Уперше вводиться принцип «геометрії, що варіюється», який має на увазі різну міру інтенсивності у тому числі і військово-політичних контактів між групами учасників [⁵⁴].

В Амстердамі також були конкретизовані взаємовідносини між ЄС (СЗПБ), ЗЄС і НАТО. Зокрема, прописується політичне та ідеологічне керівництво ЗЄС при використанні інструментів НАТО. Проблема координації зусиль на амстердамському саміті була розв'язана запровадженням посади комісара із зовнішньої політики [⁵⁵]. Проте, в цілому

⁵³ Так, в Статті J.2. абсолютно чітко прописуються дії Євросоюзу як цілісної організації, вже швидше як союзу, а не групи країн; згідно з цим він повинен: визначати принципи і основні керівні дії СЗПБ; приймати рішення по загальній стратегії; здійснювати спільні операції; визначати загальні позиції; зміцнювати систематичну співпрацю між країнами-учасниками в проведенні політики Євросоюзу. Див.: Treaty on European Union. **Title V, Article J.2.** [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:11992M/TXT&from=EN>

⁵⁴ У новій редакції детальніше прописані і конкретні заходи, які робляться у рамках СЗПБ. Зокрема, вводиться моніторинг за ситуацією на територіях, що охоплюються компетенцією СЗПБ, а також за виконанням спільних операцій і їх результатами. Див.: Treaty on European Union. **Title V, Article J.7, Paragraph 4.** [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:11992M/TXT&from=EN>

⁵⁵ Першим комісаром тут став Хавьер Солана.

дискусія про співвідношення повноважень СЗПБ, ЗЄС і НАТО так і не була вирішена на користь жодної з цих структур. У 1998-99 роках, після першої невдачі Єврокорпусу, ваги наполегливо схилилися у бік НАТО, проте, після війни в Югославії, вони знову гойднулися у бік СЗПБ.

Проривом відносно провідних країн Євросоюзу до військово-політичної складової стала франко-британська зустріч в Сент-Мало, що відбулася в грудні 1998 року. На ній британський прем'єр-міністр Тоні Блер виразив готовність до зміни ставлення своєї країни до справи європейської інтеграції. На висловлену ним на зустрічі думку «особливі стосунки» між Лондоном і Вашингтоном аж ніяк не мають бути перешкодою на шляху більш дієвої участі Британії в європейському інтеграційному процесі. Така позиція була позитивно сприйнята Францією, що досі ревниво ставилася до появи в ЄС адекватних їй за прихильністю загальноєвропейській справі лідерів. Можна відмітити, що зміни у британській позиції, прагнення цієї країни навіть очолити військово-політичне будівництво в Євросоюзі виявилися у результаті черговою спробою зблизити інтереси НАТО, тобто трансатлантичні інтереси з інтересами ЄС.

Проте, зустріч була важлива з тієї точки зору, що на ній обговорювалися дуже конкретні питання: 1) можливість виконання підрозділами СЗПБ автономних військових операцій; 2) необхідність створення в рамках СЗПБ конкретних організаційних, інформаційних, стратегічних і планувальних структур; 3) необхідність розвитку власної європейської промислової інфраструктури, здатної забезпечити європейську армію новітніми озброєннями.

Ці пропозиції отримали подальший розвиток на зустрічі у верхах в Кельні в червні 1999 року. Одним з головних питань зустрічі було створення тіснішої співпраці військово-промислових галузей у рамках ЄС. Тобто був зроблений крок назустріч конкретному злиттю військово-політичної і економічної складової в діяльності ЄС. На цій же зустрічі проявилася і фактична відмова ЄС від подальшої модернізації ЗЄС на користь будівництва нової структури - СЗПБ.

Більш конкретно «східного аспекту» СЗПБ торкаються документи, прийняті на саміті в Гельсінкі (грудень 1999 р.) і в Ніцці (грудень 2000 р.). У Гельсінкі, по-перше, було виведено на перший план оборонну політику Співтовариства - CESDP [56]. По-друге, була виведена деяка формула європейської боєздатності, що відбилася в параметрах чисельності, оснащеності та часу збереження боєздатності військового контингенту ЄС. З'явилися нові військові структури, такі як Комітет з питань політики і безпеки, Військовий комітет, Військовий корпус. Але одночасно з сигналом про те, що європейці не бажають більше підкорятися рішенням НАТО, атлантична організація отримала підтвердження про готовність європейців і далі використовувати військову потужність цієї структури.

⁵⁶ Спільна європейська оборонна політика і політика безпеки.

У Ніцці було визнано, що розширений Євросоюз, увібравши в себе все ще конфліктонебезпечну Східну Європу, зіткнеться з абсолютно новими викликами безпеки ЄС. Малося на увазі, що для вирішення численних проблем національних конфліктів знадобляться абсолютно інші заходи, ніж ті, до яких раніше готувалися європейські військові структури. Було поставлено і питання забезпечення безпеки на межах розширеного Союзу. Крім того, перед оборонною політикою співтовариства постала абсолютно нова проблема «реагування на виклики з боку нових сусідів розширеного ЄС». У Ніцці не було проведено розмежування в питаннях оборони з організацією НАТО. У дискусіях під час наради і після неї всіляко підкреслювалося, що і СЗПБ, і СЄПБО повинні розвиватися, координуючи свої дії з НАТО, або як і раніше залишатися складовою частиною загальної трансатлантичної політики.

Висновки
За відносно невеликий історичний час – з кінця 1980-х років до початку переговорів про вступ до ЄС – сталися серйозні зміни, як в країнах ЦСЄ, так і в самому ЄС.

За даний період країни ЦСЄ еволюціонували: в економічній сфері - від централізованої економіки з тотальною державною власністю, спаду виробництва, зруйнованих зовнішньоторговельних зв'язків до лібералізації, стабілізації і реструктуризації економічних систем в процесі їх переходу до ринку; у політичній сфері - від закритого суспільства з однопартійною системою до відкритого громадянського суспільства, в якому проводяться вільні багатопартійні вибори, стають реальністю такі демократичні принципи, як верховенство права, дотримання прав людини і повага до національних меншин.

ЄС, у свою чергу, за цей же період еволюціонував в політиці східного розширення від декларацій до практики, від широкого підходу, що передбачав всебічну допомогу країнам ЦСЄ у їх швидкій інтеграції в ЄС з метою досягнення великих стратегічних переваг, через поступове усвідомлення різних труднощів, які виникають в процесі трансформації економічних і політичних систем в країнах-кандидатах і їх підтягування до рівня держав-членів Союзу, а також труднощів поєднання стратегій поглиблення і розширення ЄС, до прагматизму, який ґрунтується на реальності. Спостерігалася зміна критеріїв та умов вступу країн ЦСЄ в ЄС, з часом вони ставали все більш жорсткими, планка вимог до країн-кандидатів піднімалася все вище.

Розширення ЄС на схід стикалося з рядом труднощів, як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Східне розширення ЄС поставило на порядок денний завдання і проблеми, для вирішення яких неможливо було використати накопичений досвід, оскільки подібних прецедентів в історії європейської інтеграції не було. Суть однієї з таких об'єктивних труднощів полягала в тому, як здійснюється інтеграція високорозвинених країн з відносно відсталими країнами, що знаходяться в процесі системної трансформації. Крім цього розширення ЄС «на схід» загострювало найважливішу проблему інтеграції - поєднання процесу вглиб і вшир.

Інші труднощі східного розширення ЄС пов'язані з проблемами, які виникали в процесі реалізації стратегії підготовки до членства. І першою серед них є механізм виконання Європейських угод.

Укладаючи Європейські угоди, країни-кандидати вважали, що зможуть отримати від них відчутну користь для здійснення системної трансформації. Проте, будучи єдиною правовою основою стосунків ЕС-ЦСЄ, вони з трьох основних складових трансформації економіки в країнах ЦСЄ - лібералізації, модернізації і реструктуризації, сприяли лише лібералізації. Надмірно прискоривши лібералізацію імпорту з ЄС, угоди про асоціацію не надали адекватного доступу на єдиний союзний ринок товарам з країн ЦСЄ. В результаті надія на те, що реалізація країнами ЦСЄ торгових положень повинна була привести до масивних вливань з фондів ЄС для потреб реструктуризації, обернулася втратами у вигляді зростаючого дефіциту в торгівлі з Союзом. Конкурентна політика ЄС, яка притаманна зрілій економіці, сприяє домінуванню розвиненої промисловості західноєвропейських країн (при цьому їх економіка десятиліттями розвивалася в умовах протекціонізму). А там, де країни-кандидати мали відносні переваги (наприклад, в сільськогосподарській галузі), вони не змогли ними скористатися.

Проте, слід зазначити, що значним позитивом було те, що передбачене угодами про асоціацію поступове зниження бар'єрів для імпорту з ЄС викликало деякі структурні зміни в економіці країн-кандидатів, а розширення доступу на ринок ЄС стимулювало експорт країн ЦСЄ. Крім того, Європейські угоди були важливі для створення потрібного політичного іміджу цих країн, що сприяло їх кращому доступу на ринки капіталу і залученню іноземних інвестицій, у тому числі із США і Японії.

Значним джерелом труднощів східного розширення було те що, той підхід до східного розширення, який вказував на перспективність включення нових держав-членів, вступав у конфлікт з прагматичними інтересами ЄС і його членів. У цьому була причина невизначеності і нерідкої двоїстості позиції Союзу відносно країн-кандидатів: разом з розумінням історичної важливості східного розширення, можливості отримання економічної вигоди, включаючи підвищення конкурентоспроможності на світовому ринку, в ЄС були занепокоєні масштабом витрат, і це часто було вагомим аргументом, ніж віддалені майбутні вигоди. У зв'язку з цим можна виділити основні позиції прибічників та супротивників східного розширення.

Прибічники розширення вказували передусім на те, що воно веде до стабільності та відповідає первинній меті інтеграції - збереження миру і сприяння процвітанню Європи. В економічній сфері обґрунтовується реальність отримання вагомої віддачі від економічних ресурсів ЦСЄ за рахунок появи якісно нових можливостей великомасштабної економіки, ефективного розміщення ресурсів, використання кваліфікованого людського потенціалу цих країн, а також за рахунок розвитку інформаційного та інноваційного суспільства. У результаті цього, на їх думку, повинна зрости конкурентоспроможність ЄС на світовому ринку.

Аргументи супротивників концентрувалися в основному навколо втрат, які можуть понести старі члени ЄС після вступу нових, відносно небагатих держав. Витрати ЄС, на їх думку, пов'язані: а) з прямими і дуже значними виплатами з бюджетних фондів ЄС; б) з можливістю масової міграції робочої сили і посиленням тиску на ринках праці в державах-членах ЄС; в) з підвищенням конкуренції в «чутливих» секторах економіки (виробництво харчових та сільськогосподарських продуктів).

Список використаних джерел

1. Барановский В. Г. Европейское сообщество в системе международных отношений. – М.: Наука, 1986. – 320 с.
2. Барановский В. Г. Политическая интеграция в Западной Европе: Некоторые вопросы теории и практики. – М.: Наука, 1983. – 264 с.
3. Безопасность будущей Европы. Под ред. Караганова С.А. – М.: Наука, 1993. – 240 с.
4. Бжезинский Збигнев. Великая шахматная доска. – М.: Международные отношения, 1999. – 256 с.
5. Борко Ю.А. От Европейской идеи к единой Европе. – М.: Деловая литература, 2003. – 464 с.
6. Брандт Вилли. Воспоминания. – М., 1991. – 528 с.
7. Буренко Н.М. Еволюція політики Європейського Союзу щодо країн Центральної та Східної Європи. Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. – К.: Національний університет ім. Тараса Шевченка, 2004. – 26 с.
8. Горбатова Е. Э. Общая внешняя политика и политика безопасности Европейского союза: развитие проблемы. – М.: ИЕ РАН - ОГНИ, 2003. – 64 с.
9. Европа: новое начало. Декларация Шумана 1950-1990 гг. Под ред. Борко Ю. А. – М.: Право, 1994. – 79 с.
10. Европейский союз на пороге XXI века: выбор стратегии развития. Под ред. Борко Ю. А., Буториной О.В. – М.: УРСС, 2001. – 472 с.
11. Журкин В. В. Европейский Союз: внешняя политика, безопасность, оборона. – М.: Институт Европы 1998. – 62 с.
12. Забарко Б. Європейський Союз і Східна Європа // Політика і час, 1996, № 8. – С. 12-16.
13. Западноевропейская интеграция: Политические аспекты / Ю. В. Шишков, Д. Е. Мельников, И. Г. Барановский. – М.: Наука, 1985. – 335 с.
14. История европейской интеграции (1945-1994 гг.) – М., ИВИ РАН, 1995. – 308 с.
15. Коваль І. ЗЄС: постмаастрихтська еволюція і постамстердамські перспективи інтеграції до ЄС // Дослідження світової політики, 2002. – Вип.19. – С.3-9.
16. Копійка В. В. Розширення Європейського Союзу. Теорія і практика інтеграційного процесу: Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2002. – 253 с.

17. Копійка В. В., Шинкаренко Т. І. Європейський Союз: заснування та етапи становлення. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – 448 с.
18. Ніщський договір та розширення ЄС / М-во юстиції України. Центр порівнял. права; За наук. ред. С. Шевчука. – К.: Логос, 2001. – 196 с.
19. Парижская хартия для новой Европы. Итоговый документ Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе, состоявшегося в Париже 21 ноября 1990 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/file/995_058
20. Расширение ЕС на восток: позиции стран Евросоюза. – М.: ИМЭМО РАН, 2002. – 120 с.
21. Рудяков, Павло. Сучасні європейські інтеграційні проекти: мотиви, моделі, ризики, регіональний та глобальний контекст” // Політична думка. – К., 2002, №№ 2-3. – С. 91-107.
22. Baun Michael J. A. Wider Europe. The Process and Politics of European Union Enlargement. Lanham - Boulder - New York - Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, 2000. – 257 p.
23. Cameron Fraser. The European Community and Eastern Europe / Clesse Armand, Tóké Rudolf (Ed.). Preventing a new East-West Divide: The Economic and Social Imperatives of the Future Europe. – Baden-Baden: Nomos, 1992. – 566 p.
24. Milczarek Darius. The International Role of the European Union as a “Civilian Power” // The Polish Foreign Affairs Digest. 2003, Vol.3, No4(9). – P. 137-162.
25. Parzymies Stanislaw. The European Security and Defence Identity: Myth or Reality? // The Polish Quarterly of International Affairs. 1999, Spring. Vol. 8 No 2. – P. 11-42.
26. Petersberg Declaration. Chapter III. Bonn, 19 June 1992 // European Union Foreign, Security and Defense Policy Basic Documents. Compiled and edited by Calin-Radu Ancuta and Zsuzsa Bereschi. Romanian Institute of International Studies. – Bucharest, 2003.
27. Stemplowski Ryszard. Integration in Integration // The Polish Foreign Affairs Digest. Polski institut spraw miedzynarodowych. 2002, No 4(5). – P. 7-22.
28. The European Council [Strasbourg Summit 1989], Strasbourg, 8-9 December 1989 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://aei.pitt.edu/1395/1/Strasbourg_1989.pdf
29. The Stability Pact for Central and Eastern Europe. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://europa.eu/european-union/about-eu/history/1990-1999/1995_en
30. Treaty on European Union. Title V, Article J.1, Paragraph 4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:11992M/TXT&from=EN>
31. Zurawski vel Grajewski Przemyslaw. The Nice Treaty Balance // Poland in Europe. 2004, No 1. – P. 19-37.

СТАНОВЛЕННЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ: РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР

Манайло-Приходько Рената Юрївна,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри міжнародної політики
факультету міжнародних економічних відносин
Ужгородського національного університету

Партії, як політичний інститут, є досить добре вивченим феноменом. Однак політичні інтереси громадян в умовах модернізаційних та постмодернізаційних процесів, культурних і економічних змін у суспільстві суттєво змінюються. Це спричиняє трансформацію старих і появу нових політичних партій, які артикулюють такі інтереси, розробляють на їх основі програмні положення, а в кінцевому підсумку, здійснюють політичний курс. Місце партій у політичній системі суспільства обумовлює їх постійну модернізацію, як основних політичних акторів, котрі формують інституціоналізований взаємозв'язок між громадянським суспільством і державою.

Отже, політичні партії постійно залишаються в центрі уваги політологів, що аналізують проблеми їх функціонування та впливу на політичне життя держави. Особливо це стосується суспільств, які перебувають у стані трансформації, де процес партієтворення повсякчас спостерігається і на загальнонаціональному, і на регіональному рівнях.

Досліджуючи політичні партії у перехідному суспільстві, детально розглянемо не класичну її модель, а нові форми партійних організацій, що виникли у зв'язку з кризою політичних партій у 70–80-х рр. ХХ ст. Створення класичної моделі політичної партії у політичній науці пов'язуємо з іменами таких вчених, як М. Вебер, К. Джанда, М. Дюверже, А. Лейпхарт, Р. Міхельс, М. Острогорський та ін. Щодо чинника впливу соціально-політичних розмежувань на процес формування політичних партій та розвиток партійних систем, то він досліджений у працях С. Липсета і С. Роккана [57]. Концепція вчених згодом набула поширення та визнання у зарубіжній політології. Водночас питання стосовно її евристичних можливостей спричинило дискусію у політичній науці, а відтак – подальший розвиток концепту, пов'язаний з іменами таких дослідників, як О. Донова [58], О. Кнутсен [59], Г. Кітчельт [60], А. Рьоммеле [61] та ін. Вони аналізують

⁵⁷ Липсет С., Роккан С. Структуры размежеваний, партийные системы и предпочтения избирателей. Предварительные замечания. *Политическая наука: Социально-политические размежевания и консолидация партийных систем*. 2004. № 4. С. 204–235

⁵⁸ Донова О. Социально-политические размежевания и их трансляция в политическую систему стран Центральной и Восточной Европы. *Политическая наука*. 2004. № 4. С. 101–125.

⁵⁹ Knutsen O. Social Structure and Party Choice in Western Europe. A Comparative Longitudinal Study. PALGRAVE MACMILLAN, 2004. 282 p

особливості формування соціально-політичних поділів у перехідних суспільствах. У цьому випадку потрібно також згадати тематичний російський журнал «Політична наука» (№4, 2004, Соціально-політичні розмежування і консолідація партійних систем), котрий присвячений аналізу суспільно-політичних поділів у посткомуністичних країнах.

Трактування сутності поняття «регіональна партія» в українській політичній науці ускладнено тим, що відповідно до Закону України «Про політичні партії в Україні» [62] їх у нас де-юре бути не може, але де-факто вони існують, і про них пишуть науковці [63], говорять політики. Натомість, такі партії діють у країнах Європейського Союзу, і зарубіжні вчені розробили відповідний методологічний інструментарій для їх аналізу, який ми й застосували у дослідженні.

Багаторівневі партійні структури сформувалися внаслідок: 1) процесу регіоналізації у багатонаціональних державах; 2) конкуренції з боку етнорегіональних партій; 3) отримання користі центральним офісом партії за надання автономії регіональним партійним структурам; 4) кращої обізнаності локальних партійних структур із місцевими проблемами та шляхами їх вирішення.

Дослідник П. ван Хаутен пропонує розглядати відносини між центральним офісом партії і автономними регіональними структурами у контексті моделі «принципал – актор». Причому науковець акцентує на зисках, котрі може отримати загальнонаціональна партія від такої взаємодії. По-перше, регіональне відділення може мати повнішу інформацію і знання про те, як мобілізувати виборців на місцях, і донести партійні меседжі до електорату. По-друге, регіональні відділення можуть мати вищий рівень довіри виборців у регіонах, аніж загальнонаціональна партія [64].

У зв'язку з цим доходимо висновку: діяльність партій повинна узгоджуватись між національним та регіональним рівнем. Варіанти такої узгодженості можуть бути різними, але передусім потрібно узгодити відносини у площині політичного рекрутингу та висунення кандидатів. Саме висунення кандидатів на регіональному рівні становить головну причину конфліктів між національними й регіональними партійними структурами. В українському соціумі такі конфлікти призводять до того, що регіональні еліти утворюють свої партійні бренди, або користуються іншими для балотування на виборах. Надання певного рівня автономії місцевим осередкам політичних партій в Україні, з нашого погляду – один зі шляхів зміцнення загальнонаціональних партій.

⁶⁰ Kitschelt H. *European Party Systems: Continuity and Change . Developments in West European Politics*. London: MacMillan Press., 1997. 363 p

⁶¹ Рёммеле А. Структура размежевания и партийные системы в Восточной и Центральной Европе. *Политическая наука*. 2004. № 4. С.30–51.

⁶² Закон України «Про політичні партії в Україні». *Все про вибори*. К.: КНТ, АТІКА, 2004. С. 41–51.

⁶³ Байковський Б., Зінько З. Регіональні та регіоналістські партії у політичному просторі Європи. *Грані*. 2013. №6. С. 144–149

⁶⁴ Береза А. Регіоналізм і регіоналізація : проблеми теорії і практики. *Трибуна*. 2006. № 11–12. С. 29–30

Зауважимо, що у вітчизняному політологічному дискурсі існує низка наукових досліджень, присвячених функціонуванню та розвитку регіональних партійних структур. Це - дисертаційні роботи, аналітичні розвідки вітчизняних наукових центрів, монографії, статті українських науковців.

Серед наукових центрів України, які приділяють значну увагу дослідженню регіональних політичних процесів вирізняються наукові розвідки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса, Українського центру політичних і економічних досліджень імені Олександра Разумкова, Українського незалежного центру політичних досліджень, Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», Національного інституту стратегічних досліджень, Інституту соціології НАН України, Лабораторії законодавчих ініціатив, Комітету виборців України та ін.

Партійну структуру Закарпатської області тривалий час досліджує Ю. Остапець, присвятивши цій проблематиці низку наукових праць [65]. Автор, зокрема, ґрунтовно розглянув формування партійної структури області, починаючи з 1998 р. Зазначеною проблематикою, тією чи іншою мірою, займалися А. Ключкович [66], В. Пащенко [67], М. Токар [68] та ін.

Розгляд підсумків регіональних виборів, як результату роботи «політичних машин», відповідає реаліям електорального авторитаризму і логіці субнаціонального авторитаризму. За електорального авторитаризму вибори втрачають головну функцію і їх регіональна влада використовує як меседж про власну потужність, непереможність та готовність надати свою «політичну машину» центральній владі. Отже, логіка субнаціонального авторитаризму насамперед засвідчує контроль місцевого керівника у межах своєї території та створення іміджу незамінності в очах центру. Тому, з позиції В. Гельмана, саме положення зобов'язує субнаціонального автократа мати власну «політичну машину» і доводити її ефективність підсумками виборів [69].

Отже, до факторів, які позитивно впливають на формування «політичних машин», потрібно віднести: а) соціально-економічний стан (бідні регіони значно більше сприяють появі таких машин); б) соціально-демографічні характеристики регіону; в) пострадянській Росії їх основою стали колгоспи, великі підприємства та етнічні меншини; в) мобілізацію бюджетників і чиновників; в) походження та політичний досвід губернатора

⁶⁵ Остапець Ю. Електоральні процеси на Закарпатті у контексті загальнонаціональних виборів. Ужгород: «Ліра», 2016. 412 с

⁶⁶ Ключкович А. Електоральне структурування території України: основні регіони, фактори та етапи. *Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Політологія. Соціологія. Філософія*. Ужгород: Говерла, 2014. Вип. 17. С. 50–59

⁶⁷ Пащенко В. Політичне Закарпаття. 15 років вибору. Ужгород: Видавництво О. Гаркуші, 2006. 136 с.

⁶⁸ Остапець Ю., Токар М. Закарпаття через призму політичних виборів. Ужгород: Вид-во «Карпати», 2009.

⁶⁹ Гельман В. Расцвет и упадок электорального авторитаризма в России. *Полития*. 2012. №4. С. 64–88.

(засновника політичної машини), його індивідуальні характеристики; г) констеляцію (конфігурацію і взаємозв'язок) регіональної еліти.

Отже, концепт «політичної машини» охоплює: 1) забезпечення перемоги на виборах; 2) досягнення цього результату за допомогою клієнтелізму, тобто надання персональних благ виборцям; 3) роботу неформальних структур, заснованих на патрон-клієнтських відносинах. Це поєднання виникло внаслідок того, що термін «політична машина» з'явився не як чітке наукове поняття, а в публіцистичному середовищі для позначення конкретних політичних груп з характерними для них електоральними практиками.

Партійно-електоральні машини почали формуватися в українській політичній практиці, на нашу думку, у процесі парламентської виборчої кампанії 2002 р. Така електоральна практика стала предметом дослідження вітчизняних науковців, починаючи з 2010 р.

У статті «Інституціональні чинники формування регіональних політичних режимів в Україні» Н. Ротар зауважує, що вихідним моментом дослідження регіонального політичного режиму є виокремлення інституційного дизайну – того набору політичних інститутів, які визначають нормативний і функціональний його каркас. Створення інституційного дизайну регіональних режимів, на думку Н. Ротар, пов'язане з такими індикаторами: президентським дискурсом, виборчим законодавством, парламентом (виробленням регіональної політики), урядом (реалізацією регіональної політики) [70]. О. Зорич, вивчаючи регіональний режим на Полтавщині, характеризує особливості становлення та чинники впливу на нього у регіоні, виокремлюючи при цьому основні етапи його становлення [95]. Натомість В. Яремчук, аналізуючи регіональний політичний режим у Львівській області, називає такі чинники його формування: історико-культурні традиції та присутність у львівському політикумі потужних політичних акторів. Авторка виокремлює й аналізує у науковій розвідці три етапи розвитку регіонального політичного режиму Львівщини [71]. Т. Бевз, розглядаючи регіональний політичний режим на Дніпропетровщині, акцентує на особливостях функціонування режимів з «клієнтською» основою: складання замкнутої на регіонального лідера моделі регіональної влади й управління; харизматичний, патерналістський та соціально-популістський характер регіонального лідерства; замкнутість на регіонального лідера політичних, економічних і основних соціальних мереж регіону; слабка інституціоналізація регіональної влади; перетворення регіональних структур партій і громадських організацій на клієнтів політичної влади та інші. До основних елементів регіонального політичного режиму авторка відносить: 1) акторів; 2) інститути (сукупність норм і правил

⁷⁰ Ротар Н. Основні етапи та особливості формування регіонального політичного режиму у Чернівецькій області. *Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи: матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції Чернівці, 17 квітня 2018 р.* Чернівці: Букрек, 2018. – С.70–73

⁷¹ Яремчук В. Регіональний політичний режим у Львівській області: трансформація у роки незалежності. *Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональний виміри. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 12–13 жовтня 2017 р.).* Івано-Франківськ, 2017.

політичної діяльності (формальних/неформальних)); 3) ресурси, володіння якими збільшує здатність впливати на інших індивідів та соціальні групи [72]. Специфіку функціонування регіонального політичного режиму в умовах війни вивчала А. Ясінська на прикладі Харківщини. Аналізуючи особливості функціонування регіонального політичного режиму в області, авторка зазначає, що особливу увагу потрібно звертати на два етапи: «добу регіоналів» (2010–2014 рр.) та період «перезавантаження» (2014–2017 рр.) [73].

Усі без винятку дослідники регіональних політичних режимів акцентують на особливому значенні партійних структур регіону для їх функціонування. З нашого погляду, в тих областях України, де підґрунтя таких режимів становить одна політична сила, можна говорити про утворення «політичних машин», а звідси - про авторитарність таких режимів. Це, скажімо, Донецька, Луганська області (Партія регіонів), Закарпатська область (ПП «Єдиний Центр»), Хмельницька область (ПП «За конкретні справи») і т.д. Якщо ж на рівні регіонів спостерігається боротьба політичних партій у процесі формування регіональної влади, то такі режими можна назвати конкурентними (Київська, Дніпропетровська, Житомирська, Сумська області).

Висвітлення регіональних особливостей розвитку партійних структур становить предметне поле дослідження науковців кожного регіону України. Причому в одних регіонах таких досліджень більше, а в інших менше. Загалом існує більше розвідок, що стосуються питань партійної структуризації західних областей України та областей, де відбулося становлення специфічних регіональних політичних режимів. На нашу думку, чимало досліджень у Західній Україні обумовлено, перш за все, різноманітністю партійного спектра у них.

Перш ніж аналізувати основні параметри політичної партії у транзитному суспільстві, потрібно розглянути класичну модель політичної партії, яка сформувалась впродовж ХХ ст. По-перше, парадигмальною установкою дослідників політичних партій було переконання, що партію у вигляді політичної організації необхідно аналізувати у системі відносин «громадянське суспільство – партія – держава». По-друге, вчені досліджували партію виключно як політичне утворення. Навіть сучасна держава є радше адміністративним, а ніж політичним інститутом і набуває останньої якості, на думку Л. Сморгунова, лише завдяки партійній системі [74]. По-третє, сучасна демократія залишається партійною демократією, незважаючи на безліч її ідеальних типів і реальних моделей. По-четверте, партію характеризували як політичний інститут, головна мета діяльності

⁷² Бевз Т. Регіональний політичний режим Дніпропетровщини: спроба визначення алгоритму дослідження.

Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональний виміри. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 12–13 жовтня 2017 р.). Івано-Франківськ, 2017.

⁷³ Ясінська А. Особливості функціонування регіонального політичного режиму Харківської області в умовах гібридної війни. С. 296–304

⁷⁴ Сморгунов Л. Современная сравнительная политология. М.: РОССПЭН, 2002. 472 с

якого – боротьба за владу, участь у реалізації владних відносин. І, по-п'яте, партію вважали організацією, яка має мати програму (ідеологічний профіль), організаційну структуру (обумовлену статутом), соціальну базу (зазвичай фіксоване членство). У 70–80-х рр. ХХ ст. у Західній Європі спостерігалися процеси, сукупність котрих можна назвати кризою партійної демократії. Вона була зумовлена низкою обставин, пов'язаних зі змінами у соціально-економічній, політичній та інформаційній сферах. На політичному житті позначилась також криза традиційних ідеологій і зростання в суспільстві значущості постматеріальних цінностей. Зазначений Р. Інглхарт поворот до постматеріальних цінностей не був належно оцінений політичними партіями, котрі продовжували дотримуватися традиційних позицій та моделей поведінки [75]. Великий вплив мав і технологічний розвиток, пов'язаний насамперед із виникненням і розповсюдженням нових засобів масової комунікації. Змінювалися механізми політичної мобілізації та вираження громадської думки. Телебачення стало займати все більш значне місце у політиці. З рештою, традиційні партії не враховували змін в організації державної влади (йдеться про процеси децентралізації та деволуції).

Необхідно зауважити: розробка партійних класифікацій почалась одночасно із зародженням такої галузі політичної науки, як теорія партій і партійних систем. Автором однієї з перших загальновизнаних типологій став М. Вебер, розподіливши партії на світоглядні і патронажні. Іншу дихотомію у веберівській класифікації утворюють партії знаті та масові партії. Запропонований поділ партій на елітні й масові покладено в основу для подальших класифікацій політичних партій у західній політичній науці [76].

У 1988 р. в книзі «Політичні партії. Організація і влада» А. Панеб'янка запропонував свою типологію політичних партій. Він визначив два основних типи партій: масово-бюрократичні й електорально-професійні. Це була одна з перших типологій, яка засвідчувала нові тенденції в розвитку організації та діяльності партій в умовах постіндустріального суспільства. Автор наголошував на професіоналізації партій, основним завданням котрих ставала боротьба за голоси виборців [77]. Саме головна роль фахівців у партії для розв'язання спеціалізованих завдань стала новою ознакою організації партійної діяльності. Типологічні ознаки масово-бюрократичних і електорально-професійних партій подано в таблиці 1.

⁷⁵ Inglehart R. The Changing Structure of political Cleavages in Western Society. *Electoral Change in Advanced Industrial Democracies*. Princeton: Princeton University Press, 1984. P.25-69

⁷⁶ Теория партий и партийных систем: Учебное пособие для студентов вузов. М.: АспектПресс, 2008. 367.

⁷⁷ Теория и методы в современной политической науке: Первая попытка теоретического синтеза. М.: РОССПЭН, 2009. 751 с

Типологічні ознаки масово-бюрократичних і електорально-професійних партій

Масово-бюрократична партія	Електорально-професійна партія
Центральна роль бюрократії в управлінні. (адміністративно-політичні завдання)	Центральна роль фахівців у управлінні (спеціалізовані завдання)
Потужна членська база, сильні вертикальні зв'язки, орієнтація на «свій електорат»	Електоральна партія, слабкі вертикальні зв'язки
Фінансування за рахунок членських внесків і близьких громадських організацій	Фінансування за рахунок груп інтересів і державних фондів
Акцент на ідеології, ключова роль членів партії	Акцент на ключових проблемах і партійних лідерах, ключова роль партійних функціонерів
Домінування внутрішньопартійних лідерів, колегіальне лідерство	Домінування професійних політиків, персоніфіковане лідерство

Теорію картельних партій запропонували Р. Кац і П. Маєр, і вона відразу зацікавила дослідників [78]. Теорія побудована на порівнянні цих партій з попередніми партійними типами на засадах таких критеріїв: 1) історичного контексту їх діяльності; 2) місця у системі «громадянське суспільство – держава»; 3) внутрішньої організації партій (членство та лідерство); 4) особливостей реалізації політичної стратегії; 5) відношення до виборів і засобів масової інформації.

Тип картельних партій, що виникли, стає механізмом розподілу державних посад між професійними групами політиків, які ґрунтуються на безпосередніх зв'язках політика і виборця без участі партійної організації, широкій коаліційній основі, скороченні дистанції між лідерами та виборцями, на великих державних субсидіях партійної діяльності тощо. Практично ті ж самі ознаки сучасних партій розглянув у своїй типології С. Волінець у праці «По́за всеохоплюючими партіями. Підходи до вивчення партій і партійної організації в сучасних демократіях» [79]. Він виокремив такі типи партій: партії політики, електоральні партії, офісні партії.

На сучасному етапі виокремлюють альтернативні картельним партіям форми політичної організації – масові рухи та популістські партії правого і лівого спрямування. Їхній виклик партіям полягає у критиці інституціоналізації політики, одержавленні політичної організації, відриву партій від вихідних масових інтересів, вузької ідентифікації, заполітизованості (публічне проти приватного), елітарності й олігархізації. Сьогодні потенціал масових рухів не вичерпаний, і вони продовжують впливати на вирішення соціально-політичних проблем.

⁷⁸ Кац Р., Маєр П. Изменение моделей партийной организации и партийной демократии: Возникновение картельных партий. Политическая наука: Политические партии и партийные системы в современном мире. М.: ИНИОН РАН, 2006. С. 27–45

⁷⁹ Wolinetz S. The transformation of Western European Party systems / P. Mair // The West European Party Systems. Oxford University Press, 1990. P. 218–232

Підсумовуючи, можна констатувати: історична еволюція партій багато у чому визначалася наявністю домінуючого партійного типу, що відображав ключові тенденції партійного розвитку на певному етапі. Домінуючий партійний тип зазвичай змінювався внаслідок зміни навколишнього середовища. Це змушувало партії адаптуватися до нових умов, модифікуючи свою внутрішню структуру і поведінкові моделі. Еволюція партій за схемою «кадрові – масові – всеосяжні» відображала різні етапи партійного розвитку країн Західної Європи: період зародження сучасних партій; епоху масової мобілізації та гострого класового протистояння; перехід до постіндустріального суспільства з характерними для нього зрушеннями у соціальній структурі й ослабленням суспільних конфліктів.

Логіка розвитку політичних партій у країнах ЦСЄ була дещо відмінною, але на сучасному етапі їхньої еволюції організаційно-структурні характеристики політичних партій подібні до тих, які ми виокремили у країнах Західної Європи. Не становлять винятку й особливості функціонування українських політичних партій.

Зазначимо, що під партійною системою слід розуміти сукупність партій, які функціонують у державі та беруть участь у реалізації владних відносин. У дослідженні партійних систем особливу групу складають емпіричні типології. Вони різняться від теоретичних типологій тим, що в основу типологізації покладені ознаки партійних систем, які можна спостерігати, вимірювати й перевіряти. Причому ці типології є історичними в тому сенсі, що у них фіксується стан партійних систем різних країн, характерних для певного часового періоду. Класичними у політичній науці стали типології партійних систем М. Дюверже, Ж. Блонделя, П. Маєра, Дж. Сарторі. Найпоширенішою у теорії партійних систем стала класифікація американського політолога Дж. Сарторі. Він запропонував до кількісних критеріїв класифікації додати два якісні – поляризацію та фрагментацію. Поляризація – це групування двох і більше партій схожих за ідеологією, а фрагментація – розподіл партійної системи на окремі партії та полюси. Він запропонував семичленну класифікацію партійних систем: 1) однопартійна система; 2) партійна система з партією-гегемоном (гегемоністська система); 3) система з домінуючою партією; 4) двопартійна система; 5) партійна система поміркованого (обмеженого) плюралізму; 6) партійна система крайнього (поляризованого) плюралізму; 7) атомізована система [⁸⁰].

Важливе значення має типологія партійних систем П. Маєра, в основу якої покладено критерій величини партій, що її складають. Учений розрізняє чотири типи партійних систем: 1. Система великих партій, де головну роль у визначенні конфігурації відіграють великі партії, котрі на парламентських виборах здобувають переважну більшість голосів виборців (від 70% до 90%). 2. Система середніх партій, у яких малі партії

⁸⁰ Sartori G. *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, 1976. 370 p.

здобувають до 40 % голосів виборців, а великі – близько 60%. 3. Система малих партій, де більшість голосів на виборах отримують малі партії (понад 60 %), натомість великі – менше 40 %. 4. Перехідні партійні системи [81].

Отже, партійна система уособлює якісний стан розвитку багатопартійності, коли певна сукупність партій установлює стійкий та стабільний зв'язок з електоратом і між собою, репрезентуючи інтереси значної частини виборців у системі державної влади, бере участь в її здійсненні чи впливає на такий процес. Аналізуючи чинники впливу на еволюцію партійних систем у країнах ЦСЄ, не можна залишити поза увагою концепцію В. Меркель. Дослідник виокремлює п'ять основних факторів, що впливають на конфігурацію партійних систем у посткомуністичних країнах: 1. Характер трансформаційного конфлікту. Йдеться про те, в якій формі відбувався трансформаційний конфлікт: у вигляді пакту, укладеного між елітами, чи колапсу старого режиму під тиском народних мас. 2. Наявність/відсутність «історичних» партій. Такі партії значно впливають на еволюцію партійних систем за умови, що «історичні» партії достатньо інституціоналізовані, а період авторитарного/тоталітарного режиму тривав недовго. 3. Вплив політичних інститутів. Серед всіх інститутів найсуттєвіше позначаються на конфігурації партійних систем форма правління (парламентська, президентська чи їх модифікації) та виборча система. 4. Існування традицій клієнтелізму. Клієнтелізм у поєднанні з різними формами регіоналізму та патерналізму властивий немоdernізованим суспільствам. 5. Вплив соціально-політичних розмежувань, традиційні лінії яких доповнюються у Східній Європі лінгвістично-етнічними [82].

Отже, за умови успішного завершення демократичного переходу парадигму демократичного транзиту ефективно використовувати для аналізу еволюції та функціонування партійних систем. Проте, у випадку його незавершеності, ця парадигма може бути застосована лише частково. Транзитологія відносно об'єктивно розглядає причини краху авторитарного режиму, але не здатна пояснити наслідки цього процесу, контраверсійного руху тощо.

Додатковим стимулом для розвитку патрон-клієнтальних відносин є регіоналізм, історично притаманний українському суспільству. Клієнтелізм – це особлива модель стосунків між лідером («патроном») та підлеглими («клієнтом»). В її рамках «патрон» забезпечує клієнта матеріальними ресурсами в обмін на політичну підтримку. Інакше кажучи, клієнтелізм виявляється в Україні переважно через залучення голосів, а також внаслідок перерозподілу публічних ресурсів, здебільшого за регіональною ознакою. Причому публічними інтересами всієї країни жертвують заради поточних інтересів політичних груп, лідери котрих походять з окремих регіонів. У

⁸¹ Теория и методы в современной политической науке: Первая попытка теоретического синтеза. М.: РОССПЭН, 2009. 751 с.

⁸² Михалева Г. Российские партии в контексте трансформации. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009 – 352с.

даному випадку йдеться про клієнтелізм як вияв регіоналізму. У такому аспекті згадане явище проаналізував український дослідник С. Таран, пропонуючи три групи підходів до вивчення клієнтелізму [83].

Перший підхід полягає в аналізі ідеологічної єдності політичних партій. Теоретично обґрунтовано, що партії, які демонструють внутрішню ідеологічну єдність, схильні вдаватися до мобілізації виборців на основі програм, а не клієнтальних відносин.

Другий підхід передбачає вивчення електоральної поведінки представників тих чи інших регіонів. У випадку, коли регіональні групи виборців демонструють швидку зміну власних політичних уподобань на користь партій, що мають доступ до розподілу матеріальних ресурсів, це може стати ознакою утворення клієнтальних мереж у цих регіонах.

У межах третього підходу досліджується регіональне походження кадрового складу державних інституцій, вразливих для клієнтелізму.

Ключова проблема аналізу розмежувань полягає у неможливості чітко визначити джерело розмежувань у посткомуністичних країнах. Для таких країн властива вагома обставина: політичні еліти можуть замовчувати або навпаки, актуалізувати ті чи інші суспільні протиріччя залежно від зиску, що вони отримають, формуючи у такий спосіб «порядок денний» суспільно-політичного життя. Цим політичні еліти сприяють або заважають інституціоналізації розмежування на рівні партійної системи. Так, експлуатація політичними елітами етноконфесійної риторики у період демократизації спричинила у низці країн загострення відповідних протиріч, появу політичних організацій з етноконфесійною ідентифікацією, наблизивши їх до громадянських війн. Не становить винятку і Україна, де політична еліта успішно експлуатує соціально-політичне розмежування на Захід та Схід, що в кінцевому підсумку призвело до збройних конфліктів на сході України та анексії Криму.

Отже, особливості розвитку партійних систем у суспільствах, що трансформуються зумовлені загальними тенденціями розвитку політичних партій у сучасному світі (історична інституціоналізація) та логікою демократичного транзиту. За умов перерваного транзиту для аналізу еволюції та функціонування партійних структур ймовірно використання концепту «неопатримоніалізм».

Основні чинники, які впливають на формування партійних систем у перехідних суспільствах, – реальні обставини, які спричиняють специфіку функціонування партійних систем у сучасному світі, логіка трансформаційного процесу, вибір форми правління, виборча система, суспільно-політичні поділи тощо.

Характерними моделями партійних структур є масові партії, кадрові партії, картельні партії, всеохоплюючі партії та партії постматеріальних

⁸³ Таран С. Клієнтелізм як вияв регіоналізму: досвід вивчення у світі і в Україні. *Політологічний вісник. Збірник наукових праць*. Випуск 67. С.227–249.

цінностей. Найпростіший спосіб регіоналізації, яким послуговуються у політологічній літературі, та яким ми будемо оперувати – умовний поділ України на східний та західний макрорегіони. Східному регіонові (уособленням є Донбас – Донецька, Луганська області та колишня АР Крим) властиве домінування російської та російськомовного населення, проросійських ідеологічних орієнтацій тощо. Натомість західний (уособленням є Галичина – Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська області) характеризується абсолютною перевагою української й україномовного населення, націонал-демократичних і націоналістичних ідеологічних орієнтацій. Зазначені регіони ґрунтовно проаналізовані у дослідженні львівських науковців «Львів – Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні» [84].

Отже, концепт «двох Україн» має суперечливий, амбівалентний характер. З одного боку, він має позитивні пізнавальні властивості, даючи змогу пояснювати особливість перебігу політичних процесів у нашій державі. У такому аспекті ми його використаємо для аналізу електоральних уподобань виборців, партійної ідентифікації українських громадян. З іншого боку – цей концепт застосовують політики з метою збільшення власних електоральних дивідендів через протиставлення ціннісних, соціокультурних характеристик регіонів. Хоча подана дихотомічна картина не відображає особливостей центральних областей України, які знаходяться між двома полюсами. Отже, об'єктивні історичні обставини сформували латентний конфлікт ментальностей – проросійської та самостійницької (прозахідної).

Окрім зазначеного, ми будемо використовувати загальноприйняте регіонування України на Схід, Центр, Південь, Захід. Структурно вони складаються з таких областей: Східний регіон – Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області. Центральний регіон – місто Київ, а також Київська, Вінницька, Кіровоградська, Полтавська, Хмельницька, Черкаська, Житомирська, Сумська, Чернігівська області. Південний регіон – Одеська, Миколаївська, Херсонська області та колишня АР Крим. Західний регіон – Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області. Такий поділ зумовлений наступними основними чинниками: історичними, етнолінгвістичними, релігійними, економічними, зовнішньополітичними, політичними та ін. Саме вони формують і особливості перебігу суспільно-політичних процесів у виокремлених регіонах України. З погляду львівської дослідниці Л. Угрин, до власне українських, відмінних від західних особливостей територіальної (регіональної) диференціації вітчизняного політичного простору, потрібно зарахувати такі: 1) регіональні відмінності, значно глибші, ніж у країнах Європи, і набувають рис цивілізаційного характеру; 2) регіональні ідентичності сформувалися раніше, ніж виникла держава; 3) переважання

⁸⁴ Черниш Н., Грицак Я., Маланчук О. Динаміка ідентичностей мешканців Львова і Донецька: компаративний аналіз (1994–2004 р.р.). *Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні / Спеціальний випуск часопису «Україна модерна»*. Київ-Львів, 2007. С.61–91

(особливо на Сході та Півдні) регіональної та місцевої ідентичностей над загальнонаціональною і державною; 4) спрощене сприйняття регіонального розмаїття; 5) дихотомічність регіональних ідентичностей Заходу та Сходу, особливо на ідеологічному та політичному рівнях, елементи чужості у взаємсприйнятті; 6) взаємозумовленість регіональних та політичних ідентичностей; 7) спроби конструювання етнічних відмінностей (української та російської), як основи західноукраїнської та східноукраїнської ідентичності; 8) вплив зовнішніх чинників на відтворення та конструювання регіональних ідентичностей в Україні [⁸⁵].

Отже, ключовим для диференціації регіонального політичного простору є поняття «регіональна ідентичність». Регіональна ідентичність є самоусвідомленням територіально диференційованої спільноти людей, когнітивна модель світу якої визначається образами певної території, її соціальної й політичної історії. Вона пов'язана з територією, яка значуща для індивіда та спільноти і сприймається як Батьківщина чи мала батьківщина.

Аналіз регіональних відмінностей охарактеризований вище, дає змогу зробити висновок, що такі кардинальні відмінності відповідним чином зумовлюють і структуру політичного простору відповідного регіону. А це, в свою чергу, обумовлює відповідну структуру електорального вибору та партійних уподобань жителів регіону. Отже, охарактеризувавши низку підходів до регіонального поділу території України, ми виокремили чотири історично сформовані регіони. Для зручності аналізу в ідеологічному сенсі їх можна розподілити на два полюси: Західний і Центральний регіон – з одного боку, та Східний і Південний – з іншого. Починаючи з 2014 р., особливості партійного будівництва ми будемо досліджувати у розрізі трьох регіонів – Західного, Центрального та Південно-Східного.

Підсумовуючи сказане, зауважимо: в Україні сформувався яскравий соціально-політичний поділ за територіальним (регіональним) принципом, який відображається в кардинально різних електоральних преференціях жителів східних та західних областей України й інституціоналізації політичних партій, що орієнтуються на «свій» (західний/східний) електорат впродовж усіх виборчих кампаній.

Зазначимо, що формування партійних систем відбувається під впливом низки чинників. Набір чинників, сила їх впливу залежить від конкретних історичних умов розвитку соціуму, в якому аналізується розвиток партійної системи. Вказану проблематику досліджують і вітчизняні й зарубіжні фахівці. Причому інтерес до неї спостерігався уже на початку ХІХ ст., і ця проблема залишається актуальною для політичної науки і в нинішній час.

Соціально-політичні розмежування. До основних суспільно-політичних поділів, що впливали і впливають на еволюцію партійної системи України на різних етапах її розвитку, належать: а) поділ у координатах

⁸⁵ Угрин Л. Вплив регіональних ідентичностей на політичний процес в Україні / Л. Угрин // Регіональний вимір політичного процесу в Україні: Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції. – Львів: ЦПД, 2007

комуністичні/демократичні сили на початковому етапі становлення української державності; б) соціально-економічний поділ (поділ «бідні»/«багаті»); в) підтримка/опозиційність до правлячого режиму; г) соціокультурний поділ. Актуалізація соціокультурного поділу, на думку вітчизняних фахівців, пов'язана з діяльністю регіональних політичних еліт, котрі для отримання електоральних дивідендів свої виборчі меседжі й гасла формували на протиставленні ціннісних характеристик західної та східної України.

Особливості демократичного транзиту. Логіка розвитку партійних систем у суспільствах, які трансформуються, підпорядкована логіці політичного транзиту. Така еволюція закінчується консолідацією партійної системи. Вплив особливостей демократичного транзиту на еволюцію партійної системи описаний нами у першому параграфі цього розділу.

Форма правління. Починаючи з проголошення незалежності, форма правління в Україні неодноразово змінювалася. Зміна форми правління відчутно впливала на формат партійної системи. Причому така зміна двічі відбулася після глибинних соціально-політичних зрушень, що увійшли в українську історію як Помаранчева революція та Революція Гідності. Загалом же форма правління в Україні змінювалась три рази. До прийняття Конституції України можна говорити про перехідний тип форми правління, яка радше нагадувала президентський. Конституція України, прийнята 28 червня 1996 р., установила президентсько-парламентський тип напівпрезидентської республіки. Після Помаранчевої революції 2004 р. Парламент України на засіданні 8 грудня прийняв пакет змін до Конституції України, встановивши парламентсько-президентську республіку. Після перемоги на президентських виборах 2010 р. В. Януковича, Конституційний Суд України 1 жовтня 2010 р. відмінив зміни до Конституції України від 8 грудня 2004 р. Україна знову стала президентсько-парламентською республікою, а партійна система почала набувати обрисів системи з домінуючою партією.

Отже, форма правління, яка нині притаманна Україні (напівпрезидентська форма правління у парламентсько-президентському форматі), позитивно впливає на розвиток партійної системи та багатопартійності загалом. Водночас наголосимо, що незважаючи на те, що Україна напівпрезидентська республіка, де уряд має формуватись на партійній основі, особа Президента і надалі залишається навіть не ключовою, а домінуючою у політичній системі. Тому президентські вибори в Україні мають визначальний вплив, як на розстановку суспільно-політичних сил у країні, так і на партійну систему, а відтак - і на розклад сил на парламентських виборах.

Нормативно-правова основа діяльності і функціонування політичних партій в Україні складається з Конституції України, Закону «Про політичні партії в Україні», законів України про вибори депутатів ВР України, Президента України, депутатів місцевих рад, Закону «Про внесення змін до

деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції», законів про декомунізацію.

Наявність регіональних і слабкість загальнонаціональних партій засвідчує про необхідність внесення змін до законодавства України стосовно діяльності політичних партій. Ми пропонуємо: 1. Для зміцнення загальнонаціональних партій до закону про вибори ВР України потрібно внести норму, згідно з якою ті партії допускаються до розподілу депутатських мандатів, які долають відсотковий бар'єр та бар'єр голосів виборців у кожній області України. Таким може бути поріг з 1 % голосів виборців. Ця норма змусить партії розбудовувати власні осередки у всіх без винятку областях України. 2. Необхідно започаткувати нововведення, які регламентують участь партій у виборчих процесах. Відповідно до чинного законодавства, партія, яка впродовж 10 років не приймала участі у виборах Президента України, ВР України, може бути ліквідована. Ця норма сприяє лише формальній участі у виборчих процесах. На нашу думку, потрібно, чітко визначити, яких результатів повинна досягти партія на виборах (парламентських, президентських, місцевих) для того, щоб її реєстрація не була анульована. 3. Враховуючи існування низки регіональних партійних структур, на законодавчому рівні дозволити функціонування регіональних партій, обмеживши їх участю виключно у місцевих виборах. 4. Легалізувати партії національних меншин, які компактно проживають у межах певних територій. 5. Вирішити проблеми з розвитку внутрішньопартійної демократії, розширити повноваження місцевих осередків стосовно участі у виборах (висунення кандидатів). Нині це – прерогатива головного офісу партії, що робить недієздатними місцеві осередки, пригнічує ініціативу, зумовлює політичну корупцію, а також призводить до утворення локальних партійних проектів, які дають можливість місцевим лідерам, котрі не домовилися про своє балотування з центральним органом партії, проводити виборчу кампанію з іншим партійним брендом. *Виборча система України*. Виборчі системи вважаються найдієвішим механізмом впливу на партійну систему. В Україні з часу проголошення незалежності вибори до Верховної Ради відбулися 7 разів: в 1994, 1998, 2002, 2006, 2007, 2012, 2014 рр. Причому всі вони регламентувались різними виборчими законами. Перші парламентські вибори в Україні проводилися за мажоритарної системи абсолютної більшості, яка, з погляду вітчизняних дослідників, виявилася неефективною і не сприяла структуруванню партійної системи [86].

Зазначимо, що 14 липня 2015 р. ВР України прийняла Закон «Про місцеві вибори», яким установається пропорційна система для виборів ВР АР Крим, обласних, районних, міських, районних у містах рад з закріпленням кандидатів з виборчого списку за територіальними виборчими округами. Це зовсім нова виборча формула, яка при розподілі депутатських мандатів враховує преференції, надані кандидатам у виборчих списках партій [87].

⁸⁶ Богашева Н. Еволюція виборчої системи в Україні. URL: <http://www.eli.org.ua/press>

⁸⁷ Закон України «Про місцеві вибори» (2015). URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/595-19>

Отже, постійна зміна виборчого законодавства деструктивно впливає на розвиток партійної системи України, електоральну поведінку та породжує політичну корупцію. Політична практика молодих демократій (країни ЦСЄ) засвідчує необхідність формування усталеного виборчого законодавства, що сприяє стабільності партійних систем та інших політичних інститутів суспільства.

Для України, на нашу думку, доцільно запровадити пропорційну виборчу систему відкритих регіональних списків, надання можливості виборчим блокам брати участь у виборчих процесах з підняттям для них виборчого бар'єра, змінити формули перерахунку голосів виборців у депутатські мандати. Така система дозволить рівномірно представляти регіони України на рівні вищого представницького органу влади, і, на відміну від мажоритарної частини нинішньої виборчої системи, зробить вибори демократичнішими та прозорими.

Зовнішньополітичний чинник. Його дію пов'язують з рішеннями, позиціями владних інститутів інших держав, міждержавних об'єднань, міжнародних організацій, а також з діяльністю зарубіжних політичних партій, неурядових організацій, політтехнологів. Наприклад, у період 2010–2013 рр. діяльність Партії регіонів і КПУ була повністю підпорядкована відповідним особам з державного керівництва Росії.

Особливого значення такий вплив набуває у місцях компактного проживання національних меншин поблизу державного кордону України, стимулюючи діяльність етнічних партій. Етнічні партії утворюються за поєднання таких чинників: компактного проживання національної меншини, зовнішнього чинника, політизації етнічності. Прикладом можуть бути російські партії колишньої АР Крим та угорські партії Закарпаття. У даному випадку партії можуть використовуватись як засіб реалізації зовнішньополітичних цілей інших держав. Хоча, знову ж таки, етнічні партії є партіями регіонального типу, що впливають на електоральну конкуренцію лише у межах однієї або декількох областей України [88].

Отже, чинники впливу на розвиток партійної системи України можна розподілити на соціокультурні (соціально-політичні розмежування, особливості демократичного транзиту, історичні традиції державотворення і т.д.) та інституційні (нормативно-правова основа функціонування, форма правління, виборча система тощо). На розвитку партійної системи у різний період вони позначаються неоднаково.

Аналізуючи регіональні особливості розвитку і функціонування партійної системи України, необхідно визначитись з періодизацією її еволюції в загальнонаціональному масштабі. Періодизація в даному випадку буде відігравати і методологічну функцію, що дасть змогу на основі виокремлених критеріїв визначити основні віхи розвитку партійної системи й охарактеризувати їх.

⁸⁸ Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті / За ред. Ю. Якименка. Київ: Центр Разумкова, 2017. 428 с.

У вітчизняній політичній науці питання щодо виокремлення періодів (етапів) еволюції партійної системи України залишається дискусійним. У визначенні основних етапів розвитку дослідники не виявляють однастайності, оскільки та чи інша періодизація в науці є умовною і залежить від того, який принцип та критерії покладені в її основу.

Популярними тривалий час були періодизації, ґрунтовані на основі прив'язки до результатів парламентських виборів. Такими є періодизації В. Лещенка [⁸⁹], Є. Телухи [⁹⁰], Б. Райківського В. [⁹¹]. Звісно, вибори суттєво впливають на формат партійних систем, зокрема у молодих демократіях. Однак такий підхід, по-перше, нівелює інші чинники впливу та з роками приводить до збільшення кількості періодів. По-друге, він не надає достатньої інформації про функціональний стан партійної системи. Узагальнюючи дослідження періодизації розвитку вітчизняної партійної системи, Ю. Якименко пропонує виокремити три основні підходи до характеристики змін у партійній системі України на підставі оцінки змін: а) у політичних партіях (створення, злиття, поглинання); б) змін формату партійної системи; в) ключових чинників в оточенні партійної системи, що впливали на самі партії та стосунки між ними (зокрема характер політичного режиму, тип виборчої системи, конституційно-правовий дизайн, зміни у соціальній структурі суспільства, актуальність суспільних поділів та ін.) [⁹²].

Цей підхід Ю. Якименко називає синтетичним, оскільки він поєднує елементи різних підходів до вивчення динаміки партійних систем і передбачає врахування змін трьох складових, що характеризують партійну систему та/або впливають на неї.

Для визначення особливостей розвитку партійної системи України у контексті нашого дослідження пропонуємо власну періодизацію її еволюції. В основу періодизації покладено комплексний критерій, який включає: зміну конфігурації електорального простору України; вплив соціально-політичних розмежувань, електоральної формули; конституційний дизайн (йдеться про зміну форм правління); особливості організаційної моделі політичних партій (всеохоплюючі, картельні та ін.), вплив соціальних конфліктів («Помаранчева революція», «Революція Гідності»). Ключовим для нашої періодизації є виокремлення періодів на основі, так званих, великих електоральних циклів.

У вузькому розумінні електоральним циклом можна назвати сукупність виборів (парламентських, президентських), які відбуваються одні за іншими у чітко встановлений законодавством країни період.

⁸⁹ Лещенко В. Особливості становлення української багатопартійності в умовах суспільної трансформації. *Стратегічні пріоритети*. 2009. № 1 (10). С. 22–28

⁹⁰ Телуха Є. Вплив виборчої системи на формування партійної системи та механізму політичної влади в Україні

⁹¹ Райківський Б. Трансформація вітчизняної партійно-виборчої системи. *Вісник ЦВК*. 2009. № 2-3. С. 16–28

⁹² Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті / За ред. Ю. Якименка. Київ: Центр Разумкова, 2017. 428 с

У реальній політичній практиці спостерігається вплив одних виборів на інші, приміром парламентських на місцеві і т. д. У нашому випадку політичний процес чи окремі його характеристики можемо розглядати у контексті великого електорального циклу, до якого включаємо парламентські, президентські й місцеві вибори. У зв'язку з цим, необхідно виокремити точку відліку великого електорального циклу. Зазвичай, такою точкою відліку в зарубіжній політичній науці прийнято вважати чергові парламентські вибори. З погляду Г. Голосова, ключовою основою вирізнення циклів слугує динаміка партійної системи. Саме за результатами парламентських виборів на початку електорального циклу утворюються параметри партійної системи, що функціонуватимуть до його завершення [⁹³].

Перший період – 1991–2004 рр. Поява елементів багатопартійності в Україні на межі 80–90-х рр. детермінована, передусім, соціально-економічними та політичними умовами, які склалися в тогочасній Україні. Важливим чинником впливу на партогенез на початку періоду були так звані установчі вибори, з якими пов'язуємо створення реальної багатопартійності в Україні. Саме тоді сформувався політичний спектр від крайніх лівих до крайніх правих партій. Цей процес відбувся швидко, оскільки більшість майбутніх демократичних і націонал-патріотичних політичних течій знаходилися в рамках організації Народного Руху, а КПУ була широким об'єднанням лівих сил, по-різному зорієнтованих щодо державності й демократії.

Від 1991 р. головним суспільним поділом став поділ у координатах комуністичні/демократичні сили, притаманний для трансформаційного періоду. Конфігурація партійної системи в цілому відповідала цьому поділу. Відтак основними полюсами партійної системи були лівий (КПУ, СПУ, СелПУ) і правий (НРУ, УРП), центристські партії за потужністю значно поступалися фланговим партіям.

Напередодні парламентських виборів 1998 р. найбільш актуальним суспільним поділом став соціально-економічний, що сприяв значній підтримці лівих сил та популярності лівоцентристської ідеології.

Другий період – 2004–2014 рр. На процес утворення нових партій та конфігурацію партійної системи впливали президентські вибори 2004 р., парламентські та місцеві вибори 2006 р., дострокові парламентські вибори 2007 р., президентські та місцеві вибори 2010 р., парламентські вибори 2012 р.

Впродовж зазначеного періоду відбулися значні зміни у правовій базі функціонування політичних партій. Згідно зі змінами до Конституції від 8 грудня 2004 р., які набули чинності в повному обсязі після обрання Парламенту в березні 2006 р., партії отримали право формувати коаліцію депутатських фракцій. До повноважень коаліції належало формування складу

⁹³ Первый электоральный цикл в России (1993–1996). М.: Изд.-во «Весь Мир», 2000. 248 с

Кабінету Міністрів (за винятком посад Міністра оборони та Міністра закордонних справ). Таким чином, в Україні була запроваджена модель організації влади, яка значно підвищувала роль партій у процесі формування та реалізації державної політики. Партії стали головними суб'єктами впливу не лише на законодавчу, а й на виконавчу гілки влади, опосередковано (через парламентську більшість) – і на судову владу [⁹⁴].

Партійну систему, починаючи з 2006 і до 2010 року, можна назвати системою поміркованого плюралізму у двоблоковому форматі. Полюсами таких блоків були найбільші політичні сили – Партія регіонів та Блок Юлії Тимошенко.

Третій період – починаючи з 2014 р. З 2014 р. і до 2017 р. спостерігаються інтенсивні зміни в партійному середовищі, зумовлені перемогою Революції Гідності, оновленням влади на центральному та місцевому рівнях, російською агресією проти України та її наслідками, початком євроінтеграційних реформ і соціально-економічною кризою. У межах цього періоду відбулися президентські вибори (2014 р.), парламентські вибори (2014 р.) та місцеві вибори (2015 р.), які й обумовили конфігурацію партійної системи на нинішній час.

Розглянемо найвагоміші зміни у конфігурації партійної системи, що простежувалися на цьому етапі: а) усунення від влади та фактичне припинення діяльності Партії регіонів та її політичних сателітів (КПУ та ін.); б) створення політичними лідерами Майдану нових партій на базі вже існуючих або їх частин (ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність», ПП «Народний фронт»), які легітимізували свій владний статус у результаті виборів; в) проєвропейське спрямування провідних політичних сил, які сформували коаліцію більшості у ВР України; б) втрата «спадкоємницями» Партії регіонів монополії на представлення інтересів громадян сходу і півдня України; в) посилення впливу популістських партій.

Початок процесу децентралізації і чинник місцевих виборів 2015 р. зумовили активне створення нових партій регіонального та локального характеру (ПП «Херсонці», ПП «Вінницька європейська стратегія» та ін.), а також партій, що претендують на представництво інтересів національних меншин (Циганська партія України, Грузинська партія України та ін.). Активізація громадянського суспільства, передусім у прагненні контролю над діями влади та боротьбі з корупцією, стимулювали виникнення низки партій відповідного спрямування – ПП «Воля народу», ПП «Сила людей», ПП «Громадський контроль», ПП «Рух нових сил М. Саакашвілі».

Припинення діяльності деяких політичних партій (у т.ч. КПУ) на підставі законів про декомунізацію та різке падіння рівня підтримки «старих» лівих партій (СПУ, ПСПУ) вивільнило ліву нішу політичного спектра. Відчуття запиту на ліві ідеї у «європейській інтерпретації» в умовах

⁹⁴ Закон України «Про внесення змін до Конституції України». Урядовий кур'єр. 2004. 10 грудня

зниження рівня життя більшості громадян стало поштовхом для створення таких партій, як ПП «Соціалісти».

Основними типами партій, які утворюють на нинішній час партійну систему України, є такі: 1. Провідні урядові партії, створені за результатами Революції Гідності (ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність», ПП «Народний фронт»). 2. Старі партійні бренди (ВО «Батьківщина», ВО «Свобода», ПП «Громадянська позиція»). 3. Популістські партійні структури (Радикальна партія Олега Ляшка). 4. Регіональні політичні партії (ПП «Єдиний центр», ПП «Херсонці»). 5. Партії національних меншин (Партія угорців України, Демократична партія угорців України, Грузинська партія України). 6. «Нові ліві» партії, які утворилися в результаті припинення діяльності КПУ у відповідності до законів про декомунізацію. 7. ПП «Опозиційний блок», що виникла на основі колишніх структур Партії регіонів. 8. Нові партійні структури, утворені ФПГ України для участі у місцевих виборах 2015 р. (ПП «Наш край»). 9. Партії, сформовані як виклик військовій агресії на сході України (ПП «Правий сектор», ПП «Національний корпус», ПП «Укроп»). 10. Партії, утворені «знизу» на засадах громадських ініціатив, і, перш за все, боротьби з корупцією (ПП «Громадський контроль», ПП «Новий рух М.Саакашвілі»). Отже, станом на січень 2018 р. до формату партійної системи України можна віднести не більше 25-ти партій. Це партії, що отримали на парламентських виборах 2014 р. не менше 1% голосів виборців, отримали депутатські мандати на місцевих виборах 2015 р. та на виборах у об'єднані територіальні громади, які впливають на партійну конкуренцію та громадську думку. Участь політичних партій у виборах до ВР України та місцевих виборах 2010 і 2015 років подана в таблиці 2.

Таблиця 2

Участь політичних партій у виборчих процесах 1998–2015 рр.

Рік виборів	К-ть партій, зареєстрованих Мінюстом України	К-ть партій, які взяли участь у виборах	К-ть суб'єктів, внесених до виборчого бюлетеня
1998	52	45	30 (21 партія + 9 виб. блоків, утворених 19 партіями)
2002	127	83	33 (21 партія + 12 виб. блоків, утворених 40 партіями)
2006	126	94	45 (28 партій + 17 виб. блоків, утворених 19 партіями)
2007	143	43	20 (10 партій + 9 виб. блоків, утворених 51 партією)
2010	185	158	–
2012	195	87	21 політична партія
2014	235	52	29 політичних партій
2015	297	142	–

Станом на 1 січня 2018 р. Міністерством юстиції України зареєстровано 354 політичні партії. За даними експертів Комітету виборців України, це в кілька разів перевищує показники в інших державах Східної Європи. Для порівняння, у державах, де процес партійного будівництва активно розпочався після розпаду СРСР, зареєстровано значно менше політичних партій: у Польщі – 84, Словаччині – 56, Румунії – 124, Російській Федерації – 77, Молдові – 45, Латвії – 73, Литві – 38. Отже, нині Україна є одним із європейських та світових лідерів за кількістю зареєстрованих політичних партій. Майже половина всіх українських політичних партій з'явилася за останні три роки. Так, за 9 місяців 2016 р. було зареєстровано 41 нову партію (у 2015 р. – 79, у 2014 р. – 37). Загалом 2015 р. став рекордним для України за кількістю зареєстрованих політичних партій. До цього найбільше партій було зареєстровано у 2005 р. – 24 ^[95].

Спектр ідеологічних уподобань українців впродовж 1992–2016 рр. проаналізуємо за результатами опитування Інституту соціології НАН України (див. таблицю 2.2.2). Дані опитування громадян України подані у відсотках ^[96].

Таблиця 2.2.2

**Самоідентифікація громадян України за результатами опитування
Інституту соціології НАН України (1992–2016)**

1991 – 2016	92	94	96	98	00	02	04	06	08	10	12	13	14	15	16
Комуніст.	2.9	10.3	9.7	21.9	15.5	15.1	14.5	8.3	8.0	7.1	8.1	11.3	4.1	4.4	4.1
Соціаліст.	5.2	10.7	7.7	5.6	5.4	9.7	11.1	16	11.5	10.6	11.9	6.3	9.1	8.8	9
Соціал-демокр.	8	5	4.7	7.1	7.8	17.2	10.2	15.1	12.7	11.4	10.8	9.9	9.8	8.8	9
Зелені	–	–	–	–	–	5.2	3.3	2.1	2.9	2.8	2.2	1.6	1.9	1.7	2.2
Ліберальн.	3.9	1.9	2.7	1.3	1	0.8	1.2	2.2	1.9	1.9	1.2	1.7	2.5	3.6	2.8
Христ-демокр.	8	3.3	2.4	2.2	2.9	2.5	2.5	2.3	3.3	3.3	2.6	2.8	3.6	4.8	5.8
Націонал-демокр.	8.4	6.4	6.1	6.2	7.5	6.8	8.4	9.3	10.7	9.3	7.4	9.7	14.1	18.9	11.1
Націоналіст.	–	2	1.3	2.9	2.3	2	2.1	2.8	2.4	2.3	2.3	3.6	4.7	3.8	3.3
Інший	3.9	2.9	1.5	3.8	1.6	1.3	0.7	1.8	1.2	0.6	0.3	0.8	0.8	0.4	0.3
Жодна	25.5	12.3	13.1	11.7	13.2	7.6	11.8	9.6	13.9	11.3	12.6	13.8	11.3	6.9	14.4
Не визначився	33.4	17.9	18.8	16.6	17.8	15.2	16.3	14.1	13.8	14.6	14.7	14.8	14.4	12	14.3
Не розуміюся в течіях	–	27.6	32.1	20.7	24.9	16.3	17.9	16.4	17.5	24.8	25.7	23.6	23.6	19	23.2
Рівень парт. ідентифік.	36.4	39.6	34.6	47.2	42.4	59.3	53.2	58.1	53.4	48.7	46.6	46.9	49.8	61.1	47.7

⁹⁵ Стан політичних партій напередодні державного фінансування (Звіт комітету виборців України).

⁹⁶ Вишняк О. Політична система України в соціологічному вимірі: динаміка членства в політичних партіях та партійної ідентифікації громадян. *Українське суспільство. Двадцять років незалежності: соціологічний моніторинг: у 2-х т. Т. 1. Аналітичні матеріали / за ред. В. Ворони, М. Шульги. К.: Ін-т соціології НАН України, 2011. С. 160–178*

Дані моніторингу засвідчують, що значна частина опитаних громадян не визначились або не підтримують жодну з вказаних течій впродовж 1992–2014 рр. Загалом же рівень партійної ідентифікації роками (сума підтримки зазначених течій) коливається в межах від 36,4 % (1991 р.) до 47,7 % (2016 р.). Найвищий рівень ідентифікації спостерігався у 2006 р. – 58,1 % та 2015 р. – 61,1 % [97].

Формат партійної системи охарактеризуємо на основі розрахунку низки індексів, які використовують у політичній науці для дослідження партійних систем (див. табл.3) [98].

Таблиця 3

Індекси, що характеризують розвиток партійної системи України

Індекси	1998 р.	2002 р.	2006 р.	2007 р.	2012 р.	2014 р.
ЕКПП	4,7	4,67	3,5	3,2	4,3	5
ЕКЕП	8,97	6,96	5,16	4,3	4,89	7,53
Коефіцієнт редуції	53,7	37,8	39,6	25,6	14	37
Індекс Гюнтера	82,9	87,8	88,8	95	86,5	88,9
Індекс Галлахера	10,08	7,8	8,4	5,7	10,01	7,7
Індекс фракціоналізації	0,88	0,85	0,80	0,77	0,79	0,86
Індекс неусталеності Педерсена	24	15	35	9,6	30,35	43
Індекс націоналізації	0,72	0,68	0,70	0,73	0,75	0,76

Розрахунок вказаних індексів дає змогу дійти висновків стосовно тенденцій розвитку, які були притаманними для української партійної системи. З урахуванням результатів парламентських виборів та показників ефективної кількості парламентських партій можна стверджувати, що в Україні залишається стабільною тенденція до збереження ефективного числа парламентських партій у межах 3–5. Це дозволяє ідентифікувати партійну систему України як багатопартійну без домінуючої партії або двоблокову багатопартійну.

Дослідження індексу фракційності Д. Райє засвідчує різні рівні фрагментації ВР України. Для українського парламенту дане значення змінювалося відповідно до виборчої системи та рівня стабільності партійної системи. Коливання індексу в межах 0,68–0,8 підтверджує наявність багатопартійної системи з різним рівнем фрагментації, який залежить від багатьох чинників.

⁹⁷ Результати національних щорічних опитувань (1992–2016). [Додаток: таблиці моніторингового опитування «Українське суспільство – 2016»](#)

⁹⁸ Манайло-Приходько Р. Характеристика рівня націоналізації партійної системи України за результатами парламентських виборів 2014 року. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. К.: «Видавництво «Гілея», 2017. Випуск 119.

Під процесом націоналізації партійних систем розуміють уніфікацію електоральної підтримки політичних партій в різних адміністративно-територіальних частинах держави. Сутність процесу націоналізації полягає в територіальній гомогенізації електоральної поведінки з точки зору, як електоральної участі, так і підтримки партій та партійних кластерів.

Партійну систему можна вважати націоналізованою, якщо частина голосів, отриманих кожною партією в різних адміністративно-територіальних частинах держави, приблизно однакова. У випадку ж, коли електоральна підтримка партій неоднорідна, то йдеться про ненаціоналізовану партійну систему. У зарубіжній політичній науці високий рівень націоналізації партійної системи трактується як ознака її зрілості та консолідованості.

У дослідженні націоналізації можна виокремити американський та європейський напрями. Американський пов'язаний з вивченням особливостей становлення американської державності. Утворення загальнонаціональних партій у США відбувалося в кінці XIX ст., особливо в 1880–1896 рр. Ця тенденція була викликана зміцненням інституту президентства і підвищенням ролі партій у висуненні й підтримці кандидатів на цю посаду, що в свою чергу потребувало зміцнення партійних комітетів і, відповідно, подолання попередньої фрагментації, коли партійні структури захищали локальні і регіональні інтереси. Кінцевий результат націоналізації – утворення стійкої двопартійної системи конкурентних партій: Демократичної та Республіканської.

Дослідників у галузі націоналізації партійних систем перш за все цікавлять фактори, які сприяють/заважають націоналізації партійних систем. На думку російського дослідника Г. Голосова, до факторів, які мають суттєвий вплив на рівень націоналізації партійної системи слід віднести [⁹⁹]:

1. Особливості пострадянського транзиту. Комуністичний режим не сприяв становленню структур громадянського суспільства, що спричинило високий рівень електоральної волатильності. Відсутність партійної ідентифікації змушувала виборців звертатися до інших чинників електорального вибору, насамперед особистісних та загальнонаціонального масштабу. До особистісних чинників належать: патронажні зв'язки, матеріальні ресурси, харизма. До загальнонаціональних – проблеми, обговорюючи які, політичні партії мобілізують електорат (економічні питання, зовнішня політика тощо). Переходу до демократії на пострадянському просторі властивий непартійний характер установчих виборів, що в свою чергу обумовили організаційну нерозвиненість партій і домінування особистісного компонента у політиці.

⁹⁹ Голосов Г., Григорьев В. Национализация партийной системы: российская специфика. *Политическая наука*. 2015. №1. С.128–156

2. Федералізм. Децентралізація. Деволуція. Регіоналізм. У політологічному дискурсі антитезою націоналізації часто виступає регіоналізація. Аналіз регіоналізації партійних систем включає: феномен регіональних партій, їхні стратегії, участь у регіональних іта загальнонаціональних виборах (самостійно чи у коаліціях з загальнонаціональними партіями). У цьому контексті зацікавлюють дослідження субнаціональних партійних систем, які формуються насамперед у федеративних державах, де регіональні вибори мають велике значення та відбуваються в умовах конкурентної боротьби зі специфічною акторською констеляцією (взаємне розташування політичних партій в певний проміжок часу).
3. Президентіалізм. Президентські вибори мають суттєвий вплив на електорат, оскільки завжди апелюють до загальнонаціональних проблем. Відтак вони позитивно впливають на націоналізацію партійної системи, особливо тоді, коли президентські та парламентські вибори проводяться на протязі нетривалого терміну.
4. Електоральні правила та нормативно-правова основа функціонування політичних партій. Йдеться про одну із догм електоральної компаративістики, яка перевірена на масиві емпіричних даних і сутність якої полягає в тому, що місцева політична активність більш розвинута у виборчих системах з округами малої величини, тобто за наявності плюральних виборчих систем. Що стосується нормативно-правової основи функціонування партійних систем, то жорстка централізація їх діяльності має наслідком утворення/посилення регіональних політичних партій.
5. Етнічна фрагментація. На фрагментацію партійних систем суттєво впливає етнічна гетерогенність суспільств, адже етнічність відносять до тих характеристик індивіда і групи, які найлегше піддаються політизації.
6. Особливості політичного режиму. Націоналізації партійної системи не сприяють електоральний авторитаризм і електоральна демократія. Електоральний авторитаризм – це політичний режим, який за формами розподілу і відтворення влади є диктатурою, але в той же час не заперечує існування інститутів, які асоціюються з демократією, – вибори, легіслатура, партії [¹⁰⁰].

Класичний авторитаризм поступається місцем електоральному з двох причин. По-перше, регулярне проведення виборів і наявність обмеженої конкуренції дає змогу правлячим групам відповідних країн ефективніше контролювати і державним апаратом (на всіх рівнях управління), і співгромадянами, мінімізуючи ризики раптового краху режимів, спричиненого внутрішньополітичними конфліктами. По-друге, електоральні механізми слугують засобом внутрішньополітичної, а головне – міжнародної легітимації.

¹⁰⁰ Гельман В. Расцвет и упадок электорального авторитаризма в России.

За матеріалами емпіричного дослідження, Д. Карамані виокремив і охарактеризував також декілька типів націоналізації партійних систем країн Європи у другій половині ХХ ст. відповідно до територіальної конфігурації голосування. Це:

- націоналізовані партійні системи, яким притаманна гомогенна підтримка всіх політичних партій та слабкий рівень розвитку регіональних партій (Данія, Ісландія, Норвегія, Греція);

- сегментовані партійні системи, що характеризуються наявністю хоча б однієї територіальної одиниці, де представлена регіональна партія за гомогенної підтримки інших політичних сил (Німеччина, Італія);

- територіальні партійні системи, у котрих не діють потужні регіональні партії, хоча, з огляду на соціокультурні розмежування, спостерігається явище нерівномірної підтримки основних партій за територіями (Франція, Швейцарія, Велика Британія);

- регіоналізовані партійні системи, які мають не тільки територіально нерівномірну електоральну підтримку партій, але і наявність впливових регіональних партій (Фінляндія, Бельгія) [¹⁰¹].

Отже, зазначимо, що більшість авторів у наукових розвідках вказують на рівномірність (гомогенність, однорідність) електоральної підтримки основних партій у межах регіонів країни, як головну ознаку націоналізації партійної системи.

Похідним від процесу націоналізації партійних систем є утворення регіональних політичних партій. У традиційних суспільствах такі організації захищають підвалини партикуляризму, відособленості власних територій у культурному, господарському і політико-правовому вимірі. Вони зазвичай виникають у періоди змін звичної ідентичності, стрімких соціокультурних зрушень, у зв'язку з чим і виявляють традиціоналізм, як захисну реакцію периферії від незрозумілих нововведень центру. У багатоскладових суспільствах (термін А. Лейпхарта) регіональні організації часто мають етнічний, релігійний або станowo-клановий характер. Зміцнення регіональних партій і рухів – наслідок одного з найважливіших розмежувань (кліважів) у суспільстві між центром і периферією (теорія С. Ліпсета і С. Роккана), а також етнополітичного соціального поділу. Таким чином, територіальна основа формування і функціонування політичних партій дає нам можливість ідентифікувати регіональні партії як такі, що покликані захищати інтереси конкретної, зазвичай периферійної, території.

Аналізуючи феномен регіональних партій, слід визначити відмінність між регіональною і регіоналістською партією. Л. Девінтер вважає ключовою ознакою, котра вирізняє регіоналістські партії з-поміж інших, їхню вимогу «політичної реорганізації існуючої в державі структури влади на користь

¹⁰¹ Manailo-Prikhodko R. Parliamentary elections 2014 in Ukraine: national and regional dimension/ *Studium Europy Srodkowej i Wschodniej*: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki Krajowej w Kutnie. 2016. Nr. 5. S. 261–271

регіонів шляхом надання їм права на самоуправління» [102]. Натомість, регіональні партії вирізняються тим, що їхня активність не поширюється на всю територію країни, а обмежена певною територією (регіоном), або ж територіально обмеженим є рівень їхньої електоральної підтримки (рівень націоналізації партії). Синонімом регіональної партії можуть бути поняття «субнаціональна партія», «периферійна партія», «локальна партія». Таким чином, регіональна партія не завжди є регіоналістською, тоді як регіоналістська партія зазвичай є регіональною. Тому прийнято вважати, що регіоналістські партії – найпоширеніший підтип регіональних партій [103].

Підсумовуючи, можна констатувати: під поняттям «регіоналістська партія» варто розуміти політичні партії, які не лише діють на певній території, а виступають за зміну прав цієї території стосовно центру, зокрема ті, що виступають за незалежність власних територій у складі існуючих держав. Регіональні партії – політичні партії, котрі функціонують на території всієї держави, але електоральне ядро яких сконцентроване в певних регіонах держави. Основна функція регіональних партій – мобілізація на основі територіальної ідентичності. Партійна мобілізація зазвичай зосереджується навколо «критичних подій і специфічних проблем» регіону.

За фактом походження регіональні партії можуть виникати внаслідок: 1) перетворення загальнонаціональної партії на регіональну; 2) розколу в загальнонаціональній партії; 3) еволюційного розвитку регіоналістських поглядів місцевої еліти; 4) укрупнення локальних партій або їхнього об'єднання.

А. Романюк до причин піднесення регіональних партій відносить по-перше, наявність певної правової невідповідності відносин між центром і регіоном, незалежно від того, які питання покладено в основу – економіка, розвиток національної мови, релігії, культури. По-друге, реакцію на зростання повноважень наднаціональних європейських інститутів, коли національні державні органи змушені були передавати до Страсбургу частину своїх повноважень. Учений наголошує, що наявність регіональних партій є особливістю розвитку європейських країн, де він налічує 85 таких партій: Бельгія: Фландрія – 10, Валлонія – 9, німецька спільнота – 3; Іспанія: Андалузія – 1, Арагон – 2, Галісія – 1, Країна Басків – 4, Каталонія – 5; Італія: Паданія – 1, Південний Тироль – 3, острів Сардинія – 2, Аоста Валеї – 1; Німеччина – 2; Сполучене Королівство: Англія – 1, Корнвол – 1, Північна Ірландія – 9, Шотландія – 4, Уельс – 2 і т.д. [104].

Активізацію регіональних партій С. Хенкін пов'язує з: а) реакцією малих народів на процеси європейської інтеграції і глобалізації, страхом втратити свою мову і традиції; б) зміною парадигми державного устрою –

¹⁰² De Winter L., Tursan H. *Regionalist Parties in Western Europe*. London: Routledge, 1998. 280 p.

¹⁰³ Байковський Б., Зінко З. Регіональні та регіоналістські партії у політичному просторі Європи. *Грані*. 2013. №6. С. 144–149

¹⁰⁴ Романюк А. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи: Монографія . Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. 391 с

переходом від централізації до деволюції (регіональна автономія); в) нерівністю соціально-економічного розвитку регіонів держави; г) геополітичними зрушеннями, пов'язаними з крахом «реального соціалізму» [105].

Типологічні характеристики регіональних партій будуть неповними без урахування їх особливих позицій у політичній системі європейських держав. З урахуванням функцій в органах законодавчої та виконавчої влади, регіональні та етнічні партії можна розподілити на три основні типи.

Перший – реальний або можливий партнер в урядових коаліціях. Таким, зокрема, вже довгі роки є Християнсько-соціальний союз (Баварія), що представляє в урядах Німеччини не тільки спільний з ХДС консервативний напрям, але й інтереси власного регіону [106].

Другий тип участі етнорегіональних партій в політичному житті своїх держав можна кваліфікувати як групи опозиційного тиску. Присутність у національних парламентах Великої Британії, Іспанії, Бельгії, Латвії, Литви певної кількості депутатів від відповідних партій, які не мають реальних шансів увійти в ті чи інші коаліції, дає їм можливість не тільки бути почутими, а й висувати законодавчі ініціативи, які можуть до певної міри бути реалізованими. Навіть дуже слабе представництво регіоналів у парламентах своїх країн створює в їх електораті відчуття власної значущості у вирішенні, як суто регіональних, так і загальнодержавних справ.

Зрештою, третій і найбільш поширений тип політичної участі етнорегіональних партій – діяльність у місцевих органах влади (регіональні парламенти, комуни, громадські ради тощо). Тут у багатьох випадках етнорегіонали навіть випереджають за ступенем представництва основні загальнонаціональні партії, змушуючи останніх пристосовуватися до місцевих умов. І хоча, як правило, функції цих органів влади обмежуються вузькою проблематикою місцевого значення, проте регіонали можуть впливати на сферу культурно-національної автономії, освіти, охорони здоров'я, екології та ін.

Отже, регіональні партії з одного боку вносять суттєвий вклад в розвиток державності, а з іншого, - сприяють дестабілізації суспільно-політичного життя. Йдеться про те, що в сучасних багатонаціональних державах відбувається зіткнення двох рівно визнаних принципів міжнародного права: з одного боку, права кожного народу на самовизначення, а з іншого – принципу територіальної цілісності держави. Ця колізія може приводити до кардинально різних результатів, які багато в чому залежать і від позицій етнорегіональних партій. Порівняльна характеристика регіоналістських і субнаціональних (локальних) партій подана нами у розробленій таблиці (див. таблицю 4).

¹⁰⁵ Хенкин С. М. Региональные и этнические партии в Европе. Современная Европа. 2007. № 1. С. 152–156

¹⁰⁶ Швейцер В. Региональные партии выходят на авансцену. Современная Европа. 2006. № 4. С. 84–93

Таблиця 4

**Порівняльна характеристика регіоналістських і субнаціональних
(локальних) партій**

Критерії порівняння	Регіоналістські партії	Субнаціональні, локальні партії
Ідеологія	Партикуляризм	Регіоналізм, націоналізм, постматеріалізм тощо
Територіальне покриття	Територія в межах адміністративно-територіальних одиниць або територія компактного проживання національних меншин	Територія всієї країни, локалізація на певних територіях (мажоритарний виборчий округ, область, район, місто)
Мета діяльності	Забезпечення автономії для території в межах якої діє політична сила	«Партії як електоральні машини», партії які забезпечують перемогу на виборах для певних політиків чи політичних сил
Особливості партійної мобілізації	Забезпечення автономії чи власної державності	Навколо критичних подій і специфічних проблем регіону; електоральний супровід окремих політиків
Основні типи партій	Етнорегіоналістські, автономістські, націонал-федералістські, сецесіоністські	Територіальні, етнорегіональні, локальні
Причини виникнення	Боротьба за утворення власних автономій, держав. Політизація регіоналістських поглядів місцевої еліти. Політизація етнічності	Страх втратити власну мову, культуру, національну ідентичність. Зміна парадигми державного устрою (перехід до деволуції).
Географічне розташування	Периферія морського та океанічного узбережжя. Територія контакту католицької та православної церкви. Територія від південної Англії до півночі Італії («голубий банан»)	Територія більшості держав Євросоюзу, в тому числі Україна та Росія
Типи політичної участі	Групи опозиційного тиску. Діяльність у місцевих органах влади.	Партнери урядових коаліцій. Групи опозиційного тиску. Діяльність у місцевих органах влади.

Отже, згідно з чинним законодавством, в Україні можуть створюватися партії лише із загальнонаціональним статусом (ст. 3 Закону України «Про

політичні партії в Україні») [¹⁰⁷]. Таким чином, український закон не передбачає можливості реєстрації та діяльності регіональних партій. Ці норми критично оцінила Венеціанська комісія, зазначаючи, зокрема, що відповідне положення «є юридичною перешкодою на шляху утворення партій, які зосереджували б свою діяльність на питаннях регіонального значення» [¹⁰⁸].

В Україні ряд політиків виступили з ініціативою створення легального інституту регіональних політичних партій, які могли б брати участь тільки у місцевих виборах. Але ця ідея широкої підтримки не знайшла. Однак де-факто такі партії існують. Варто відзначити, що Партія регіонів до 2006 р. була суто регіональною партією, діяльність якої не виходила за межі кількох районів Луганської та Донецької областей. Регіональні політичні партії стали яскравим феноменом місцевих виборів в Україні 2010 та 2015 рр. Малі (в нашому випадку регіональні) партії необхідні політикуму з декількох причин. По-перше, вони потрібні кандидатам, які схиляються більше до опозиційних сил, але відкрито не можуть цього зробити. По-друге, вони необхідні тим, хто готовий працювати з владою, але політична кон'юнктура не дозволяє цього робити відкрито: на їхній території провладна партія не популярна. По-третє, до послуг малих партій звернулись безпартійні мери міст, які після заборони самовисунення змушені були шукати нейтральні політичні сили, щоб балотуватися на посади міських голів [¹⁰⁹].

Для аналізу особливостей функціонування партійної системи України на регіональному рівні, необхідно ще раз зупинитись на трактуванні сутності регіональної політичної партії і на типологізації регіональних партій в Україні. Перш за все слід зауважити, що класичних регіоналістських партій в Україні немає. Йдеться про те, що регіоналістські партії – це партії, головною метою діяльності яких є боротьба за автономію територій, на яких вони діють. Жодна з партій в Україні, які ми будемо називати локальні, регіональні, багатомірні і т. д., не ставить у своїй діяльності такої мети. Мета діяльності українських регіональних партій пов'язана з регіональними інтересами місцевих еліт, участю у виборчих процесах місцевих політиків. Виключенням можуть бути хіба що партії російської національної меншини (етнорегіоналістські партії), які відкрито закликали до приєднання частини українських територій (перш за все АР Крим) до Російської Федерації.

Отже, партійну систему України на регіональному рівні утворюють такі складові: 1. Загальнонаціональні парламентські політичні партії, які на виборах до ВР України подолали виборчий бар'єр. 2. Загальнонаціональні непарламентські партії, які отримали на виборах не менше 1% голосів

¹⁰⁷ Закон України «Про політичні партії в Україні». *Все про вибори*. К.: КНТ, АТІКА, 2004. С. 41–51

¹⁰⁸ Кодекс належної практики у виборчих справах. Керівні принципи та пояснювальна доповідь, ухвалені Венеціанською комісією на 52-й сесії (Венеція, 18-19 жовтня 2002 року), Європейська комісія за демократію через право, CDL-AD (2002) 023 rev.

¹⁰⁹ Малко Р. Фейкові, брате, часи настали. Як розуміти величезне розмаїття партій на місцевих виборах. *Український тиждень*. 2015. № 42.

виборців, і відповідно мають вплив на партійну конкуренцію. До таких партій можна віднести і ті, які на місцевих виборах отримують депутатські мандати у більшості областей України, або їх кандидат у Президенти набирає на президентських виборах не менше 1 % голосів виборців.

3. Регіональні політичні партії: – партії, які отримують перемогу на місцевих виборах / представлені в обласних радах в одній або декількох областях України і мають значний вплив на формування місцевих органів влади. Деякі з них ще називають «регіональними політичними машинами». Такі партії здатні забезпечувати політичний і адміністративний контроль на певній території; – етнічні регіональні партії, які функціонують на території компактного проживання національних меншин.

4. Субрегіональні партії. Це партії, які функціонують і мають представництво на рівні окремих районів, міст окремої області: – політичні партії одного/декількох одномандатних виборчих округів («електоральна вотчина» окремих народних депутатів), де вони постійно забезпечують собі перемогу перш за все на парламентських виборах; – локальні партії (партійні проекти); їх ситуативно використовують місцеві політики для забезпечення електоральної підтримки на виборах до органів місцевого самоврядування (обласні, районні, місцеві ради); такі партії висувають свої списки в географічно обмежене число рад (декілька районних, декілька міських тощо); регіональна локалізація пов'язана з дієздатністю одиничних місцевих осередків або наданням партійного брэнда зацікавленим учасникам виборчого процесу. Підсумовуючи, можна стверджувати, що функціонування політичних партій на регіональному рівні пов'язане з явищем націоналізації партійної системи, феноменом регіональних (регіоналістських) партій та особливістю партійної структури на регіональному рівні.

Методологія дослідження, запропонована нами, буде неповною без застосування емпіричних методів дослідження, які становлять важливий елемент у вивченні політичних партій та партійних систем. Вони, поряд із теоретичними доробками, використовуються для оцінки ефективності виборчих систем, співвідношення виборчих систем з партійними, визначення ефективної кількості партій, вимірювання усталеності вподобань електорату та ін. У нашому дослідженні будуть використані індекси ефективної кількості електоральних та парламентських партій М. Лааско та Р. Таагепери, індекс пропорційності Р. Гюнтера, індекс диспропорційності М. Галлахера, індекс фракціоналізації Д. Райє, індекс неусталеності уподобань електорату М. Педерсена, індекс націоналізації партійної системи.

Враховуючи незавершеність українського демократичного транзиту, особливості еволюції та функціонування партійної системи можна розглядати у рамках двох теоретичних підходів – теорії демократичних переходів і теорії неопатримоніалізму.

До основних чинників, що впливають на конфігурацію партійних систем у перехідних суспільствах, слід віднести: характер трансформаційного конфлікту, особливість демократичного транзиту; наявність / відсутність історичних партій; вплив політичних інститутів (виборча система, форма

правління); існування традицій клієнтелізму; вплив соціально-політичних розмежувань.

Досліджено чинники впливу на процес націоналізації партійної системи та охарактеризовано теоретичні підходи до вивчення регіональних політичних партій. Виокремлено чинники впливу на рівень націоналізації партійної системи: особливості пострадянського транзиту; федералізм, децентралізація, деволуція, регіоналізм; президенціалізм; електоральні правила та нормативно-правова основа функціонування політичних партій; етнічна фрагментація; політичний режим.

Підкреслимо, що дослідження націоналізації/регіоналізації партійної системи обов'язково повинно включати виокремлення типових і девіантних регіонів. Типові регіони голосують як країна загалом, становлячи собою її зменшену копію. Виокремлення девіантних регіонів дозволяє виявити території, які демонструють найбільші відхилення. Таке розмежування дозволяє зробити розрахунок евклідової відстані. Розрахунок евклідової відстані за результатами парламентських виборів 1998–2014 рр. дозволяє зробити висновок, про значні відхилення показників у західних і східних областях від середнього по Україні, що пояснюється наявністю регіональних політичних партій та особливістю регіональних політичних режимів.

Згідно з чинним законодавством, в Україні можуть створюватися політичні партії лише зі загальнонаціональним статусом, хоча електоральна підтримка політичних сил та їхніх кандидатів на парламентських і президентських виборах має виразний регіональний характер. До головних причин виникнення регіональних партій в Україні належать: 1) регіональний поділ України на Захід – Схід; 2) етномовне розмежування та компактне проживання національних меншин на певній території; 3) бажання відомих особистостей (політиків, підприємців) сформуванню власні партійні структури, щоб мати змогу брати участь у політичному житті суспільства; 4) створення «адміністративних партій» (партій влади) керівниками областей, міст і. под.; 5) розмежування у часі проведення місцевих і парламентських виборів; 6) нормативно-правова основа діяльності політичних партій України; 7) прагнення регіональної еліти зберегти вплив і контроль над місцевими ресурсами та ін.

Регіональні партії стали яскравим феноменом місцевих виборів 2010 та 2015 рр. Регіональні (малі) партії необхідні політикуму з декількох причин. По-перше, вони потрібні кандидатам, які схиляються радше до опозиційних сил, але відкрито не можуть цього зробити. По-друге, такі партії необхідні тим політикам, хто готовий працювати з владою, але політична кон'юнктура не дає змоги робити це відверто: на їхній території провладна партія не популярна. По-третє, до послуг малих партій часто звертаються безпартійні мери міст, які після заборони самовисунення змушені були відшукувати нейтральні політичні сили, аби балотуватися на посади міських голів. Партійну систему України на регіональному рівні утворюють такі її складові: 1) загальнонаціональні парламентські політичні партії; 2) загальнонаціональні непарламентські партії; 3) регіональні партії: а) партії,

які отримують перемогу на місцевих виборах в одній або декількох областях України і мають значний вплив на формування місцевих органів влади; б) етнорегіональні партії; 4) субрегіональні партії, які діють в межах однієї чи декількох областей: а) політичні партії одного/декількох одномандатних виборчих округів; б) локальні партії, які ситуативно використовуються місцевими політиками для забезпечення електоральної підтримки на виборах до органів місцевого самоврядування (обласні, районні, місцеві ради). Основними типами партій, які утворюють українську партійну систему є: провідні парламентські партії; «старі» партійні бренди; популістські партії; регіональні партії; партії національних меншин; мілітаризовані партії; партії громадянських ініціатив; «нові» партійні утворення фінансово-промислових груп.

Список використаних джерел

1. Байковський Б., Зінько З. Регіональні та регіоналістські партії у політичному просторі Європи. Грані. 2013. №6. С. 144–149.
2. Бевз Т. Регіональний політичний режим Дніпропетровщини: спроба визначення алгоритму дослідження. Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональний виміри. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 12–13 жовтня 2017 р.). Івано-Франківськ, 2017. С. 255–264.
3. Береза А. Регіоналізм і регіоналізація: проблеми теорії і практики. Трибуна. 2006. № 11–12. С. 29–30.
4. Богашева Н. Еволюція виборчої системи в Україні. URL: <http://www.eli.org.ua/press>
5. Гельман В. Расцвет и упадок электорального авторитаризма в России. Полития. 2012. №4. С. 64–88.
6. Голосов Г., Григорьев В. Национализация партийной системы: российская специфика. Политическая наука. 2015. №1. С.128–156.
7. Закон України «Про внесення змін до Конституції України». Урядовий кур'єр. 2004. 10 грудня.
8. Закон України «Про місцеві вибори» (2015). URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/595-19>
9. Закон України «Про політичні партії в Україні». Все про вибори. К.: КНТ, АТІКА, 2004. С. 41–51.
10. Ключкович А. Електоральне структурування території України: основні регіони, фактори та етапи. Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. Ужгород: Говерла, 2014. Вип. 17. С. 50–59.
11. Кодекс належної практики у виборчих справах. Керівні принципи та пояснювальна доповідь, ухвалені Венеціанською комісією на 52-й сесії (Венеція, 18-19 жовтня 2002 року), Європейська комісія за демократію через право, CDL-AD (2002) 023 rev. URL: [http://www.venice.coe.int/docs/2002/CDLAD\(2002\)023rev-ukr.pdf](http://www.venice.coe.int/docs/2002/CDLAD(2002)023rev-ukr.pdf).
12. Лещенко В. Особливості становлення української багатопартійності в умовах суспільної трансформації. Стратегічні пріоритети. 2009. № 1 (10).

- С. 22–28.
13. Липсет С., Роккан С. Структуры размежеваний, партийные системы и предпочтения избирателей. Предварительные замечания. Политическая наука: Социально-политические размежевания и консолидация партийных систем. 2004. № 4. С. 204–235.
 14. Малко Р. Фейкові, брате, часи настали. Як розуміти величезне розмаїття партій на місцевих виборах. Український тиждень. 2015. № 42. С. 18–20.
 15. Манайло-Приходько Р. Характеристика рівня націоналізації партійної системи України за результатами парламентських виборів 2014 року. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. К.: «Видавництво «Гілея», 2017. Випуск 119. С. 367–372.
 16. Михалева Г. Российские партии в контексте трансформации. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009 – 352 с.
 17. Остапець Ю. Електоральні процеси на Закарпатті у контексті загальнонаціональних виборів. Ужгород: «Ліра», 2016. 412 с.
 18. Остапець Ю., Токар М. Закарпаття через призму політичних виборів. Ужгород: Вид-во «Карпати», 2009. 408 с.
 19. Пащенко В. Політичне Закарпаття. 15 років вибору. Ужгород: Видавництво О. Гаркуші, 2006. 136 с.
 20. Первый электоральный цикл в России (1993–1996). М.: Изд.-во «Весь Мир», 2000. 248 с.
 21. Райківський Б. Трансформація вітчизняної партійно-виборчої системи. Вісник ЦВК. 2009. № 2-3. С. 16–28.
 22. Результати національних щорічних опитувань (1992–2016). Додаток: таблиці моніторингового опитування «Українське суспільство – 2016». URL: <http://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/dodatki2016.pdf>
 23. Рёммеле А. Структура размежевания и партийные системы в Восточной и Центральной Европе. Политическая наука. 2004. № 4. С. 30–51.
 24. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи: Монографія. Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. 391 с.
 25. Ротар Н. Основні етапи та особливості формування регіонального політичного режиму у Чернівецькій області. Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи: матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції Чернівці, 17 квітня 2018 р. Чернівці: Букрек, 2018. – С. 70–73.
 26. Сморгунов Л. Современная сравнительная политология. М.: РОССПЭН, 2002. 472 с.
 27. Стан політичних партій напередодні державного фінансування (Звіт комітету виборців України).
 28. Таран С. Клієнтелізм як вияв регіоналізму: досвід вивчення у світі і в Україні. Політологічний вісник. Збірник наукових праць. Випуск 67. С. 227–249. URL: <http://idi.kiev.ua/2013/06/01/klientelizm-yak-viyav-regionalizmu/>

29. Телуха Є. Вплив виборчої системи на формування партійної системи та механізму політичної влади в Україні . URL: [http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/2391/2/Телуха 20 Є.В.pdf](http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/2391/2/Телуха%20Є.В.pdf) .
30. Теория и методы в современной политической науке: Первая попытка теоретического синтеза. М.: РОССПЭН, 2009. 751 с.
31. Теория партий и партийных систем: Учебное пособие для студентов вузов. М.: АспектПресс, 2008. 367.
32. Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті / За ред. Ю. Якименка. Київ: Центр Разумкова, 2017. 428 с.
33. Угрин Л. Вплив регіональних ідентичностей на політичний процес в Україні / Л. Угрин // Регіональний вимір політичного процесу в Україні: Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції. – Львів: ЦПД, 2007. URL: http://westukr.itgo.com/ugryn_cpd_conf_0701.html.
34. Хенкин С. М. Региональные и этнические партии в Европе. Современная Европа. 2007. № 1. С. 152–156.
35. Черниш Н., Грицак Я., Маланчук О. Динаміка ідентичностей мешканців Львова і Донецька: компаративний аналіз (1994–2004 р.р.). Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні / Спеціальний випуск часопису «Україна модерна». Київ-Львів, 2007. С.61–91.
36. Швейцер В. Региональные партии выходят на авансцену. Современная Европа. 2006. № 4. С. 84–93.
37. Яремчук В. Регіональний політичний режим у Львівській області: трансформація у роки незалежності. Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональний виміри. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 12–13 жовтня 2017 р.). Івано-Франківськ, 2017. С. 249–255.
38. Ясінська А. Особливості функціонування регіонального політичного режиму у Харківській області в умовах гібридної війни. Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональний виміри. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 12–13 жовтня 2017 р.). Івано-Франківськ, 2017. С. 296–304.
39. De Winter L., Tursan H. Regionalist Parties in Western Europe. London: Routledge, 1998. 280 p.
40. Inglehart R. The Changing Structure of political Cleavages in Western Society. Electoral Change in Advanced Industrial Democracies. Princeton: Princeton University Press, 1984. P.25-69.
41. Knutsen O. Social Structure and Party Choice in Western Europe. A Comparative Longitudinal Study. PALGRAVE MACMILLAN, 2004. 282 p.
42. Kitschelt H. European Party Systems: Continuity and Change . Developments in West European Politics. London: MacMillan Press., 1997. 363 p.
43. Manailo-Prikhodko R. Parliamentary elections 2014 in Ukraine: national and regional dimension/ Studium Europy Srodkowej i Wschodniej: Wydawnictwo Wyzszej Szkoły Gospodarki Krajowej w Kutnie. 2016. Nr. 5. S. 261–271.
44. Wolinetz S. The transformation of Western European Party systems / P. Mair // The West European Party Systems. Oxford University Press, 1990.

P. 218–232.

45. Sartori G. *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, 1976. 370 p.

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ: АНАЛІЗ ВІТЧИЗНЯНОГО ДОСВІДУ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

Лешанич Мирослав Михайлович,
викладач кафедри міжнародної політики
факультету міжнародних економічних відносин
Ужгородського національного університету

Особливості розвитку партійної системи України пов'язані зі специфікою функціонування партійних систем у перехідних суспільствах. По-перше, їх функціонування, діяльність обумовлені процесом історичної інституціоналізації. Науковці виокремлюють такі її етапи: аристократичні угруповання; політичні клуби; масові політичні партії; всеохоплюючі політичні партії; картельні політичні партії, партії «нової хвилі» (партії постматеріальних цінностей). Відтак політичні партії, які утворюються в нових демократіях зазвичай функціонують відповідно до моделей всеохоплюючих і картельних партій [110, с. 5–22].

По-друге, їхня логіка розвитку підпорядковується логіці демократичного транзиту. При цьому дослідники вирізняють такі можливі моделі демократичного переходу:

1. Успішний перехід. Відбувається стадіально, виокремлюється різна кількість стадій та умови переходу (Д. Растоу, Ф. Шміттер, Г. О'Доннел та ін.) [111].

2. Зворотний розвиток і повернення до поставторитарного режиму. Сутність моделі полягає в тому, що демократичний розвиток припиняється і відбувається реставрація авторитарного режиму в різних його проявах.

3. Перерваний (незавершений) транзит. Держави, які розташовані у так званій сірій зоні транзиту, науковці називають по різному – «псевдодемократія», «делегативна демократія», «бюрократичний патримоніалізм», «гібридна держава» і под. Сутнісна ознака таких режимів – це фасадність демократії, декларація демократичних принципів та відсутність їх у практичній політиці [112, с. 50–53].

З успішним переходом до демократії пов'язують і консолідацію партійної системи. У нашому випадку терміни «консолідація» і

¹¹⁰ Остапеч Ю., Гайданка Є., Ключкович А. Марадик Н. Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України. Серія «Studia Regionalistica» / № 8; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет»; Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія». Ужгород: ПП Данило С. І., 2014. 256 с.

¹¹¹ Растоу Д. Переходи к демократии: попытка динамической модели. *Политические исследования*. 1996. № 5. С. 5–15.

¹¹² Шестак Н. Еволюція партійної системи України в умовах трансформації соціальних і політичних структур. *Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути і процеси*. Львів, 2015. – 252 с.

«інституціоналізація» партійної системи можна вважати синонімічними, оскільки вони констатують певний стан розвитку партійної системи у різних дослідницьких парадигмах: інституціоналізмі (неоінституціоналізмі) та транзитології. А. Щербак та Г. Голосов стверджують, що консолідація пов'язана зі зменшенням партійної фрагментації (вимірюється індексом ефективної кількості партій) та електоральної волатильності (індекс Педерсена) [¹¹³; ¹¹⁴].

Оскільки одним із критеріїв інституціоналізації партійних систем є наявність партійних структур у регіонах, то, на нашу думку, до зазначених вище емпіричних показників потрібно додати й індекс націоналізації партійної системи та розрахунок евклідової відстані. А також індекси фракційності та агрегації. Аналізуючи чинники впливу на еволюцію партійних систем у країнах Центрально-Східної Європи (ЦСЄ), не можна залишити поза увагою концепцію В. Меркель. Дослідник виокремлює п'ять основних факторів, що впливають на конфігурацію партійних систем у посткомуністичних країнах:

1. Характер трансформаційного конфлікту. Йдеться про те, в якій формі відбувався трансформаційний конфлікт: у вигляді пакту, укладеного між елітами, чи колапсу старого режиму під тиском народних мас.

2. Наявність/відсутність «історичних» партій. Такі партії значно впливають на еволюцію партійних систем за умови, що «історичні» партії достатньо інституціоналізовані, а період авторитарного/тоталітарного режиму тривав недовго.

3. Вплив політичних інститутів. Серед всіх інститутів найсуттєвіше позначаються на конфігурації партійних систем форма правління (парламентська, президентська чи їх модифікації) та виборча система.

4. Існування традицій клієнтелізму. Клієнтелізм у поєднанні з різними формами регіоналізму та патерналізму властивий немодернізованім суспільствам.

5. Вплив соціально-політичних розмежувань, традиційні лінії яких доповнюються у Східній Європі лінгвістично-етнічними [¹¹⁵, с. 45 – 46].

Розвиток сучасних партійних систем у Центрально-Східній Європі, на думку А. Романюка і В. Литвина, зумовлені трьома переломними моментами поставторитарної та демократичної історії партій: колапсами авторитарних режимів, наслідками перших/установчих виборів, особливостями євроінтеграційних процесів [¹¹⁶, с. 45–47].

¹¹³ Голосов Г. Фрагментация партийных систем: новый метод измерения и его применение к результатам выборов российских региональных законодательных собраний (2003–2008). *Электоральное пространство современной России. Политическая наука: Ежегодник 2008*. М.: РОССПЭН, 2009. С. 9–27.

¹¹⁴ Щербак А. Коалиционная политика и дефрагментация партийной системы: сравнительный анализ (на примере Польши, России и Украины). *Общественные науки и современность*. 2003. № 4. С. 47–62.

¹¹⁵ Зеленько Г. Довіра до суспільно-політичних інститутів в Україні і наслідки її дефіциту для України. *Studia Politologica Ucraino Polona*. Випуск 8. Житомир – Київ – Краків, 2018. С. 108–118.

¹¹⁶ Романюк А., Литвин В. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Вишеградської групи та інших країн Центрально-Східної Європи: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 548 с.

Отже, формування партійних систем відбувається під впливом низки чинників. Набір чинників, сила їх впливу залежить від конкретних історичних умов розвитку соціуму, в якому аналізується розвиток партійної системи.

Зазвичай такі чинники поділяють на соціокультурні та інституційні. Соціокультурні пов'язані з історичними традиціями партійного будівництва, особливостями демократичного транзиту, соціально-політичними розмежуваннями, соціально-демографічною структурою населення, компактністю проживання національних меншин, регіональним характером підтримки політичних сил, зовнішньополітичним впливом тощо. До інституційних чинників традиційно зараховують нормативно-правову основу функціонування політичних партій, особливості виборчої системи, форму правління, форму державного устрою, політичний режим [117, с. 63–68].

Вплив названих чинників на еволюцію партійної системи України проаналізовано у наукових розвідках Г. Зеленько [118], М. Кармазіної [119], А. Мелешевича [120], Ю. Остапця [121, 122], А. Романюка [123], Н. Шестак [124], Ю. Якименка [125] та ін. Беручи до уваги ці дослідження, ми охарактеризуємо як основні звище вказаних чинників впливають на процес інституціоналізації партійної системи України.

Соціально-політичні розмежування. До основних суспільно-політичних поділів, що впливали і впливають на еволюцію партійної системи України на різних етапах її розвитку, належать: а) поділ у координатах комуністичні/демократичні сили на початковому етапі становлення української державності; б) соціально-економічний поділ (поділ «бідні»/«багаті»); в) підтримка/опозиційність до правлячого режиму; г) соціокультурний поділ. Актуалізація соціокультурного поділу, на думку

¹¹⁷ Шестак Н. Еволюція партійної системи України в умовах трансформації соціальних і політичних структур. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути і процеси. Львів, 2015. – 252 с.

¹¹⁸ Зеленько Г. Чи інституціоналізувалися політичні партії в Україні / Г. Зеленько. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2011. № 3 (53). С.57–72.

¹¹⁹ Кармазіна М. Українська багатопартійність: становлення і розвиток. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2012. № 3 (59). С.4–87.

¹²⁰ Meleshevich A. Party Systems in Post-Soviet Countries: a Comparative Study of Political Institutionalization in the Baltic States, Russia and Ukraine. New York: Palgrave Macmillan, 2007.

¹²¹ Остапець Ю. Електоральні процеси на Закарпатті у контексті загальнонаціональних виборів. Ужгород: «Ліра», 2016. 412 с.

¹²² Остапець Ю., Гайданка С., Ключкович А. Марадик Н. Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України. Серія «Studia Regionalistica» / № 8; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет»; Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія». Ужгород: ПП Данило С. І., 2014. 256 с.

¹²³ Романюк А., Литвин В. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Вишеградської групи та інших країн Центрально-Східної Європи: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 548 с.

¹²⁴ Шестак Н. Еволюція партійної системи України в умовах трансформації соціальних і політичних структур. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути і процеси. Львів, 2015. – 252 с.

¹²⁵ Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті / За ред. Ю. Якименка. Київ: Центр Разумкова, 2017. 428 с.

вітчизняних фахівців, пов'язана з діяльністю регіональних політичних еліт, котрі для отримання електоральних дивідендів свої виборчі меседжі й гасла формували на протиставленні ціннісних характеристик західної та східної України.

Зауважимо: якщо до президентських виборів 2004 р. соціокультурний поділ хоч і відображався на результатах виборів, але був одним із чинників структурування партійної системи, то під час виборчої кампанії 2004 р. він став основним фактором впливу на її конфігурацію. Відтак розподіл голосів виборців на парламентських виборах 2006, 2007, 2012 рр. та президентських виборах 2010 р. повторював конфігурацію голосування на президентських виборах 2004 р. [¹²⁶, с. 83–92].

Особливості демократичного транзиту. Логіка розвитку партійних систем у суспільствах, які трансформуються, підпорядкована логіці політичного транзиту. Така еволюція закінчується консолідацією партійної системи. Консолідація партійної системи – це показник високого рівня її інституціоналізації. Інституціоналізація партійних систем є тенденцією, яка притаманна стабільним суспільствам і державам, які віддають перевагу реформуванню вже існуючих інститутів, а не революційним перетворенням.

Суспільно-політичні процеси в Україні, які були названі Помаранчевою революцією (листопад – грудень 2004 р.) та Революцією Гідності (21 листопада 2013 р. – лютий 2014 р.) мали визначальний вплив на конфігурацію партійної системи в аспекті появи нових політичних партій та зміни умов партійної конкуренції. Більше того, події у 2013–2014 рр. партійну систему України змінили кардинально. Партійну систему, яка утворилася за результатами вказаних подій, можна навіть назвати «другою українською партійною системою», оскільки до ВР України за результатами виборів 2014 р. потрапили нові політичні сили, які утворилися в процесі революції (за виключенням ВО «Батьківщина»).

Форма правління. Починаючи з проголошення незалежності, форма правління в Україні неодноразово змінювалась. Зміна форми правління відчутно впливала на формат партійної системи. Причому така зміна двічі відбулася після глибинних соціально-політичних зрушень, що увійшли в українську історію як Помаранчева революція та Революція Гідності. Загалом же форма правління в Україні змінювалась три рази. До прийняття Конституції України можна говорити про перехідний тип форми правління, яка радше нагадувала президентський. Конституція України, прийнята 28 червня 1996 р., установила президентсько-парламентський тип напівпрезидентської республіки. Після Помаранчевої революції 2004 р. Парламент України на засіданні 8 грудня прийняв пакет змін до Конституції України, встановивши парламентсько-президентську республіку. Після перемоги на президентських виборах 2010 р. В. Януковича, Конституційний

¹²⁶ Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті / За ред. Ю. Якименка. Київ: Центр Разумкова, 2017. 428 с.

Суд України 1 жовтня 2010 р. відмінив зміни до Конституції України від 8 грудня 2004 р. Україна знову стала президентсько-парламентською республікою, а партійна система почала набувати обрисів системи з домінуючою партією.

Український парламент після Революції Гідності (2013 – 2014 рр.), а також дострокових виборів Президента ухвалив рішення про повернення до Конституції зі змінами від 8 грудня 2004 р. Форма правління знову стала парламентсько-президентською.

Зміна форм правління не могла не позначатися на форматі партійної системи й електоральних процесах. Найбільшу впливовість у різний період мали партії, пов'язані з особою Президента та Прем'єр-міністра України (Партія регіонів (В. Янукович), ВО «Батьківщина» (Ю. Тимошенко), Народний Союз «Наша Україна», ПП «Наша Україна» (В. Ющенко), ПП «Народний фронт» (А. Яценюк), ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність» (П. Порошенко). Змінювалась і вагомість виборів залежно від того, якими вони були – «першого» чи «другого» порядку [¹²⁷, с. 64–66].

Отже, форма правління, яка нині притаманна Україні (напівпрезидентська форма правління у парламентсько-президентському форматі), позитивно впливає на розвиток партійної системи та багатопартійності загалом. Водночас наголосимо, що незважаючи на те, що Україна напівпрезидентська республіка, де уряд має формуватись на партійній основі, особа Президента і надалі залишається навіть не ключовою, а домінуючою у політичній системі. Тому президентські вибори в Україні мають визначальний вплив, як на розстановку суспільно-політичних сил у країні, так і на партійну систему, а відтак і на розклад сил на парламентських виборах.

Нормативно-правова основа діяльності і функціонування політичних партій в Україні складається з: Конституції України, Закону «Про політичні партії в Україні», законів України про вибори депутатів ВР України, Президента України, депутатів місцевих рад, Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції» (обумовив державне фінансування політичних партій), законів про декомунізацію і низки інших законів, пов'язаних з реформою децентралізації та іншими реформами в Україні (державної служби, поліції, прокуратури, утворення Незалежного агентства з запобігання корупції тощо).

Аналіз законодавства, яке формує нормативно-правове поле діяльності політичних партій в Україні, дозволяє зробити такі висновки:

По-перше, законодавство щодо функціонування політичних партій змінювалось досить часто, а відтак змінювались умови партійної конкуренції, що в кінцевому результаті мало негативний вплив на інституціоналізацію

¹²⁷ Манайло-Приходько Р. Регіональний вимір розвитку та функціонування партійної системи України. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути і процеси. Львів, 2018. – 292 с.

політичних партій і партійної системи. Особливо це стосується нормативно-правової основи виборчих процесів.

Зміни у законодавстві про політичні партії відбувалися під впливом наступних чинників: появи нових інститутів (Національного агентства з питань запобігання корупції (НАЗК), Національного антикорупційного бюро України), реформи з децентралізації, державним фінансуванням партій, зміною виборчого законодавства тощо. Наприклад, за підрахунками М. Кармазіної тільки впродовж 2014–2017 рр. до закону «Про політичні партії» зміни вносилися 13 разів [¹²⁸, с. 21].

По-друге, в Україні, на відміну від інших країн Європейського Союзу, не був створений і не став реальністю законодавчий механізм для посилення ролі партій у суспільно-політичному житті. Йдеться про те, що Україна була не єдиною країною, де політичні партії на початковому етапі демократичного транзиту не користувалися належною популярністю. Інші країни також знаходилися у такому стані. Для розв'язання цієї проблеми у них був створений законодавчий механізм для посилення ролі партій у політичному житті, основою якого стали закони, які обумовили участь партій у виборчому процесі, державне фінансування політичних партій, формування уряду та політичну відповідальність.

Таким чином, фактично створювалися штучні умови, коли у виборців не було іншої альтернативи, крім сприйняття партій виключно як інструментів реалізації державної влади. З часом, як підкреслює А. Малешевич, за допомогою таких чинників, як вільні і справедливі вибори та політична відповідальність, партії посіли належне місце, як у свідомості політичних акторів і виборців, так і в політичній системі країн [¹²⁹, с. 49].

По-третє, про невиконання чинного законодавства, яке унормовує діяльність політичних партій та безвідповідальність за його порушення. Наприклад, не припинена діяльність партій, які: а) протягом 10 років не брали участь у виборчих процесах; б) не створили осередків у 2/3 регіонів України; в) не мають відповідної чисельності (відповідно до закону про політичні партії мінімальна чисельність партій має бути 10 тис. членів); г) не надали звітності про фінансову діяльність у НАЗК тощо.

Як наслідок, Україна стала державою, в якій зареєстрована найбільша кількість партій у порівнянні з іншими країнами Європейського Союзу. Станом на січень 2018 р. Міністерством юстиції України зареєстровано 354 політичні партії.

Основними напрямками удосконалення законодавства про діяльність політичних партій, можуть бути такі:

6. Необхідно започаткувати нововведення, які регламентують участь партій у виборчих процесах. Відповідно до чинного законодавства партія, яка

¹²⁸ Кармазіна М. Політичні партії в Україні 2014–2017 рр. К., 2018. 168 с.

¹²⁹ Малешевич А. Проблеми інституціоналізації та перспективи розвитку партійної системи України. *Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 24–25 листопада 2011 р.* К.: ІПіЕНД, 2012. С. 46–64 (558 с.)

впродовж 10 років не приймала участі у виборах Президента України, ВР України, може бути ліквідована. Ця норма сприяє лише формальній участі у виборчих процесах. На нашу думку потрібно чітко визначити, яких результатів повинна досягти партія на виборах (парламентських, президентських, місцевих) для того, щоб її реєстрація не була анульована.

7. Визначитись з регіональними партіями. Модель партійної системи 1: враховуючи існування низки регіональних партійних структур, на законодавчому рівні дозволити функціонування регіональних партій, обмеживши їх участю виключно у місцевих виборах. Модель партійної системи 2: заборонити і припинити діяльність регіональних партійних структур, дозволивши існування тільки загальнонаціональних партій.

8. Легалізувати партії національних меншин, які компактно проживають у межах певних територій.

9. Вирішити проблеми з розвитку внутрішньопартійної демократії, розширити повноваження місцевих осередків стосовно участі у виборах (висунення кандидатів). Нині це прерогатива головного офісу партії, що робить недієздатними місцеві осередки, пригнічує ініціативу, зумовлює політичну корупцію, а також призводить до утворення локальних партійних проектів, які дають можливість місцевим лідерам, котрі не домовилися про своє балотування з центральним органом партії, проводити виборчу кампанію з іншим партійним брендом.

10. Змінити виборчу систему на пропорційну з відкритими партійними списками як на загальнонаціональному, так і на регіональному (місцевому) рівнях.

11. Заборонити утворення персоніфікованих (іменних) партій, оскільки їх існування має негативний вплив на процес інституціоналізації партійної системи.

12. Удосконалити процедуру контролю за діяльністю партій та розширити перелік санкцій, які можуть бути застосовані до партій; передбачити ефективні механізми запобігання зловживанню державними ресурсами для політичних цілей, у тому числі – для потреб виборчих кампаній.

13. Внести зміни щодо умов реєстрації політичних партій.

Виборча система України. Виборчі системи вважаються найдієвішим механізмом впливу на партійну систему. В Україні, з часу проголошення незалежності, вибори до Верховної Ради відбулися 7 разів: в 1994, 1998, 2002, 2006, 2007, 2012, 2014 рр. Причому всі вони регламентувались різними виборчими законами.

Перші парламентські вибори в Україні проводилися за мажоритарною системою абсолютної більшості, яка, з погляду вітчизняних дослідників, виявилася неефективною і не сприяла структуруванню партійної системи [¹³⁰].

¹³⁰ Закон України «Про вибори народних депутатів України» (18 листопада 1993 р.). Ужгород, 1993. 42 с.

Система виборів до ВР України кардинально змінювалася у 1997 р. (запровадження змішаної виборчої системи) [16] та у 2004 р. (встановлення пропорційної виборчої системи) [131].

Парламентські вибори у 1998, 2002, 2012 та 2014 рр. відбулися за змішаною системою зразка 1998 р. з певними модифікаціями. Виборчим законом у 1997 р. була запроваджена змішана виборча система, коли 225 народних депутатів обиралися за пропорційною системою закритих загальнонаціональних партійних списків з 4 %-м бар'єром, а інші 225 – в одномандатних округах за мажоритарною системою відносної більшості. Починаючи з 2012 р., виборчі блоки позбавлялись участі у виборах, а прохідний бар'єр був підвищений до 5 % [132].

Вибори до ВР України у 2006 та 2007 рр. проводилися за пропорційною виборчою системою з 3 %-м виборчим порогом та закритими партійними списками. Це передбачало істотні відмінності, як в організації підготовки та проведення виборів, так і у виборчих заходах [133]. Аналогічна система діяла і на виборах до місцевих органів влади у 2006 р.

Зазначимо, що 14 липня 2015 р. ВР України прийняла Закон «Про місцеві вибори», яким установлена пропорційна система для виборів ВР АР Крим, обласних, районних, міських, районних у містах рад з закріпленням кандидатів з виборчого списку за територіальними виборчими округами. Це зовсім нова виборча формула, яка при розподілі депутатських мандатів враховує преференції, надані кандидатам у виборчих списках партій [134].

Отже, постійна зміна виборчого законодавства деструктивно впливає на розвиток партійної системи України у контексті її інституціоналізації та породжує політичну корупцію. Політична практика молодих демократій (країни ЦСЄ) засвідчує необхідність формування усталеного виборчого законодавства, що сприяє стабільності партійних систем та інших політичних інститутів суспільства.

Для України, на нашу думку, доцільно запровадити пропорційну виборчу систему відкритих регіональних списків, надання можливості виборчим блокам брати участь у виборчих процесах з підняттям для них виборчого бар'єра, змінити формули перерахунку голосів виборців у депутатські мандати. Така система дозволить рівномірно представляти регіони України на рівні вищого представницького органу влади, і, на відміну від мажоритарної частини нинішньої виборчої системи, зробить вибори більш демократичними та прозорими.

¹³¹ Закон України «Про вибори народних депутатів України» (25 березня 2004 р.). *Все про вибори*. К.: КНТ, АТІКА, 2004. С. 144 – 219 с.

¹³² Закон України «Про вибори народних депутатів України» (із змінами і доповненнями станом на вересень 2012 року). К.: Алерта, 2012. 160 с.

¹³³ Закон України «Про вибори народних депутатів України» (25 березня 2004 р.). *Все про вибори*. К.: КНТ, АТІКА, 2004. С. 144 – 219 с.

¹³⁴ Закон України «Про місцеві вибори» (2015). URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/595-19>

Зовнішньополітичний чинник. Його дію пов'язують з рішеннями, позиціями владних інститутів інших держав, міждержавних об'єднань, міжнародних організацій, а також з діяльністю зарубіжних політичних партій, неурядових організацій, політтехнологів. Наприклад, у період 2010–2013 рр. діяльність Партії регіонів і КПУ була повністю підпорядкована відповідним особам з державного керівництва Росії.

Особливого значення такий вплив набуває у місцях компактного проживання національних меншин поблизу державного кордону України, стимулюючи діяльність етнічних партій. Етнічні партії утворюються за поєднання таких чинників: компактного проживання національної меншини, зовнішнього чинника, політизації етнічності. Прикладом можуть бути російські партії колишньої АР Крим та угорські партії Закарпаття. У даному випадку партії можуть використовуватись як засіб реалізації зовнішньополітичних цілей інших держав. Хоча, знову ж таки, етнічні партії є партіями регіонального типу, що впливають на електоральну конкуренцію лише у межах однієї або декількох областей України [¹³⁵, с. 95–108].

Регіональний чинник. Як нами відмічалось вище, наявність або відсутність регіональних партійних структур є одним із критеріїв інституціоналізації політичних партій і партійної системи.

На думку Ю. Яковенка, причинами регіоналізації були, як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники. Об'єктивною причиною регіоналізації були реальні, підтверджені соціологічними дослідженнями відмінності ідентичностей і соціокультурних орієнтацій громадян України. Суб'єктивною – свідоме використання цих відмінностей політичними суб'єктами, сегментація електорату за соціокультурною ознакою, політизація найбільш вигідного для них соціального поділу. Результатом такої «регіоналізації» партій стало те, що замість виконання функції соціальної інтеграції вони сприяли реалізації прямо протилежної мети – диференціації суспільства [¹³⁶, с.110].

Така ситуація склалася тому, що переважній більшості вітчизняних політичних партій не вдавалося сформувати стійку соціальну базу саме на підставі поділу суспільства за соціально-економічними ознаками, майнового розшарування, стати виразником інтересів певної соціальної верстви і, в такий спосіб, відокремити власний електорат від прихильників інших партій. Аналізуючи особливості розвитку і функціонування партійної системи України, необхідно визначитись з періодизацією її еволюції в загальнонаціональному масштабі.

У вітчизняній політичній науці питання щодо виокремлення періодів (етапів) еволюції партійної системи України залишається дискусійним. У визначенні основних періодів розвитку дослідники не виявляють

¹³⁵ Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті / За ред. Ю. Якименка. Київ: Центр Разумкова, 2017. 428 с.

¹³⁶ Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті / За ред. Ю. Якименка. Київ: Центр Разумкова, 2017. 428 с.

одностаїності, оскільки та чи інша періодизація в науці є умовною і залежить від того, який принцип та критерії покладені в її основу.

Процес розвитку багатопартійності в Україні триває понад 25 років. За цей час партійна система зазнавала значних змін, внаслідок чого її сучасний вигляд суттєво відрізняється від початкового. Дослідження з відповідної проблематики з'явилися практично водночас із виникненням самого феномену багатопартійності в Україні. Моделі розвитку партійної системи України подані у наукових доробках: А. Білоуса, О. Бойка, А. Колодій, М. Кармазіної, В. Лебедюка, В. Лещенка, Ю. Остапця, Б. Райківського, Ю. Шведа, Н. Шестак, Ю. Якименка та ін.

Автори розглядають різноманітні аспекти формування партій і партійної системи, пропонують власні варіанти періодизації процесу їхнього розвитку, які часто суттєво відрізняються один від одного. Головна причина неоднакового трактування періодизації розвитку партійної системи України, на нашу думку, має суб'єктивний характер – вибір вченими різних підстав для періодизації (парламентські електоральні цикли, зміни у правовому полі функціонування партій, зміни в особливостях функціонування політичного режиму та ін.). Такими критеріями виступали парламентські вибори, конфігурація партійної системи за моделями М. Дюверже, організаційно-правові та інші. Використання одиничних критеріїв не давало змоги належним чином охарактеризувати особливості розвитку партійної системи. Використання комплексного критерію для періодизації запропонувала у науковій статті «Українська багатопартійність: становлення і розвиток» М. Кармазіна. Авторка акцентує увагу на тому, що, виокремлюючи межі періодів, потрібно брати до уваги більше чинників, які обумовлюють партогенез. До них вона зараховує: специфіку механізму творення партій; особливості партійного лідерства; еволюцію ідеологічного «обличчя» партій; партійне фінансування; ключові моменти історії партій; трансформацію функцій партій [¹³⁷, с.4–6].

Узагальнюючи дослідження періодизації розвитку вітчизняної партійної системи, Ю. Якименко пропонує виокремити три основні підходи до характеристики змін у партійній системі України, на підставі яких характеризувати періоди: а) у політичних партіях (створення, злиття, поглинання); б) змін формату партійної системи; в) ключових чинників в оточенні партійної системи, що впливали на самі партії та стосунки між ними (зокрема характер політичного режиму, тип виборчої системи, конституційно-правовий дизайн, зміни у соціальній структурі суспільства, актуальність суспільних поділів та ін.) [¹³⁸, с. 14–16].

Для визначення особливостей розвитку партійної системи України у контексті нашого дослідження, ми використаємо періодизацію,

¹³⁷ Кармазіна М. Українська багатопартійність: становлення і розвиток. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2012. № 3 (59). С.4–87.

¹³⁸ Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті / За ред. Ю. Якименка. Київ: Центр Разумкова, 2017. 428 с.

запропоновану Р. Манайло-Приходько у своєму дисертаційному дослідженні. В основу періодизації покладено комплексний критерій, який включає: зміну конфігурації електорального простору України; вплив соціально-політичних розмежувань, електоральної формули; конституційний дизайн (йдеться про зміну форм правління); особливості організаційної моделі політичних партій (всеохоплюючі, картельні та ін.), вплив соціальних конфліктів («Помаранчева революція», «Революція Гідності»). Ключовим для періодизації є виокремлення періодів на основі так званих великих електоральних циклів [¹³⁹, с. 70–74].

Електоральний цикл – це траєкторія розвитку політичної системи у період від одних виборів до інших, яка відображає вагомі якісні зміни політичної системи, або окремих її елементів, котрі постають за наслідками виборів.

Аналізуючи президентські, парламентські, місцеві вибори ми можемо говорити про парламентський, президентський електоральний цикл, або цикл місцевих виборів. У цьому випадку йдеться про вивчення електорального процесу від виборів до виборів. Причому у міжвиборчий період за допомогою дискурсивної практики визначається логіка наступного електорального циклу.

У вузькому розумінні, електоральним циклом можна назвати сукупність виборів (парламентських, президентських), які відбуваються одні за іншими у чітко встановлений законодавством країни період.

У реальній політичній практиці спостерігається вплив одних виборів на інші, приміром парламентських на місцеві і т. д. У нашому випадку політичний процес чи окремі його характеристики можемо розглядати у контексті великого електорального циклу, до якого включаємо парламентські, президентські й місцеві вибори. У зв'язку з цим необхідно виокремити точку відліку великого електорального циклу. Зазвичай, такою точкою відліку в зарубіжній політичній науці прийнято вважати чергові парламентські вибори. З погляду Г. Голосова, ключовою основою вирізнення циклів слугує динаміка партійної системи. Саме за результатами парламентських виборів на початку електорального циклу утворюються параметри партійної системи, що функціонуватиме до його завершення [¹⁴⁰, с. 34].

Але, враховуючи статус Президента України у системі державної влади, обсяг його повноважень і механізмів впливу на внутрішню політику держави, для України висхідною точкою відліку великого електорального циклу можна брати і президентські вибори. За результатами трьох президентських

¹³⁹ Манайло-Приходько Р. Регіональний вимір розвитку та функціонування партійної системи України. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути і процеси. Львів, 2018. – 292 с.

¹⁴⁰ Голосов Г. Российская партийная система и региональная политика 1993–2003. СПб.: Изд-во Европ. Ун.-та в Санкт-Петербурге, 2006. 300 с.

виборів 2004, 2010, 2014 рр. змінювалась форма правління, утворювались нові партійні структури, які певний час домінували в українському політикумі.

Отже, періодизація, яку пропонує Р. Манайло-Приходько має такий вигляд: перший період – 1991–2004 рр., другий – 2004–2014 рр., третій – починаючи з 2014 р. Саме в такому контексті ми і будемо досліджувати особливості процесу інституціоналізації партійної системи України.

Але наша періодизація процесу інституціоналізації партійної системи буде дещо відрізнятися. Як уже нами зазначалося, для процесу інституціоналізації партійної системи найбільш важливими є такі чинники: позитивне сприйняття, довіра громадян до політичних партій, участь політичних партій у виборчих процесах за незмінними правилами та участь політичних партій у формуванні уряду (партійність уряду та політична відповідальність партій). Відтак, ми виділимо такі періоди інституціоналізації партійної системи: перший період – 1991–2004 рр., другий – 2004–2010 рр., третій – 2010–2014 рр. і четвертий – починаючи з 2014 р. Головний критерій виокремлення періодів – зміна форми правління, а відтак і впливу партій на формування уряду (його партійний чи позапартійний механізм утворення). Парламентсько-президентська форма правління позитивно сприяє розвитку політичних партій, підвищує їх статус. Вже сам по собі він є комплексним, оскільки включає і ряд інших індикаторів: революційні події 2004, 2014 рр., виборчі процеси, зміна конфігурації партійної системи за рахунок появи нових партій тощо. Слід зазначити, що зміни, які пов'язані з Революцією Гідності були настільки кардинальними, що конфігурацію партій за її наслідками можна умовно назвати «другою українською партійною системою», остаточний вигляд якої буде сформований за результатами президентських та парламентських виборів 2019 р. І звичайно ж, наша періодизація будується на великих електоральних циклах.

Станом на 1 січня 2018 р. Міністерством юстиції України зареєстровано 354 політичні партії. Майже половина всіх українських політичних партій з'явилася за останні три роки (на кінець 2013 р. було зареєстровано 193 партії). За 9 місяців 2016 р. було зареєстровано 41 нову партію (у 2015 р. – 79; у 2014 р. – 37). Загалом 2015 р. став рекордним для України за кількістю зареєстрованих політичних партій. До цього найбільше партій було зареєстровано у 2005 р. – 24 ^[141].

За даними експертів Комітету виборців України, це в кілька разів перевищує показники в інших державах Східної Європи. Для порівняння, у державах, де процес партійного будівництва активно розпочався після розпаду СРСР, зареєстровано значно менше політичних партій: у Польщі – 84, Словаччині – 56, Румунії – 124, Російській Федерації – 77, Молдові – 45,

¹⁴¹ Стан політичних партій напередодні державного фінансування (Звіт комітету виборців України. URL: <http://www.cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:Звіт%20КВУ%3A%20%22Стан%20політичних%20партій%20напередодні%20державного%20фінансування%22>

Латвії – 73, Литві – 38. Отже, нині Україна є одним із європейських та світових лідерів за кількістю зареєстрованих політичних партій.

Парадоксально, що при цьому, як підкреслює Г. Зеленько, кількість партійних осередків не то що не збільшилася – вона навіть зменшилася внаслідок того, що десятки політичних партій не змогли підтвердити їх наявність у регіонах. Так, на 1 вересня 2017 р. в Україні, за даними Мінюсту, нараховувалося 15 806 партійних осередків, на 1 вересня 2016 р. – 15759, на 1 вересня 2015 р. – 15214, на 1 вересня 2014 р. – 18188, на 1 січня 2013 р. – 19222. Елементарні підрахунки свідчать, що кожна партія має по 43 осередки (Зеленько). Звичайно це математичні підрахунки, а насправді у деяких партій їх є багато, а деякі лише мають центральний офіс. Рівень фактичного членства, який ґрунтується на основі соціологічних опитувань, а не партійної статистики (як правило вона в рази завищена і не відповідає дійсності), є критично низьким. У ході соціологічних досліджень, проведених Інститутом соціології НАН України, тільки 2–3 % опитаних підтверджують своє членство у політичних партіях [142, с. 113]. Якщо врахувати, що відповідно закону про політичні партії для реєстрації необхідно 10000 членів, то загальна чисельність членів партій в Україні має бути 3540000, а це приблизно 10 % дорослого населення. Динаміка утворення політичних партій прорахована М. Кармазіною у монографії «Політичні партії України 2014–2017 рр.», і виглядає наступним чином (Див. Таблиця 1) [143, с. 11]:

Таблиця 1

**Кількість партій, зареєстрованих Міністерством юстиції
України (1990–2017 рр.)***

Рік	Кількість зареєстрованих партій	Рік	Кількість зареєстрованих партій	Рік	Кількість зареєстрованих партій
1990	1	2000	19	2010	14
1991	9	2001	22	2011	17
1992	7	2002	2	2012	8
1993	16	2003	2	2013	6
1994	7	2004	8	2014	39
1995	4	2005	24	2015	79
1996	5	2006	12	2016	42
1997	12	2007	4	2017	3
1998	13	2008	20	2018	
1999	25	2009	12		

*Таблиця складена на основі даних, оприлюднених Мінюстом України на 1 січня 2018 р. в «Єдиному реєстрі громадських формувань»

Оскільки для нашого дослідження важливою є участь політичних партій у виборчих процесах, то на основі даних ЦВК нами побудована таблиця, в якій

¹⁴² Зеленько Г. Довіра до суспільно-політичних інститутів в Україні і наслідки її дефіциту для України. *Studia Politologica Ucraino Polona*. Випуск 8. Житомир – Київ – Краків, 2018. С. 108–118.

¹⁴³ Кармазіна М. Політичні партії в Україні 2014–2017 рр. К., 2018. 168 с.

вказана кількість партій, яка приймала участь у парламентських та місцевих виборах (Див. Таблицю 2) [¹⁴⁴].

Таблиця 2

Участь політичних партій у виборчих процесах 1998–2015 рр.

Рік виборів	К-ть партій, зареєстрованих Міністром України	К-ть партій, які взяли участь у виборах	К-ть суб'єктів, внесених до виборчого бюлетеня
1998	52	45	30 (21 партія + 9 виб. блоків, утворених 19 партіями)
2002	127	83	33 (21 партія + 12 виб. блоків, утворених 40 партіями)
2006	126	94	45 (28 партій + 17 виб. блоків, утворених 19 партіями)
2007	143	43	20 (10 партій + 9 виб. блоків, утворених 51 партією)
2010	185	158	–
2012	195	87	21 політична партія
2014	235	52	29 політичних партій
2015	297	142	–

Якщо брати до уваги участь партій у виборах у процентному відношенні від зареєстрованих, то найвищим показник був у 1998 р. – 77, 5 % і у 2015 р. – 85, 4 %. 1998 р. – це рік запровадження змішаної виборчої системи, а в 2015 р. відбулися місцеві вибори після Революції Гідності.

Окресливши в загальному формат партійної системи, охарактеризуємо її розвиток за визначеними нами періодами її інституціоналізації.

Перший період – 1991–2004 рр. Поява елементів багатопартійності в Україні на межі 80–90-х рр. детермінована передусім соціально-економічними та політичними умовами, які склалися в тогочасній Україні. Важливим чинником впливу на партогенез на початку періоду були так звані установчі вибори, з якими пов'язуємо створення реальної багатопартійності в Україні.

У процесі демократичних переходів, в тому числі і в посткомуністичних країнах Східної Європи, на думку В. Гельмана, установчі вибори відіграють трояку роль: 1) інституційну – встановлюють систему політичних інститутів, у межах яких розвивається електоральна конкуренція; 2) біхевіоральну – формують «меню» переваг і патерни поведінки виборців, тим самим визначаючи і контури нової партійної системи; 3) трансформаційну – створюють основу легітимації нових політичних режимів і суттєво обмежують можливості повернення до старих або переходу до нових недемократичних форм правління [¹⁴⁵, с. 46].

Установчими виборами в Україні можна вважати вибори ВР України 1990 і 1994 рр. та президентські вибори 1991 і 1994 рр. Установчі вибори в

¹⁴⁴ Офіційний сайт Центральної Виборчої Комісії. URL: <http://www.cvk.gov.ua>

¹⁴⁵ Гельман В. «Учредительные выборы» в контексте российской трансформации. *Общественные науки и современность*. 1996. № 6. С. 46–64.

Україні відбулися в умовах пактового переходу і їх результатом став прихід до влади оновленої комуністичної еліти внаслідок введення посади президента, який обирався на всенародних виборах, і запровадження мажоритарної системи виборів до ВР України [¹⁴⁶, с. 101–110].

Вибори до Українського парламенту в 1994 р. проводилися за мажоритарною системою абсолютної більшості. На час проведення виборів зареєстрованими були 26 політичних партій. Найчисельнішою виявилася, відновлена у 1993 р., Комуністична партія України (80 тис. членів). Лівий спектр на виборах представляла також Соціалістична партія України (30 тис.) і Селянська партія України, що репрезентувала переважно інтереси директорів радгоспів і колгоспів. У січні 1994 р. вони об'єдналися у єдину передвиборну платформу. Ліві сили мали підтримку виборців на сході і півдні України та частково у центральних регіонах. Їх головними суперниками були націонал-демократи – Народний рух України, який зазнав чергового розколу, через розбрат у керівництві (8 тис. членів), Республіканська партія України (10 тис. членів), Демократична партія України та Конгрес українських націоналістів, які мали вплив переважно в західних регіонах України, Києві та низці центральних областей [¹⁴⁷, с. 170].

До третьої групи партій належали представники партій демократичного (центристського) напрямку на кшталт Партії демократичного відродження України, Ліберальної партії України, Партії праці, що репрезентували інтереси регіональних «бізнес-груп».

Результати виборів до ВР України у розрізі партійності депутатів подано у таблиці 3 [¹⁴⁸, с. 105].

Таблиця 3
Партійний склад Верховної Ради України II скликання (1994 р.)

Назва партії	К-ть мандатів
Комуністична партія України	96
Народний рух України	21
Селянська партія України	16
Соціалістична партія України	14
Українська республіканська партія	11
Конгрес українських націоналістів	5
Партія праці	5
Конгрес українських націоналістів	5
Партія демократичного відродження України	3
Соціал-демократична партія України	2
Демократична партія України	2

¹⁴⁶ Остапець Ю. Електоральні процеси на Закарпатті у контексті загальнонаціональних виборів. Ужгород: «Ліра», 2016. 412 с.

¹⁴⁷ Касьянов Г. Політичний досвід самостійної України. Державотворчий процес в Україні (1991–2006). К.: Наукова думка, 2007. С. 160–237.

¹⁴⁸ Касьянов Г. Політичний досвід самостійної України. Державотворчий процес в Україні (1991–2006). К.: Наукова думка, 2007. С. 160–237.

Громадянський конгрес України	2
Українська консервативна республіканська партія України	2
Християнсько-демократична партія України	1
Українська національна асамблея	1
Партія економічного відродження Криму	1
Партійні депутати	182
Позапартійні депутати	233
Усього	415

Результати установчих виборів, на думку Р. Приходько-Манайло, мали амбівалентний вплив на суспільно-політичні процеси. З одного боку установчі вибори успішно виконали покладені на них функції в умовах демократичного пактового переходу: вони встановили інституційний дизайн, який окреслив особливості електоральної конкуренції та еволюції партійної системи; виокремили моделі електоральної поведінки населення України, що засвідчили її регіональний характер; стали основою легітимації майбутнього політичного режиму.

З іншого боку, вони, на нашу думку, не забезпечили ротацію політичної еліти внаслідок недоліків парламентського виборчого законодавства. А з запровадженням посади президента, партійна номенклатура змогла успішно трансформуватись у новостворені владні структури. За цих умов нові інститути, зокрема політичні партії та вибори, не могли відіграти критичну роль у зміні конструкції влади, а були лишень інтегровані у дещо змінену систему відносин власності та влади. Відповідно, в економічному та політичному житті визначальну роль відігравали неформальні інститути і практики. Результатом цього стало формування гібридного політичного режиму [¹⁴⁹, с. 117–119].

Саме за їх результатами тоді сформувався політичний спектр від крайніх лівих до крайніх правих партій. Цей процес відбувся швидко, оскільки більшість майбутніх демократичних і націонал-патріотичних політичних течій знаходилися в рамках організації Народного Руху, а КПУ була широким об'єднанням лівих сил, по-різному зорієнтованих щодо державності й демократії.

Для зазначеного періоду характерна легалізація найвпливовіших партій – носіїв альтернативних ідеологій (КПУ та НРУ), інтенсивне заповнення політичного простору партіями «брендового» типу. Під «брендами» слід розуміти проголошення комуністичної, соціал-демократичної, ліберальної, консервативної, християнсько-демократичної, націонал-демократичної та інших ідеологій як основи політичної діяльності та партійних програм. Головним суспільним поділом, який визначав структуру партійного простору, починаючи з 1991 р. став поділ у координатах комуністичні/демократичні сили, притаманний для трансформаційного

¹⁴⁹ Манайло-Приходько Р. Регіональний вимір розвитку та функціонування партійної системи України. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути і процеси. Львів, 2018. – 292 с.

періоду. Конфігурація партійної системи в цілому відповідала цьому поділу. Відтак основними полюсами партійної системи були лівий (КПУ, СПУ, СелПУ) і правий (НРУ, УРП), центристські партії за потужністю значно поступалися фланговим партіям.

Напередодні парламентських виборів 1998 р. найбільш актуальним суспільним поділом став соціально-економічний, що сприяв значній підтримці лівих сил та популярності лівоцентристської ідеології.

Парламентські вибори 1998 р. відбулися за змішаною виборчою системою: 225 депутатів обирались в одномандатних округах, а інші 225- за списками кандидатів у депутати від політичних партій або виборчих блоків партій. У такий спосіб партії водночас з кандидатами-мажоритарниками ставали головними суб'єктами виборчого процесу. Причому партійні списки були закритими, а виборчий поріг становив 4 %. З 53-х партій, зареєстрованих Міністерством юстиції України (станом на 14 січня 1998 р.), участь у виборах у багатомандатному виборчому окрузі взяли 21 партія і 9 виборчих блоків, куди увійшли 19 партій. Отже, 40 політичних партій брали участь у виборах за партійними списками. Загалом у виборчому процесі, враховуючи одномандатні виборчі округи, взяли участь 48 партій з 52-х зареєстрованих [150].

До найчисельніших партій, які брали участь у парламентських виборах зараховуємо: АПУ – 200 тис., КПУ – 140 тис., СелПУ – 72 тис., СПУ – 34 тис., НРУ – 60 тис., СДПУ (о) – 16 тис., НДП – 7,5 тис., ПЗУ – 6 тис., ВО «Громада» – 4 тис., УНА – 1 тис. (дані з офіційного сайту ЦВК) [151].

На виборах 29 березня 1998 р. у багатомандатному виборчому окрузі перемогли сім партій і ВБ «СПУ та СелПУ», які й розділили 225 депутатських мандатів: КПУ – 84 (24,65%), НРУ – 32 (9,4%), ВБ «СПУ та СелПУ» – 29 (8,5%), ПЗУ – 19 (5,4%), НДП – 17 (5,01%), ВО «Громада» – 16 (4,6%), ПСПУ – 14 (4,04%), СДПУ(о) – 14 (4,01%) [152].

В одномандатних округах, за результатами виборів, партійність депутатів була такою (223 депутати обрано): безпартійних – 114 депутатів, КПУ – 38 (17,04%), НРУ – 14 (6,28%), НДП – 12 (5,38%), АПУ – 8 (3,59%), ВО «Громада» – 7 (3,14%), по 3 депутатські мандати, відповідно по 1, 35%, отримали чотири партії: СДПУ (о), СПУ, КУН, ПРП, по два мандати (5 партій) – ХДПУ, ПРВУ, СелПУ, УРП, ПСПУ, по 1 мандату (8 партій) – ПП «Сюз», ПП «Міжрегіональний блок реформ», ЛПУ, УПС, ДемПУ, СНПУ, УХДПУ, ПП «Християнсько-народний союз» [153, с. 122]. Результати виборів подано в Таблиці 4.

¹⁵⁰ Офіційний сайт Центральної Виборчої Комісії. URL: <http://www.cvk.gov.ua>

¹⁵¹ Офіційний сайт Центральної Виборчої Комісії. URL: <http://www.cvk.gov.ua>

¹⁵² Офіційний сайт Центральної Виборчої Комісії. URL: <http://www.cvk.gov.ua>

¹⁵³ Манайло-Приходько Р. Регіональний вимір розвитку та функціонування партійної системи України. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути і процеси. Львів, 2018. – 292 с.

Таблиця 4

Результати виборів до ВР України 29 березня 1998 року

Назва партії / результат	Загальнодерж. виборчий округ, мандати %	Одномандатні виборчі округи	Усього депутат. мандатів	Індекс партійного покриття, %
КПУ	84 (24, 65 %)	38	112	88,4
НРУ	32 (9, 4 %)	14	46	89,5
ВБ «За правду, за народ, за Україну» (СПУ, СелПУ)	29 (8, 55 %)	5 (СПУ – 3, Сел. ПУ – 2)	34	72,8
ПЗУ	19 (5, 43 %)	–	19	89,5
НДП	17 (5, 01 %)	12	29	64,8
ВО «Громада»	16 (4, 67 %)	7	23	89,7
ПСПУ	14 (4, 04 %)	2	16	34,8
СДПУ (о)	14 (4, 01 %)	3	17	67,9
Аграрна партія України	3, 68 %	8	8	59,9
Партія «Реформи і порядок»	3, 13 %	3	3	60,6
КУН	–	3	3	ВБ «НФ»
Інші партії	–	14	14	
Безпартійні	–	114	114	
Всього	225	223	448 (станом на 1.11.98)	

За результатами парламентських виборів 1998 р., партійна система набула вигляду триполюсної: «ліві – центр – праві». Отже, вибори до ВР України 1998 р. відобразили кілька тенденцій впливовості політичних сил. По-перше, була зафіксована обмеженість територіальної підтримки національно-демократичних сил переважно Західним регіоном. Насамперед, йдеться про НРУ, ВБ «Національний фронт», ПРП. Голосування в Західному регіоні показало велику популярність народно-демократичних сил. І якщо територіальне покриття НРУ є загальнонаціональним, то такі політичні сили як ПРП, ВБ «Національний фронт» можна назвати регіоналізованими партіями західноукраїнських областей. Тобто їхня електоральна підтримка та впливовість територіально локалізована в областях Західної України.

По-друге, ліві й лівоцентристські сили, скориставшись різким соціальним розшаруванням в українському суспільстві та збіднінням більшості населення, перемогли на виборах. Причому ВБ «СПУ та СелПУ» отримав найбільшу підтримку в Центральному регіоні, а КПУ – у русифікованих промислових районах Східної та Південної України.

По-третє, особливістю виборів 1998 р. стала поява феномену політичних партій одного регіону. Аномальне голосування за такі партії було зафіксоване на Закарпатті (СДПУ (о) – 31, 17 %), Дніпропетровській (ВО «Громада» – 35, 34 %) і Сумській (ПСПУ – 20, 89 %) областях. Саме завдяки такому голосуванню названі партії подолали 4 %-й поріг по Україні загалом.

По-четверте, проросійські політичні партії та блоки (ВБ «СЛОн», ПП «Союз») мали підтримку лише в АРК (ПП «Союз – 10,68 %, ВБ «СЛОн» – 1,63 %), м. Севастополь (ПП «Союз» – 2, 25 %).

По-п'яте, Провладна політична партія НДП мала приблизно однакове (у процентному відношенні незначне) електоральне покриття по Україні загалом.

Суттєво впливали на процес інституціоналізації партійної системи та її конфігурацію відносини між Президентом і політичними силами, представленими у Верховній Раді. У суспільстві існував ідеологічний конфлікт між лівими політичними силами, які прагнули повернення до попереднього суспільного устрою, і президентським «курсом реформ». Цей конфлікт з боку влади характеризувався як «ліва загроза», і його успішно використали політтехнологи для перемоги Л. Кучми у другому турі президентських виборів 1999 р. над П. Симоненком. Тому до соціально-політичного розмежування додався поділ сил на пропрезидентські й антипрезидентські, що проявилось у таких масових акціях протесту «Повстань, Україно!» та «Україна без Кучми». Саме завдяки їм відбулося згуртування, а згодом - і перемога правих сил на виборах до ВР України 2002 р.

Зазначений поділ був активно застосований у виборчій кампанії 2002 р. Одночасно політтехнологи успішно впроваджували протиставлення Сходу і Заходу України. Відтоді цей поділ не перестає бути актуальним і обумовлює, як перебіг суспільно-політичних процесів, так і конфігурацію партійної системи. Вказана технологія буде успішно застосована і на президентських виборах 2004 р.

Парламентські вибори 2002 р. проводились за змішаною виборчою системою на зразок тієї, що регламентувала вибори до ВР України 1998 р. З 127 політичних партій, зареєстрованих Міністерством юстиції України станом на 1 грудня 2001 р. , суб'єктами виборчого процесу стали 21 партія та 12 виборчих блоків, до яких увійшло 42 політичні партії. Загалом у виборах взяли участь 62 політичні партії [154].

Структурування політичних сил для участі у виборах відбулося не в рамках окремих партій, а у форматі іменних блоків, що значно підвищувало рейтинг політичних сил. Утворення виборчих блоків, на нашу думку, відбувалося під впливом таких чинників: інтереси бізнесу, лояльність/опозиційність до Президента України, адміністративний ресурс. Але персоніфікація політики, електорального вибору у майбутньому мала негативний вплив на інституціоналізацію партійної системи.

¹⁵⁴ Остапеч Ю., Гайданка С., Ключкович А. Марадик Н. Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України. Серія «Studia Regionalistica» / № 8; НДІ політичної регіоналістики, ДВНЗ «Ужгородський національний університет»; Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія». Ужгород: ПП Данило С. І., 2014. 256 с.

Відтак, початком актуалізації соціокультурного поділу та його домінуючого впливу на електоральні уподобання та партійну структурування можна вважати парламентську виборчу кампанію 2002 р.

Процес утворення політичних партій у визначений період відбувався наступним чином: 1) шляхом відокремлення від КПУ; 2) на основі опозиційних рухів та об'єднань громадян, які виникли в процесі перебудови (НРУ, Партія зелених України); 3) внаслідок розколів у вже існуючих політичних структурах (ПСПУ, СДПУ (о)); 4) адміністративним шляхом (АПУ, НДП, ПППУ, КПУ (о), ВО «Справедливість» та інші); 5) для захисту інтересів фінансово-промислових груп (ПП «Трудова Україна», ЛПУ, ПП «Демократичний Союз», ПНЕРУ); 6) як політичних проектів окремих політиків (персоніфіковані партії).

Аналізуючи процес інституціоналізації партійної системи України 1991–2004 рр., необхідно зупинитись на вивченні нормативно-правової основи діяльності політичних партій, яку утворювали: Закон України «Про об'єднання громадян» (16 червня 1992 р.), Закон України «Про політичні партії в Україні» (2001 р.), закони про вибори ВР України, Президента України, ВР України.

До прийняття Закону про політичні партії, їх діяльність в Україні регламентувалась Законом України «Про об'єднання громадян» (16 червня 1992 р.). В ст. 1 цього Закону сказано, що політичною партією є об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають головною метою участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування і представництво в їх складі.

У ст.15 вказувалось, що для реєстрації політичної партії засновники мають подати заяву з підписами не менше 1 тис. громадян України, які мають виборче право. Така норма закону уможливила реєстрацію великої кількості партій на початковому етапі партогенезу. Закон «Про об'єднання громадян», не дивлячись на ряд недоліків, мав і ряд позитивних рис, а саме: обумовлював механізм створення, реєстрації та засади діяльності політичних партій [155].

Закон України «Про політичні партії в Україні» (від 5 квітня 2001 р.) майже повністю відтворював його. У першому розділі «Загальні положення» дається визначення поняття партії, обумовлюються права громадян, що утворюють політичну партію, вказуються гарантії діяльності політичних партій.

Відповідно до статті 3 Закону «Про політичні партії в Україні», партії можуть створюватись і діяти лише з всеукраїнським статусом. Таким чином, Закон не передбачає можливості реєстрації та діяльності регіональних партій. Ці норми були критично оцінені Венеціанською комісією. Остання, зокрема, відзначила, що відповідне положення «є юридичною перешкодою на шляху

¹⁵⁵ Закон України «Про об'єднання громадян» (16 червня 1992 р.). *Голос України*. 1992. 18 липня.

утворення партій, які зосереджували б свою діяльність на питаннях регіонального значення» [156].

У другому розділі «Членство в політичних партіях та їх утвореннях» наголошується, що членом політичної партії України може бути лише громадянин України. Громадянин України може бути членом лише однієї партії. Не можуть бути членами політичних партій судді, працівники прокуратури, органів внутрішніх справ, СБУ.

Для реєстрації партії має бути рішення про створення політичної партії, прийняте на установчому з'їзді з підписами 10 тис. громадян України, які мають право голосу, зібраними у 2/3 районів, 2/3 областей України, міст Києва і Севастополя та не менш, як у 2/3 районів АРК. Реєстрацію партії здійснює Міністерство Юстиції України, яке впродовж 30 днів після подання документів приймає рішення. У нових політичних реаліях АРК та Севастополь не підлягають юрисдикції України. Відповідно і вимога закону щодо цих територій не дійсна [157].

У третьому розділі «Реєстрація та права політичних партій» висувуються вимоги до процесу реєстрації політичних партій, гарантується свобода опозиційної діяльності.

Четвертий розділ «Кошти та інше майно політичних партій», на нашу думку, є невдалим, оскільки в ньому не закладені основи регулювання фінансової діяльності партій.

П'ятим розділом «Державний контроль політичних партій» обумовлено, що контроль за діяльністю партій здійснює Міністерство Юстиції України та Центральна і окружні виборчі комісії. За порушення законів України до партій можуть бути вжиті наступні заходи: попередження про недопущення незаконної діяльності або заборона політичної партії.

Оцінюючи перший період розвитку партійної системи України, погодимося з твердженням вітчизняної дослідниці Н. Шестак, що інституційні умови функціонування політичних партій і партійної системи загалом, відповідно до класичних стандартів, були несприятливими. І обумовлюється це наступними чинниками. По-перше, президентсько-парламентська форма правління не сприяє зміцненню багатопартійності і утворенню потужних політичних партій. Вона радше продукує партійну систему домінування чи сприяє зміцненню однієї чи двох партій, наближених до президента. По-друге, змішана виборча система в умовах української політичної практики не має позитивного впливу на структуру партійного простору країни, оскільки депутати-мажоритарники після входження до парламенту або приєднуються до президентської фракції, або підтримують її як позафракційні. По-третє, негативно відображалась на партогенезі відсутність норм у Законі «Про політичні партії в Україні», які регулюють фінансування політичних партій.

¹⁵⁶ Закон України «Про політичні партії в Україні». *Все про вибори*. К.: КНТ, АТІКА, 2004. С. 41–51.

¹⁵⁷ Закон України «Про політичні партії в Україні». *Все про вибори*. К.: КНТ, АТІКА, 2004. С. 41–51.

По-четверте, умови трансформаційного процесу (призупинений транзит) не зміцнюють партійну систему, адже етап демократизації, по суті, не завершився і в суспільстві з'явилися відчутні авторитарні та олігархічні тенденції, загострилося протистояння між владою та опозицією [158, с. 55–57].

Таким чином, можна виокремити наступні умови і фактори, які протягом 1991–2004 рр. обумовлюють становлення партійної системи України.:а) посткомуністичний характер трансформації українського соціуму, відсутність історичних партій та традицій політичної самоорганізації громадян;б) перехідний характер економіки, виникнення нових соціальних прошарків населення, значне майнове розшарування, падіння життєвого рівня населення;в) невідокремленість політики і бізнесу, лобіювання корпоративних інтересів у структурах влади через партійні структури, інституціонування фінансово-промислових груп та їх вплив на виникнення і діяльність політичних партій; боротьба між собою груп корпоративних економічних інтересів, через представництво в органах влади, за вплив на Президента і Кабінет Міністрів України.г) незавершеність процесу правової інституціоналізації системи державної влади і національного поля політики, істотна політико-правова невизначеність статусу, ролі й умов діяльності політичних партій, їхніх взаємин з Урядом, між собою тощо.д) недовіра до політичних партій, як суб'єктів політики, орієнтація громадян на персоніфіковані форми політики (харизматичних лідерів) на шкоду інституційним.ж) малочисельність та слабка впливовість політичних партій, відсутність належної суспільної підтримки.**Другий період – 2004–2014 рр.** На процес утворення нових партій та конфігурацію партійної системи суттєвий вплив мали президентські вибори 2004 р., парламентські та місцеві вибори 2006 р., дострокові парламентські вибори 2007 р., президентські та місцеві вибори 2010 р., парламентські вибори 2012 р.

Фальсифікація результатів волевиявлення громадян на президентських виборах 2004 р. спричинила масові акції громадянської непокори, що отримали назву «Помаранчева революція». Вибори зумовили утворення низки політичних партій: ПП «Народний Союз «Наша Україна» (пізніше – ПП «Наша Україна»), Громадянська партія «Пора», ПП «Третя сила», ПП «Нова демократія», Європейська партія України, ПП «Союз лівих сил» та ін. Партії створювалися на підтримку двох Майданів – київського («помаранчеві») та донецького («біло-блакитні»), або як третя сила.

Впродовж зазначеного періоду відбулися значні зміни у правовій базі функціонування політичних партій. Згідно зі змінами до Конституції від 8 грудня 2004 р., які набули чинності в повному обсязі після обрання Парламенту в березні 2006 р., партії отримали право формувати коаліцію депутатських фракцій. До повноважень коаліції належало формування складу

¹⁵⁸ Шестак Н. Еволюція партійної системи України в умовах трансформації соціальних і політичних структур. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути і процеси. Львів, 2015. – 252 с.

Кабінету Міністрів (за винятком посад Міністра оборони та Міністра закордонних справ). Таким чином, в Україні була запроваджена модель організації влади, яка значно підвищувала роль партій у процесі формування та реалізації державної політики. Партії стали головними суб'єктами впливу не лише на законодавчу, а й на виконавчу гілки влади, опосередковано (через парламентську більшість) – і на судову владу [¹⁵⁹].

Одночасно зі змінами до Конституції були прийняті нові закони про вибори народних депутатів України (березень 2004 р.) та про вибори до органів місцевого самоврядування (квітень 2004 р.). Відповідно до нових законів представницькі органи влади обиралися в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі за списками політичних партій (блоків). Внаслідок конституційних і законодавчих змін, партії стали єдиним механізмом формування Парламенту та органів місцевого самоврядування (крім сільських та селищних рад).

Вибори до ВР України 2006/2007 рр. відбулися за інерційним впливом Помаранчевої революції, а відтак і перемогу на них отримали «помаранчеві сили». Однак непорозуміння у таборі переможців призвели у кінцевому підсумку до призначення В. Януковича Прем'єр-міністром України.

На думку Ю. Якименка, головним (і найбільш політизованим) суспільним поділом протягом четвертого періоду був соціокультурний поділ, відображений у двох комплексах уявлень громадян (на підставі їх мовних преференцій та належності до культурних традицій) і, відповідно, політичних симпатіях [¹⁶⁰, с. 30–31].

Партійну систему, починаючи з 2006 р. і до 2010 р., можна назвати системою поміркованого плюралізму у двоблоковому форматі. Полюсами таких блоків були найбільші політичні сили – Партія регіонів та Блок Юлії Тимошенко.

Вибори до ВР України 2006 р. суттєво відрізнялася від попередніх з наступних причин. По-перше, вони обумовлювалися новим виборчим законом, який встановив пропорційну систему закритих списків з 3 %-м виборчим порогом. По-друге, існувала інерція президентських виборів 2004 р.: політичні сили в основному сприймалися під кутом зору результатів їх участі у президентській кампанії. По-третє, політичні сили використовували апробовані теми дискусій і політтехнології. По-четверте, на відміну від попередніх кампаній, влада мала в суспільстві більшу підтримку, ніж опозиція. По-п'яте, набуття чинності змін до Конституції відразу після парламентських виборів робило ставки на них значно вищими, практично такими ж, як на виборах Президента, адже зростав вплив посади Прем'єр-міністра, кандидатуру якого Президенту має пропонувати парламентська більшість [¹⁶¹, с. 208–212].

¹⁵⁹ Закон України «Про внесення змін до Конституції України». *Урядовий кур'єр*. 2004. 10 грудня.

¹⁶⁰ Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті / За ред. Ю. Якименка. Київ: Центр Разумкова, 2017. 428 с.

¹⁶¹ Остапець Ю. Електоральні процеси на Закарпатті у контексті загальнонаціональних виборів. Ужгород: «Ліра», 2016. 412 с.

Згідно з даними Міністерства юстиції України, у виборах мали право брати участь 126 політичних партій (тобто вони були зареєстровані не пізніше ніж за рік до виборів). У виборчий бюлетень для голосування Центральною виборчою комісією було внесено 45 суб'єктів виборчого процесу. Загалом, у виборах взяли участь найбільше партій за всю історію виборів в Україні – 94 ^[162]. Результати виборів подані в Таблиці 5.

Таблиця 5

Результати виборів до Верховної Ради України 26 березня 2006 року

Партія	% голосів	Місце у парламенті
Партія регіонів	32,14	186 (41,3%)
«Блок Юлії Тимошенко»	22,29	129 (28,7)
ВБ «Наша Україна»	13,95	81 (18%)
Соціалістична партія України	5,69	33 (7,3%)
Комуністична партія України	3,66	21 (4,7%)
Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція»	2,93 %	–
«Народний блок Литвина»	2,44 %	–
Український Народний блок Костенка і Плюща	1,87 %	–
Партія «Віче»	1,74 %	–
«Громадянський блок ПОРА–ПРП»	1,47 %	–
«Опозиційний блок НЕ ТАК»	1,01 %	–

Після тривалих конфліктів у таборі «помаранчевих сил» на президентських виборах 2010 р. переміг В. Янукович. Це дало поштовх новому етапові розвитку партійної системи та внесло суттєві зміни в її конфігурацію: 1) збільшився рейтинг політичних сил, які підтримували на президентських виборах своїх лідерів – С. Тігіпка (ПП «Трудова Україна», А. Яценюка (ПП «Фронт змін»), А. Гриценка (ПП «Громадянська позиція»), О. Тягнибока (ВО «Свобода») та ін.; 2) зменшилась вагомість партій у політичній системі внаслідок скасування змін до Конституції 2004 р. та обмеження владою умов вільної політичної конкуренції; 3) з'явилися тенденції до виникнення домінуючої партії – Партії регіонів; 4) послабились позиції партій, які сформувались у першій половині та середині 90-х рр. ХХ ст. Парламентські вибори 2012 р. суттєвим чином змінили формат партійної системи після місцевих виборів 2010 р., як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівнях. Основні чинники, котрі істотно позначилися на перебігу виборчої кампанії, такі:

1. Кримінальне переслідування опозиційних політиків, яке закінчилося засудженням Ю. Тимошенко 11 жовтня 2011 р. на 7 років

¹⁶² Офіційний сайт Центральної Виборчої Комісії. URL: <http://www.cvk.gov.ua>

- ув'язнення, а Ю. Луценка 27 лютого 2012 р. на 4 роки позбавлення волі.
2. Прийняття 3 липня 2012 р. Закону України «Про засади державної мовної політики», що надавав «регіональним мовам» офіційного статусу, а відтак продовжував протиставлення українських регіонів за віссю «Захід – Схід».
 3. Прийняття 17 листопада 2011 р. нового виборчого закону, який встановлював змішану виборчу систему, підвищував прохідний бар'єр з 3 % до 5 % та забороняв партійним блокам приймати участь у виборах. Така виборча система була вигідною лише провладним партіям – Партії регіонів та КПУ. Як відомо, націонал-демократичні сили приймали участь у парламентських виборах у складі виборчих блоків.
 4. Уперше в українській політичній історії опозиція об'єдналася для участі у виборчій кампанії у форматі ВО «Батьківщина» («Об'єднана опозиція»). Усього до складу «Об'єднаної опозиції» увійшло 6 партій: ВО «Батьківщина», ПП «Фронт змін», НРУ, ПП «Народна самооборона», ПП «За Україну», ПП «Реформи і порядок». Спостерігаючи за об'єднанням опозиційних сил, рішення про об'єднання з Партією регіонів ухвалила на своєму з'їзді ПП «Трудова Україна» (С. Тігіпко) [163].

Участь у виборчому процесі взяли 87 партій, з них ЦВК до виборчого бюлетеня була внесена 21 партія. Згідно з чинним законодавством ЦВК оприлюднила 11 листопада результати парламентських виборів 2012 р. Було обрано 445 народних депутатів: Партія регіонів – 185 депутатів, ВО «Батьківщина» – 101, ПП «Удар» – 40, ВО «Свобода» – 37, КПУ – 32, ПП «Єдиний Центр» – 3, Народна партія – 2, ПП «Союз» – 1, Радикальна партія О. Ляшка – 1, самовисуванці – 43. У 5 мажоритарних округах (94, 132, 194, 197, 223) ЦВК визнала вибори недійсними через численні порушення при підрахунку голосів. ВР України рекомендувала ЦВК провести у вказаних округах повторні вибори [164]. Результати виборів подано у таблиці 6.

Таблиця 6

Результати парламентських виборів 2012 року

Назва партії / результат	Загальнодерж. виборчий округ мандати, %	Одномандатні виборчі округи	Всього депутат. мандатів
Партія регіонів	72 (30 %)	113	185
ВО Батьківщина»	62 (25, 54 %)	39	101
ПП «УДАР»	34 (13,96 %)	6	40
КПУ	32 (13, 18 %)	–	32
ВО «Свобода»	25 (10, 44 %)	13	37
ПП «Єдиний центр»	–	3	3
Народна партія	–	2	2

¹⁶³ Конончук С. Динаміка партійного представництва в Україні після Революції Гідності. К.: ТОВ «Агентство Україна», 2016. 44 с.

¹⁶⁴ Офіційний сайт Центральної Виборчої Комісії. URL: <http://www.cvk.gov.ua>

ПП «Союз»	–	1	1
Радикальна партія О. Ляшка	–	1	1
Самовисуванці	–	43	43
Усього		220	445

У регіональному розрізі результати виборів такі: Партія регіонів перемогла у 9 областях, АРК і Севастополі, а ВО «Батьківщина» (Об'єднана опозиція) - у 15 областях та м. Києві. Як і на попередніх виборах, Схід та Південь голосували за Партію регіонів, Захід і Центр – за ВО «Батьківщина». КПУ, ВО «Свобода», ПП «УДАР» показали рівний результат по Україні, зокрема це стосується ПП «УДАР», за виключенням АРК, Галичини та Донбасу [165].

За результатами виборів у ВР України була утворена більшість на основі Партії регіонів, а Уряд очолив М. Азаров. Прийняття урядом М. Азарова рішення про призупинення процесу європейської інтеграції та жорстокий силовий розгін мирної акції протесту на майдані Незалежності в Києві стали початком масового протистояння громадян режиму В. Януковича, відомого як Революція Гідності. Наслідком цих процесів став крах режиму В. Януковича, його втеча до Росії, і як наслідок започаткування нового етапу в розвитку українського суспільства і його партійної системи.

Третій період – починаючи з 2014 р. З 2014 р. і до 2017 р. спостерігаються інтенсивні зміни в партійному середовищі, зумовлені перемогою Революції Гідності, оновленням влади на центральному та місцевому рівнях, російською агресією проти України та її наслідками, початком євроінтеграційних реформ і соціально-економічною кризою. У межах цього періоду відбулися президентські вибори (2014 р.), парламентські вибори (2014 р.) та місцеві вибори (2015 р.), які й обумовили конфігурацію партійної системи на нинішній час.

Розглянемо найвагомші зміни у конфігурації партійної системи, що простежувалися на цьому етапі: а) усунення від влади та фактичне припинення діяльності Партії регіонів та її політичних сателітів (КПУ та ін.); б) створення політичними лідерами Майдану нових партій на базі вже існуючих або їх частин (ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність»», ПП «Народний фронт»), які легітимізували свій владний статус у результаті виборів; в) проєвропейське спрямування провідних політичних сил, які сформували коаліцію більшості у ВР України; б) втрата «спадкоємницями» Партії регіонів монополії на представлення інтересів громадян сходу і півдня України; в) посилення впливу популістських партій.

Самоорганізація суспільства для опору російській агресії та протидії сепаратизму дала поштовх утворенню партій патріотичного спрямування. Вони виникали на основі громадських формувань учасників Майдану (ПП «Правий сектор»), учасників АТО у складі добровольчих батальйонів

¹⁶⁵ Офіційний сайт Центральної Виборчої Комісії. URL: <http://www.cvk.gov.ua>

(зокрема ПП «Національний корпус»), через поділ уже створених структур (ПП «Національний рух «Державницька ініціатива Яроша»). Деякі з цих партій створювалися у традиційний спосіб «згори», за підтримки ФПГ, наприклад, ПП «УКРОП» [70].

Парламентські вибори 26 жовтня 2014 р. також були позачерговими і позиціонування політичних сил на них пов'язане з Революцією Гідності і результатами позачергових президентських виборів. Не проводилися вибори у 27-ми мажоритарних округах тимчасово окупованих територій Донецької і Луганської областей. Вибори проводилися за виборчою системою, встановленою законом «Про вибори депутатів Верховної Ради України» від 11 листопада 2011 р. ЦВК зареєструвала 52 політичні партії-суб'єкти виборчого процесу. Як відомо, виборчі блоки, відповідно до закону, не мали права приймати участь у виборах [166].

У виборах приймали участь ряд новоутворених політичних партій. Це ПП «Народний фронт» (А. Яценюк, утворена 31 березня 2014 р.), ПП «Блок Петра Порошенка» (П. Порошенко, утворена 27.07.2014 р.), ПП «Правий сектор», Партія Сергія Тігіпка «Сильна Україна».

Партія регіонів не приймала участі у виборах, оскільки скомпрометувала себе в ході Революції Гідності. Її було переформатовано у ПП «Опозиційний блок» на основі ребрендингу ПП «Закон і порядок» (вересень 2014 р.). Представники шести політичних партій увійшли до її складу: Партія розвитку України, ПП «Україна – вперед!», ПП «Трудова Україна», Партія державного нейтралітету України, ПП «Нова політика». У виборах приймали участь «старі партійні бренди» відомі виборцям: ВО «Батьківщина», ВО «Свобода», ПЗУ, ЛПУ, КУН, ПП «Відродження», ПП «Громадянська позиція», ПП «Солідарність жінок України» та ін.

Суб'єктами виборчого процесу, як і на інших парламентських виборах, стали маловідомі партійні проекти, головне завдання яких, - самореклама власних політичних структур: ПП «Блок лівих сил», ПП «Громадянський рух України», ПП «ЗАСТУП», ПП «Інтернет-партія», Національно-демократична партія, ПП «5.10» та ін. Результати виборів подано у таблиці 7.

Таблиця 7

Результати виборів до Верховної Ради України 26 жовтня 2014 р.

№	Політична партія	%	К-ть місць за пропорційною системою (БМВО)	К-ть місць у мажорит. округах (ОВО)	Разом ОВО, БМВО
1	ПП «Народний фронт»	22,14	64	18	82
2	ПП «Блок Петра Порошенка»	21,81	63	64	132
3	ПП «Об'єднання «Самопоміч»	10,97	32	1	33
4	ПП «Опозиційний	9,43	27	2	29

¹⁶⁶ Офіційний сайт Центральної Виборчої Комісії. URL: <http://www.cvk.gov.ua>

	блок»				
5	Радикальна партія Олега Ляшка	7,44	22	0	22
6	ВО «Батьківщина»	5,68	17	2	19
7	ВО «Свобода»	4,71	–	6	
8	КПУ	3,88	–	0	
9	Партія Сергія Тігіпка «Сильна Україна»	3,11	–	1	
10	ПП «Всеукраїнське аграрне об'єднання «Заступ»	2,65	–	1	
11	ПП «Правий сектор»	1,8	–	1	
12	ПП «Воля»	–	–	1	
12	Самовисуванці	–	–	95	
	РАЗОМ		225	192	

Отже, позачергові вибори до ВР України відбулися у постреволюційний період, який характеризувався кардинальною зміною політичного істеблїшменту: перестає існувати Партія регіонів, натомість з'являються нові політичні проекти. Партійна система за результатами виборів мала високий рівень фрагментації (7,2) та волатильності (77).

У регіональному вимірі ПП «Опозиційний блок» отримала перемогу у 5 областях України, набравши 9,43 % голосів виборців. Якщо порівняти цей результат з позачерговими виборами Президента України, де М. Добкін переміг лише в одному виборчому окрузі, то можна констатувати про суттєве збільшення опозиційного потенціалу, який концентрується на Південному Сході України.

Початок процесу децентралізації і чинник місцевих виборів 2015 р. зумовили активне створення нових партій регіонального та локального характеру (ПП «Херсонці», ПП «Вінницька європейська стратегія» та ін.), а також партій, що претендують на представництво інтересів національних меншин (Циганська партія України, Грузинська партія України та ін.).

Активізація громадянського суспільства, передусім у прагненні контролю над діями влади та боротьбі з корупцією, стимулювали виникнення низки партій відповідного спрямування – ПП «Воля народу», ПП «Сила людей», ПП «Громадський контроль», ПП «Рух нових сил М.Саакашвілі».

Припинення діяльності деяких політичних партій (у т.ч. КПУ) на підставі законів про декомунізацію та різке падіння рівня підтримки «старих» лівих партій (СПУ, ПСПУ) вивільнило ліву нішу політичного спектра. Відчуття запиту на ліві ідеї у «європейській інтерпретації» в умовах зниження рівня життя більшості громадян стало поштовхом для створення таких партій, як ПП «Соціалісти».

На основі структур колишньої Партії регіонів (вона офіційно не припинила існування) виникла ПП «Опозиційний блок». На колишній електорат цієї партії претендують створені партії «Наш край», «За життя»,

реанімована ПП «Відродження». Відновила свою активність з новим керівництвом Аграрна партія України [167].

Позиціонування партійно-політичних сил напередодні місцевих виборів 2015 р. можна охарактеризувати наступним чином.

По-перше, про свою суб'єктність у виборах заявили політичні партії, які приймали участь або перемогли на виборах 2014 р.: БПП «Солідарність», ПП «Об'єднання «Самопоміч», ПП «Опозиційний блок», ВО «Батьківщина», ВО «Свобода». Ці політичні сили асоціювалися у виборців з подіями на Майдані наприкінці 2013 – на початку 2014 р., тобто з Революцією Гідності.

По-друге, залишки Партії регіонів взяли участь у виборах у форматі ПП «Опозиційний блок».

По-третє, від участі у виборах відмовилися ПП «Народний фронт» (головна причина – низький рейтинг), ПП «Правий сектор», а КПУ було не допущено до участі у виборчому процесі (відповідно до наказу Мінюсту України щодо недотримання нею Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»), а 16 грудня 2015 р. у судовому порядку була припинена її діяльність. ПП «Народний фронт» та ПП «УДАР» В. Кличка домовилися з БПП «Солідарність» про спільні партійні списки під брендом останньої.

По-четверте, як завжди у виборах приймали участь ряд партійних структур, головним завданням одних була підготовка партійних брендів для майбутніх виборів, або просто їх «розкрутка». (наприклад, Громадський рух «Народний контроль», Політична партія «УКРАЇНСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ ПАТРІОТІВ – УКРОП»).

По-п'яте, низка політичних партій були проектами відомих регіональних політичних лідерів: ПП «Партія простих людей Сергія Капліна» в Полтаві, ПП «ВО «Черкащина», ПП «Довіряй ділам» в Одесі, ПП «Єдиний центр» на Закарпатті та інші. Такі політичні структури дістали назву «політичних машин» («електоральні машини», «партійно-електоральні машини»).

По-шосте, у виборах взяли участь суто регіональні партії: «КМКС» ПУУ та ДПУУ (вказані партії виявляють активність лише на Закарпатті).

По-сьоме, у виборах активну участь приймали ряд нових, або відроджених політичних партій: ПП «Відродження», яку пов'язують з колишніми представниками Партії регіонів, ПП «Наш край» – з Адміністрацією Президента України, ПП «УКРОП» – вважають проектом олігарха І. Коломойського [168].

ПП «Наш край» є проектом Адміністрації Президента, який створений з метою підбирати голоси виборців, які втратили провладні партії за період від

¹⁶⁷ Янішевський С. Локальні політичні проекти: чинники виникнення та перспективи політичної діяльності (за підсумками місцевих виборів-2015). URL: <http://www.niss.gov.ua/catalogue/8>

¹⁶⁸ Остапеч Ю., Манайло-Приходько Р. Вплив місцевих виборів 2015 р. на еволюцію партійної системи та структурування регіонального партійного простору (на прикладі Закарпатської області). *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2016. №8. С.63–75.

парламентських виборів 2014 р. Інше завдання цього партійного проекту – опосередковано залучити до провладних більшостей у місцевих радах колишніх лояльних членів Партії регіонів, котрих відкрито неможливо було залучати до партійних списків партії влади.

У місцевих виборах 2015 р. взяли участь 142 політичні партії з 297, зареєстрованих на момент оголошення ЦВК «Переліку політичних партій, якими прийнято рішення про участь їх місцевих організацій у місцевих виборах» (20.09.2015). Це менше, ніж взяло участь у місцевих виборах 2010 р. (158 з 185). Також місцеві вибори 2015 р. характеризувалися суттєво більшою кількістю партій-учасників, ніж парламентські 2014 р. [¹⁶⁹,¹⁷⁰].

До місцевих рад різного рівня за результатами виборів було обрано представників 88 політичних партій. Згідно з підрахунком зведених показників партій на місцевих виборах БПП «Солідарність» підтримали 19,5% виборців, ВО «Батьківщина» – 12,1%, ПП «Опозиційний блок» – 11,5%, ПП «УКРОП» – 7,3%, ВО «Свобода» – 6,8%, РПЛ – 6,7%, ПП «Об'єднання «Самопоміч» – 6,4%, ПП «Відродження» – 5,4%, ПП «Наш край» – 4,8%, Аграрну партію України – 3,2% [34; 70]. Порівняльні результати виборів до обласних рад у регіонах України можна подати у вигляді таблиці (див. таблицю 8) [¹⁷¹, с. 69].

Таблиця 8

Порівняльний аналіз результатів виборів до обласних рад у розрізі регіонів, %

Політичні партії	Західний регіон	Центральний регіон	Південно-Східний регіон
ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність»	25,2	26,1	19
ВО «Батьківщина»	17,3	17,4	9,7
ПП «Об'єднання «Самопоміч»	7,5	7,1	5,7
Радикальна партія Олега Ляшка	6,1	9,4	3,7
ВО «Свобода»	12,3	8,1	–
ПП «УКРОП»	9,6	5,4	8,5
ПП «Опозиційний блок»	1,6	5,9	27,2
ПП «Відродження»	2,2	4,1	13,4
ПП «Наш край»	1,6	1,3	8,5
Аграрна партія України	1,4	4,1	–

¹⁶⁹ Янішевський С. Локальні політичні проекти: чинники виникнення та перспективи політичної діяльності (за підсумками місцевих виборів-2015). URL: <http://www.niss.gov.ua/catalogue/8>

¹⁷⁰ Конончук С. Динаміка партійного представництва в Україні після Революції Гідності. К.: ТОВ «Агентство Україна», 2016. 44 с.

¹⁷¹ Остапеч Ю., Манайло-Приходько Р. Вплив місцевих виборів 2015 р. на еволюцію партійної системи та структурування регіонального партійного простору (на прикладі Закарпатської області). *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2016. №8. С.63–75.

У Таблиці 8 розглянуто результати виборів (кількість мандатів) до обласних рад у розрізі трьох регіонів: Західного, Центрального і Південно-Східного. Чисельність обласних рад Західного регіону становить 488 депутатів, Центрального – 796, Південно-Східного – 536. Порівняльні результати вказують на однорідність підтримки політичних партій у регіонах України, за виключенням ПП «Опозиційний блок», яка у Західному регіоні отримала менше 2 % голосів виборців та ПП «Відродження», котра суттєво більше голосів (майже втричі) здобула у Південно-Східному регіоні за рахунок вдалої кампанії у Харкові, проведеної Г. Кернесом.

За підсумками виборів, на думку С. Янішевського, до числа загальноукраїнських можна віднести 12 партій, які за підсумками виборів отримали представництво у місцевих радах більшості регіонів України (Див. Таблицю 9) [172].

Таблиця 9

Політичні партії з представництвом у місцевих радах більш ніж у половині регіонів України

№	Назва партії	Кількість регіонів, де отримано представництво	Кількість регіонів, де не отримано представництво
1	БПП «Солідарність»	25	
2	ВО «Батьківщина»	25	
3	ПП «Об'єднання «Самопоміч»	25	
4	РПЛ	24	м. Київ
5	ПП «УКРОП»	23	м. Київ, Донецька обл.
6	ВО «Свобода»	22	Донецька, Луганська, Одеська обл.
7	ПП «Опозиційний блок»	21	м. Київ, Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська обл.
8	ПП «Наш край»	21	м. Київ, Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська, Хмельницька обл.
9	Аграрна партія України	20	м. Київ, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська обл.
10	ПП «Відродження»	15	м. Київ, Вінницька, Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Київська, Львівська, Луганська обл.
11	ПП «Громадянська позиція»	14	м. Київ, Волинська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Луганська, Миколаївська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Чернігівська обл.
12	Народна партія	14	м. Київ, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Полтавська, Тернопільська, Харківська, Чернігівська обл.

¹⁷² Янішевський С. Локальні політичні проекти: чинники виникнення та перспективи політичної діяльності (за підсумками місцевих виборів-2015). URL: <http://www.niss.gov.ua/catalogue/8>

Ряд політичних партій серед 88-ми, що отримали представництво в органах місцевої влади, обрали іншу тактику виборчої кампанії, сконцентрувавши сили на регіональному чи субрегіональному рівнях, висуваючи своїх кандидатів до незначної кількості місцевих рад. Регіональна локалізація таких партій пов'язана з: а) дієздатністю окремих місцевих осередків загальнонаціональної партії (принцип функціонування багаторівневої партії); б) наданням партійного брэнда зацікавленим учасникам виборчого процесу (політична франшиза); так діють політичні партії, які не мають широкої регіональної структури; в) функціонуванням загальнонаціональних партій у окремих регіонах за принципом «регіональних партійно-електоральних машин».

Регіональні політичні проекти почали виникати ще під час виборчої кампанії 2006 р. Відповідно до виборчого законодавства тоді дозволялося створювати регіональні партійні блоки на підтримку рейтингових кандидатів. Такими були: «Блок Черновецького» (м. Київ), блок «Наша Одеса» на підтримку Е. Гурвіца, «Громадянський Блок «Миколаїв за Володимира Чайку», блок «Закарпатський майдан П. Чучки» та інші.

Досвід місцевої виборчої кампанії засвідчує, що локальні політичні проекти створювалися або кандидатами на посаду міського голови з метою формування власних фракцій у місцевих радах і унезалежнення впливу від місцевих організацій провідних загальноукраїнських партій, або іншими політиками місцевого рівня з метою розширення і/або збереження впливу на діяльність органів місцевого самоврядування в межах певної адміністративно-територіальної одиниці [173].

Основними типами партій, які утворюють на нинішній час партійну систему України є такі:

1. Провідні урядові партії, створені за результатами Революції Гідності (ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність», ПП «Народний фронт»).
2. Старі партійні брэнди (ВО «Батьківщина», ВО «Свобода», ПП «Громадянська позиція»).
3. Популістські партійні структури.
4. Регіональні політичні партії (ПП «Єдиний центр», ПП «Херсонці»).
5. Партії національних меншин (Партія угорців України, Демократична партія угорців України, Грузинська партія України).
6. «Нові ліві» партії, які утворилися в результаті припинення діяльності КПУ у відповідності до законів про декомунізацію.
7. ПП «Опозиційний блок», що виникла на основі колишніх структур Партії регіонів.
8. Нові партійні структури, утворені ФПГ України для участі у місцевих виборах 2015 р.
9. Партії, сформовані як виклик військовій агресії на сході України (ПП «Правий сектор», ПП «Національний корпус», ПП «Укроп»).
10. Партії, утворені «знизу» на засадах громадських ініціатив, і,

¹⁷³ Янішевський С. Локальні політичні проекти: чинники виникнення та перспективи політичної діяльності (за підсумками місцевих виборів-2015). URL: <http://www.niss.gov.ua/catalogue/8>

перш за все, боротьби з корупцією (ПП «Громадський контроль», ПП «Новий рух М. Саакашвілі»).

Отже, станом на січень 2018 р. до формату партійної системи України можна віднести не більше 25-ти партій. Це партії, що отримали на парламентських виборах 2014 р. не менше 1% голосів виборців, отримали депутатські мандати на місцевих виборах 2015 р. та на виборах у об'єднані територіальні громади, які впливають на партійну конкуренцію та громадську думку.

Конфігурація партійної системи у загальнонаціональному масштабі впродовж 2004–2015 рр. неодноразово змінювалася під впливом президентських виборів 2004, 2010, 2014 рр. По-перше, за результатами названих виборів вносилися зміни до Конституції України щодо владних повноважень гілок влади, а відтак відбувалась зміна форми правління. А це, в свою чергу, відображалось на конфігурації партійної системи. По-друге, президентські вибори 2004 р. завершилися Помаранчевою революцією, а вибори Президента у 2010 р. відбулися внаслідок Революції Гідності. По-третє, вони мали визначальний вплив на парламентські і місцеві вибори у контексті формування нових конфігурацій партійного простору і на загальнонаціональному, і на регіональному рівнях.

Парламентські вибори 2006, 2012 та 2014 рр. відбулися за різними виборчими формулами: у 2006 р. – за пропорційною, а у 2012 та 2014 роках – за змішаною. Домінуючими за результатами виборів у 2006 р. стали партії двох Майданів – Київського і Донецького: НСНУ, ВО «Батьківщина» (БЮТ), ГП «Пора», Партія регіонів, КПУ. Електоральний вибір громадян був таким: на Заході і в Центрі в основному голосували за ВБ «Наша Україна» і БЮТ, а на Півдні і Сході – за Партію регіонів і КПУ.

Вибори Українського парламенту 2012 р. продемонстрували новий формат партійної системи, спричинений авторитарними тенденціями у суспільному житті за результатами президентських виборів 2010 р. та домінування Партії регіонів. До парламенту пройшли політичні сили, котрі дістали практично рівну підтримку у всіх регіонах України: ВО «Батьківщина», Партія регіонів, ПП «УДАР», ВО «Свобода», КПУ.

За результатами парламентських виборів 2014 р., які відбулися внаслідок Революції Гідності, перемогу здобули нові партійні структури ПП «Народний фронт», ПП «Блок Петра Порошенка», Радикальна партія Олега Ляшка, ПП «Об'єднання «Самопоміч»..

Розрахунок індексу націоналізації партійної системи показує його коливання за результатами парламентських виборів 1998–2001 рр. у межах від 0,68 до 0,76. Найвищим рівень індексу був у 2014 р. (консолідація партійної системи за результатами Революції Гідності), а найнижчим у 2002 р. (актуалізація соціально-культурного поділу «Схід – Захід») та 2012 р. (з'являється тенденція до утворення домінуючої партії). Розрахунки індексу націоналізації для окремих партій (ступеня гомогенності голосування за них) окреслюють таку тенденцію: ідеологічні партії НРУ, КПУ, ВО «Свобода» (від 0,47 до 0,6) такий індекс мали менший, а у партій зі слабкою

ідеологічною артикуляцією (електорально-прагматичні) такий індекс становив показник від 0,7 і вище. Розрахунки індексу націоналізації партій за результатами парламентських виборів 2014 р., є такими: ПП «Народний Фронт» – 0,77, ПП «Блок Петра Порошенка» – 0,9, ПП «Об'єднання «Самопоміч» – 0,8, ПП «Опозиційний блок» – 0,42, Радикальна партія Олега Ляшка – 0,81, ВО «Батьківщина» – 0,92, ВО «Свобода» – 0,75. Величина індексу для парламентських партій свідчить про їх приблизно однаковий вплив у регіонах України.

Місцеві вибори 2006, 2010, 2015 рр. були обтяжені соціально-політичним контекстом виборчих циклів, у межах яких вони відбувалися, а їх результати показують, що з 2006 р. в Україні з'являються регіональні партії.

Емпіричний аналіз результатів місцевих виборів 2006–2015 рр. (вибори до обласних рад), який включає розрахунок індексів волатильності, ефективної кількості партій та фракційності показує: 1) найменший індекс волатильності зафіксований у Закарпатській, Донецькій, Луганській областях (коливання від 10,8 до 50,1). Низька величина індексу в Закарпатті спричинена діяльністю регіональних партій («КМКС» ПУУ, ДПУУ, ПП «Єдиний Центр», які стабілізують партійну структуру на обласному рівні. У Донецькій і Луганській областях це пояснюється домінуванням КПУ та Партії регіонів. В інших областях України величина індексу волатильності коливається у межах від 50 до 87,4, що засвідчує про різке коливання уподобань виборців у всіх без виключення регіонах України.

Індекс фракційності та ефективної кількості партій є приблизно однаковим у всіх регіонах України, за виключенням Івано-Франківської, Львівської, Луганської, Донецької областей. Якщо для перших двох вони найбільші, то для інших двох – найменші, що підтверджує різку поляризацію уподобань виборців у регіонах, які уособлюють собою захід і схід України.

Основними типами партій, які утворюють на нинішній час партійну систему України, є такі: провідні парламентські партії, утворені за результатами Революції Гідності; «старі» партійні бренди; популістські партійні структури; регіональні політичні партії; партії національних меншин; «нові ліві» партії, які утворилися в результаті припинення діяльності КПУ відповідно до законів про декомунізацію; політичні партії, утворені на основі колишніх структур Партії регіонів; мілітаризовані партії; партії громадянських ініціатив, персоналістські партії.

Список використаних джерел

1. Гельман В. «Учредительные выборы» в контексте российской трансформации. *Общественные науки и современность*. 1996. № 6. С. 46–64.
2. Закон України «Про об'єднання громадян» (16 червня 1992 р.). *Голос України*. 1992. 18 липня.
3. Закон України «Про вибори народних депутатів України» (18 листопада 1993 р.). Ужгород, 1993. 42 с.
4. Закон України «Про вибори народних депутатів України» (25 березня 2004 р.). *Все про вибори*. К.: КНТ, АТІКА, 2004. С. 144 – 219 с.
5. Закон України «Про вибори народних депутатів України» (із змінами і

- доповненнями станом на вересень 2012 року). К.: Алерта, 2012. 160 с.
6. Закон України «Про внесення змін до Конституції України». *Урядовий кур'єр*. 2004. 10 грудня.
 7. Закон України «Про місцеві вибори» (2015). URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/595-19>
 8. Закон України «Про політичні партії в Україні». *Все про вибори*. К.: КНТ, АТІКА, 2004. С. 41–51.
 9. Зеленько Г. Довіра до суспільно-політичних інститутів в Україні і наслідки її дефіциту для України. *Studia Politologica Ucraino Polona*. Випуск 8. Житомир – Київ – Краків, 2018. С. 108–118.
 10. Касьянов Г. Політичний досвід самостійної України. Державотворчий процес в Україні (1991–2006). К.: Наукова думка, 2007. С. 160–237.
 11. Кармазіна М. Українська багатопартійність: становлення і розвиток. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2012. № 3 (59). С. 4–87.
 12. Кармазіна М. Політичні партії в Україні 2014–2017 рр. К., 2018. 168 с.
 13. Конончук С. Динаміка партійного представництва в Україні після Революції Гідності. К.: ТОВ «Агентство Україна», 2016. 44 с.
 14. Манайло-Приходько Р. Регіональний вимір розвитку та функціонування партійної системи України. *Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути і процеси*. Львів, 2018. – 292 с.
 15. Мелешевич А. Проблеми інституціоналізації та перспективи розвитку партійної системи України. *Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 24–25 листопада 2011 р.* К.: ІПІЕНД, 2012. С. 46–64 (558 с.)
 16. Остапець Ю. Електоральні процеси на Закарпатті у контексті загальнонаціональних виборів. Ужгород: «Ліра», 2016. 412 с.
 17. Остапець Ю., Гайданка Є., Ключкович А. Марадик Н. Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України. Серія «Studia Regionalistica» / № 8; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет»; Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія». Ужгород: ПП Данило С. І., 2014. 256 с.
 18. Остапець Ю., Гайданка Є., Ключкович А. Марадик Н. Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України. Серія «Studia Regionalistica» / № 8; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет»; Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія». Ужгород: ПП Данило С. І., 2014. 256 с.
 19. Остапець Ю., Манайло-Приходько Р. Вплив місцевих виборів 2015 р. на еволюцію партійної системи та структурування регіонального партійного простору (на прикладі Закарпатської області). *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2016. №8. С. 63–75.
 20. Офіційний сайт Центральної Виборчої Комісії. URL:

<http://www.cvk.gov.ua>

21. Растоу Д. Переходы к демократии: попытка динамической модели. *Политические исследования*. 1996. № 5. С. 5–15.
22. Романюк А., Литвин В. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Вишеградської групи та інших країн Центрально-Східної Європи: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 548 с.
23. Стан політичних партій напередодні державного фінансування (Звіт комітету виборців України. URL: <http://www.cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:Звіт%20КВУ%3A%20%22Стан%20політичних%20партій%20напередодні%20державного%20фінансування%22>
24. Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті / За ред. Ю. Якименка. Київ: Центр Разумкова, 2017. 428 с.
25. Шестак Н. Еволюція партійної системи України в умовах трансформації соціальних і політичних структур. *Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути і процеси*. Львів, 2015. – 252 с.
26. Щербак А. Коалиционная политика и дефрагментация партийной системы: сравнительный анализ (на примере Польши, России и Украины). *Общественные науки и современность*. 2003. № 4. С. 47–62.
27. Янішевський С. Локальні політичні проекти: чинники виникнення та перспективи політичної діяльності (за підсумками місцевих виборів-2015). URL: <http://www.niss.gov.ua/catalogue/8>
28. Meleshevich A. Party Systems in Post-Soviet Countries: a Comparative Study of Political Institutionalization in the Baltic States, Russia and Ukraine. New York: Palgrave Macmillan, 2007.

РОЗДІЛ 2. ПРАВОВИЙ, ЕКОНОМІЧНИЙ ТА БЕЗПЕКОВИЙ АНАЛІЗ МІСЦЯ УКРАЇНИ В СИСТЕМІ ЄС

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ ТА КРАЇН-ЧЛЕНІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Нечипорук Кірілл Олександрович,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри міжнародної політики
факультету міжнародних економічних відносин
Ужгородського національного університету

В умовах становлення парламентської виборчої системи в Україні виникає потреба у зіставленні основних норм вітчизняного виборчого законодавства з аналогічними нормами держав-членів Європейського Союзу, відповідно до яких відбувається обрання законодавчих органів у цих країнах. Мета такого зіставлення полягає у здійсненні порівняльно-правового аналізу особливостей законодавчого забезпечення парламентських виборчих систем держав-членів ЄС та України й визначення специфіки цих систем. Ще однією метою зіставлення основних норм вітчизняного та європейського виборчого законодавства має виступати визначення міри відповідності виборчого законодавства держав ЄС та України загальним принципам міжнародного виборчого права. Як зазначалося, до основних сучасних принципів міжнародного виборчого права належать: принцип загального та рівного виборчого права; принцип періодичності виборів; принцип вільних виборів; принцип прямих виборів; принцип таємного голосування; принцип добровільності участі у виборах та ін.

Для досягнення окресленої мети, зіставлення основних норм виборчого законодавства держав-членів Європейського Союзу та України доцільно здійснити відповідно до таких критеріїв: тип виборчої системи, тип виборчих списків, спосіб висування кандидатів, розмір прохідного бар'єра, спосіб підрахунку голосів, відповідність виборчого законодавства принципам міжнародного виборчого права, рівень законодавчого закріплення тих чи інших норм виборчого права (на рівні конституції, виборчого кодексу, виборчого закону).

Основною сучасною тенденцією у розвитку виборчих систем у державах-членах ЄС, як показало дослідження, здійснене в попередніх розділах дисертації, є застосування при формуванні нижніх палат парламентів і однопалатних парламентів переважною більшістю держав пропорційної виборчої системи. На сучасному етапі зазначена виборча система використовується в 19 державах-членах Європейського Союзу, зокрема: Австрії, Бельгії, Греції, Данії, Естонії, Італії, Іспанії, на Кіпрі, Латвії,

Люксембурзі, Нідерландах, Польщі, Португалії, Румунії, Словаччині, Словенії, Хорватії, Чехії, Швеції [¹⁷⁴, с.86]. Відповідні норми щодо закріплення типу виборчої системи у цих країнах містяться в конституціях та спеціальних виборчих законах. При цьому значна кількість держав закріпила тип виборчої системи на рівні Основного Закону – Іспанія, Данія, Польща, Ірландія, Мальта, Португалія, Фінляндія та ін.

У конституціях деяких європейських держав формулювання щодо закріплення типу виборчої системи є досить стислим і чітким, а в деяких окрім цього, має місце уточнення використання її конкретного різновиду (Ірландія, Мальта), методу підрахунку голосів (Португалія), способу розподілу країни на виборчі округи (Фінляндія). Зокрема, в ч. 2 ст. 31 Конституції Данії від 5 червня 1953 року досить лаконічно зазначено, що члени Фолькетинга обираються за пропорційною виборчою системою [¹⁷⁵, с. 764–765]. Подібне формулювання містить і Конституція Республіки Польща від 2 квітня 1997 року, в якій йдеться про те, що вибори до Сейму проводяться за пропорційним принципом [¹⁷⁶]. Своєю чергою, у п. 5 ст. 16 Конституції Ірландії, прийнятої 29 грудня 1937 року, чітко прописано, що члени Палати представників мають обиратися за системою пропорційного представництва з використанням єдиного голосу, що передається [¹⁷⁷, с. 793].

Таке саме уточнення застосування конкретного різновиду пропорційної виборчої системи містить ч. 1 ст. 56 Конституції Мальтійської Республіки від 21 вересня 1964 року, в якій зазначається, що члени палати представників повинні обиратися за принципом пропорційного представництва шляхом єдиного голосу, що передається від такої кількості виборчих округів, що складають непарне число, не менше 9 і не більше 15, яке парламент повинен визначати час від часу [¹⁷⁸, с. 500]. Окрім зазначеного, ч. 1 ст. 149 Конституції Португалії, від 2 квітня 1976 року встановлює, що депутати парламенту обираються на основі пропорційної виборчої системи із застосуванням методу д'Ондта [¹⁷⁹, с. 792], а параграфом 25 Конституції Фінляндії від 11 червня 1999 року визначається, що члени едускунти обираються шляхом прямих, пропорційних виборів та таємного голосування. Для виборів в едускунту країна ділиться відповідно до чисельності населення, щонайменше як на 12 і найбільше як на 18 виборчих округів

¹⁷⁴ Про засади державної мовної політики: Закон України від 03.07.2012 р. № 5029-VI // Відом. Верхов. Ради України. – 2013. – № 23. – Ст. 218.

¹⁷⁵ Крылов Н. Б. Правотворческая деятельность международных организаций / Н. Б. Крылов. – М. : Наука, 1988. – 170 с.

¹⁷⁶ Курдюков Д. Г. Запрещение дискриминации в Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод и проект Протокола №12 / Д. Г. Курдюков // Вестн. ТИСБИ. – 2000. – № 4 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1214585&subID=100085451,100085454#text>

¹⁷⁷ Крылов Н. Б. Правотворческая деятельность международных организаций / Н. Б. Крылов. – М. : Наука, 1988. – 170 с.

¹⁷⁸ КуаПуаре проти Франції, рішення у справі від 30.09.2003 р, заява № 40892/98 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.srji.org/resources/search/23/>

¹⁷⁹ КуаПуаре проти Франції, рішення у справі від 30.09.2003 р, заява № 40892/98 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.srji.org/resources/search/23/>

таким чином, щоб від кожного виборчого округу обиралося не менше 7 членів едускунти [¹⁸⁰, с. 375–376]. Як бачимо, значна кількість держав-членів Європейського Союзу закріпила тип виборчої системи на рівні конституції, що своєю чергою забезпечує стабільність виборчої системи у цих країнах, і сприяє проведенню чесних парламентських виборів.

На відміну від більшості держав-членів Європейського Союзу, в Україні тип виборчої системи на рівні Конституції не визначено, що значно спрощує процедуру зміни такої системи. Закріплення типу виборчої системи на сучасному етапі має місце в Законі про вибори народних депутатів України від 17 листопада 2011 року. При цьому, на відміну від переважної більшості європейських держав, Україна відмовилася від застосування пропорційної виборчої системи. Натомість, відповідно до ч. 3 ст. 1 Закону про вибори народних депутатів України від 2011 року, вибори до Верховної Ради України здійснюються за змішаною (пропорційно-мажоритарною) виборчою системою. Зокрема, 225 депутатів обираються за пропорційною системою у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі за виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій. Решта 225 депутатів обираються за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах [¹⁸¹].

Доречно нагадати, що лінійна змішана виборча система, яка відповідно до Закону про вибори народних депутатів від 2011 р. застосовується в Україні, вже більше ніж півстоліття успішно діє в ФРН. Відповідно до Федерального Закону про вибори від 1956 року з поправками, внесеними в 1998 році, повний склад бундестагу ФРН (загалом 656 депутатів) обирається таким чином: половина депутатів бундестагу (328 депутатів) обирається за виборчими списками, а друга половина – за земельними списками політичних партій. Тому має місце поєднання мажоритарної та пропорційної виборчих систем [¹⁸², с. 50]. Така виборча система відзначається функціональністю щодо підрахунку голосів, оскільки в німецькому і українському варіантах застосовується метод встановлення результатів виборів, заснований на квоті Хейра та правилі найбільших залишків. Окрім наявності низки схожих ознак між виборчими системами ФРН та України, спільним для обох країн виступає також відмова від закріплення типу виборчої системи на рівні Основного Закону. Попри це, як показує багаторічна практика проведення парламентських виборів у Німеччині, виборче законодавство в цій країні у частині виборчої системи, на відміну від України, залишається незмінним протягом багатьох років.

Незважаючи на досягнення значної міри однастайності щодо надання переваги конкретному типу виборчої системи державами-членами ЄС, така

¹⁸⁰ Кулеба Д. І. Участь України в міжнародних організаціях. Правова теорія і практика : моногр. / Д. І. Кулеба; за наук. ред. О. В. Задорожного; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. – К. : Вид. дім “Промені”, 2007. – 304 с.

¹⁸¹ Ким Док Чжу. Концепція «м'якого права» і практика межправительственных організацій системи ООН: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Ким Док Чжу. – М. : б. и., 1995. – 175 с.

¹⁸² Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. // Офіц. вісн. України. – 1998. – № 13. – С. 270.

одноставність не була досягнута останніми у питанні застосування конкретного типу виборчих списків. Про це, зокрема, свідчить законодавче закріплення використання у процесі застосування пропорційних та змішаних виборчих систем в зазначених країнах трьох основних типів виборчих списків: закритих, преференційних та відкритих. При цьому, на відміну від закріплення типу виборчої системи, тип партійних списків у європейських державах встановлюється переважно на рівні виборчого закону.

До держав-членів, що законодавчо закріпили застосування на парламентських виборах відкритих та преференційних виборчих списків, належать, зокрема, Данія, Польща, Ірландія, Італія та ін. Натомість закриті партійні списки знайшли своє законодавче закріплення в таких державах, як Іспанія, Німеччина, Португалія, Хорватія. Наприклад, в Органічному Законі Іспанії про загальний виборчий режим від 19 червня 1985 р. чітко зазначено, що вибори до Конгресу здійснюються шляхом застосування повних, закритих та блокованих списків кандидатів, а розподіл депутатських місць відбувається відповідно до чисельного порядку у списку [¹⁸³, с. 72–73]. Подібна ситуація має місце і в Португалії, де відповідно до ч. 3 ст. 95 Закону про вибори до парламенту від 16 травня 1979 року, голосування відбувається за конкретну партію чи виборчий блок партій, що свідчить про застосування закритих виборчих списків [¹⁸⁴]. Своєю чергою, у Законі “Про вибори до Сейму Республіки Польща і Сенату Республіки Польща” від 12 квітня 2001 року уточнюється, що Сейм обирають преференційним голосуванням, яке проводиться у багатомандатних округах за пропорційним принципом [¹⁸⁵].

Застосування європейської практики законодавчого закріплення використання того чи того типу виборчих списків на рівні виборчого закону має місце і в Україні. Подібно до зазначених держав-членів Європейського Союзу, відповідно до Закону про вибори народних депутатів України від 17 листопада 2011 року, у пропорційній складовій змішаній виборчій системі застосовуються закриті виборчі списки [85]. При цьому, не зважаючи на досить поширену практику використання закритих партійних списків на парламентських виборах європейськими державами, в Україні застосування такого типу партійних списків, на думку автора цього дослідження, не є виправданим. Щоб змішана виборча система найбільше відповідала міжнародним виборчим стандартам та задовольняла потреби електорату, у її пропорційній складовій мають застосовуватися відкриті виборчі списки, відповідно до яких виборці можуть голосувати за конкретного кандидата у народні депутати України. Цим самим буде забезпечений такий принцип міжнародного виборчого права, як принцип прямого голосування. Своєю

¹⁸³ Статут Співдружності Незалежних Держав від 22.01.1993 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/997_033

¹⁸⁴ Калмикова О. С. Хартія Європейського Союзу про основоположні права людини / О. С. Калмикова // Пошук концептуальних засад розвитку сучасної науки: матеріали міжн. наук.-практ. конф. (м. Київ, 3 листопада 2012 р.). – К. : Центр наукових публікацій, 2012. – С. 76-77.

¹⁸⁵ Geillustreerde Pers N.V. vs. the Netherlands, Report of 6 July 1976 // Decisions and Reports. – 1977. – Vol . 8. – P. 5.

чергою, голосування за конкретного кандидата у виборчому списку зменшить корупційну складову у контексті одноособового формування такого списку лідером партії, що бере участь у виборах.

Не зважаючи на подібність європейської та української практики щодо законодавчого закріплення та використання закритих виборчих списків, зазначена практика не є однаковою у частині способу висування кандидатів. При цьому в самих державах-членах ЄС, навіть тих, які застосовують на парламентських виборах однаковий тип виборчої системи, практика висування кандидатів у депутати парламенту також значно відрізняється. Зокрема, в таких державах, як Іспанія, Польща та Хорватія, відповідно до виборчих законів цих країн, кандидати в депутати висуваються політичними партіями, їх об'єднаннями або незалежними особами, які не належать до жодної політичної партії. Водночас, попри однаковий перелік суб'єктів висування кандидатів у депутати, процедура такого висування, прописана у виборчому законодавстві вказаних держав-членів ЄС, значно відрізняється. Так, Органічний закон Іспанії про загальний виборчий режим від 19 червня 1985 року, на відміну від Закону “Про вибори до Сейму Республіки Польща і Сенату Республіки Польща” від 12 квітня 2001 року, не створює особливих умов для незалежних кандидатів. Підтвердженням цьому є низка вимог, які висуваються Органічним Законом Іспанії, щодо надання системи гарантій, з-поміж яких вимога отримання відповідної соціальної підтримки, внесення застави або представлення кандидатом певної кількості підписів виборців, що гарантують йому мінімальну підтримку населення [¹⁸⁶, с. 36]. Натомість, вказаний виборчий Закон Польщі законодавчо закріплює можливість для окремих громадян стати суб'єктами виборів на рівні з політичними партіями (блоками партій). Згідно із Законом право балотуватися до Сейму мають представники організацій національних меншин, а також громадяни як самовисуванці шляхом створення виборчого комітету [¹⁸⁷]. При цьому, на відміну від виборчого законодавства Іспанії, у законодавстві Польщі для реєстрації самовисуванців відсутня вимога внесення грошової застави.

Ще однією державою-членом Європейського Союзу, яка подібно до Іспанії та Польщі закріплює повний перелік суб'єктів висування кандидатів у депутати парламенту, є Хорватія. Попри це, так само як і розглянуті держави-члени, Хорватія також має низку особливостей процедури висування кандидатів, які закріплені на рівні відповідного виборчого закону.

Зокрема, згідно із Законом про вибори представників хорватського парламенту від 2 квітня 2003 року, право на складання списків кандидатів у депутати Хорватського Сабору мають всі політичні партії, зареєстровані в Республіці Хорватія на день оголошення рішення про призначення виборів у

¹⁸⁶ Статут Співдружності Незалежних Держав від 22.01.1993 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/997_033

¹⁸⁷ Geillustreerde Pers N.V. vs. the Netherlands, Report of 6 July 1976 // Decisions and Reports. – 1977. – Vol . 8. – P . 5.

центральному органі “Народне новине”, а також окремі виборці або групи виборців. Можливим є формування списків кандидатів від коаліцій політичних партій, створених двома і більше партіями.

Особливістю хорватської виборчої системи є те, що політичні партії висувають не лише кандидатів у депутати, а й їхніх заступників на випадок “заморожування” депутатського мандата, тобто тимчасового зняття із себе обов’язків депутата. У випадку висування однією чи кількома партіями кандидатів, або списків кандидатів у депутати хорватського парламенту, підтримки кандидатур підписами певної кількості виборців не вимагається. Натомість, у разі висування списків кандидатів від окремих виборців або груп виборців необхідно, щоб на підтримку кожного кандидата було зібрано мінімум п’ятсот підписів виборців.

У випадку висування кандидатів у депутати та їхніх заступників з боку виборців від національної меншості, право висування кожної кандидатури підтверджується підписами ста виборців [¹⁸⁸].

На відміну від зазначених держав, де перелік суб’єктів висування кандидатів у депутати парламенту є найбільш повним, законодавство деяких держав-членів Європейського Союзу виключає можливість висування кандидатів від блоків або об’єднань політичних партій. До таких держав, наприклад, належать Данія, Італія, Франція. У Данії, до політичних партій, як основного суб’єкта висування кандидатів на вибори до парламенту, застосовується низка вимог, які відсутні у виборчому законодавстві розглянутих вище держав-членів ЄС. Так, відповідно до Виборчого Акта Данії від 11 травня 1987 року з останніми змінами від 10 квітня 1991 року, кандидатів у Фолькетинг можуть висувати політичні партії, які пройшли до останнього на попередніх виборах. Інші партії допускаються до виборів, якщо зберуть підписи 1/175 від загального числа виборців, що взяли участь у попередніх виборах [¹⁸⁹]. Окрім висування кандидатів політичними партіями, можливе й висування незалежних кандидатів. Проте, як свідчить досвід останніх трьох виборчих кампаній, серед депутатів, які пройшли у Фолькетинг, немає жодного незалежного кандидата. Однією з причин такої ситуації є рівні умови для обрання політичних партій та незалежних кандидатів. Зауважимо, що незалежні кандидати, щоб бути допущеними до розподілу місць у Фолькетингу, повинні так само, як і партії, подолати виборчий бар’єр, який становить 2 % [¹⁹⁰].

Подібна ситуація має місце і в Італії, де висування кандидатів на вибори до Палати Депутатів здійснюється шляхом самовисування або висування політичними партіями. На відміну від виборчого законодавства Данії, Закон про вибори депутатів парламенту Італії від 30 березня 1957 року

¹⁸⁸ Явір В. А. Суспільно-політичний вимір та правові механізми протидії ксенофобії в Україні: автореф. дис. На здобуття наук. ступеня канд. політ. наук. 23.00.05 / В. А. Явір; Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. — К., 2008. — 20 с.

¹⁸⁹ Документ Копенгагенської наради Конференції щодо людського виміру НБСЕ від 29.06.1990 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_082.

¹⁹⁰ Документ Копенгагенської наради Конференції щодо людського виміру НБСЕ від 29.06.1990 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_082.

не застосовує до політичних партій або самовисуванців, які мають намір взяти участь у парламентських виборах, ніяких вимог окрім необхідності зібрання на свою підтримку фіксованої кількості підписів. Зокрема, згідно зі ст. 18а цього Закону, партія, яка висуває список кандидатів для участі у виборах має зібрати на свою підтримку від 1500 до 4000 підписів виборців. В одномандатному окрузі кандидат повинен зібрати не менш як 500 підписів виборців (в окрузі Балле д'Аоста через зазначену невелику кількість населення та виборців – 300) [191].

На відміну від розглянутих держав-членів ЄС, де перелік суб'єктів висування кандидатів у депутати парламенту та порядок їх висування закріплені на рівні виборчих законів, у деяких європейських країнах зазначені норми закріплено ще й на рівні Конституцій. До них, зокрема, належать Португалія та Фінляндія. При цьому характерною особливістю виборчого законодавства зазначених держав є те, що і конституція і виборчий закон кожної з них наділяє правом висування кандидатів в депутати парламенту лише зареєстровані політичні партії (в Португалії коаліції політичних партій). Так, згідно з ч. 1 ст. 151 Конституції Португалії від 2 квітня 1976 року кандидатури висуваються відповідно до закону політичними партіями, кожною окремо або в коаліції, причому у списках кандидатів можуть бути позапартійні громадяни. Відповідно до ч. 2 зазначеної статті, ніхто не може бути кандидатом більше ніж в одному окрузі, за винятком єдиного національного округу, якщо такий створено [192, с. 793]. Так само, згідно з ч. 3 параграфу 25 Конституції Фінляндії, яка була прийнята 11 червня 1999 року, правом висування кандидатів на вибори до Едускунти володіють зареєстровані політичні партії, а закон встановлює умови для володіння правом голосу [193, с. 376]. Своєю чергою, відповідно до параграфу 30 Закону Фінляндії про вибори народних представників від 13 червня 1969 року уточнюється, що правом висування кандидатів на вибори до Едускунти володіють зареєстровані політичні партії. Зокрема, останні подають до відповідного органу заяву про участь у виборах, а також додатки, які містять список кандидатів у депутати. Правдивість даних у списку підлягає перевірці відповідними контролюючими органами [194].

Отже, як показує досвід законодавчого закріплення процедури висування кандидатів у депутати парламенту в різних державах-членах Європейського Союзу, більшість із них встановлює власні особливості зазначеної процедури, виходячи із визначеного кола суб'єктів висування кандидатів, типу виборчої системи, яка застосовується в тій чи тій країні,

¹⁹¹ Калмикова О. С. Участь України у міжнародному співробітництві по боротьбі з ксенофобією і расизмом / О. С. Калмикова // Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. – 2012. – № 20. – С. 227–229.

¹⁹² КуаПуаре проти Франції, рішення у справі від 30.09.2003 р, заява № 40892/98 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.srji.org/resources/search/23/>

¹⁹³ Кулеба Д. І. Участь України в міжнародних організаціях. Правова теорія і практика : моногр. / Д. І. Кулеба; за наук. ред. О. В. Задорожнього; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. – К. : Вид. дім “Промені”, 2007. – 304 с.

¹⁹⁴ Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних від 28.01.1981 р. // Офіц. вісн. України. – 2011. – № 1. – Ст. 85.

державної політики щодо національних меншин тощо. Це свідчить про відсутність єдиної європейської практики застосування процедури висування кандидатів у депутати парламенту. У зв'язку з цим, порівняння українського та європейського досвіду законодавчого закріплення способу висування кандидатів можливе лише на основі зіставлення деяких загальних особливостей, притаманних конкретним державам-членам ЄС та Україні.

Зокрема, подібно до виборчого законодавства таких держав-членів ЄС, як Данія та Італія, Законом про вибори народних депутатів України від 17 листопада 2011 року також передбачено можливість висування кандидатів у депутати парламенту двома суб'єктами – політичними партіями та окремими особами, які мають право голосу (шляхом самовисування) ^[195]. Зауважимо, що попередній Закон про вибори народних депутатів України, який було прийнято 25 березня 2004 року, визначав блоки політичних партій суб'єктами виборчого процесу, проте не передбачав процедури самовисування ^[196]. Тому, в кінцевому підсумку, про звуження кола суб'єктів виборчого процесу чинним Законом про вибори народних депутатів України та про відхід від загальної європейської практики мова не йде.

Окрім зазначеного, на відміну від виборчого законодавства деяких держав-членів ЄС (наприклад Іспанії, Хорватії), Закон про вибори народних депутатів України від 17 листопада 2011 року, запровадивши процедуру самовисування, не передбачає необхідності зібрання підписів виборців на підтримку осіб, що є самовисуванцями. При цьому ч. 2 ст. 56 зазначеного Закону встановлює обов'язкову грошову заставу для висування своєї кандидатури у народні депутати окремою особою, що також йде врозріз із виборчим законодавством деяких держав Європейського Союзу (наприклад Польщі) ^[197].

Отже, як показує досвід законодавчого закріплення процедури висування кандидатів у депутати парламенту окремих держав-членів ЄС та України, в цілому законодавство нашої країни закріплює подібні до європейських держав норми регулювання цієї процедури. Водночас, як і в інших державах-членах, в українському виборчому законодавстві має місце закріплення й деяких особливостей процедури висування кандидатів, що виокремлює її з-поміж інших європейських держав. До таких особливостей, наприклад, можна віднести встановлену ч. 5 ст. 52 Закону про вибори народних депутатів України від 11 листопада 2011 року заборону висуватися кандидатам у народні депутати одночасно по мажоритарному округу та за виборчим списком політичної партії ^[198].

¹⁹⁵ Карташкин В.А. Права человека в международном и внутригосударственном праве / В. А. Карташкин / отв. ред.: Е. А. Лукашева. – М.: ИГиП РАН, 2001. – 135 с.

¹⁹⁶ Карташкин В. А. Россия и Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод / В. А. Карташкин // Москов. журнал международ. права. – 1996. – № 3. – С. 21-27.

¹⁹⁷ Ким Док Чжу. Концепция «мягкого права» и практика межправительственных организаций системы ООН: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Ким Док Чжу. – М. : б. и., 1995.– 175 с.

¹⁹⁸ Ким Док Чжу. Концепция «мягкого права» и практика межправительственных организаций системы ООН: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Ким Док Чжу. – М. : б. и., 1995.– 175 с.

Подібно до процедури висування кандидатів, у виборчому законодавстві держав-членів ЄС немає одностайності й щодо розміру загальнодержавного виборчого бар'єра для різних суб'єктів виборчого процесу (політичних партій, їх блоків та окремих громадян як самовисуванців). На сучасному етапі в різних державах-членах такий бар'єр становить від 2-х до 8-ми %.

При цьому, в одних державах він є однаковим, як для політичних партій (їх об'єднань), так і для незалежних кандидатів, а в інших – може істотно відрізнятись. Наприклад, відповідно до Органічного Закону Іспанії про загальний виборчий режим від 19 червня 1985 р., прохідний бар'єр для політичних партій (їх об'єднань) та незалежних кандидатів є однаковим і становить 3 % дійсних голосів, які подано в окрузі [¹⁹⁹, с. 78]. Подібна ситуація має місце і в Данії, де згідно з Виборчим Актом від 11 травня 1987 року з останніми змінами від 10 квітня 1991 року, для обрання до парламенту партія повинна отримати не менш ніж 2 % голосів у масштабі країни. Зазначеним Законом також встановлено рівні умови для обрання політичних партій та незалежних кандидатів. Останнім, щоб бути допущеними до розподілу місць у Фолькетингу, потрібно так само, як і партіям, подолати виборчий бар'єр, який становить 2 % [²⁰⁰].

На відміну від Іспанії і Данії, виборчим законодавством Польщі встановлюється різний прохідний бар'єр для всіх суб'єктів виборчого процесу. Зокрема, відповідно до Закону “Про вибори до Сейму Республіки Польща і Сенату Республіки Польща” від 12 квітня 2001 року, виборчий бар'єр для політичних партій становить 5 %, а для блоків – 8 %. При цьому, якщо жоден із суб'єктів виборів не набрав відповідної кількості голосів для подолання бар'єра, то поріг відповідно знижується до 3 % і 5 % [²⁰¹]. Також виборча система Польщі дає змогу активно брати участь у виборах національним меншинам як суб'єктам виборчого процесу, нарівні з партіями та їх об'єднаннями. При цьому, згідно із вказаним Законом, виборчі списки комітетів організацій національних меншин звільняються від потреби долати виборчий бар'єр [²⁰²].

На відміну від виборчого законодавства Польщі, яке попри встановлення одного з найвищих у Європі розміру виборчого бар'єра все ж допускає його зниження за певних умов, законодавство деяких держав-членів ЄС встановлює високий рівень виборчого бар'єра та не допускає його зниження. Наприклад, відповідно до Закону про вибори до парламенту Республіки Хорватія, до участі в розподілі мандатів не допускаються

¹⁹⁹ Статут Співдружності Незалежних Держав від 22.01.1993 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/997_033

²⁰⁰ Документ Копенгагенської наради Конференції щодо людського виміру НБСЕ від 29.06.1990 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_082.

²⁰¹ Geillustreerde Pers N.V. vs. the Netherlands, Report of 6 July 1976 // Decisions and Reports. – 1977. – Vol . 8. – P . 5.

²⁰² Geillustreerde Pers N.V. vs. the Netherlands, Report of 6 July 1976 // Decisions and Reports. – 1977. – Vol . 8. – P . 5.

суб'єкти висунання списків, які отримали на підтримку висунутих ними кандидатів менше ніж 5 % дійсних голосів [²⁰³].

Окрім держав-членів ЄС, де на парламентських виборах застосовується пропорційна виборча система, виборчий бар'єр діє також і в країнах, які для обрання парламенту використовують мажоритарну виборчу систему. Наприклад, у Франції, згідно з виборчим законодавством країни, для обрання депутатом Національних зборів потрібно набрати абсолютну більшість голосів виборців (більше ніж 50 %) уже в першому турі. Якщо жоден кандидат не отримує такої кількості голосів, то для визначення переможця проводиться другий тур, в якому беруть участь усі кандидати, які набрали щонайменше 12,5 % від числа виборців, включених у списки. Якщо в окрузі виявиться тільки один кандидат, який набрав 12,5 %, то в другому турі братиме участь і наступний за кількістю набраних голосів кандидат [²⁰⁴, с. 105]. Зауважимо, що бар'єр у 12,5 % для проходження до другого туру був встановлений відповідним законом у 1976 році. До нього застосовувався більш лояльний для невеликих політичних партій бар'єр: з 1958 року – 5 %, а з 1966 – 10 % [²⁰⁵, с. 106]. Для остаточного обрання депутатом у другому турі достатньо отримати відносну більшість голосів.

Свої особливості щодо застосування виборчого бар'єра закріплює й виборче законодавство ФРН, де парламентські вибори проводяться із використанням змішаної виборчої системи. Згідно з Федеральним Законом про вибори від 1956 року з поправками, внесеними в 1998 році, вся територія Німеччини поділена на 328 виборчих округів, у кожному з яких обирається один кандидат. При цьому обраним вважається той кандидат, який отримав просту більшість голосів. Якщо кількість голосів, яку отримали кандидати виявляється однаковою, питання перемоги вирішується шляхом жеребкування, яке проводиться головою окружної виборчої комісії. У пропорційній складовій змішаної виборчої системи Німеччини, за якою відбувається розподіл мандатів між політичними партіями, встановлюється достатньо високий загальнодержавний виборчий бар'єр у 5 % від дійсних голосів виборців. Проте вказаний бар'єр не є абсолютним: до розподілу мандатів допускаються також партії, які не подолали зазначений бар'єр, однак отримали щонайменше по три “прямі” мандати (в одномандатних округах) [²⁰⁶, с. 80].

Подібно до виборчого законодавства ФРН, Законом про вибори народних депутатів України від 17 листопада 2011 року встановлено

²⁰³ Явір В. А. Суспільно-політичний вимір та правові механізми протидії ксенофобії в Україні: автореф. дис. На здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: 23.00.05 / В. А. Явір; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К., 2008. — 20 с.

²⁰⁴ Handyside v. the United Kingdom, Judgement 5493/72 of 07.12.1976 // Publications of European Court of Human Rights. — 1976. — Series A, vol. 24.

²⁰⁵ Handyside v. the United Kingdom, Judgement 5493/72 of 07.12.1976 // Publications of European Court of Human Rights. — 1976. — Series A, vol. 24.

²⁰⁶ Конвенція про працівників-мігрантів 01.07.1949 р. №97 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_159

легальний виборчий бар'єр у 5 % голосів виборців [²⁰⁷]. На відміну від Німеччини, такий бар'єр застосовується до всіх без винятку політичних партій, що беруть участь у виборах та у жодному випадку не може бути зменшений, що йде врозріз із практикою деяких інших держав-членів ЄС (наприклад Польщі). Потрібно зазначити, що на чергових та позачергових парламентських виборах у 2006 та 2007 роках застосовувався 3 %-й виборчий бар'єр. Встановлення 5 %-го прохідного виборчого бар'єра в 2011 році було ініційовано провладною більшістю. Підвищення бар'єра призвело до зменшення шансів невеликих політичних партій та представників національних меншин потрапити до Верховної Ради України, а також поставило нашу державу в один ряд з країнами-членами ЄС, які застосовують на парламентських виборах один з найвищих виборчих бар'єрів.

Поряд із різноманітними практиками висунання кандидатів та встановленням неоднакового розміру виборчого бар'єра, виборче законодавство держав-членів ЄС закріплює й різноманітні способи підрахунку голосів та розподілу мандатів. Більшість виборчих законів держав-членів ЄС закріплюють конкретний перелік дій, здійснення яких дає змогу розподілити депутатські мандати. Наприклад, згідно зі ст. 163 Органічного Закону Іспанії про загальний виборчий режим від 19 червня 1985 року розподіл місць у парламенті проводиться відповідно до таких правил: в основу покладено принцип ділення невикористаних голосів кожної партії на послідовний ряд чисел – 1; 2; 3; 4 і т. д., та передачу мандатів тим політичним партіям, які в результаті ділення отримали найбільші залишки [²⁰⁸]. При цьому сама назва способу підрахунку голосів не вказується. Подібна ситуація має місце й у виборчому законодавстві Польщі. Зокрема, у ст. 166 закону “Про вибори до Сейму Республіки Польща і Сенату Республіки Польща” від 12 квітня 2001 року зазначено, що окружна виборча комісія здійснює поділ мандатів між окружними списками у такий спосіб:

1. Кількість дійсних голосів, відданих за кожен із цих списків у виборчому окрузі, ділиться по черзі на 1; 2; 3; 4 і т. д. до моменту, коли з отриманих таким чином часток вдається впорядкувати стільки цілих найбільших чисел, скільки мандатів розподіляється між цими списками;
2. Кожен список отримує стільки мандатів, скільки найбільших цілих чисел припадає йому з ряду часток, визначених у такий спосіб [²⁰⁹].

Як бачимо, і в Польщі, і в Іспанії при розподілі мандатів застосовується метод д'Ондта. Водночас, у зв'язку з використанням різних типів виборчих списків, визначення кількості дійсних голосів виборців у кожній із

²⁰⁷ Ким Док Чжу. Концепція «м'якого права» і практика міжправительствених організацій системи ООН: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Ким Док Чжу. – М. : б. и., 1995. – 175 с.

²⁰⁸ Про ратифікацію Європейської конвенції про правовий статус працівників-мігрантів: Закон України від 16.03.2007 № 755-V // Відом. Верхов. Ради України. – 2007. – № 21. – Ст. 290.

²⁰⁹ Geillustreerde Pers N.V. vs. the Netherlands, Report of 6 July 1976 // Decisions and Reports. – 1977. – Vol . 8. – P . 5.

зазначених держав-членів ЄС має свої особливості. Наприклад, у Законі про вибори Польщі, на відміну від Органічного Закону Іспанії, встановлено, що спосіб голосування полягає в позначенні у виборчому бюлетені значком X прізвища бажаного кандидата. Якщо таку позначку поставлено навпроти двох і більше кандидатів, бюлетень вважається дійсним, а комісія зараховує перевагу тому кандидату, прізвище якого йде першим у списку. Для підбиття підсумків голосування окружна комісія визначає кількість голосів за списком кожного суб'єкта виборів [210]. Отже, як показує досвід розглянутих держав, навіть законодавче закріплення одного й того самого способу розподілу мандатів у державах-членах ЄС не забезпечує застосування однакової практики такого розподілу.

Поряд із найбільш застосовуваним методом д'Ондта (Іспанія, Італія, Польща, Португалія, Хорватія тощо), для розподілу депутатських мандатів виборчим законодавством держав-членів ЄС передбачено також використання таких методів, як метод Сен-Лагю та модифікований метод Сен-Лагю (наприклад Данія), метод Хейра (наприклад ФРН) тощо. Подібно до виборчого законодавства ФРН, згідно з Законом про вибори народних депутатів України від 17 листопада 2011 року, для встановлення результатів виборів застосовується метод Хейра. Не зважаючи на це, так само як і в Іспанії та Польщі, практика підрахунку голосів в обох країнах значно відрізняється. Зокрема, відповідно до ч. 8, 9 ст. 98 Закону про вибори народних депутатів України від 17 листопада 2011 року, розподіл депутатських мандатів відбувається у такий спосіб: кількість голосів виборців, поданих за кандидатів у депутати, включених до виборчого списку партії (що пододала бар'єр у 5 %), ділиться на виборчу квоту. Ціла частина отриманого числа становить кількість депутатських мандатів, що отримали кандидати у депутати від цієї партії. Партії, виборчі списки від яких мають більші, порівняно з іншими, дробові залишки після ділення на виборчу квоту отримують по одному додатковому депутатському мандату, починаючи з виборчого списку партії, що має найбільший дробовий залишок. Якщо дробові залишки у двох чи більше виборчих списках партій однакові, першим додатковий депутатський мандат отримує той виборчий список партії, за кандидатів у депутати від якої віддано більшу кількість голосів виборців. Розподіл додаткових депутатських мандатів закінчується після вичерпання загальної кількості депутатських мандатів у загальнодержавному окрузі [211]. У зв'язку з цим, загальна кількість мандатів, яка підлягає розподілу, не може перевищувати конституційно встановленого чисельного складу Верховної Ради України (450 депутатів).

З одного боку, подібно до українського виборчого законодавства, Федеральним Законом про вибори, основний текст якого був прийнятий 7 травня 1956 року, встановлюється, що виборчий акт німецького громадянина

²¹⁰ Geillustreerde Pers N.V. vs. the Netherlands, Report of 6 July 1976 // Decisions and Reports. – 1977. – Vol . 8. – P. 5.

²¹¹ Ким Док Чжу. Концепция «мягкого права» и практика межправительственных организаций системы ООН: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Ким Док Чжу. – М. : б. и., 1995.– 175 с.

здійснюється у два етапи. Перший етап дає змогу віддати перевагу конкретному кандидату – так званий “перший голос” (мажоритарна складова); на другому етапі має місце голосування за політичну партію – так званий “другий голос” (пропорційна складова). З другого боку, згідно з виборчим законодавством ФРН число отриманих “перших голосів” не є вирішальним для загального результату виборів. Розподіл місць у парламенті здійснюється відповідно до отриманої кожною партією кількості “других голосів”. Водночас “перші голоси” також залучаються до процесу розподілу депутатських місць. Відповідно, якщо партія отримує перемогу в більшому числі виборчих округів, ніж це передбачено бар’єром у 5 % “других голосів”, то вона отримує додаткові “надлишкові” мандати. Така ситуація призводить до збільшення числа депутатів бундестагу. Своєю чергою, наявність значної кількості надлишкових мандатів (наприклад на виборах 2009 р. вона досягла 24), порушує питання їх конституційності, що неодноразово було предметом розгляду Конституційного суду ФРН [²¹², с. 84]. Як бачимо, попри законодавче закріплення одного й того самого способу розподілу мандатів, досвід його застосування у ФРН та Україні є досить різним, що безпосередньо впливає на кінцевий результат розподілу депутатських мандатів.

Ще одним критерієм для порівняння основних норм виборчого законодавства держав-членів Європейського Союзу та України виступає відповідність вказаних норм цих держав принципам міжнародного виборчого права. Слід зазначити, що на відміну від розглянутих критеріїв (тип виборчої системи, тип виборчих списків, спосіб висування кандидатів, розмір прохідного бар’єра, спосіб підрахунку голосів), щодо останнього у виборчому законодавстві держав-членів ЄС досягнуто єдності, оскільки ті чи інші принципи міжнародного виборчого права знайшли закріплення на рівні конституцій та виборчих законів майже усіх європейських держав (виняток складає виборче законодавство Португалії).

Зокрема, відповідно до ч. 1 та 4 ст. 68 Конституції Іспанії, яка була прийнята 29 грудня 1978 року, палати парламенту формуються одночасно на основі вільного, всезагального, рівного та прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на чотири роки [²¹³, с. 65]. Подібне формулювання містять і Конституції Данії та Польщі. Так, Конституція Данії від 5 червня 1953 року визначає, що члени Фолькетинга обираються на 4 роки (ч. 1 ст. 32) шляхом загальних прямих виборів (ч. 1 ст. 31) [²¹⁴, с. 764–765]. Відповідно до Конституції Республіки Польща 1997 року, вибори до Сейму, який обирається на 4 роки, є прямими, рівними, загальними та

²¹² Конвенція про працівників-мігрантів 01.07.1949 р. № 97 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_159

²¹³ Куа Пуаре проти Франції, рішення у справі від 30.09.2003 р, заява № 40892/98 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.srji.org/resources/search/23/>

²¹⁴ Крылов Н. Б. Правотворческая деятельность международных организаций / Н. Б. Крылов. – М. : Наука, 1988. – 170 с.

проводяться шляхом таємного голосування [215]. Своєю чергою, відповідно до ст. 71 Конституції Республіки Хорватія від 22 грудня 1990 року, депутати Хорватського Сабору обираються на основі всезагального і рівного виборчого права шляхом прямих виборів таємним голосуванням [216, с. 459].

При цьому Конституції деяких держав-членів ЄС (наприклад Італії, Фінляндії) можуть містити далеко не повний перелік принципів міжнародного виборчого права. У таких державах він розширюється на рівні виборчих законів. Зокрема, згідно зі ст. 56 Конституції Італії від 22 грудня 1947 року, палата депутатів обирається загальним, прямим голосуванням [217, с. 113]. Водночас відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону про вибори депутатів парламенту Італії від 30 березня 1957 р., всі депутати Палати Депутатів обираються в один тур загальним, прямим, рівним, вільним, таємним голосуванням [218]. Попри це, зазначені держави-члени ЄС конституційно, або на рівні виборчих законів, закріплюють неповний перелік принципів міжнародного виборчого права, зосереджуючи свою увагу переважно на таких принципах як принцип загального та рівного виборчого права, принцип періодичності виборів, принцип вільних виборів, принцип прямих виборів, принцип таємного голосування.

На відміну від виборчого законодавства зазначених держав-членів ЄС згідно із законами про народне представництво Великої Британії, які були прийняті в різні роки, окрім перерахованих принципів, законодавчо закріплюється ще один принцип міжнародного виборчого права – принцип добровільності участі у виборах [219, с. 33]. Подібна ситуація характерна й для нормативно-правових актів, що регулюють виборчий процес у Франції. Поряд з іншими загальновизнаними принципами міжнародного виборчого права тут так само закріплюється принцип добровільності участі у виборах. На відміну від більшості держав-членів ЄС, застосування принципу прямих виборів у зазначеній державі-члені має деякі застереження, оскільки у Франції на законодавчому рівні дозволяється голосувати за дорученням, яке має бути завірене посадовою особою комуни (наприклад мером) [220, с. 43].

Це саме стосується й виборчого законодавства ФРН, де поряд із закріпленням основних принципів міжнародного виборчого права на рівні Конституції від 23 травня 1949 року та Федерального Закону про вибори від

²¹⁵ Курдюков Д. Г. Запрещение дискриминации в Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод и проект Протокола №12 / Д. Г. Курдюков // Вестн. ТИСБИ. – 2000. – № 4 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1214585&subID=100085451,100085454#text>

²¹⁶ Кулеба Д. І. Участь України в міжнародних організаціях. Правова теорія і практика : моногр. / Д. І. Кулеба; за наук. ред. О. В. Задорожного; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. – К. : Вид. дім “Промені”, 2007. – 304 с.

²¹⁷ КуаПуаре проти Франції, рішення у справі від 30.09.2003 р, заява № 40892/98 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.srji.org/resources/search/23/>

²¹⁸ Калмикова О. С. Участь України у міжнародному співробітництві по боротьбі з ксенофобією і расизмом / О. С. Калмикова // Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. – 2012. – № 20. – С. 227–229.

²¹⁹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. // Офіц. вісн. України. – 1998. – № 13. – С. 270.

²²⁰ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. // Офіц. вісн. України. – 1998. – № 13. – С. 270.

7 травня 1956 року, принцип прямих виборів дещо порушується п. 3 параграфу 14 останнього, оскільки відповідно до нього виборці голосують або особисто, або поштою.

Як бачимо, з аналізу виборчого законодавства розглянутих держав-членів ЄС випливає, що більшість конституцій та виборчих законів цих країн надають перевагу закріпленню таких принципів як принцип загального та рівного виборчого права, принцип періодичності виборів, принцип вільних виборів, принцип прямих виборів, принцип таємного голосування. Водночас принцип добровільності участі у виборах на рівні виборчого законодавства закріплюється не в усіх державах-членах. Більше того, законодавством деяких європейських держав передбачено пряме порушення зазначеного принципу, оскільки в конституціях, або виборчих законах прямо визначена обов'язковість участі у виборах (наприклад Конституція Італійської Республіки, де відповідно до ст. 48 закріплено, що здійснення голосування є громадянським обов'язком) [221, с. 112]. Це саме стосується і принципу прямих виборів, який фактично нівелюється дозволом голосувати поштою, або за дорученням.

На відміну від виборчого законодавства держав-членів Європейського Союзу, для виборчого законодавства України характерним є закріплення майже повного переліку принципів міжнародного виборчого права вже на рівні Основного Закону. Так, Конституція України, прийнята 28 червня 1996 року, містить основні засади та принципи виборчого законодавства. Зокрема, на конституційному рівні закріплені основні принципи виборчого права – принцип загального виборчого права (ст. 71), принцип рівного виборчого права (ст. 71), принцип прямого виборчого права (ст. 71), принцип вільних виборів (ст. 71), принцип таємного голосування (ст. 71), принцип періодичності та обов'язковості виборів (ст. 76) [222]. Усі зазначені принципи дублюються і на рівні Закону про вибори народних депутатів України від 11 листопада 2011 року. Окрім цього, ст. 5 зазначеного Закону закріплюється принцип добровільності участі у виборах [223].

Беручи до уваги викладене, можна стверджувати, що міра відповідності виборчого законодавства України загальним принципам міжнародного виборчого права є вищою ніж аналогічна міра, закріплена на рівні виборчого законодавства більшості держав-членів ЄС. У зв'язку з цим, маємо погодитися з вітчизняним науковцем Є. Радченко у тому, що «порівняльний аналіз щодо відповідності європейських національних законодавств міжнародним виборчим стандартам показує, що українське законодавство є одним з найпрогресивніших у Європі, оскільки більшість законодавчих актів зарубіжних країн значно менше адаптовані до

²²¹ Куа Пуаре проти Франції, рішення у справі від 30.09.2003 р, заява № 40892/98 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.srji.org/resources/search/23/>

²²² Ликвидация расизма и расовой дискриминации: Доклад Третьего комитета от 30.11.2005 г. A/60/507 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N05/622/87/PDF/N0562287.pdf?OpenElement>

²²³ Ким Док Чжу. Концепция «мягкого права» и практика межправительственных организаций системы ООН: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Ким Док Чжу. – М. : б. и., 1995. – 175 с.

міжнародних стандартів виборів” [224, с. 38]. Водночас, як показує досвід України та держав-членів ЄС, для проведення чесних демократичних парламентських виборів лише законодавчого закріплення принципів міжнародного виборчого права недостатньо, оскільки їх дотримання безпосередньо залежить від типу політичного режиму, що діє у державі. Тому, навіть попри неповний перелік зазначених принципів у законодавстві держав-членів ЄС, через наявність в останніх ознак реальної демократії, вказані принципи слугують важливою гарантією виборчих прав громадян у цих країнах та забезпечують проведення чесних демократичних виборів.

Поряд із вже розглянутими критеріями, виокремленими для порівняння основних норм виборчого законодавства держав-членів Європейського Союзу та України, важливе місце посідає ще один, а саме рівень законодавчого закріплення тих чи інших норм виборчого права. Як свідчить досвід більшості європейських держав, основні засади проведення парламентських виборів у цих країнах регулюються на рівні конституцій та виборчих законів. В окремих державах-членах проведення виборів поряд із конституцією регулюється виборчим кодексом (наприклад Франція). При цьому кожна країна має власну специфіку щодо законодавчого регулювання будь-яких питань, що стосуються організації та проведення парламентських виборів.

Так, специфікою виборчого законодавства одних держав-членів є докладне закріплення виборчих норм вже на рівні конституції (наприклад Іспанія). Для інших держав-членів характерною особливістю виступає стислість і чіткість конституції, щодо регулювання виборів, натомість присутність докладної регламентації виборчого процесу на рівні виборчого закону, інших законів та підзаконних актів (наприклад актів Міністерства внутрішніх справ тощо). До таких держав, зокрема належать: Данія, Польща, Ірландія, Мальта, Німеччина, Італія, Португалія, Хорватія та ін. Окремо слід виокремити Францію, де на відміну від багатьох інших держав-членів ЄС відсутність докладної регламентації проведення парламентських виборів на рівні Конституції доповнюється нормами, які містяться у виборчому Кодексі.

Однією з держав, де лаконічність Конституції щодо регулювання організації та проведення парламентських виборів цілком компенсується на рівні виборчого закону, є Республіка Мальта. Так, Генеральний закон про вибори Мальтійської Республіки від 27 вересня 1991 року з останніми змінами, внесеними до нього у 2009 році, складається з XIX частин та містить всебічну деталізацію організації та проведення виборів до парламенту в зазначеній країні. Наприклад, у частині IX Закону про вибори міститься докладне роз'яснення процедури висування кандидатів. Зокрема, йдеться, що особа, яка має намір стати кандидатом у депутати повинна подати письмовий документ, форма якого визначена в додатку № 9 до вказаного Закону про вибори, а також чітко регламентується вся подальша

²²⁴ Гусан Н. Система протидії торгівлі людьми: світовий досвід та українські реалії / Н. Гусан // Соціальна політика, соціальна робота й охорона здоров'я: як Україні досягти європейського рівня надання послуг? : зб. тез конф. / за заг. ред. Т. Семигіної. – К. : б.в., 2007. – С. 202-207.

процедура прийняття та реєстрації цього документа тощо [²²⁵]. Як бачимо, не зважаючи на лаконічність Конституції, Генеральний закон про вибори Мальтійської Республіки в деяких моментах містить навіть надмірну деталізацію виборчого процесу. Для порівняння, в Україні Закон про вибори народних депутатів від 17 листопада 2011 року не містить подібної деталізації виборчого процесу. Так, форми документів, які подають особи, що мають намір зареєструвати свою кандидатуру на виборах, містяться в різного рівня підзаконних актах, наприклад, постановах Центральної виборчої комісії.

Подібно до виборчого законодавства Республіки Мальта, всебічну деталізацію усіх етапів виборчого процесу містить також Закон про вибори депутатів парламенту Італії від 30 березня 1957 р. (зі змінами від 1993 р.). Особливістю вказаного Закону є те, що окрім деталізації підготовки виборчого процесу (розділ III), процедури голосування (розділ V), у тому числі дострокового голосування (розділ IV) тощо, зазначений Закон містить окремий розділ, який передбачає кримінальну відповідальність за порушення його норм. Зокрема, розділ VII містить повний перелік штрафів (із розміром грошових виплат), а також випадків, у яких їх призначають. Прикладом наведеної деталізації є також зазначення у деяких статтях Закону точних годин здійснення тих чи інших дій суб'єктами виборчого процесу (так, ст. 20 Закону містить чітку регламентацію часових меж для подачі списків кандидатів в окремих виборчих округах) [²²⁶].

На відміну від розглянутих держав-членів ЄС, де виборчий процес регулюється переважно одним законом про вибори, в Німеччині лаконічність Конституції щодо регламентації проведення парламентських виборів доповнюється багатьма нормативно-правовими актами. Окрім Конституції, основним джерелом виборчого права Німеччини є Федеральний Закон про вибори, який набрав чинності 7 травня 1956 року, Положення про федеральні вибори, Доповнення до положення про федеральні вибори, Закон про політичні партії, Закон про перевірку правильності виборів, Закон про виборчу статистику. Загалом, як зазначає В. Штефуца, виборчим законодавством Німеччини регламентується: по-перше, проведення персоніфікованих виборів половини парламенту в одномандатних округах; по-друге, зв'язаний розподіл мандатів між пропорційною і мажоритарною частинами електоральної формули; по-третє, пропорційне голосування за земельними (регіональними) списками; по-четверте, застосування альтернативного прохідного бар'єра, який дає можливість пройти до парламенту партіям, що не отримали 5 % голосів, але перемогли у трьох виборчих округах [²²⁷, с. 715]. Як бачимо, практика законодавчого

²²⁵ Декларація глав держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав про міжнародні зобов'язання в галузі прав людини та основних свобод від 24.09.1993 р. //Офіц. вісн. України. – 2005. – № 33. – Ст. 2022.

²²⁶ Калмикова О. С. Участь України у міжнародному співробітництві по боротьбі з ксенофобією і расизмом / О. С. Калмикова // Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. – 2012. – № 20. – С. 227–229.

²²⁷ Cobbah J. A. M. African values and the human rights debate: an African perspective / J. A. M. Cobbah // Human Rights Quarterly. – 1987. – Vol. 9 No.3. – P. 309-331.

забезпечення проведення парламентських виборів у Німеччині виокремлює зазначену країну з-поміж інших держав-членів, оскільки тут регламентація виборчого процесу відбувається на основі багатьох законів. Подібна ситуація має місце і у Великій Британії, де практика законодавчого регулювання проведення парламентських виборів також істотно відрізняється від інших держав-членів ЄС. Проте, на відміну від Німеччини, у Великій Британії це, передусім, пов'язано з відсутністю у країні Конституції, як єдиного писаного документа. У зв'язку з цим, джерелами виборчого права в цій державі-члені, поряд із законами (актами Парламенту), виступають конституційні угоди та судові прецеденти, що, своєю чергою, призводить до фрагментарності та заплутаності законодавчого регулювання виборів [²²⁸, с. 32].

Інша ситуація має місце у Франції, де відповідно до вимог Конституції, прийнятої 4 жовтня 1958 року, основним законодавчим актом у галузі виборчого права виступає Виборчий кодекс. Він складається із законодавчої та регламентарної частин та є спеціальним законодавчим актом, який містить у відносно систематизованому вигляді всі основні норми виборчого права, що діють у Франції з 1852 року. При цьому регламентарна частина Виборчого кодексу прийнята для розвитку та уточнення положень його законодавчої частини й об'єднує в собі декрети Ради міністрів [²²⁹, с. 43]. Загалом, наявність єдиного документа, що об'єднує значну кількість нормативно-правових актів різного рівня забезпечує стабільність виборчого законодавства та створює необхідні умови для проведення чесних демократичних парламентських виборів у Франції.

Українське виборче законодавство також потребує прийняття єдиного Виборчого кодексу подібно до того, що діє у Франції. Погодимось з вітчизняною дослідницею О. Волощук, яка доводить, що “саме кодифікація – це шлях до сталого, досконалого та ефективного виборчого законодавства, адже у процесі кодифікації відбувається його змістовне удосконалення, скасування застарілих і неефективних, вироблення нових норм, заповнення прогалин, усунення дублювання, розбіжностей і суперечностей” [²³⁰, с. 77]. Водночас, не зважаючи на досвід Франції, кодифікація виборчого законодавства не є загальною тенденцією для держав-членів ЄС.

Як і в більшості європейських держав, Конституція України від 28 червня 1996 року містить лише основні засади та принципи виборчого законодавства, а основу національного електорального законодавства на сучасному етапі складає чинний Закон про вибори народних депутатів України від 17 листопада 2011 року, який визначає тип виборчої системи та особливості її застосування. Проте, на відміну від конституцій деяких держав ЄС, Конституція України не містить особливих вимог щодо форми

²²⁸ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. // Офіц. вісн. України. – 1998. – № 13. – С. 270.

²²⁹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. // Офіц. вісн. України. – 1998. – № 13. – С. 270.

²³⁰ Декларация о мерах по ликвидации международного терроризма: Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 09.12.1994 г. 49/60 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/card/995_502

законодавчого акта про вибори, або процедури його прийняття. Натомість, подібна вимога міститься, наприклад, в Конституції Іспанії від 27 грудня 1978 року, де чітко прописано, що порядок всезагальних виборів має регулюватися Органічним Законом. Своєю чергою, Конституція Італійської Республіки від 22 грудня 1947 року забороняє застосовувати скорочену процедуру розгляду до законопроектів про вибори [²³¹, с. 65]. Загалом для Конституції України не є характерною досить докладна регламентація проведення виборів до Верховної Ради України. Натомість, докладну регламентацію у Конституції знаходять основні засади діяльності вищого законодавчого органу України.

На відміну від виборчого законодавства деяких держав-членів ЄС (наприклад, Данії, Австрії, Болгарії), для якого характерною є значна міра його “конституціоналізації”, тобто закріплення базових положень про вибори на рівні Конституції, Основний Закон України не містить норм, які б закріплювали тип виборчої системи та розмір виборчого бар’єра. Відсутність зазначених норм у тексті Конституції надає можливість політичним силам, які мають більшість у парламенті, у разі потреби змінювати тип виборчої системи та розмір виборчого бар’єра, що надає переваги одним політичним партіям та ставить у не вигідне становище інші. Слід зауважити, що на відміну від українського виборчого законодавства, у переважній більшості держав ЄС тип виборчої системи (наприклад, Іспанія, Данія, Польща, Ірландія, Мальта, Португалія, Фінляндія тощо) та розмір виборчого бар’єра встановлені на рівні Конституції, що виступає гарантією правової стабільності в цих державах протягом багатьох років [²³², с. 14]. На противагу українському виборчому законодавству, в законодавстві деяких європейських держав, окрім закріплення базових принципів організації та проведення виборів на рівні Основних Законів, застосовуються й інші механізми унеможливлення зміни виборчого законодавства під конкретні вибори. Наприклад, у Португалії новий закон про вибори (або його оновлена редакція) регулюють лише ті вибори, що проводяться не раніше ніж за п’ять місяців після прийняття такого закону. Якщо ж вибори проводяться раніше, до них застосовується стара редакція закону [²³³, с. 10]. Це забезпечує більш ефективне застосування виборчого закону в зазначеній державі.

Таким чином, порівняння основних норм виборчого законодавства держав-членів ЄС та України дає підстави стверджувати, що попри деяку подібність наведених норм, зіставлених за відповідними критеріями, загалом виборче законодавство, як окремих держав-членів ЄС, так і України має свої особливості.

²³¹ КуаПуаре проти Франції, рішення у справі від 30.09.2003 р, заява № 40892/98 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.srji.org/resources/search/23/>

²³² Статут Співдружності Незалежних Держав від 22.01.1993 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/997_033

²³³ Товт М. М. Міжнародно-правовий захист національних меншин (тенденції сучасного розвитку): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / М. М. Товт ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К. : б.в., 2002. – 275 с.

По-перше, на відміну від більшості європейських держав, в Україні тип виборчої системи на рівні Конституції не визначено, що значно спрощує процедуру зміни такої системи. В тих державах-членах ЄС, де тип виборчої системи конституційно не закріплено (наприклад Німеччина), завдяки демократичному політичному режиму, що діє в державі, виборче законодавство у частині типу виборчої системи, на відміну від України, залишається незмінним впродовж багатьох років. Змінивши парламентську виборчу систему із пропорційної на змішану, Україна відійшла від поширеної європейської практики законодавчого закріплення та практичного застосування на парламентських виборах пропорційної виборчої системи.

По-друге, практика закріплення типу виборчих списків в українському законодавстві (на рівні виборчого закону) подібна до загальноєвропейської практики. Проте, попри досить поширену практику використання закритих партійних списків на парламентських виборах європейськими державами, в Україні застосування такого типу партійних списків, на думку автора цього дослідження, не є доцільним. Щоб змішана виборча система найбільше відповідала міжнародним виборчим стандартам та задовольняла потреби електорату, у її пропорційній складовій мають застосовуватися відкриті виборчі списки, відповідно до яких виборці можуть голосувати за конкретного кандидата у народні депутати України.

По-третє, більшістю держав-членів ЄС на законодавчому рівні встановлюються власні особливості процедури висування кандидатів, виходячи з визначеного кола суб'єктів висування кандидатів, типу виборчої системи, яка застосовується в тій чи іншій країні, державної політики щодо національних меншин тощо. Загалом виборче законодавство України закріплює подібні до європейських держав норми регулювання вказаної процедури. Водночас, як і в інших державах-членах, в українському виборчому законодавстві має місце закріплення й деяких особливостей процедури висування кандидатів, що виокремлює її з-поміж інших європейських держав. До таких особливостей, наприклад, належить встановлена ч. 5 ст. 52 Закону про вибори народних депутатів України від 11 листопада 2011 року заборона висуватися кандидатам у народні депутати одночасно по мажоритарному округу та за виборчим списком політичної партії [²³⁴].

По-четверте, порівняно з більшістю держав-членів ЄС в Україні виборчим законодавством встановлено один з найвищих виборчих бар'єрів у 5 % голосів виборців. Він застосовується до всіх без винятку політичних партій, що беруть участь у виборах та у жодному випадку не може бути зменшений, що іде у розріз із практикою деяких держав-членів ЄС (наприклад Польщі).

По-п'яте, як показує досвід розглянутих держав-членів ЄС та України, навіть законодавче закріплення одного й того самого способу розподілу

²³⁴ Ким Док Чжу. Концепция «мягкого права» и практика межправительственных организаций системы ООН: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Ким Док Чжу. – М. : б. и., 1995. – 175 с.

мандатів у зазначених країнах не забезпечує застосування однакової практики такого розподілу. Яскравим прикладом цього є, зокрема, досвід України та ФРН щодо застосування закріпленого в законодавстві обох держав методу Хейра, що безпосередньо впливає на кінцевий результат розподілу депутатських мандатів.

По-шосте, більшість конституцій та виборчих законів держав-членів ЄС надають перевагу закріпленню таких принципів міжнародного виборчого права, як: принцип загального та рівного виборчого права; принцип періодичності виборів; принцип вільних виборів; принцип прямих виборів; принцип таємного голосування. Водночас принцип добровільності участі у виборах на рівні виборчого законодавства закріплюється не в усіх державах-членах ЄС. У деяких європейських державах законодавством передбачено пряме порушення зазначеного принципу, оскільки в конституціях, або виборчих законах прямо визначена обов'язковість участі у виборах (наприклад Конституція Італійської Республіки, де відповідно до ст. 48 закріплено, що здійснення голосування є громадянським обов'язком). Це саме стосується і принципу прямих виборів, який фактично нівелюється дозволом голосувати поштою, або за дорученням. На відміну від виборчого законодавства держав-членів Європейського Союзу для виборчого законодавства України характерним є закріплення майже повного переліку принципів міжнародного виборчого права вже на рівні Основного Закону. Загалом можна стверджувати, що міра відповідності виборчого законодавства України загальним принципам міжнародного виборчого права є вищою, ніж аналогічна міра, закріплена на рівні виборчого законодавства більшості держав-членів ЄС.

По-сьоме, як свідчить досвід більшості європейських держав, основні засади проведення парламентських виборів у цих країнах регулюються на рівні конституцій та виборчих законів. В окремих державах-членах проведення виборів поряд із конституцією регулюється виборчим кодексом (наприклад Франція). Проте кодифікація виборчого законодавства не є загальною тенденцією для держав-членів ЄС. Специфікою виборчого законодавства одних держав-членів є докладне закріплення виборчих норм вже на рівні конституції (наприклад Іспанія). Для інших держав-членів характерною особливістю виступає лаконічність конституції, щодо регулювання виборів, натомість присутність докладної регламентації виборчого процесу на рівні виборчого закону, інших законів та підзаконних актів (наприклад актів Міністерства внутрішніх справ тощо). До таких держав, зокрема, належать: Данія, Польща, Ірландія, Мальта, Німеччина, Італія, Португалія, Хорватія тощо. Така тенденція є характерною і для виборчого законодавства України. На відміну від конституцій деяких держав ЄС, Конституція України не містить особливих вимог щодо форми законодавчого акта про вибори, або процедури його прийняття. Також Основний Закон України не містить норм, які б закріплювали тип виборчої системи та розмір виборчого бар'єра.

Окремо дослідивши ретроспективи становлення виборчого законодавства в Україні, ми дійшли таких висновків: 1. Аналіз процесу становлення парламентської виборчої системи України в контексті розвитку виборчого законодавства у період з 1989 по 2004 роки свідчить про те, що для вказаного періоду характерною є часта зміна виборчого законодавства, зокрема в частині типу виборчої системи, що безпосередньо впливає на характер функціонування останньої. В основу зазначеної зміни, передусім, покладено політичний чинник – необхідність побудови виборчої системи, що може забезпечити перемогу на парламентських виборах конкретних політичних сил. З одного боку, кожний новий закон про вибори народних депутатів, які треба віднести до новітнього виборчого досвіду (зокрема, Закон про вибори народних депутатів УРСР 1989 року та закони про вибори народних депутатів України прийняті у 1993, 1997, 2001 та 2004 роках), змінював попередньо закріплений тип виборчої системи, внаслідок чого виборча система, яка застосовувалася на парламентських виборах в Україні за досить короткий період здійснила еволюцію від мажоритарної системи абсолютної більшості до пропорційної системи із закритими списками. 2. Аналіз сучасного стану виборчої системи до Верховної Ради України дає підстави стверджувати, що на формування та функціонування останньої впливають три основні чинники: політичний, під яким розуміється тип політичного режиму, внутрішньо-національний, а саме національне електоральне законодавство, та міжнародний, як сукупність міжнародно-правових актів. У результаті дослідження типу політичного режиму було встановлено, що на сучасному етапі в Україні діє змішаний або гібридний демократично-авторитарний політичний режим, який безпосередньо впливає на практичне функціонування виборчої системи. Результатом такого впливу є те, що виборча система переважно виступає інструментом для реалізації політичних амбіцій представників влади та легітимації їх повноважень. Відсутність в Україні сформованого демократичного політичного режиму, а відтак нереалізованість на практиці основних демократичних принципів, позбавляють наявну в Україні виборчу систему необхідних умов для її розвитку, як демократичної. Основу національного електорального законодавства на сучасному етапі складає Закон про вибори народних депутатів України від 17 листопада 2011 року, який визначає тип виборчої системи та особливості її застосування. Цим Законом закріплено змішану виборчу систему, яка порівняно з виборчими системами, що застосовувались на парламентських виборах в Україні раніше, має низку особливостей. Вказані особливості можна класифікувати таким чином: по-перше, заміни суто пропорційної виборчої системи змішаною мажоритарно-пропорційною, відповідно до якої одна половина депутатів парламенту обирається за партійними списками, а друга – в мажоритарних виборчих округах; по-друге, збільшення прохідного бар'єра для політичних партій з 3 до 5 % голосів виборців; по-третє, позбавлення виборчих блоків права брати участь у виборах; по-четверте, впровадження процедури самовисування в одномандатних мажоритарних виборчих округах; по-п'яте, заборони

висуватися кандидатам у народні депутати одночасно по мажоритарному округу та за виборчим списком політичної партії. Зазначені особливості складають правову основу сучасної виборчої системи України, тобто визначають її юридичну форму, практична реалізація якої безпосередньо залежить від типу політичного режиму в державі. Окрім національного виборчого законодавства України, яке визначає особливості її виборчої системи, та типу політичного режиму, що надає зазначеним особливостям реального змісту, на формування та функціонування виборчої системи в Україні безпосередньо впливає міжнародний чинник.

3. Серед основних проблем, які на сучасному етапі виникають під час формування та функціонування парламентської виборчої системи в Україні, потрібно виокремити відсутність стабільності та систематизації виборчого законодавства. Основними шляхами впровадження норм виборчого права держав ЄС до виборчого законодавства України у найближчій перспективі може стати прийняття виборчого кодексу та закріплення на конституційному рівні типу виборчої системи, величини виборчого бар'єра, заборони переходу народних депутатів від фракції до фракції, а також можливості відкликання народного депутата його виборцями із зазначенням підстав такої процедури (імперативного мандату).

4. Порівняння основних норм виборчого законодавства держав-членів ЄС та України дає підстави стверджувати, що попри деяку подібність наведених норм, які були зіставлені за відповідними критеріями, загалом виборче законодавство, як окремих держав-членів ЄС, так і України, має свої особливості. По-перше, на відміну від більшості європейських держав, в Україні тип виборчої системи на рівні Конституції не визначено, що сприяє спрощенню процедури зміни такої системи. У тих державах-членах ЄС, де тип виборчої системи конституційно не закріплено (Німеччина), завдяки демократичному політичному режиму, що діє в державі, виборче законодавство у частині типу виборчої системи, на відміну від України, залишається незмінним впродовж багатьох років. Змінивши парламентську виборчу систему із пропорційної на змішану, Україна відійшла від поширеної європейської практики законодавчого закріплення та практичного застосування на парламентських виборах пропорційної виборчої системи. По-друге, практика закріплення типу виборчих списків в українському законодавстві (на рівні виборчого закону) подібна до загальноєвропейської практики. Проте, попри досить поширену практику використання закритих партійних списків на парламентських виборах європейськими державами, в Україні застосування такого типу партійних списків, на думку автора цього дослідження, не є доцільним. Щоб змішана виборча система найбільше відповідала міжнародним виборчим стандартам та задовольняла потреби електорату, у її пропорційній складовій мають застосовуватися відкриті виборчі списки, відповідно до яких виборці можуть голосувати за конкретного кандидата у народні депутати України. По-третє, більшістю держав-членів ЄС на законодавчому рівні встановлюються власні особливості процедури висування кандидатів, виходячи із визначеного кола суб'єктів висування кандидатів, типу виборчої системи, яка застосовується у

тій чи тій країні, державної політики щодо національних меншин тощо. Загалом, виборче законодавство України закріплює подібні до європейських держав норми регулювання вказаної процедури. Водночас, як і в інших державах-членах, в українському виборчому законодавстві має місце закріплення і деяких особливостей процедури висування кандидатів, що виокремлює її серед інших європейських держав. До таких особливостей, наприклад, можна віднести встановлену ч. 5 ст. 52 Закону про вибори народних депутатів України від 11 листопада 2011 року заборону висуватися кандидатам у народні депутати одночасно по мажоритарному округу та за виборчим списком політичної партії. По-четверте, порівняно з більшістю держав-членів ЄС в Україні виборчим законодавством встановлено один з найвищих виборчих бар'єрів у 5 % голосів виборців. Він застосовується до всіх без винятку політичних партій, що беруть участь у виборах та у жодному випадку не може бути зменшений, що розходиться із практикою деяких держав-членів ЄС (Польща). По-п'яте, як показує досвід розглянутих держав-членів ЄС та України, навіть законодавче закріплення одного й того самого способу розподілу мандатів у зазначених країнах не забезпечує застосування однакової практики такого розподілу. Яскравим прикладом цього є, зокрема, досвід України та ФРН щодо застосування закріпленого в законодавстві обох держав методу Хейра, що безпосередньо впливає на кінцевий результат розподілу депутатських мандатів. По-шосте, більшість конституцій та виборчих законів держав-членів ЄС надають перевагу закріпленню таких принципів міжнародного виборчого права, як: принцип загального та рівного виборчого права; принцип періодичності виборів; принцип вільних виборів; принцип прямих виборів; принцип таємного голосування. Водночас, принцип добровільності участі у виборах на рівні виборчого законодавства закріплюється не в усіх державах-членах ЄС. У деяких європейських державах законодавством передбачено пряме порушення зазначеного принципу, оскільки в конституціях, або виборчих законах прямо визначена обов'язковість участі у виборах (наприклад Конституція Італійської Республіки, де відповідно до ст. 48 закріплено, що здійснення голосування є громадянським обов'язком). Це саме стосується і принципу прямих виборів, який фактично нівелюється дозволом голосувати поштою, або за дорученням. На відміну від виборчого законодавства держав-членів Європейського Союзу, для виборчого законодавства України характерним є закріплення майже повного переліку принципів міжнародного виборчого права вже на рівні Основного закону. Загалом можна стверджувати, що міра відповідності виборчого законодавства України загальним принципам міжнародного виборчого права є вищою ніж аналогічна міра, закріплена на рівні виборчого законодавства більшості держав-членів ЄС. По-сьоме, як свідчить досвід більшості європейських держав, основні засади проведення парламентських виборів у цих країнах регулюються на рівні конституцій та виборчих законів. В окремих державах-членах проведення виборів поряд із конституцією регулюється виборчим кодексом (Франція). Проте кодифікація виборчого законодавства не є

загальною тенденцією для держав-членів ЄС. Специфікою виборчого законодавства одних держав-членів є докладне закріплення виборчих норм вже на рівні конституції (Іспанія), для інших характерною особливістю виступає лаконічність конституції, щодо регулювання виборів, натомість присутність докладної регламентації виборчого процесу на рівні виборчого закону, інших законів та підзаконних актів (наприклад актів Міністерства внутрішніх справ тощо). До таких держав, зокрема, належать Данія, Польща, Ірландія, Мальта, Німеччина, Італія, Португалія, Хорватія тощо. Означена тенденція є характерною і для виборчого законодавства України. На відміну від конституцій деяких держав ЄС, Конституція України не містить особливих вимог щодо форми законодавчого акту про вибори, або процедури його прийняття. Також Основний Закон України не містить норм, які б закріплювали тип виборчої системи та розмір виборчого бар'єра.

Список використаних джерел

1. Гусан Н. Система протидії торгівлі людьми: світовий досвід та українські реалії / Н. Гусан // Соціальна політика, соціальна робота й охорона здоров'я: як Україні досягти європейського рівня надання послуг?: зб. тез конф. / за заг. ред. Т. Семигіної. – К.: б.в., 2007. – С. 202-207.
2. Декларация о мерах по ликвидации международного терроризма: Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 09.12.1994 г. 49/60 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/card/995_502
3. Декларація глав держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав про міжнародні зобов'язання в галузі прав людини та основних свобод від 24.09.1993 р. //Офіц. вісн. України. – 2005. – № 33. – Ст. 2022.
4. Документ Копенгагенської наради Конференції щодо людського виміру НБСЄ від 29.06.1990 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_082.
5. Калмикова О. С. Участь України у міжнародному співробітництві по боротьбі з ксенофобією і расизмом / О. С. Калмикова // Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. – 2012. – № 20. – С. 227–229.
6. Калмикова О. С. Хартія Європейського Союзу про основоположні права людини / О. С. Калмикова // Пошук концептуальних засад розвитку сучасної науки: матеріали міжн. наук.-практ. конф. (м. Київ, 3 листопада 2012 р.). – К.: Центр наукових публікацій, 2012. – С. 76-77.
7. Карташкин В.А. Права человека в международном и внутригосударственном праве/ В. А. Карташкин / отв. ред.: Е. А. Лукашева. – М.: ИГиП РАН, 2001. – 135 с.

8. Карташкин В. А. Россия и Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод / В. А. Карташкин // Москов. журнал междунар. права. – 1996. – № 3. – С. 21-27.
9. Ким Док Чжу. Концепция «мягкого права» и практика межправительственных организаций системы ООН: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Ким Док Чжу. – М.: б. и., 1995. – 175 с.
10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. // Офіц. вісн. України. – 1998. – № 13. – С. 270.
11. Конвенція про працівників-мігрантів 01.07.1949 р. № 97 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_159
12. Крылов Н. Б. Правотворческая деятельность международных организаций / Н. Б. Крылов. – М.: Наука, 1988. – 170 с.
13. КуаПуаре проти Франції, рішення у справі від 30.09.2003 р, заява № 40892/98 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.srji.org/resources/search/23/>
14. Кулеба Д. І. Участь України в міжнародних організаціях. Правова теорія і практика: моногр. / Д. І. Кулеба; за наук. ред. О. В. Задорожного; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. – К.: Вид. дім “Промені”, 2007. – 304 с.
15. Курдюков Д. Г. Запрещение дискриминации в Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод и проект Протокола №12 / Д. Г. Курдюков // Вестн. ТИСБИ. – 2000. – № 4 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1214585&subID=100085451,100085454#text>
16. Ликвидация расизма и расовой дискриминации: Доклад Третьего комитета от 30.11.2005 г. A60/507 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N05/622/87/PDF/N0562287.pdf?OpenElement>
17. Статут Співдружності Незалежних Держав від 22.01.1993 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/997_033
18. Товт М. М. Міжнародно-правовий захист національних меншин (тенденції сучасного розвитку): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / М. М. Товт; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К.: б.в., 2002. – 275 с.
19. Явір В. А. Суспільно-політичний вимір та правові механізми протидії ксенофобії в Україні: автореф. дис. На здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: 23.00.05 / В. А. Явір; Ін-т держави і права ім. В. М.Корецького НАН України. — К., 2008. — 20 с.
20. Cobbah J. A. M. African values and the human rights debate: an African perspective / J. A. M. Cobbah // Human Rights Quarterly. – 1987. – Vol. 9 No.3. – P. 309-331.

21. Geillustreerde Pers N.V. vs. the Netherlands, Report of 6 July 1976 // Decisions and Reports. – 1977. – Vol . 8. – P . 5.
22. Handyside v. the United Kingdom, Judgement 5493/72 of 07.12.1976 // Publications of European Court of Human Rights. – 1976. – Series A, vol.24.

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ САМООРГАНІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ В МІСЦЕВОМУ САМОВРЯДУВАННІ УКРАЇНИ ТА КРАЇН ЄС

Казакова Людмила Олександрівна,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри міжнародної політики
факультету міжнародних економічних відносин
Ужгородського національного університету

У сучасній світовій політиці спостерігається тенденція до децентралізації влади шляхом посилення ролі та значення регіональних владних та соціальних інституцій, на які покладається функція покращення життя територіальних громад та їх мешканців.

З теоретичної точки зору, поняття «територіальна громада» означає не лише адміністративно-територіальну одиницю, а й стійку систему соціальних зв'язків та відносин, що виникає між жителями конкретної території в зоні їх контактної взаємодії з метою реалізації спільних інтересів [²³⁵]. Як правило, кожне окреме поселення є локальною соціальною системою (локальною спільнотою, громадою). В ідеалі, кожна громада має мати власні органи самоврядування або, так звані, його допоміжні рівні, які би акумулювали інтереси, притаманні певній спільноті. Як форма участі населення у місцевому самоврядуванні, самоорганізація громадян має деякі особливості, зокрема: виникає на основі власної ініціативи громадян, характеризується різноманітністю рівнів (будинки, квартал, мікрорайон, інше), може брати деякі повноваження органів місцевого самоврядування. Фактично, самоорганізація є основою самоврядування, оскільки сприяє перетворенню громадянської активності у політико-управлінські рішення. У країнах Західної Європи організаційними формами самоорганізації громадян є, насамперед, неурядові організації, які існують, здебільшого, у формі центрів розвитку місцевих співтовариств (англ. communitycentres); сусідських співтовариств та трастів (англ. neighbourhoodassociations, trusts, condominiums), які є самоорганізованими, часто неформальними, однак сталими, цілеспрямованими сусідськими зв'язками і взаємовідносинами людей, які проживають на певній території. Сусідські співтовариства мають право займатися будь-яким видом діяльності, що належить до благодійницьких, надаючи членам громади, об'єднаної за територіальною та соціальною ознакою, послуги у різноманітних сферах та вирішуючи питання місцевого значення. У більшості випадків, подібним структурам не потрібно навіть отримувати дозволи від органів місцевого самоврядування. До прикладу, у Швеції є поширеною модель так званих «колективних будинків»,

²³⁵ Кучабський О. Локальний рівень адміністративно-територіального устрою України: перспективи реорганізації / О. Кучабський // Демократичне врядування: науковий вісник. – 2009. – Випуск 3.

жителі яких здійснюють спільну роботу щодо обслуговування будинку. У більшості випадків, популярною є практика підписання угод між громадянами та муніципальною кампанією, якій передаються функції щодо утримання та ремонту будинку [²³⁶].

Україна, проголосивши євроінтеграційний вектор, взяла на себе зобов'язання щодо вироблення та реалізації державної регіональної політики, яка повинна відповідати основним параметрам організації центр-периферійних і міжрегіональних відносин у Європейському Союзі і тому, як говорить провідний конституціоналіст України М. О. Баймуратов, «особливо слід потурбуватися про цільові орієнтири та телеологічні доміанти, що обумовлюють завдання активізації структур громадянського суспільства і створення мережі центрів регіонального розвитку на місцях <...> Про цьому науковець зазначає, що у більшості міжнародних документів, які закріплюють стандарти місцевого самоврядування, особливо у контексті обґрунтування права на його існування та право на самостійне здійснення, відображено парадигму генетичного зв'язка між правовим статусом особи і правом народів на самовизначення, в силу якого вони – й особа, й народи, вільно встановлюють свій політичний статус і вільно забезпечують свій економічний, соціальний і культурний розвиток (право на самоврядування, право на вибір форм свого існування тощо...<...> [²³⁷, с. 56, с.82].

Провідним документом, що визначає стандарти локального врядування є Європейська Хартія місцевого самоврядування, яка говорить про необхідність наближеного до громадян управління органами місцевого самоврядування [²³⁸] та Додатковий Протокол до неї щодо права осіб брати участь у справах місцевого органу влади [²³⁹].

В Україні законодавець відводить роль місцевому самоврядуванню як гарантованому державою, праву та реальною здатністю територіальної громади - жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста, самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України [²⁴⁰]. Однією з форм такого добровільного об'єднання є органи самоорганізації населення (далі - ОСН), на які покладаються функції захисту прав мешканців

²³⁶ Лендвел М. О. Правові можливості для формування допоміжних рівнів та органів самоорганізації у країнах Європи: досвід для України. Аналітична записка. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/952/>

²³⁷ Європейські стандарти регіонального самоврядування: актуальні питання конституційно-правового забезпечення в Україні: моногр. / М.О. Баймуратов, Є. А. Василькова. – Одеса: Фенікс, 2013. – 216 с.

²³⁸ Європейська Хартія місцевого самоврядування від 15.10.1985 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036

²³⁹ Додатковий протокол до Європейської хартії місцевого самоврядування про право участі у справах місцевого органу влади від 16.11.2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_946

²⁴⁰ Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України № 280/97-ВР від 21.05.1997р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр>

багатоквартирних будинків та домогосподарств в сільській місцевості на отримання якісних комунальних послуг та участі в прийнятті різних рішень відповідними місцевими радами.

Відповідно до законодавства України органи самоорганізації населення – це представницькі органи, що створюються жителями, які на законних підставах проживають на території села, селища, міста або їх частин, для вирішення завдань, передбачених Законом України «Про органи самоорганізації населення» [241].

Самоорганізація населення, як виключно самодіяльна ініціатива людей, може бути ефективною для задоволення людей, що самоорганізувалися та стати суттєвою допомогою органам місцевого врядування. Саме тому в Конституції України передбачено право на ініціативу самоорганізації людей за певними територіальними ознаками в інтересах цієї групи людей та громади [242].

Так, правовими підставами діяльності ОСН в Україні є Конституція України [243], Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні" [244], "Про органи самоорганізації населення" [245], Положення про загальні збори громадян за місцем проживання в Україні, затвердженим Постановою Верховної Ради України від 17.12.1993 р. № 3748-ХІІ [246].

Здатність до самоорганізації членів територіальних громад сприяє стабілізації економічної та політичної системи, що в подальшому впливає на демократичний розвиток держави. У процесі становлення демократичних основ стає актуальним рівень впливу громадян на формування місцевої політики через органи самоорганізації населення, які є найбільш впливовими інституціями у житті місцевих спільнот і здатні акумулювати та задовольнити їх потреби та інтереси. Отже, такий важливий напрям вимагає особливої уваги законодавця через необхідність удосконалення нормативно-правового регулювання діяльності органів ОСН.

У сучасній доктринальній літературі є низка вчених, які приділяли увагу вивченню питання самоорганізації населення, зокрема проблемам організації й діяльності органів самоорганізації населення (визначенню їх статусу, правовій регламентації діяльності, компетенції тощо). Так, науковці

²⁴¹ Про органи самоорганізації населення : Закон України № 2625-III від 11.07.2001р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2625-14>

²⁴² Ткачук А. Місцеве самоврядування та децентралізація. Практичний посібник / Швейцарсько-український проект «Підтримка децентралізації в Україні – DESPERO». – К.: ТОВ «Софія». – 2012. – 120 С. – С. 28.

²⁴³ Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

²⁴⁴ Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України № 280/97-ВР від 21.05.1997р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр>

²⁴⁵ Про органи самоорганізації населення : Закон України № 2625-III від 11.07.2001р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2625-14>

²⁴⁶ Положення про загальні збори громадян за місцем проживання в Україні, затвердженим Постановою Верховної Ради України від 17.12.1993 р. № 3748-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3748-12>

І. В. Дробот [²⁴⁷] та О. І. Здіорук [²⁴⁸] розглядають питання самоорганізації в контексті функціонування й розвитку всієї системи органів місцевого самоврядування. Серед дисертаційних досліджень з цієї теми ґрунтовною можна назвати роботу Д. В. Кольцової, яка аналізує діяльність органів самоорганізації населення з позиції державного управління [²⁴⁹]. Проблематику взаємодії органів самоорганізації населення та органів місцевого самоврядування розглядає О. О. Бабінова [²⁵⁰]. Однак досі немає єдиного визначення цього поняття в юридичній доктрині. Тому варто приділити увагу аналізу поняття самоорганізації населення в місцевому самоврядуванні.

О. В. Батанов та В. В. Кравченко зазначають: «Загалом в історії політико-правової думки сформувався розуміння місцевого самоврядування як історично зумовленої та інституціоналізованої форми самоорганізації територіальної громади. Власне кажучи, саме місцеве самоврядування є класичним зразком системи, що самоорганізовується, причому з позиції як формування, так і функціонування. Самоорганізація – це процес, у результаті якого на основі іманентних властивостей структур і функцій системи самостійно, без зовнішніх керуючих впливів створюється, відтворюється або вдосконалюється організація такої системи» [²⁵¹, с. 45–53].

Термін «організація» в тлумачному словнику визначається як організованість, гарне, планомірне, продумане влаштування, внутрішня дисципліна. Організований – це дисциплінований, такий, що діє чітко й планомірно [²⁵²]. У словнику соціологічних термінів поняття «організація» (від лат. *organizo* – повідомляю, надаю чіткого вигляду, влаштовую) має такі значення: 1) внутрішня впорядкованість, узгодженість взаємодії окремих елементів або частин системи відповідно до структури цілого; 2) сукупність процесів чи дій, які ведуть до утворення та вдосконалення зв'язків між частинами цілого; зведення чого-небудь у систему. Як вид діяльності, пов'язаний із цілеспрямованим впливом на об'єкт щодо налагодження

²⁴⁷ Дробот І. О. Роль самоорганізації населення в гарантуванні місцевого самоврядування. Актуальні проблеми державного управління: збірник наукових праць Дніпропетровського регіонального інституту державного управління / гол. ред. С. М. Сєрьогін. Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2006. № 3(25). С. 228–240.

²⁴⁸ Здіорук О.І. Можливості впливу органів самоорганізації населення на вирішення проблем місцевого розвитку. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/monitor/Jul08/20.htm>.

²⁴⁹ Кольцова Д. В. Органи самоорганізації населення в системі місцевого самоврядування: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.04; Донецький держ. ун-т управління. Донецьк, 2007. 20 с.

²⁵⁰ Бабінова О. О. Взаємодія органів державного управління і місцевого самоврядування з громадськістю: теоретико-методологічний аспект: дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01; Національна академія державного управління при Президенті України. К., 2006. 232 с.

²⁵¹ Батанов О. В., Кравченко В. В. Місцеве самоврядування як інститут громадянського суспільства: муніципально-правові проблеми взаємодії та функціонування. Аспекти публічного управління. 2018. Т. 6. № 6–7. С. 45–53. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://aspects.org.ua/index.php/journal/issue/view/39/July>.

²⁵² Ожегов С. И. Словарь русского языка / под ред. Н.Ю. Шведовой. 19-е изд., испр. М.: Русский язык, 1987. 750 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cyberlan.com.ua/wp-content/uploads/2015/07/Tolkovij-slovarj-russkogo-yazika.pdf>.

стійких зв'язків, упорядкування й координації різнобічної активності індивідів і груп, організація збігається з поняттям «управління», хоча й не вичерпує його [²⁵³].

З філософської позиції самоорганізація – це процес руху організації від простої до складної, а також здатність системи зберігати й підвищувати свою стійкість як процес створення, відтворення, удосконалення організації системи [²⁵⁴, с. 178]. Український соціолог Л. Д. Бевзенко вважає, що самоорганізація відбувається завдяки таким механізмам виникнення соціальних структур, які постають спонтанно та без свідомого контролю, «ніби внаслідок самоактивності соціального середовища» [²⁵⁵, с. 460–461]. Як підкреслює Н. В. Мішина, такий механізм співіснує з організаційним, упорядкованим механізмом формування соціальних структур. Це відповідає твердженням про динамічну складність безлічі різноманітних відносин, які постають у суспільстві [²⁵⁶].

На думку американського науковця М. Олсона, самоорганізація населення – це процес, що вимагає від кожного члена громади вносити свою частку або відмовлятися від частини індивідуального блага задля задоволення спільного блага [²⁵⁷].

Соціолог Т. В. Семигіна зазначає, що у вітчизняній літературі соціальний феномен самоорганізації населення витлумачують, як у широкому, так і у вузькому значеннях (при цьому вона має на увазі таких дослідників, як Н. В. Мішина, С. І. Чернов – Л. К.). Так, у широкому сенсі самоорганізацію населення розуміють як самостійну організацію своєї роботи, поведінку фізичних осіб, які проживають на території адміністративно-територіальної одиниці строком понад 6 місяців на рік, а у вузькому – як реалізацію та захист територіальним мікроколективом своїх прав та інтересів переважно соціального, економічного й культурного характеру. Науковець вважає, що самоорганізацію населення доцільно розглядати як складник функціонування громадянського суспільства, тому розвиток самоорганізації населення в територіальній громаді потребує наявності соціальних стимулів та інституціоналізації механізмів реалізації групових інтересів. Таким чином, Т. В. Семигіна пропонує розглядати самоорганізацію населення територіальної громади як процес виникнення й диференціації соціальних відносин у певній територіальній громаді для практичного забезпечення спільних інтересів, який відбувається здебільшого

²⁵³ Соціологія: словник термінів і понять / упор.: Є.А. Біленький, М. А. Козловець, В. О. Федоренко; за ред. М. А. Козловця. Житомир: Волинь, 2003. 236 с.

²⁵⁴ Спиця Н. В. Проблеми методології дослідження процесів самоорганізації суспільства. Гуманітарний вісник Запорізької інженерної академії. 2010. Вип. 41. С. 178–193.

²⁵⁵ Бевзенко Л. Д. Основные теории социальной самоорганизации и кризисные социальные технологии. Соціальні виміри суспільства. 2013. Вип 5(16). С. 458–472.

²⁵⁶ Мішина Н. В. Самоорганізація населення в Україні: категорійний апарат. Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць / за ред. С. В. Ківалова. О.: Юридична література, 2009. Вип. 45. С. 324–328.

²⁵⁷ Олсон М. Логіка колективної дії: суспільні блага і теорія груп / пер. з англ. К.: Лібра, 2004. 271 с.

як самоактивність соціального середовища, хоча й може мати зовнішні соціальні стимули [²⁵⁸, с. 172, 175].

Свою чергою М. І. Паскалова зазначає, що процес самоорганізації властивий складним динамічним системам будь-якої природи за умов наявності в них певних характеристик: здатності до експорту ентропії шляхом обміну енергією та речовиною з навколишнім середовищем; нерівноважного характеру; нелінійності; кооперативного характеру динаміки підсистем; здатності до самовідтворення; існування декількох стійких станів системи, залежності поточного стану від передісторії; відбору систем і механізмів зі сприятливими властивостями з великого числа можливих; потенційної здатності до створення, зберігання, відтворення та використання інформації тощо [²⁵⁹, с. 10].

Науковці В. І. Башмаков та Р. В. Леньков щодо терміна «самоорганізація» зауважують, що поряд із цілеспрямованим управлінням соціальними процесами та явищами, яке здійснюється формальними структурами, всередині соціальної системи діють процеси самоорганізації, що являють собою безперервне пристосування елементів соціуму до змін соціального середовища, які вони не можуть ні контролювати, ні змінювати. Самоорганізацією науковці називають продукт соціальної взаємодії в масовому, колективному чи груповому масштабах, один із компонентів соціального управління поряд із механізмами формального управління та організаційним порядком. Під соціальною самоорганізацією розуміють спонтанні процеси всередині колективного регулювання й саморозвитку (лідерство, неформальне групоутворення, групові норми), що протікають на всіх рівнях: від первинних груп до суспільства як цілісної системи. Відмінними рисами соціальної самоорганізації дослідники називають її спонтанність, мимовільність, відсутність єдиного суб'єктивного початку. Вони зазначають, що в умовах соціальної стабільності два рівні соціального управління (формальний зовнішній і спонтанний внутрішній) об'єднує єдина спрямованість та єдиний зміст управлінських впливів. Провідну роль при цьому відіграє формальне управління, яке встановлює соціальні орієнтири та контролює на їх підставі рівень соціальної стабільності в суспільстві.

В. І. Башмаков та Р. В. Леньков вважають, що самоорганізація суспільства виконує при цьому підпорядковану роль, забезпечуючи підтримку формальних нормативів колективної поведінки на побутовому рівні. Самоорганізація передбачає природну зміну стану параметрів системи, розглядається як спонтанне виникнення процесів, що спрямовані на усунення диспропорцій, введення нових елементів в організації або ліквідацію застарілих [²⁶⁰, с. 340].

²⁵⁸ Семигіна Т. В., Лиховид Д. О. Моделі та форми громадської активності у територіальних громадах. Нова парадигма. 2015. Вип. 128. С. 170–177.

²⁵⁹ Паскалова М. І. Самоорганізація системи «соціум – індивід» у світлі нового мислення: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії». О., 2011. 20 с.

²⁶⁰ Социология управления: учебник для бакалавров / В.И. Башмаков и др.; под ред. В.И. Башмакова, В.Н. Князева, Р.В. Ленькова. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Юрайт, 2016. 360 с.

Н. В. Мішина наводить визначення самоорганізації, запропоноване у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови»: це самостійна організація своєї роботи, поведінки; процес, у перебігу якого створюється, відтворюється або вдосконалюється організація складної динамічної системи [²⁶¹, с. 325].

Професор Г. В. Алієв характеризує самоорганізацію як процес, у ході якого створюється, відтворюється чи вдосконалюється організація складної динамічної системи, що має місце лише в системах, які володіють високим рівнем складності та великою кількістю елементів, зв'язки яких мають не жорсткий, а ймовірнісний характер. Науковець вважає, що властивості самоорганізації виявляють об'єкти різної природи: клітина, організм, біологічна популяція, людський колектив. При цьому він переконаний, що самоорганізовані процеси характеризуються такими діалектичними суперечливими тенденціями, як неврівноваженість і стійкість, дезорганізація й організація, безлад і порядок, а також пропонує виділяти три види процесів самоорганізації: 1) процеси, завдяки яким відбувається зародження організації як якісно нової цілісності з деякої сукупності об'єктів; 2) процеси, що підтримують певний рівень організації за зміни внутрішніх і зовнішніх умов (чинників, збурень) її функціонування; 3) процеси вдосконалення й саморозвитку організацій, які здатні накопичувати та використовувати вже набутий досвід [²⁶², с. 224–225].

Т. В. Терещенко розглянула самоорганізацію як процес (при цьому самоорганізація є сукупністю дій, що ведуть до формування виробничих, управлінських, соціальних, міжособистісних відносин у колективі на основі вільного вибору прийнятих правил і процедур) та як явище (при цьому самоорганізація є набором елементів (таких як ресурси, неформальні структури), що необхідні для реалізації розробленої програми або поставленої перед організацією мети). Науковець зазначає, що самоорганізацію розглядають залежно від об'єкта управління як технічну, біологічну та соціальну. При цьому технічна самоорганізація як явище – це набір альтернативних інтелектуальних адаптивних систем, що забезпечують задану працездатність незалежно від умов функціонування (наприклад, набір дублюючих пристроїв, засобів зв'язку, пожежогасіння тощо); біологічна самоорганізація як процес – це сукупність дій, заснованих на генетичній програмі збереження виду, покликана забезпечити соматичну (тілесну) побудову об'єкта; соціальна самоорганізація – це процес, заснований на діяльності, пов'язаній із забезпеченням гармонізації суспільних відносин, що включає дії зі зміни пріоритетів, потреб та інтересів, ціннісних установок, мотивів і цілей окремого працівника та колективу організації загалом. Носіями соціальної самоорганізації є люди з підвищеною соціальною відповідальністю за вчинки своїх рідних, знайомих і незнайомих людей.

²⁶¹ Мішина Н. В. Самоорганізація населення в Україні: категорійний апарат. Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць / за ред. С. В. Ківалова. О.: Юридична література, 2009. Вип. 45. С. 324–328.

²⁶² Алиев Г.В. Теория организации. М.: Экономика, 2003. 431 с.

Соціальна відповідальність є рисою характеру людини поряд із чуйністю, скромністю, сміливістю, щедрістю тощо. Вона може бути вродженою або набувається за рахунок виховання та втілення моральних норм суспільства. Така самоорганізація реалізується в самовихованні, самонавчанні й самоконтролі [²⁶³]. Як явище, соціальна самоорганізація включає конкретні вчинки людини або групи людей, гасла, петиції тощо (наприклад, організація каси взаємодопомоги, у яку люди добровільно вносять невеликі суми грошей для матеріальної підтримки своїх же колег в екстремальних випадках) [²⁶⁴].

На думку Н. В. Мельник, індивідуальна самоорганізація зумовлює колективну, яка своєю чергою веде до максимальної солідарності – взаємної підтримки один одного, з якої формується самоорганізація народу, що перетворюється на широкий громадський рух. При цьому дослідник виділяє три рівні самоорганізації щодо її суб'єктів: індивідуальну самоорганізацію, колективну самоорганізацію, самоорганізацію народу [²⁶⁵, с. 13].

Дослідження самоорганізації населення зумовлює необхідність з'ясування поняття «населення». Н. В. Мішина, під час з'ясування його змісту, вважає за доцільне визначитися зі змістом терміна «жителі», адже відповідно до нормативного визначення органів самоорганізації населення, ці органи створюються жителями. Посилаючись на «Великий тлумачний словник сучасної української мови», науковець говорить, що житель – це той, хто «взагалі десь живе» (абсолютний синонім – мешканець). Що ж стосується терміна «населення», то найбільш доречним для цілей дослідження є його визначення з «Великого тлумачного словника сучасної української мови»: населення – це люди, які проживають у якомусь одному місці [²⁶⁶, с. 49].

Під час розгляду характерних ознак самоорганізації населення слухним є наведення особливостей, які виокремили В. Г. Бульба та А. В. Меляков, зокрема: 1) виникає там, де наявна ініціатива громадян; 2) характеризується різноманітністю рівнів (будинки, квартал, мікрорайон тощо); 3) може існувати впродовж певного періоду та зникати, коли досягнуто бажаного результату; 4) може мати або не мати статусу юридичної особи; 5) може брати на себе декілька або лише одне повноваження з вирішення тих чи інших питань місцевого значення [²⁶⁷, с. 282].

²⁶³ Терещенко Т. В. Теорія організації: навч. посібник. Хмельницький: Хмельницький ун-т управління та права, 2015. 335 с.

²⁶⁴ Веснин В. Р. Теория организации в схемах: учеб. пособие. М.: Проспект, 2011. 128 с.

²⁶⁵ Мельник Н. В. Сутність, види та рівні самоорганізації народу в Україні. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2016. Вип. 40. Т. 1. С. 11–14. URL: http://www.visnyk-juris.uzhnu.uz.ua/file/No.40/part_1/4.pdf.

²⁶⁶ Мішина Н. В. Самоорганізація населення в Україні: категорійний апарат. Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць / за ред. С. В. Ківалова. О.: Юридична література, 2009. Вип. 45. С. 324–328.

²⁶⁷ Бульба В.Г., Меляков А.В. Аналіз діяльності органів самоорганізації населення в Україні. Державне управління та місцеве самоврядування: збірник наукових праць. Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2011. Вип. 1(8). С. 280–287.

Н. В. Мішина зазначає, що самоорганізація населення – це самостійна організація своєї роботи, поведінки фізичними особами, які проживають у певному одному місці, для задоволення своїх політичних, професійних, релігійних та інших потреб, у тому числі потреб, що виникають внаслідок проживання в межах населеного пункту. Територіальна самоорганізація населення – це самостійна організація своєї роботи, поведінки фізичними особами для задоволення власних потреб, що виникають внаслідок проживання в межах населеного пункту [²⁶⁸, с. 325].

А. Ф. Ткачук стверджує, що самоорганізація населення, як виключно самодіяльна ініціатива людей, може бути ефективною для задоволення інтересів людей, які самоорганізувалися, та стати суттєвою допомогою органам місцевого врядування. Саме тому в Конституції України передбачене право на ініціативу самоорганізації людей за певними територіальними ознаками в інтересах цієї групи людей і громади [²⁶⁹, с. 28].

Н. В. Мельник, аналізуючи особливості розвитку самоорганізації народу на українських землях, виокремлює такі її етапи: 1) до 1991 р. – самоорганізація народу в часи Радянського Союзу; 2) 1991–1995 рр. – період бурхливого розвитку самоорганізації народу в незалежній Україні; 3) 1996–2003 рр. – період політичної самоорганізації (прийняття Конституції України); 4) 2004–2012 рр. – період мирної самоорганізації (Помаранчева революція); 5) з 2013 р. – період зрілої самоорганізації молоді (Революція гідності) [²⁷⁰, с. 29].

Однією з форм самоорганізації населення в Україні визнаються органи самоорганізації населення, на які покладаються функції забезпечення інтересів жителів будинків і домогосподарств у комунальній сфері та участь у вирішенні питань радами на місцях. Отже, необхідне з'ясування поняття «орган самоорганізації населення».

Л. Д. Кольцова пропонує визначати орган самоорганізації населення як орган територіального громадського самоврядування населення за місцем його проживання, призначений для вирішення питань місцевого значення (безпосереднього або через органи місцевого самоврядування) [²⁷¹, с. 5]. Як бачимо, це визначення практично дублює дефініцію, надану Законом України «Про органи самоорганізації населення».

О. Г. Остапенко пропонує визначати орган самоорганізації населення як форму самоорганізації громадян у межах певної території за місцем їх проживання (мікрорайону, вулиці, будинку тощо), тобто як представницький, колегіальний, виборний публічний орган у системі місцевого

²⁶⁸ Мішина Н. В. Самоорганізація населення в Україні: категорійний апарат. Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць / за ред. С. В. Ківалова. О.: Юридична література, 2009. Вип. 45. С. 324–328.

²⁶⁹ Ткачук А. Ф. Місцеве самоврядування та децентралізація: практ. посібник / Швейцарсько-український проект «Підтримка децентралізації в Україні – DESPERO». К.: ТОВ «Софія», 2012. 120 с.

²⁷⁰ Мельник Н. В. Самоорганізація народу як фактор формування громадянського суспільства в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 «Конституційне право». Львів, 2017. 215 с.

²⁷¹ Кольцова Д. В. Органи самоорганізації населення в системі місцевого самоврядування: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.04; Донецький держ. ун-т управління. Донецьк, 2007. 20 с.

самоврядування, сформований у дозвільному порядку, який здійснює власні та делеговані відповідною місцевою радою повноваження в межах території, визначеної рішенням цієї ради [²⁷², с. 6].

Серед передових досліджень практичних аспектів діяльності органів самоорганізації населення значний доробок із цієї тематики професора Н. В. Мішиної. Так, вона пропонує для визначення терміна «орган самоорганізації населення» ввести в доктринальний обіг категорію «територіальний мікроколектив», оскільки територіальний мікроколектив – це з'єднані відносно стійкими соціальними зв'язками жителі населеного пункту або його частини, межі якої не збігаються з межами діяльності будь-якого органу місцевого самоврядування. Науковець виділяє такі його ознаки:

1) територію, адже існування в просторі таких колективів, як правило, не збігається з адміністративно-територіальним поділом (за винятком районів у містах, у яких не функціонують районні в містах органи місцевого самоврядування), оскільки орган самоорганізації населення може створюватися в межах населеного пункту або його частини, межі якої не збігаються з межами діяльності будь-якого органу місцевого самоврядування. Учений пропонує ввести термін «територіальний мікроколектив» для окреслення кола осіб, інтереси яких представляють органи самоорганізації населення, оскільки територія існування територіального мікроколективу є аналогічною території, у межах якої може діяти орган самоорганізації населення (тобто це територія в межах адміністративних кордонів населеного пункту або району в місті, якщо вона не збігається з територією діяльності будь-якого органу місцевого самоврядування);

2) населення, тобто члени територіального мікроколективу, а саме громадяни, іноземці, апатриди, які постійно проживають на цій території;

3) відносно стійкі прямі соціальні зв'язки між членами територіального мікроколективу [²⁷³, с. 326–327].

Водночас, на наше переконання, з першою запропонованою ознакою можна не погодитися, оскільки в законодавстві наявна обов'язкова умова щодо створення органу самоорганізації населення в межах діяльності певного органу місцевого самоврядування, і його створення відповідає структурним складникам населеного пункту (наприклад будинковий комітет створюється жителями будинку, вуличний комітет – жителями відповідної вулиці тощо).

Для підтвердження такої думки звернемося до змістового наповнення поняття «орган самоорганізації населення», що визначається в законодавстві України. Так, відповідно до ч. 2 ст. 2 Закону України «Про органи самоорганізації населення» органи самоорганізації населення – це

²⁷² Остапенко О. Г. Правовий статус та організація діяльності органів самоорганізації населення в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02; Національна юрид. академія ім. Я. Мудрого. Х., 2008. 22 с.

²⁷³ Мішина Н. В. Самоорганізація населення в Україні: категорійний апарат. Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць / за ред. С. В. Ківалова. О.: Юридична література, 2009. Вип. 45. С. 324–328.

представницькі органи, що створюються жителями, які на законних підставах проживають на території села, селища, міста або їх частин, для вирішення завдань, передбачених законом [274]. Частинами населеного пункту є будинок, вулиця, квартал, район у місті. Статтею 7 Закону України «Про органи самоорганізації населення» щодо порядку створення органів самоорганізації населення (далі – ОСН) чітко визначено, що будинковий або вуличний комітет створюються за ініціативою самих жителів і з дозволу відповідної сільської, селищної, міської, районної в місті (у разі її створення) ради на окремих частинах відповідних адміністративно-територіальних одиниць, а саме: органи сільського, селищного комітету – у межах території села, селища, якщо його межі не збігаються з межами діяльності сільської, селищної ради; органи вуличного, квартального комітету – у межах території кварталу, декількох або однієї частини вулиць із прилеглими провулками в місцях індивідуальної забудови; органи комітету мікрорайону – у межах території окремого мікрорайону, житлово-експлуатаційної організації в містах; органи будинкового комітету – у межах будинку (декількох будинків) у державному й громадському житловому фонді та фонді житлово-будівельних кооперативів; органи комітету району в місті – у межах одного або декількох районів у місті, якщо його межі не збігаються з межами діяльності районної в місті ради. Отже, при цьому чітко простежується залежність території створення органу самоорганізації населення від меж території проживання жителів.

Правовими підставами діяльності органів самоорганізації населення в Україні є Конституція України (ст. 140), Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» (ст. ст. 1, 4, 14, 16, 60), Закон України «Про органи самоорганізації населення», Положення про загальні збори громадян за місцем проживання в Україні, затверджене Постановою Верховної Ради України від 17 грудня 1993 р. № 3748-ХІІ, яке досі є чинним.

Як зауважує В. М. Петровський, органи самоорганізації населення, що поєднані спільною територією та соціально-побутовими умовами життєдіяльності, утворюються для реалізації їхніх практичних інтересів і дають змогу населенню виробити ефективний управлінський механізм активізації діяльності громадян. Через органи самоорганізації можливе досягнення високого рівня залучення громадян до самоуправління, вирішення певних питань місцевого значення безпосередньо, а не через інститути представницької демократії. У межах цих органів забезпечується та активізується постійна й дієва участь громадян, які мають змогу контролювати діяльність, як органів місцевого самоврядування, так і органів державного управління. Громадяни за посередництва цих органів мають змогу цілеспрямовано впливати на формування громадської думки членів громади, орієнтувати їх на активізацію громадських ініціатив, сприяти

²⁷⁴ Про органи самоорганізації населення: Закон України від 11 липня 2001 р. № 2625-III / Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2625-14>.

формуванню громадської свідомості, для якої місцева ініціатива має найвищу цінність. Під час діяльності цих органів відбувається виховання населення, формуються основні навички суспільно-політичної діяльності. Важливе значення має також те, що органи самоорганізації населення не лише сприяють соціально-економічному розвитку території, а й спонукають становлення та розвиток самої громади як активної територіальної спільноти [²⁷⁵, с. 410–416].

Відповідно до Закону України «Про органи самоорганізації населення» такими органами є комітети (будинкові, вуличні, квартальні, мікрорайонів, сільські, селищні). Саме їх цей закон називає однією з форм участі членів територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах у вирішенні питань місцевого значення, тобто виборними органами, що створюються жителями, які на законних підставах проживають на території муніципального утворення або його частини, для вирішення завдань, передбачених вказаним законом (ст. ст. 2, 3 Закону України «Про органи самоорганізації населення») [²⁷⁶].

М. Є. Золотухін, досліджуючи правову природу органів самоорганізації населення, зазначає, що виникає враження, ніби ОСН має ознаки громадської організації, хоча законодавством визначено, що це орган. Однак орган самоорганізації населення, на відміну від громадської організації, благодійного фонду або об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (далі – ОСББ), – менш зрозуміле для середньостатистичного українця об'єднання громадян. Якщо громадські організації та благодійні фонди створюють на основі спільності інтересів, ОСББ – за принципом спільності власників нерухомого майна, то ОСН – за територіальним принципом (реєстрація мешканця на певній території). А на одній території можуть проживати жителі з діаметрально протилежними інтересами. Це й створює певні труднощі в роботі органів самоорганізації населення, однак інструмент ОСН можна ефективно використовувати в різних ситуаціях. Як зазначає дослідник, це твердження ґрунтується на тому, що тільки в комітеті самоорганізації населення є особливість, яка відрізняє його від інших об'єднань громадян. Серед власних повноважень ОСН, що визначені в Законі України «Про органи самоорганізації населення», виокремлюються такі: право здійснювати контроль якості житлово-комунальних послуг, наданих громадянам, які проживають у житлових будинках на території діяльності комітету, і проведених у житлових будинках ремонтних робіт; право вносити пропозиції до проектів місцевих програм соціально-економічного й культурного розвитку відповідних адміністративно-територіальних одиниць

²⁷⁵ Петровський П. М., Корнат А. В. Органи самоорганізації населення як чинники активізації територіальної громади. Університетські наукові записки: часопис Хмельницького університету управління та права. 2011. № 2. С. 410–416.

²⁷⁶ Про органи самоорганізації населення: Закон України від 11 липня 2001 р. № 2625-III / Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2625-14>.

та проектів місцевих бюджетів. Однак можливості, які надає закон, як громадяни, так і влада використовують слабо [²⁷⁷].

Процедура створення органів самоорганізації населення в Україні регламентується Законом України «Про органи самоорганізації населення» від 11 липня 2001 р. № 2625-III, основні положення якого пропонуємо охарактеризувати нижче, зокрема:

- з ініціативою про створення органу самоорганізації населення до відповідної ради можуть звернутися збори (конференція) жителів за умови, що на цих зборах (конференціях) брали участь (були представлені) не менше половини жителів відповідної території, які мають право голосу (ст. 8);
- дозвіл на створення або відмова в створенні органу самоорганізації населення надається відповідною радою за участю членів ініціативної групи (ст. 9); орган самоорганізації населення обирається зборами (конференцією) жителів будинку, вулиці, кварталу, мікрорайону, села, селища на основі загального, рівного виборчого права шляхом таємного голосування. Право голосу на виборах мають жителі, які на день їх проведення досягли 18 років. Не мають права голосу особи, яких судом визнано недієздатними (ст. 10);
- орган самоорганізації населення обирається на строк повноважень відповідної ради, якщо інше не передбачено її рішенням чи положенням про цей орган (ст. 11);
- орган самоорганізації населення вважається діючим після його відповідної легалізації (реєстрації або повідомлення про заснування). Статусу юридичної особи ОСН набуває після його реєстрації виконавчим органом ради в порядку, визначеному Законом України «Про органи самоорганізації населення» (ст. 13);
- основними функціями органу самоорганізації населення є створення умов для участі жителів у вирішенні питань місцевого значення, задоволення їхніх соціальних, культурних, побутових та інших потреб шляхом сприяння в наданні їм відповідних послуг, а також участь у реалізації соціально-економічного, культурного розвитку відповідної території (села, селища, міста, району в місті), інших місцевих програм. До власних повноважень органу самоорганізації населення належать такі: а) ведення обліку громадян за віком, місцем роботи чи навчання, які мешкають у межах території діяльності органу, а також прийом громадян, розгляд їхніх звернень; б) представлення разом із депутатами інтересів жителів будинку, вулиці, мікрорайону, села, селища, міста, району в місті у відповідній місцевій раді та її органах, місцевих органах виконавчої влади; в) внесення пропозиції до проектів місцевих програм соціально-економічного й культурного розвитку відповідних

²⁷⁷ Золотухін М. Є. Розвиток органів самоорганізації населення у містах та селах Миколаївщини (виклики, загрози, можливості). URL: <http://www.frgn.mk.ua/wp-content/uploads/2014/02/broshura%20OSN.pdf>.

адміністративно-територіальних одиниць та проектів місцевих бюджетів; г) здійснення контролю за якістю наданих громадянам, які проживають у жилих будинках на території діяльності органу самоорганізації населення, житлово-комунальних послуг та за якістю проведення в цих будинках ремонтних робіт; г) залучення на добровільних засадах населення до участі в здійсненні заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, до проведення робіт із благоустрою, озеленення та утримання в належному стані садиб, дворів, вулиць, парків, кладовищ, братських могил, обладнання дитячих і спортивних майданчиків, кімнат дитячої творчості, клубів за інтересами, створення із цією метою тимчасових або постійних бригад тощо; д) організація допомоги громадянам похилого віку, інвалідам, сім'ям загиблих воїнів, партизанів і військовослужбовців, малозабезпеченим та багатодітним сім'ям, самотнім громадянам, дітям-сиротам і дітям, позбавленим батьківського піклування, а також внесення пропозицій із цих питань до відповідної ради та її виконавчих органів (ст. 14);

- при цьому делеговані повноваження законодавцем не деталізуються, а залежать від відповідних місцевих рад (ст. 15);

- орган самоорганізації населення обирається в складі керівника, заступника (заступників керівника), секретаря та членів. Основною формою його роботи є засідання, яке скликають керівники або заступники керівника за необхідності, проте не рідше одного разу на квартал; таке засідання є правомочним, якщо в ньому бере участь більше половини його загального складу. Членам органу самоорганізації населення надано право брати участь у засіданнях відповідних місцевих рад і їх виконавчих органів із питань, що стосуються їх діяльності, а також під час розгляду питань, ініційованих самим органом самоорганізації населення, з правом дорадчого голосу (ст. ст. 18, 19);

- орган самоорганізації населення з питань, віднесених до його повноважень, може приймати рішення організаційно-розпорядчого характеру (ст. 20);

- фінансовою основою діяльності ОСН є кошти відповідного місцевого бюджету, які надаються відповідною радою, а також добровільні внески фізичних і юридичних осіб, інші нарахування, не заборонені законом (ст. 16);

- матеріальною основою є майно, передане органу самоорганізації населення радою в його оперативне управління, та його власне майно, що складається з добровільних майнових внесків фізичних і юридичних осіб, а також майно, придбане таким органом за власні кошти (ст. 17) [²⁷⁸].

²⁷⁸ Про органи самоорганізації населення: Закон України від 11 липня 2001 р. № 2625-III / Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2625-14>.

Щодо правової природи органів самоорганізації населення в юридичній науці точаться дискусії, однак більшість учених визнають дуалістичну природу таких органів, яка полягає в тому, що ОСН поєднують у собі риси як органу публічної влади, так і громадської організації. З органами публічної влади ОСН пов'язує те, що вони беруть участь у вирішенні питань місцевого значення, що передбачає наявність в ОСН певних повноважень, якими їх наділяє орган публічної влади – міська рада, а також те, що ОСН здійснюють свої повноваження в межах відповідної території. Водночас, органи самоорганізації населення як громадські організації здійснюють свою діяльність на громадських засадах, маючи й окремі повноваження як орган публічної влади. Тому варто погодитися з висновком В. В. Кравченка та М. В. Пітцика щодо того, що органи самоорганізації населення характеризуються як окремими рисами органу публічної влади, так і рисами громадської організації, а доцільність їх існування зумовлена двома факторами: по-перше, прагненням створити ще одні можливості для розгортання місцевої демократії, залучення членів територіальної громади до безпосередньої участі у вирішенні окремих питань місцевого значення (і тим самим наблизити процес прийняття рішень щодо надання відповідних громадських послуг до їх споживачів); по-друге, намаганням розвантажити органи місцевого самоврядування від вирішення тих питань місцевого значення, які можуть бути успішно вирішені самим населенням [²⁷⁹, с. 240]. В юридичній літературі можна зустріти умовний поділ органів самоорганізації населення міста на такі групи:

- органи самоорганізації населення населених пунктів. До них належать селищні комітети, які створюють жителі селищ, які перебувають в адміністративних межах населеного пункту (у цьому випадку міста);
- органи самоорганізації населення районів у містах, жителі яких утворюють територіальну громаду, яка, проте, не є самостійним суб'єктом місцевого самоврядування. Наприклад, для міста Миколаєва відсутність районних рад дає можливість створити районні комітети самоорганізації населення;
- органи самоорганізації населення, що створюються частиною жителів населеного пункту (будинкові, вуличні, квартальні комітети, а також комітети мікрорайонів) [²⁸⁰].

Органи самоорганізації населення виконують завдання, які постають із завдань, що покладені на органи місцевого самоврядування та загалом на місцеве самоврядування як конституційно-правовий інститут.

Таким чином, з огляду на наведене пропонуємо таке визначення поняття «самоорганізація населення» з позиції конституційного права на місцеве самоврядування: це діяльність жителів відповідної територіальної

²⁷⁹ Кравченко В. В., Пітцик М. В. Муніципальне право України: навч. посібник. К.: Атіка, 2003. 672 с.

²⁸⁰ Євтухова Т. І., Легенько Ю.В., Міщенко Р.І., Родіонов О.В., Руденко О.М. Участь громадськості у процесі прийняття рішень на місцевому рівні: навч.-метод. посібник. К.: ДП «Укртехінформ», 2013. 250 с.

громади, пов'язана із задоволенням потреб, що пов'язані з функціонуванням структурної одиниці громади (вулиці, будинку, мікрорайону).

Орган самоорганізації населення – це колегіальне утворення, яке створене жителями структурної одиниці територіальної громади для задоволення потреб, пов'язаних із її функціонуванням.

На підставі наведеного пропонуємо виокремити такі ознаки органу самоорганізації населення:

- територіальну відповідність створення межах структурних одиниць населеного пункту;
- колегіальність створення та участі в діяльності;
- переважно безоплатну основу діяльності;
- потребу в затвердженні відповідною радою;
- наділення правом на ініціювання й діяльність ОСН усіх жителів
- незалежно від наявності громадянства України;
- строковість діяльності;
- представницький характер діяльності;
- специфічність правового статусу (рада може наділяти ОСН частиною власних повноважень і майна).

Основною ланкою серед органів самоорганізації населення вважаються будинковий і вуличний комітети як базовий рівень самоорганізації населення конкретної територіальної громади. Саме вуличні комітети є найпоширенішою формою досягнення інтересів жителів територіальної громади в сільській місцевості.

У вітчизняній науці муніципального права природа вуличного комітету, як органу самоорганізації населення, ще потребує свого фундаментального дослідження, оскільки в Україні такі комітети є одним із конституційних інститутів (ч. 6 ст. 140 Конституції України).

Вуличний комітет є органом самоорганізації населення, що діє відповідно до Конституції України, Закону України «Про органи самоорганізації населення», Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», рішень відповідної територіальної ради, її виконавчого комітету, статуту відповідної територіальної громади, розпоряджень міського голови, а також рішень загальних зборів мешканців територіальної громади.

Основні ознаки вуличних комітетів є такими: а) створюються в межах вулиці; б) право ініціювати їх створення та здійснювати діяльність мають усі мешканці вулиці; в) мають право здійснення контролю за діяльністю комунальних служб на відповідній території.

Важливо наголосити на тому, що здатність до самоорганізації членів територіальних громад сприяє стабілізації економічної й політичної системи, що в подальшому впливає на демократичний розвиток держави. У процесі становлення демократичних основ стає актуальним рівень впливу громадян на формування місцевої політики через органи самоорганізації населення, які є найбільш впливовими інституціями в житті місцевих спільнот та здатні акумулювати й задовольнити їхні потреби та інтереси. Такий важливий напрям вимагає особливої уваги законодавця через необхідність

удосконалення нормативно-правового регулювання діяльності органів самоорганізації населення [²⁸¹, с. 62].

З огляду на принцип самоврядності територіальної громади, такі її первинні елементи, як жителі та домогосподарства, задовольняють власні потреби, об'єднуючись для цього в колективи, які законодавець наділив визначеною мірою компетенції та які своєю чергою стають частиною системи органів місцевого самоврядування. Тому доцільність існування такої форми реалізації права на місцеве самоврядування, як органи самоорганізації населення в Україні, важко заперечити. Саме органи самоорганізації населення та їх базові структурні одиниці – будинкові й вуличні комітети – виконують роль безпосереднього інструменту для вирішення реальних проблем, що з'являються в жителів територій, на які поширюється їх компетенція. Варто зазначити, що виникнення та розвиток будинкових і вуличних комітетів має давню історію, однак при цьому функції, для яких вони створювалися, не занадто відрізнялися від сучасних: необхідно було на місцевому, первинному, рівні вирішити нагальні проблеми їх учасників, що пов'язані з використанням їх спільної частини нерухомого майна (житлового будинку) або їх сукупності.

Як зазначає Н. В. Мішина, проголошення незалежності України стало поштовхом до розвитку юридичної науки в нових напрямках. Насамперед увагу дослідників привертають нові інститути, які не існували раніше (наприклад, інститут громадянського суспільства), або інститути, які хоча й існували, проте не виявили свого потенціалу повністю з огляду на наявність антидемократичного режиму в СРСР. До останніх належать інститут місцевого самоврядування та інститут самоорганізації населення як один із його складників, адже органи самоорганізації населення, хоч і не є органами місцевого самоврядування, визнаються елементом системи місцевого самоврядування (Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні»). Домові, вуличні, квартальні та інші комітети функціонували за часів СРСР. Вчені відносили їх до органів громадської самодіяльності та розглядали як такі, що створюються за ініціативою державних або партійних органів та допомагають їм реалізовувати свої завдання на рівні, що найбільш наближений до населення [²⁸²].

Отже, варто розглянути історичний національний досвід виникнення, створення й функціонування органів самоорганізації населення та їх базових елементів – будинкових і вуличних комітетів.

У вітчизняній літературі можна знайти дослідження щодо етапів розвитку ОСН у радянські часи та в незалежній Україні, однак вони є нечисленними. Так, ключовими в цьому питанні є розробки таких науковців, як О. С. Орловський, Н. В. Мішина, Л. Г. Юрковська та інші.

²⁸¹ Казакова Л. О. Самоорганізація населення в місцевому самоврядуванні: теоретичний аспект. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 6. Ч. 3. С. 59–63.

²⁸² Мішина Н. В. Самоорганізація населення в Україні: категорійний апарат. Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць / за ред. С. В. Ківалова. О.: Юридична література, 2009. Вип. 45. С. 324–328.

Одним із перших у незалежній Україні почав розглядати питання вуличних і будинкових комітетів як органів самоорганізації населення О. С. Орловський, який виділяє такі три періоди діяльності й розвитку органів самоорганізації населення: 1) 1917–1977 рр.; 2) 1977–1991 рр.; 3) з 1991 р.

У першому виділеному О. С. Орловським періоді (1917–1977 рр.) перші органи самоорганізації населення – будинкові комітети – з'явилися відразу після Лютневої революції за ініціативою мешканців для колективної охорони майна та життя. На переконання науковця, датою створення вуличних комітетів можна вважати літо 1933 р., коли у Воронежі та в Горлівці вони виникали як групи боротьби за благоустрій, озеленення, чистоту дворів і вулиць. До початку 1930-х рр. ці громадські формування не отримали належного визнання. Лише після XVII з'їзду ВКП(б) та VII з'їзду рад, на яких були поставлені завдання з організації масової роботи серед населення, а також у зв'язку зі змаганням-конкурсом міських рад за кращий благоустрій, розпочатим у 1933 р., вуличні комітети отримали загальне визнання й поширення. XVI Всеросійський з'їзд рад дав новий поштовх у розвитку мережі вуличних комітетів – поставив їх в один ряд із секціями та депутатськими групами. Оскільки був відсутній єдиний нормативний акт, який визначав би завдання, права й обов'язки, форми та методи роботи вуличних комітетів, регламентував би інші питання їх діяльності, на підставі постанови Президії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету від 1 листопада 1934 р. та місцевого досвіду роботи цих органів, в окремих краях та областях були розроблені положення про вуличні комітети, які й регулювали ці питання.

Практика показала, що кількісний склад вуличних комітетів у різних областях і краях не був однаковим – у середньому до них входило від 9 до 12 осіб. Відрізнявся також термін повноважень комітетів – від 1-го до 3-х років. У період між виборами комітети регулярно звітували про свою діяльність перед загальними зборами населення відповідної території, а також перед президіями місцевих рад, їх виконкомами та секціями з благоустрою. Голови комітету, як правило, затверджувалися президіями місцевих рад. Здебільшого ними ставали депутати місцевих рад або керівники житлових органів. Члени вуличних комітетів мали право під час викриття різних порушень складати акти та передавати їх до відповідних органів для притягнення винних до відповідальності. Однак вони частіше застосовували заходи громадського впливу. Іноді органи самоорганізації населення брали на себе функції, притаманні виключно органам державної влади (накладали штрафи, оголошували догану тощо). У зв'язку з цим виникало питання щодо необхідності постійного керівництва роботою вуличних комітетів із боку відповідних рад і їх органів. Окремі міськради заслуховували звіти про роботу вуличних комітетів, преміювали кращі з них, поширювали їх досвід та виявляли причини їх незадовільної роботи. Проте такий контроль за

діяльністю органів самоорганізації населення виключав будь-які демократичні основи їх діяльності [²⁸³].

О. С. Орловський зауважує, що в Україні основоположний нормативний акт, який регламентував діяльність органів самоорганізації населення, був прийнятий лише 17 жовтня 1975 р., коли Указом Президії Верховної Ради Української РСР було затверджено Положення про громадські селищні, сільські, вуличні, квартальні, дільничні, домові комітети в Українській РСР. Дослідник доводить, що цей нормативний акт повною мірою відображав той утилітарний підхід до органів самоорганізації населення з боку держави та партійних органів, який був притаманний їм за радянських часів [²⁸⁴].

Часові межі другого періоду розвитку органів самоорганізації населення (1977–1991 рр.), який виділяє О.С. Орловський, зумовлені тим, що Конституція СРСР 1977 р. вперше в історії Радянського Союзу виділила органи громадської самодіяльності (саме такий термін застосовувався в тексті цього акта) серед організаційних форм громадської активності. Відповідне положення з'явилося також у Конституції Української РСР 1978 р. Дослідник зауважує, що термінологічна плутанина, яка тоді мала місце, не свідчила про те, що під цим терміном законодавець розумів саме органи самоорганізації населення в їх сучасному розумінні. Це підтверджується також літературними джерелами того періоду, у яких під органами громадської самодіяльності розумілися жіночі ради, батьківські комітети, ради при медичних і культурно-просвітницьких закладах, товариські суди тощо. За такого підходу розуміння цих органів залишалось розпливчастим і невизначеним; неможливо було виявити в них найбільш важливі риси, а отже, підібрати відповідні методи й засоби покращення їх роботи. Стосовно органів самоорганізації населення О. С. Орловський стверджує, що загалом напрям практичної діяльності цих органів, форми та методи роботи залишалися приблизно такими ж, хоча й зазнали деяких змін. Їм було надано низку контрольних прав, оскільки відповідно до ч. 3 ст. 21 Житлового кодексу Української РСР органам громадської самодіяльності надавалося право брати участь у розробленні та здійсненні заходів щодо покращення експлуатації житлового фонду, здійснювати контроль за якістю й строками виконання ремонту житлових будинків тощо. При цьому комітети фактично не використовували повною мірою надані їм контрольні повноваження, внаслідок чого вони ставали додатками житлово-експлуатаційних організацій. Правові акти цього періоду відображали певні демократичні принципи утворення й діяльності органів громадської самодіяльності, а саме: вибірність, змінюваність, підзвітність, гласність, колегіальність у вирішенні поточних питань, змогу спиратися на широкі маси

²⁸³ Орловський О. С. Правовий статус органів самоорганізації населення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право»; Одеська нац. юрид. академія. О., 2004. 39 с.

²⁸⁴ Орловський О. С. Правовий статус органів самоорганізації населення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право»; Одеська нац. юрид. академія. О., 2004. 39 с.

мешканців відповідної території тощо. У них досить чітко регламентувався порядок створення будинкових та інших комітетів, які повинні були обиратися мешканцями відповідного будинку, вулиці тощо або зборами їхніх уповноважених. Проте на практиці вони обиралися, як правило, незначною кількістю мешканців, вибори практично перетворилися на призначення керівників і членів цих органів. Це негативно впливало на їх авторитет та дискредитувало саму ідею громадського самоврядування [²⁸⁵].

Далі О. С. Орловський стверджує, що певних змін зазнало Положення про громадські селищні, сільські, вуличні, квартальні, дільничні, домові комітети в Українській РСР, яке було затверджене Президією Верховної Ради Української РСР у новій редакції 7 січня 1981 р. Ці зміни ще більше зарегламентували діяльність аналізованих громадських комітетів, обмежуючи їх ініціативність, і лише після проголошення перебудови в чинному законодавстві почали відбуватися певні зміни, чому сприяло прийняття 7 грудня 1990 р. Закону Української РСР «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування». Згідно з цим документом, органи територіального громадського самоврядування могли мати права юридичної особи, а тому їхні фінансові ресурси утворювалися за рахунок доходів від діяльності створених ними підприємств, організацій, установ і населення, від заходів, які проводили ці органи, а також місцевих рад народних депутатів, які мали право передавати їм частину власних фінансових ресурсів. Місцеві ради були позбавлені керівних функцій щодо цих органів, а органи територіального громадського самоврядування стали підконтрольними, підзвітними та відповідальними перед населенням, яке їх обрало [²⁸⁶].

Третьюму періоду розвитку органів самоорганізації населення (з 1991 р.) О. С. Орловський дав назву «Правова регламентація діяльності органів самоорганізації населення в незалежній Україні». У цей час було прийнято Закон України «Про внесення змін до Закону Української РСР «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування», який, як зауважує дослідник, завдав досить суттєвої шкоди процесу розвитку органів самоорганізації населення, оскільки законодавець відійшов від єдиного терміна «органи територіального громадського самоврядування» та почав використовувати декілька термінів: «органи територіальної самоорганізації громадян», «громадські ради і комітети» тощо. Крім того, органи самоорганізації населення були позбавлені можливості бути юридичними особами, брати участь у кредитних відносинах, вносити пропозиції з питань порядку денного засідань відповідної ради; тобто прийняття нової редакції Закону України «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве

²⁸⁵ Орловський О. С. Правовий статус органів самоорганізації населення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право»; Одеська нац. юрид. академія. О., 2004. 39 с.

²⁸⁶ Там же. С. 32

самоврядування» стосовно органів самоорганізації населення призвело до значного обмеження кола їхніх прав і ще більше заплутало термінологічну основу цього інституту, тоді як велика кількість практичних питань щодо їх створення, діяльності та ліквідації залишалися невизначеними [²⁸⁷, с. 25].

У роботах Н. В. Мішиної, дослідника правового статусу й діяльності органів самоорганізації населення, знаходимо такі періоди розвитку органів самоорганізації населення: 1) 1917–1937 рр.; 2) 1938–1990 рр.; 3) з 1990 р. Перший, виділений Н. В. Мішиною, період розвитку органів самоорганізації населення (1917–1937 рр.) має назву «Виникнення та становлення органів самоорганізації населення в містах (домових, вуличних, квартальних тощо комітетів)». Він охоплює декілька етапів державного розвитку:

- 1918–1921 рр. – закінчення Першої світової війни та запровадження НЕПу створили передумови для виникнення органів самоорганізації населення;
- 1921–1927 рр. – активізація населення за місцем проживання;
- 1927–1941 рр. – індустріалізація, що тривала з весни 1927 р. до початку Великої Вітчизняної війни 22 червня 1941 р.

Н. В. Мішина зазначає, що перші органи самоорганізації населення – вуличні та квартальні комітети – виникли в 1933 р. в місті Горлівка. Сама ж назва «вуличні комітети» взята з постанови Всеукраїнського центрального виконавчого комітету від 1 листопада 1934 р. стосовно доповідей голів низки вуличних комітетів різних міст. Під такою ж назвою ці організації внесені в постанову XVI Всеросійського з'їзду рад. Вуличні комітети часто мали також інші назви: комісії сприяння міськрадам, квартальні, селищні, дільничні та інші комітети. Цей етап увійшов до складу першого періоду розвитку органів самоорганізації населення не повністю, оскільки в 1936–1937 рр. спостерігалось різке зниження інтересу держави до цих органів та, як наслідок, їх занепад [²⁸⁸, с. 81–82].

Другому періоду розвитку органів самоорганізації населення (1938–1990 рр.) Н. В. Мішина дала назву «Становлення органів самоорганізації населення як громадських організацій». Громадські домові комітети в 1960–1975 рр. були аналогами сучасних вуличних, квартальних комітетів, а також комітетів мікрорайонів. У цей період вуличні й квартальні комітети продовжували існувати, незважаючи на відсутність нормативного регулювання їх діяльності на рівні держави та суб'єктів федерації, керуючись при цьому нормами положень про них, які затверджувалися місцевими радами.

²⁸⁷ Орловський О. С. Правовий статус органів самоорганізації населення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право»; Одеська нац. юрид. академія. О., 2004. 39 с.

²⁸⁸ Мішина Н. В. Органи самоорганізації населення: минуле, сучасне, перспективи: монографія. О.: ОРІДУ НАДУ, 2008. 240 с.

У цей період у деяких містах Української РСР склалася система органів громадської самодіяльності населення, у якій умовно можна виділити два ступені. Ланками першого ступеня є домові (створюються в державному житловому фонді, який належить місцевій раді), вуличні та квартальні комітети (створюються на території, забудованій будинками, що належать громадянам на праві особистої власності). Ланками другого ступеня є так звані громадські ради (комітети) мікрорайонів, а також органи, які є конгломератом органу типу комітету мікрорайону та депутатської територіальної групи з перевагою у варіантах (у бік названого органу або, навпаки, у бік депутатської групи) [²⁸⁹, с. 59].

Активність учених щодо дослідження домових і вуличних комітетів вплинула на нормативно-правове регулювання створення й функціонування домових, вуличних та інших комітетів. Так, 17 жовтня 1975 р. Указом Президії Верховної Ради Української РСР було затверджено Положення про громадські селищні, сільські, вуличні, квартальні, дільничні, домові комітети в Українській РСР. Це положення, на відміну від попереднього Положення про домовий комітет у державному житловому фонді від 12 листопада 1968 р., стосувалося не лише дільничних і домових, а й усіх інших видів громадських комітетів (селищних, сільських, вуличних, квартальних). Таким чином, статус селищних, сільських, вуличних і квартальних комітетів уперше було врегульовано на республіканському рівні (на рівні суб'єкта федерації) з моменту їх виникнення на території України. Положення про громадські селищні, сільські, вуличні, квартальні, дільничні, домові комітети в Українській РСР 1975 р. стало першим нормативним актом, у якому було визначено правову природу цих органів: вони були проголошені «органами громадської самодіяльності населення» (п. 1).

У 1977 р. згадка про органи громадської самодіяльності вперше з'явилася в Основному Законі СРСР. Так, Конституція СРСР у ст. 48 передбачала, що громадяни СРСР мають право брати участь в управлінні державними й громадськими справами, в обговоренні та прийнятті законів і рішень загальнодержавного та місцевого значення. Це право забезпечувалося можливістю обирати й бути обраними до рад народних депутатів та інших виборних державних органів, брати участь у всенародних обговореннях і голосуваннях, у народному контролі, у роботі державних органів, громадських організацій та органів громадської самодіяльності, у зборах трудових колективів і за місцем проживання. У 1978 р. було прийнято Конституцію Української РСР, ст. 46 якої за змістом повністю збігалася зі ст. 48 Конституції СРСР 1977 р.

Домові, вуличні та інші комітети почали відносити до органів громадської самодіяльності на початку 1960-х рр., коли було введено в доктринальний обіг термін «громадська самодіяльність». Однак навіть у

²⁸⁹ Мішина Н. В. Органи самоорганізації населення: минуле, сучасне, перспективи: монографія. О.: ОРІДУ НАДУ, 2008. 240 с.

1983 р. в літературі ще не склалося єдиного поняття органу громадської самодіяльності, спостерігається різноманітний підхід до характеристики місця цих органів у системі громадських формувань, їх сутності та ознак [²⁹⁰, с. 227]. Наступна в хронологічному порядку згадка про органи громадської самодіяльності населення з'являється в 1983 р., коли Верховна Рада Української РСР приймає Житловий кодекс Української РСР [²⁹¹, с. 85–138].

Третій період існування органів самоорганізації населення (з 1990 р.), який виділяє Н. В. Мішина, – це сучасний період їх існування, як елемента системи місцевого самоврядування. На переконання вченого, він розпочався 7 грудня 1990 р. з прийняттям Закону України «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування» [²⁹²]. Згідно із цим законом, органи місцевого самоврядування поділялися на так звані державні органи місцевого самоврядування (сільські, селищні, міські, районні в місті, районні, обласні ради) та органи територіального громадського самоврядування (комітети та ради мікрорайонів, житлових комплексів, домові, вуличні, квартальні, дільничні, селищні, сільські комітети). Останні, як і за радянських часів, мали діяти під патронатом відповідних рад, які визначалися як «основна ланка» в системі місцевого самоврядування, покликана об'єднувати й координувати діяльність усіх інших ланок цієї системи (ст. 2 Закону України «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування») [²⁹³, с. 14]. Саме зазначений нормативний акт уперше назвав на державному рівні домові, вуличні та інші комітети не органами громадської самодіяльності, а органами системи місцевого самоврядування. Проте про правовий статус комітетів у Законі України «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування», навіть після викладу його в новій редакції від 26 березня 1992 р., майже не йшлося. На території України, як і раніше, діяло Положення про громадські селищні, сільські, вуличні, квартальні, дільничні, домові комітети в Українській РСР, затверджене Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 17 жовтня 1975 р., зі змінами й доповненнями, затвердженими Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 7 січня 1981 р.

²⁹⁰ Исполнительный комитет местного Совета народных депутатов: правовое положение, основы организации и деятельности / под ред. Г. В. Барабашева. М.: Юридическая литература, 1983. 256 с.

²⁹¹ Мішина Н. В. Органи самоорганізації населення: минуле, сучасне, перспективи: монографія. О.: ОРІДУ НАДУ, 2008. 240 с.

²⁹² Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування: Закон Української РСР від 7 грудня 1990 р. № 533-ХІІ / Верховна Рада Української РСР. Відомості Верховної Ради Української РСР. 1991. № 2. Ст. 5.

²⁹³ Корнієнко М. І. До питання про особливості політико-правової природи органів самоорганізації населення. Місцеве самоврядування та самоорганізація населення в м. Києві: стан, проблеми та ризики розвитку: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 15 березня 2006 р.) / за заг. ред. О. П. Литвина, В. М. Кампо, М. І. Корнієнко. К., 2006. С. 13–16.

При цьому Н. В. Мішина згодна з О. С. Орловським у тому, що найбільш значним недоліком цієї редакції закону було те, що вказані органи позбавлялися можливості бути юридичними особами, тим самим відкидався розвиток українського законодавства із цього питання щонайменше на рівень кінця 1970-х – початку 1980-х рр., коли Президією Верховної Ради Української РСР приймалося й коригувалося Положення про громадські селищні, сільські, вуличні, квартальні, дільничні комітети в Українській РСР [²⁹⁴, с. 61–62].

У Положенні про загальні збори громадян за місцем проживання в Україні, затвердженому Постановою Верховної Ради України від 17 грудня 1993 р., до компетенції загальних зборів громадян за місцем проживання віднесено, зокрема, обрання громадських комітетів та рад самоврядування, затвердження їх статутів (положень), внесення змін і доповнень до них, вирішення питань про дострокове припинення повноважень (розпуск) органів територіальної самоорганізації громадян, а також про відставку окремих їх членів. Також у зазначеному положенні було визначено порядок скликання та проведення загальних зборів громадян за місцем проживання, що, вочевидь, мало істотне значення для процедур створення органів самоорганізації населення та обрання й затвердження їх складу.

Н. В. Мішина звертає увагу на визначений у Положенні про загальні збори громадян за місцем проживання в Україні перелік органів самоорганізації громадян, до яких віднесено громадські комітети та ради мікрорайонів і житлових комплексів, сільські, селищні, вуличні, квартальні, будинкові комітети, які було виокремлено за територіальною ознакою; натомість галузеві органи громадської самодіяльності, характерні для радянської доби (жіночі ради, ради пенсіонерів тощо), до цього переліку вже не потрапили [²⁹⁵].

Далі науковець стверджує, що підписання Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України також не принесло особливих змін у сферу правового регулювання відносин з організації й діяльності органів самоорганізації населення, оскільки в ньому органи самоорганізації населення не згадувалися [²⁹⁶]. 30 грудня 1995 р. був підписаний Указ Президента України «Про делегування повноважень державної виконавчої влади головам та очолюваним ними виконавчим

²⁹⁴ Орловський О. С. Правовий статус органів самоорганізації населення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право»; Одеська нац. юрид. академія. О., 2004. 39 с.

²⁹⁵ Про затвердження Положення про загальні збори громадян за місцем проживання в Україні: Постанова Верховної Ради України від 17 грудня 1993 р. № 3748-XII / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 6. Ст. 30.

²⁹⁶ Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України: Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України від 8 червня 1995 р. № 1к/95-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1995. № 18. Ст. 133.

комітетам сільських, селищних і міських Рад», який, серед делегованих зазначеним органам місцевого самоврядування повноважень, передбачав, зокрема, реєстрацію «місцевих об'єднань громадян, органів територіальної самоорганізації громадян, які створюються та діють згідно з законодавством на території відповідних населених пунктів» [²⁹⁷].

Щодо регламентації правового статусу органів самоорганізації населення з часу прийняття 28 червня 1996 р. Конституції України Н.В. Мішина зазначає, що це стало потужним поштовхом для розвитку всіх напрямів вітчизняного законодавства, оскільки Основний Закон України в ч. 6 ст. 140 встановлює: «Сільські, селищні, міські ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення та наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна». Зокрема, визнання на рівні Конституції України самостійним інститутом місцевого самоврядування такої форми локальної демократії, як органи самоорганізації населення, стало потужним поштовхом для розвитку законодавства про ці органи [²⁹⁸, с. 164–165].

Своєю чергою Л. Г. Юрковська, досліджуючи періоди розвитку органів самоорганізації населення в умовах незалежної України, пропонує такі його етапи:

1) етап пострадянської інерції (1991 р. – 28 червня 1996 р.), у який органи самоорганізації населення були відкинуті на периферію політичного й економічного життя суспільства, а законодавче регулювання їх діяльності мало фрагментарний характер, практика їх діяльності підтримувалася насамперед ентузіазмом населення;

2) етап формування законодавчих основ діяльності органів самоорганізації населення (28 червня 1996 р. – 11 липня 2001 р.), який характеризується прийняттям Конституції України, Закону України «Про місцеве самоврядування» та Закону України «Про органи самоорганізації населення», що створило належну базу для подальшого розвитку таких органів;

3) етап розвитку локального законодавства про органи самоорганізації населення, зростання їх кількості та впливовості (11 липня 2001 р. – дотепер), у який місцеві ради масово приймають статuti територіальних громад, де містяться окремі статті або навіть цілі розділи, присвячені органам самоорганізації населення, а також розробляють типові положення про органи самоорганізації населення, виконують програми підтримки цих

²⁹⁷ Про делегування повноважень державної виконавчої влади головам та очолюваним ними виконавчим комітетам сільських, селищних, міських Рад: Указ Президента України від 30 грудня 1995 р. № 1194/95 / Президент України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1194/95/ed19990127>.

²⁹⁸ Мішина Н. В. Органи самоорганізації населення: минуле, сучасне, перспективи: монографія. О.: ОРІДУ НАДУ, 2008. 240 с.

органів, зростає обізнаність населення про можливості територіальної самоорганізації тощо [²⁹⁹, с. 91].

При цьому слушним є твердження Л. Г. Юрковської, що доленосним для розвитку органів самоорганізації в Україні став прийнятий 21 травня 1997 р. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», у якому вперше в умовах незалежної України на законодавчому рівні було визначено органи самоорганізації населення як представницькі органи, що створюються частиною жителів, які тимчасово або постійно проживають на відповідній території в межах села, селища, міста (ст. 1). Також у ст. 5 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» органи самоорганізації населення були включені до системи місцевого самоврядування як її окремий елемент, а в ч. 1 ст. 14 цього ж акта встановлено, що сільські, селищні, міські, районні в місті (у разі їх створення) ради можуть дозволяти жителям за їх ініціативою створювати будинкові, вуличні, квартальні й інші органи самоорганізації населення та наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна. Щоправда, зазначена норма Закону України «Про місцеве самоврядування» увійшла в протиріччя із ч. 6 ст. 140 Конституції України, вказавши серед суб'єктів, що надають дозвіл на створення будинкових, вуличних, квартальних та інших органів самоорганізації населення, сільські, селищні, міські, районні в місті ради. Пізніше це протиріччя з положеннями Конституції України з'явилося також у ч. 1 ст. 9 Закону України «Про органи самоорганізації населення» [³⁰⁰, с. 88].

Вважаємо, що періодизація розвитку органів самоорганізації населення, запропонована Л. Г. Юрковською, як і періодизація Н. В. Мішиної, не повною мірою розкриває всі стани розвитку органів самоорганізації населення на території України. Більш доцільним є застосування ширших меж розвитку такого інституту в Україні, як органи самоорганізації населення, оскільки вже за часів Української РСР, правонаступником якої є наша держава, будинкові та вуличні комітети вже існували та були наділені значною кількістю компетенції. Тому вважаємо за доцільне визначити більш широкі часові межі для періодизації розвитку органів самоорганізації населення на території сучасної України.

Цікавим у цьому аспекті є дослідження співробітника Агентства стратегічних досліджень Ю. О. Винокурова, у якому запропоновано такі етапи розвитку органів самоорганізації населення:

1) «Територіальні депутатські групи» (кінець 1920-х – 1940-і рр.) – закладання основ радянської моделі самоврядування на рівні «будинок – вулиця – квартал – мікрорайон»;

²⁹⁹ Юрковська Л. Г. Основні етапи становлення та розвитку органів самоорганізації населення в незалежній Україні. Право і суспільство. 2011. № 3. С. 85–91.

³⁰⁰ Юрковська Л. Г. Основні етапи становлення та розвитку органів самоорганізації населення в незалежній Україні. Право і суспільство. 2011. № 3. С. 85–91.

2) «Комітети сприяння експлуатації будівель при домоуправліннях» (1950-і рр.) – проходження повоєнних процесів відновлення органів територіального самоврядування;

3) «Домові, вуличні, квартальні громадські комітети самодіяльності населення» (1960–1980 рр.) – час, коли ці форми громадського самоврядування були такими, що мали досить значний потенціал щодо покращення життя мешканців та вирішення багатьох їхніх проблем, проте через недоліки адміністративно-командної системи не змогли діяти ефективно; при цьому вони використовувалися районними радами народних депутатів та виконкомами для залучення міського населення як безплатної робочої сили до різних господарських і ремонтних робіт;

4) «Органи територіального громадського самоврядування (ради та комітети мікрорайонів, житлових комплексів, будинкових, вуличних, квартальних, селищних, сільських комітетів)» (кінець 1980-х – початок 1990-х рр.) – боротьба за реальне самоуправління (стихійне виникнення рад і комітетів самоврядування населення, невизначеність їх правового статусу, конфлікти з місцевими компартійними органами, виконкомами міськрад та житлово-експлуатаційними конторами); після прийняття Закону СРСР «Про загальні засади місцевого самоврядування і місцевого господарства в СРСР» у квітні 1990 р. відбувається збільшення кількості комітетів, розширення їхніх функцій та географії діяльності;

5) сучасний етап (із середини 1990-х рр. і донині) – удосконалення законодавства з місцевого самоуправління, звільнення від тотального контролю з боку місцевих державних органів влади [³⁰¹].

Вважаємо, що такий поділ розвитку органів самоорганізації населення є лаконічним, однак не враховує такі фактори, як причини виникнення, результативність діяльності тощо. Тому не можна стверджувати, що ця періодизація повною мірою ілюструє весь процес розвитку досліджуваного інституту.

На нашу думку, наведені періодизації розвитку органів самоорганізації населення, здійснювані відповідно до періодизації державного життя, є змістовними, однак такий підхід не цілком орієнтується на всі періоди розвитку органів самоорганізації населення, оскільки самоорганізація населення існувала ще до 1917 р. Тому пропонуємо застосувати інший підхід, а саме формаційний (стадіальний) метод розуміння історичного розвитку людства, який використовується в історичній науці. Відправною точкою його появи стала праця римського філософа I ст. до н. е. Тита Лукреція Кара «Про природу речей». Ключовим поняттям, на якому базується названий метод, є термін «соціально-економічна формація», що є етапом історичного розвитку людства, який характеризується домінуючими в ньому способом виробництва та виробничими відносинами, де аналізуються зміни

³⁰¹ Винокуров Ю. О. Самоорганізація населення – історичний досвід: URL: http://sd.net.ua/2010/01/15/camoorganizacija_naselennja__storichnij_dosvd.html.

об'єктивного стану об'єкта. Внаслідок застосування цього методу ми можемо враховувати для цілей періодизації більш ранній період розвитку самоорганізації населення.

Отже, розглянувши різні наукові думки щодо періодизації розвитку органів самоорганізації населення в Україні, вважаємо за доцільне запропонувати інший підхід під час визначення періодів існування таких органів, який дасть змогу вивчити розвиток самоорганізації населення з моменту визнання її як суспільного інституту на території України.

Відповідно, як *перший етап* пропонуємо встановити період 1356–1917 рр. («протоетап»), що характеризується виникненням прототипу органу самоорганізації населення – об'єднань жителів кварталу (вулиці) міста за професійним спрямуванням (цехів ремісників), які об'єднувалися в професійні корпорації та діяльність яких регламентувалася спеціальними статутами, а на чолі них стояли виборні старшини [³⁰², с. 102]. Право на створення таких об'єднань жителі отримували разом із Магдебурзьким правом. На території сучасної України першими його отримали жителі міста Львова в 1356 р. Таке об'єднання мало вирішувати питання місцевого значення та обороняти закріплену територію в разі нападу зовнішнього ворога. Зокрема, як приклад прототипу діяльності сучасного органу самоорганізації населення у Львові можна навести Вірменський квартал, який називався Вірменською вулицею. Про нього згадують історики І. В. Качор та Л. О. Качор у роботі «Львів крізь віки». Вони зазначають, що на вулиці Вірменській проживали компактно вірмени, які скористалися привілеєм Казимира III та здійснювали самоуправління громадою (Рада старійшин), мали свою каналізацію, кам'яний брук, водопостачання. Першу згадку про цей квартал дослідники датують 1394 р., а ліквідоване самоуправління вірменської громади було в 1780-х рр. [³⁰³, с. 72–73].

Другий етап – поява житлово-організаційних кооперативів (1917–1932 рр.). Під час нього поява такої форми реалізації права на місцеве самоврядування, як громадська ініціатива в межах міст, дала змогу краще організовувати процес вирішення питань відповідної частини міста.

Третім етапом можна назвати появу вуличних комітетів, які були створені для вирішення потреб їх мешканців (1933–1970 рр.). Першою згадкою про таку форму є вуличні комітети в місті Горлівка, що були групами боротьби за благоустрій, озеленення, чистоту дворів і вулиць [³⁰⁴, с. 94]. У цей період з'явилася назва «вуличні комітети» в постанові Президії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету від 1 листопада 1934 р., якою на ці комітети держава поклала повноваження щодо активізації населення в покращенні міського середовища. Крім того, як зазначає Н. Г. Мішина, вуличні комітети допомагали фінансовим органам

³⁰² История Украинской ССР: в 10 т. / редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (гл. ред.), И. И. Артеменко, Б. М. Бабий и др. К.: Наукова думка, 1982. Т. 2. 591 с.

³⁰³ Качор І. В., Качор Л. О. Львів крізь віки. Львів: Центр Європи, 2004. 240 с.

³⁰⁴ О работе уличных комитетов. Советское строительство. 1937. № 5. С. 84–100.

збирати податкові платежі, при деяких комітетах функціонували товариські суди, товариські суди з комунальних і житлових справ [³⁰⁵, с. 76–79]. У цей період також створювалися комісії сприяння збереженню житлового фонду (1949 р.) та громадські домові комітети (1960 р.) [³⁰⁶], які, на переконання Б. Н. Габричідзе та А. К. Конєва, є «спорідненими за принципом утворення, характером завдань і функцій з <...> домовими комітетами <...>, а також із радами мікрорайонів міст» [³⁰⁷, с. 6].

Впродовж *четвертого етапу* (1971–1975 рр.) було сформовано двоступеневу систему органів громадської самодіяльності населення у зв'язку з появою громадських рад (комітетів) мікрорайонів в окремих містах Української РСР, де ланками першого ступеня були домові (створюються в державному житловому фонді, що належить місцевій раді), вуличні та квартальні комітети (створюються на території, забудованій будинками, які належать громадянам на праві особистої власності), а ланками другого ступеня – так звані громадські ради (комітети) мікрорайонів, а також органи, які є конгломератом органу типу комітету мікрорайону та депутатської територіальної групи з перевагою у варіантах у бік названого органу або, навпаки, у бік депутатської групи [³⁰⁸, с. 59].

П'ятим етапом (1975–1989 рр.) стало визначення правового статусу домових, вуличних, сільських, селищних, квартальних, дільничних комітетів [³⁰⁹] у законодавстві Української РСР. Зокрема, було прийнято Положення про громадські селищні, сільські, вуличні, квартальні, дільничні, домові комітети в Українській РСР, затверджене Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 17 жовтня 1975 р. № 297-ІХ, у якому вуличні комітети визначено як органи громадської самодіяльності населення, дія яких поширювалася на їх територію та які обиралися зборами, скликаними за рішенням виконавчого комітету відповідної ради депутатів трудящих у складі 5–19 осіб. Обиратися до складу такого комітету мали право громадяни, які проживали на території його діяльності та одержали більше половини голосів учасників зборів. Крім того, було доповнено повноваження дільничних і домових комітетів, оскільки законодавець поклав на комітет виконання адміністративних функцій. Пізніше в прийнятих Конституції СРСР 1977 р. (у ст. 48) та Конституції Української РСР 1978 р. (у ст. 46)

³⁰⁵ Мішина Н. В. Органи самоорганізації населення: минуле, сучасне, перспективи: монографія. О.: ОРІДУ НАДУ, 2008. 240 с.

³⁰⁶ Об образовании общественных домовых комитетов в государственном жилищном фонде Украинской ССР: Постановление Совета Министров Украинской ССР от 22 марта 1960 г. № 400 / Совет Министров Украинской ССР. Собрание постановлений и распоряжений правительства Украинской ССР. 1960. № 3. Ст. 35.

³⁰⁷ Габричидзе Б. Н., Конев А. К. Уличные (квартальные) комитеты. М.: Юридическая литература, 1965. 71 с.

³⁰⁸ Бутко І. П., Корнієнко М. І., Стоянов Г. В. Ради в містах і органи громадської самодіяльності. К.: Наукова думка, 1974. 111 с.

³⁰⁹ Про внесення змін і доповнень до Положення про громадські селищні, сільські, вуличні, квартальні, дільничні, домові комітети в Українській РСР: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 7 січня 1981 р. № 1425-Х / Верховна Рада Української РСР. Відомості Верховної Ради Української РСР. 1981. № 3. Ст. 36.

набуло закріплення право громадян брати участь у роботі органів громадської самодіяльності за місцем проживання [³¹⁰, с. 268]. У подальшому, як постає з аналізу змін до Положення про громадські селищні, сільські, вуличні, квартальні, дільничні, домові комітети в Українській РСР, затвердженого Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 7 січня 1981 р. [³¹¹], цей правовий статус вуличних комітетів змін не зазнав. Після прийняття Житлового кодексу Української РСР в 1983 р. [³¹²], статус вуличних комітетів також не було змінено, на них покладалося контролювання ремонтів житлових будинків та організація соціалістичного змагання за зразкове утримання житлового фонду тощо.

Шостий етап (з 1990 р. й дотепер) – зміна правового закріплення вуличних комітетів – розпочався в 1990 р. з прийняттям Закону Української РСР «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування» від 7 грудня 1990 р., ст. 2 якого до системи місцевого самоврядування було включено також інші форми територіальної самоорганізації громадян (громадські комітети та ради мікрорайонів, житлових комплексів, домові, вуличні, квартальні, дільничні, селищні, сільські комітети) [³¹³]. Це був значний прорив у законодавчій регламентації самоорганізації населення України, який підняв статус цього правового інституту до європейського рівня.

У 1996 р. було прийнято Конституцію України, у ст. 140 якої регламентація органів самоорганізації населення набула конституційного вираження. У 1997 р. Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні», крім віднесення органів самоорганізації населення до системи місцевого самоврядування, також було визначено значний обсяг повноважень у сфері управління місцевими ресурсами.

Н. В. Мішина основним законодавчим актом сьогодні, який визначає принципи, правовий статус діяльності та місце будинкових, вуличних та інших комітетів, називає Закон України «Про органи самоорганізації населення» від 11 липня 2001 р., у якому органи самоорганізації населення отримали сучасну назву замість попередньої (громадські комітети), а також було надано перелік видів органів самоорганізації населення: будинкові (а не

³¹⁰ Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки: Закон Української РСР від 11 липня 1978 р. / Верховна Рада Української РСР. Відомості Верховної Ради Української РСР. 1978. № 18. Ст. 268.

³¹¹ Про внесення змін і доповнень до Положення про громадські селищні, сільські, вуличні, квартальні, дільничні, домові комітети в Українській РСР: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 7 січня 1981 р. № 1425-Х / Верховна Рада Української РСР. Відомості Верховної Ради Української РСР. 1981. № 3. Ст. 36.

³¹² Житловий кодекс Української РСР: Закон Української РСР від 30 червня 1983 р. / Верховна Рада Української РСР. Відомості Верховної Ради Української РСР. 1983. № 28(додаток). Ст. 573.

³¹³ Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування: Закон Української РСР від 7 грудня 1990 р. № 533-ХІІ / Верховна Рада Української РСР. Відомості Верховної Ради Української РСР. 1991. № 2. Ст. 5.

домові), вуличні, квартальні комітети, комітети мікрорайонів та комітети районів у містах [³¹⁴, с. 155] тощо.

Отже, можемо констатувати, що самоорганізація населення пройшла тривалі етапи розвитку. Проте, як показують матеріали дослідження, вона, незважаючи на різні форми, продемонструвала стійкість і життєздатність за всіх суспільних трансформацій, що однозначно свідчить про необхідність існування такого інституту.

У сучасній Україні органи самоорганізації населення на шляху свого становлення зустрічають багато труднощів. Саме з розвитком цього елемента системи місцевого самоврядування України пов'язане формування демократичних засад розвитку правової держави та становлення громадянського суспільства, а отже, і забезпечення захищеності прав та свобод людини й громадянина в Україні. Тому актуальним в цьому контексті є вивчення досвіду держав, в яких вже сформовані традиції участі населення в подібних добровільних об'єднаннях.

Досліджуючи зарубіжний досвід організації муніципальних установ, спостерігається поєднання окремих функцій місцевого самоврядування та державного управління на місцях. Місцеве самоврядування часто будується відповідно до адміністративно-територіального поділу країни. Первинним осередком виступають міські та сільські одиниці (комуни, громади, парафії тощо) [³¹⁵].

Як зазначає М. О. Лендъел у своєму дослідженні «у законодавстві Чеської та Словацької Республік, Болгарії, Угорщини не передбачені окремі правові форми місцевої самоорганізації громадян» [³¹⁶].

У таких країнах, як Сполучене Королівство Великобританії та Північній Ірландії (далі – Сполучене Королівство), США, Швеції такого механізму участі громадян у вирішенні проблем територіальної громади як ОСН не існує. Самоорганізація громадян на місцевому рівні здійснюється через інститути неприбуткового сектору, найбільш поширеними серед яких, є центри місцевих співтовариств (communitycentres; villagecentres); сусідські співтовариства (neighborhoodassociations) та сусідські трасти (neighborhoodtrusts). Зазначені інституції є благодійницькими та переважно функціонують у формі асоціацій і трастів, легалізація яких не потребує створення юридичної особи [³¹⁷].

Вибір організаційно-правової форми передусім залежить від поглядів засновників на управління власністю. Якщо засновником є одна особа, яка

³¹⁴ Мішина Н. В. Органи самоорганізації населення: минуле, сучасне, перспективи: монографія. О.: ОРІДУ НАДУ, 2008. 240 с.

³¹⁵ Бланк И. А. Місцеве самоврядування: монографія. – К.: Ніка – Центр, Ельга, 2011. – С. 49.- 448 с.

³¹⁶ 30. Лендъел М. О. Правові можливості для формування допоміжних рівнів та органів самоорганізації у країнах Європи: досвід для України. Аналітична записка. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/952/>

³¹⁷ Пеліванова Н. І. Місцева самоорганізація населення: зарубіжний досвід для України / Н. І. Пеліванова // Національний інститут стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/Monitor/April2010/1.htm>

має кандидатури на роль «довірчих власників», то, як правило, обирається форма трасту. Якщо засновників декілька або є бажання мати можливість у подальшому змінити керівний орган, обирається форма асоціації. Отримати статус юридичної особи та відповідні гарантії учасників від особистої фінансової відповідальності неприбуткові організації можуть після реєстрації, так званої, інкорпорованої асоціації. Створення інкорпорованої асоціації може відбуватися у формі товариства з обмеженою відповідальністю; суспільно корисного товариства або кооперативу; благодійницької компанії; благодійницької інкорпорованої організації [318].

Слід звернути окремо увагу на особливості благодійницької інкорпорованої організації, яка є найновішою формою громадянської самоорганізації у Сполученому Королівстві. У результаті консультацій Управління у справах Третього Сектору (Office of the Third Sector) та Комісії з питань благодійництва було вироблено низку пропозицій щодо спрощення процедури реєстрації та умов діяльності благодійницької інкорпорованої організації. Зокрема, запроваджується одноетапна реєстрація благодійницьких інкорпорованих організацій лише у Комісії з питань благодійництва; передбачається спрощена форма звітності тільки перед Комісією з питань благодійництва, а також звільнення даних організацій від реєстраційних зборів. Такий підхід надає суттєві переваги благодійницьким інкорпорованим організаціям перед благодійницькими компаніями, які відповідно до Акта «Про благодійництво» спочатку мають зареєструватися в Реєстрі Компаній (Registrar of Companies at Companies House), а потім в Комісії з питань благодійництва [319].

У сусідній з Україною Польщі органи самоорганізації населення є елементом системи місцевого самоврядування і діють як територіальне громадське самоврядування громадян (ТГС) за місцем їх проживання на частині території поселення, для самостійного і під свою відповідальність здійснення власних ініціатив з питань місцевого значення, яке може здійснюватися безпосередньо через збори та конференції громадян, а також через створення органів ТГС. Існування одноосібних органів самоорганізації є притаманним і для інших країн світу (на зборах жителів відкритим голосуванням в Польщі обирається солтис, в Болгарії – кмет. Найбільш подібними за статусом до органів ООН у законодавстві Польщі можна назвати «допоміжні органи», які створюються в «допоміжних одиницях» [320].

³¹⁸ Мішина Н. В. Конституційно-правове регулювання діяльності органів самоорганізації населення: порівняльно-правове дослідження: монографія / Одеська національна юридична академія. - О. : Друкарський дім, 2009. – С. 78-81, С. 99-100.

³¹⁹ Charitable Incorporated Organisation (CIO) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.charity-commission.gov.uk/registration/charcio.asp>

³²⁰ Орловський О. С. Органи самоорганізації населення: досвід Білорусії, Росії та Польщі. О.С. Орловський // Теоретичні та прикладні питання державотворення. – 2007. – Вип. №1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/tppd/2007-1/07oosbrp.htm/odyframe.htm>

Закон Польщі «Про гмінне самоврядування» у ст. 5 установив, що самоврядна громада – гміна – «може утворити допоміжні одиниці: сільські округи, райони, селища тощо». На практиці гмінами також створювалися такі допоміжні одиниці, як сільські староства на селі, дільниці й мікрорайони в містах. Допоміжна одиниця може бути утворена лише радою гміни шляхом прийняття нею окремого рішення. Крім цього, рада ухвалює статут цієї одиниці, де визначаються питання організації та сфера діяльності відповідного допоміжного органу. Що стосується порядку утворення, об'єднання, поділу, а також ліквідації допоміжних одиниць, то він визначається в статуті гміни. Слід також відзначити, що обов'язковим елементом створення допоміжних одиниць є думка мешканців, які проживають на відповідній території. Така думка виявляється або у формі ініціативи самих мешканців шляхом подачі заяви до ради про утворення допоміжної одиниці, або у формі консультації – ознайомлення із ставленням мешканців до ініціативи, висунутої радою гміни. Так, наприклад, у м. Краків із 750 тис. населенням, за рішенням ради міста було створено 18 допоміжних дільниць [321].

У Швеції стала розповсюдженою така форма самоорганізації населення як «колективні будинки» (co-housing). Основою такої співпраці є спільна робота з обслуговування будинку та спільна відповідальність за його утримання. У випадку колективних будинків існує спеціальна угода між мешканцями та муніципальною експлуатуючою компанією про передачу мешканцям різних функцій з управління, утримання та ремонту свого будинку. Будинок при цьому залишається муніципальним, а його мешканці – квартиронаймачами. У такому випадку у мешканців таких колективних будинків більше прав на участь у вирішенні цих питань. Рада мешканців будинку веде переговори з муніципальною компанією від імені мешканців та підписує з нею спеціальний контракт, згідно якого ця організація мешканців бере на себе обов'язки та відповідальність за виконання всіх або деяких із вказаних функцій [322].

В Естонії існує однорівневе місцеве самоврядування – міста та волості. Значна частина населення позбавлена права голосу на національних виборах, проте у виборах в органи місцевого самоврядування беруть участь ті, хто постійно проживає у волості чи місті, у тому числі ті, хто не є громадянами Естонії, але мають вид на проживання. Тому є волості, де в керівництві є люди, що не мають права голосу на виборах до парламенту, але керують волостю. Державна регіональна політика даної країни є більш мобільною та гнучкою, оскільки підбираються індивідуальні інструменти для різних

³²¹ Орловський О. С. Органи самоорганізації населення: досвід Білорусії, Росії та Польщі. О.С. Орловський // Теоретичні та прикладні питання державотворення. – 2007. – Вип. №1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/tppd/2007-1/07oosbrp.htm/odyframe.htm>

³²² Жители и дома, Организации Третьего сектора в жилищной сфере: [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.up.mos.ru/OblIntSaj/zitdom/kniga-ii.htm#ann1>

регіонів [³²³, с. 14, с. 22]. Така політика держави свідчить про відсутність «політичного забарвлення» локального врядування, і, на нашу думку, є свідченням зрілості громадянського суспільства.

Отже, самоорганізація населення через діяльність органів самоорганізації населення (вуличні, будинкові, квартальні комітети) є важливою ланкою в регіональному врядуванні, але, в той же час, і найбільш проблематичною серед усіх інших форм місцевих ініціатив в Україні. Причиною цього є багато факторів: а) відсутність інформації щодо наявності такого права в жителів; б) невизначеність законодавства щодо переліку повноважень, які відповідна громада передає створеному органу самоорганізації населення; в) обмеженість строку діяльності органів самоорганізації населення законом, який відповідає за строки повноважень відповідної ради, при цьому залишаючи за радою право погодити строк без прив'язки до строку її діяльності.

Однак переваг діяльності такої форми самоорганізації, як органи самоорганізації населення, набагато більше, ніж недоліків, серед яких можна назвати одну найголовнішу – це приналежність органів самоорганізації населення до системи органів місцевого самоврядування України, що дає змогу жителям брати повноцінно участь у сесіях відповідних рад щодо вирішення питань, які вони ініціювали з метою забезпечення функціонування такого утворення та задоволення потреб мешканців громади.

Самоорганізація мешканців територіальних громад через створення будинкових чи вуличних комітетів тощо є перспективною формою місцевих ініціатив, однак, яка потребує всебічного висвітлення через засоби масової інформації, оскільки, наявність такої можливості через створення та діяльність ОСН для вирішення проблем конкретної структурної частини населеного пункту, а саме будинку, вулиці, дозволяє мешканцям об'єднатися та діяти в інтересах громади.

Список використаних джерел

1. Алієв Г. В. Теория организации. М.: Экономика, 2003. 431 с.
2. Бабінова О. О. Взаємодія органів державного управління і місцевого самоврядування з громадськістю: теоретико-методологічний аспект: дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01; Національна академія державного управління при Президентіві України. К., 2006. 232 с.
3. Батанов О. В., Кравченко В. В. Місцеве самоврядування як інститут громадянського суспільства: муніципально-правові проблеми взаємодії та функціонування. Аспекти публічного управління. 2018. Т. 6. № 6–7. С. 45–53. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://aspects.org.ua/index.php/journal/issue/view/39/July>.

³²³ Естонія: місцеве самоврядування. Робочі записки / Анатолій Ткачук. – К.: ІКЦ «Легальний статус», 2014. – 48 с.

4. Бевзенко Л. Д. Основные теории социальной самоорганизации и кризисные социальные технологии. Соціальні виміри суспільства. 2013. Вип 5(16). С. 458–472.
5. Бланк И. А. Місцеве самоврядування: монографія. – К.: Ніка – Центр, Єльга, 2011. – С. 49.- 448 с.
6. Бульба В. Г., Меляков А. В. Аналіз діяльності органів самоорганізації населення в Україні. Державне управління та місцеве самоврядування: збірник наукових праць. Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2011. Вип. 1(8). С. 280–287.
7. Бутко І. П., Корнієнко М. І., Стоянов Г. В. Ради в містах і органи громадської самодіяльності. К.: Наукова думка, 1974. 111 с.
8. Винокуров Ю. О. Самоорганізація населення – історичний досвід: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sd.net.ua/2010/01/15/camoorganizacija_naselennja__storichnijj_dosvd.html.
9. Габричидзе Б. Н., Конев А.К. Уличные (квартальные) комитеты. М.: Юридическая литература, 1965. 71 с.
10. Додатковий протокол до Європейської хартії місцевого самоврядування про право участі у справах місцевого органу влади від 16.11.2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_946
11. Дробот І. О. Роль самоорганізації населення в гарантуванні місцевого самоврядування. Актуальні проблеми державного управління: збірник наукових праць Дніпропетровського регіонального інституту державного управління / гол. ред. С.М. Серьогін. Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2006. № 3(25). С. 228–240.
12. Європейська Хартія місцевого самоврядування від 15.10.1985 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036
13. Європейські стандарти регіонального самоврядування: актуальні питання конституційно-правового забезпечення в Україні: моногр. / М.О. Баймуратов, Є. А. Василькова. – Одеса: Фенікс, 2013. – 216 с.
14. Євтухова Т. І., Легенько Ю. В., Міщенко Р. І., Родіонов О. В., Руденко О. М. Участь громадськості у процесі прийняття рішень на місцевому рівні: навч.-метод. посібник. К.: ДП «Укртехінформ», 2013. 250 с.
15. Естонія: місцеве самоврядування. Робочі записки / Анатолій Ткачук. – К.: ІКЦ «Легальний статус», 2014. – 48 с.
16. Жители и дома, Организации Третьего сектора в жилищной сфере: [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.ur.mos.ru/ObIntSaj/zitdom/kniga-ii.htm#ann1>
17. Житловий кодекс Української РСР: Закон Української РСР від 30 червня 1983 р. / Верховна Рада Української РСР. Відомості Верховної Ради Української РСР. 1983. № 28(додаток). Ст. 573.

18. Здіорук О. І. Можливості впливу органів самоорганізації населення на вирішення проблем місцевого розвитку. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/monitor/Juli08/20.htm>.
19. Золотухін М. Є. Розвиток органів самоорганізації населення у містах та селах Миколаївщини (виклики, загрози, можливості). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.frgn.mk.ua/wp-content/uploads/2014/02/broshura%20OSN.pdf>.
20. Исполнительный комитет местного Совета народных депутатов: правовое положение, основы организации и деятельности / под ред. Г.В. Барабашева. М.: Юридическая литература, 1983. 256 с.
21. История Украинской ССР: в 10 т. / редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (гл. ред.), И. И. Артеменко, Б. М. Бабий и др. К.: Наукова думка, 1982. Т. 2. 591 с.
22. Казакова Л. О. Самоорганізація населення в місцевому самоврядуванні: теоретичний аспект. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 6. Ч. 3. С. 59–63.
23. Качор І. В., Качор Л. О. Львів крізь віки. Львів: Центр Європи, 2004. 240 с.
24. Кольцова Д. В. Органи самоорганізації населення в системі місцевого самоврядування: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.04; Донецький держ. ун-т управління. Донецьк, 2007. 20 с.
25. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки: Закон Української РСР від 11 липня 1978 р. / Верховна Рада Української РСР. Відомості Верховної Ради Української РСР. 1978. № 18. Ст. 268.
26. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
27. Корнієнко М. І. До питання про особливості політико-правової природи органів самоорганізації населення. Міське самоврядування та самоорганізація населення в м. Києві: стан, проблеми та ризики розвитку: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 15 березня 2006 р.) / за заг. ред. О.П. Литвина, В. М. Кампо, М. І. Корнієнко. К., 2006. С. 13–16.
28. Кравченко В. В., Пітцик М. В. Муніципальне право України: навч. посібник. К.: Атіка, 2003. 672 с.
29. Кучабський О. Локальний рівень адміністративно-територіального устрою України: перспективи реорганізації / О. Кучабський // Демократичне врядування: науковий вісник. – 2009. – Випуск 3.
30. Лендшел М. О. Правові можливості для формування допоміжних рівнів та органів самоорганізації у країнах Європи: досвід для України. Аналітична записка. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/952/>

31. Мельник Н. В. Самоорганізація народу як фактор формування громадянського суспільства в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 «Конституційне право». Львів, 2017. 215 с.
32. Мішина Н. В. Конституційно-правове регулювання діяльності органів самоорганізації населення: порівняльно-правове дослідження: монографія / Одеська національна юридична академія. - О.: Друкарський дім, 2009. – С. 78-81, С. 99-100.
33. Мішина Н. В. Органи самоорганізації населення: минуле, сучасне, перспективи: монографія. О.: ОРІДУ НАДУ, 2008. 240 с.
34. Мішина Н. В. Самоорганізація населення в Україні: категорійний апарат. Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць / за ред. С. В. Ківалова. О.: Юридична література, 2009. Вип. 45. С. 324–328.
35. О работе уличных комитетов. Советское строительство. 1937. № 5. С. 84–100.
36. Об образовании общественных домовых комитетов в государственном жилищном фонде Украинской ССР: Постановление Совета Министров Украинской ССР от 22 марта 1960 г. № 400 / Совет Министров Украинской ССР. Собрание постановлений и распоряжений правительства Украинской ССР. 1960. № 3. Ст. 35.
37. Ожегов С. И. Словарь русского языка / под ред. Н.Ю. Шведовой. 19-е изд., испр. М.: Русский язык, 1987. 750 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cyberlan.com.ua/wp-content/uploads/2015/07/Tolkovij-slovarj-russkogo-yazika.pdf>.
38. Олсон М. Логіка колективної дії: суспільні блага і теорія груп / пер. з англ. К.: Лібра, 2004. 271 с.
39. Орловський О. С. Органи самоорганізації населення: досвід Білорусії, Росії та Польщі. О.С. Орловський // Теоретичні та прикладні питання державотворення. – 2007. – Вип. №1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/tppd/2007-1/07oosbrp.htm/odyframe.htm>
40. Орловський О.С. Правовий статус органів самоорганізації населення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право»; Одеська нац. юрид. академія. О., 2004. 39 с.
41. Остапенко О. Г. Правовий статус та організація діяльності органів самоорганізації населення в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02; Національна юрид. академія ім. Я. Мудрого. Х., 2008. 22 с.
42. Паскалова М. І. Самоорганізація системи «соціум – індивід» у світлі нового мислення: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії». О., 2011. 20 с.
43. Пеліванова Н. І. Місцева самоорганізація населення: зарубіжний досвід для України / Н. І. Пеліванова // Національний інститут стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/April2010/1.htm>

44. Петровський П. М., Корнат А. В. Органи самоорганізації населення як чинники активізації територіальної громади. Університетські наукові записки: часопис Хмельницького університету управління та права. 2011. № 2. С. 410–416.
45. Положення про загальні збори громадян за місцем проживання в Україні, затвердженим Постановою Верховної Ради України від 17.12.1993 р. № 3748-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3748-12>
46. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України № 280/97-ВР від 21.05.1997р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр>
47. Про внесення змін і доповнень до Положення про громадські селищні, сільські, вуличні, квартальні, дільничні, домові комітети в Українській РСР: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 7 січня 1981 р. № 1425-Х / Верховна Рада Української РСР. Відомості Верховної Ради Української РСР. 1981. № 3. Ст. 36.
48. Про делегування повноважень державної виконавчої влади головам та очолюваним ними виконавчим комітетам сільських, селищних, міських Рад: Указ Президента України від 30 грудня 1995 р. № 1194/95 / Президент України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1194/95/ed19990127>.
49. Про затвердження Положення про загальні збори громадян за місцем проживання в Україні: Постанова Верховної Ради України від 17 грудня 1993 р. № 3748-ХІІ / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 6. Ст. 30.
50. Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування: Закон Української РСР від 7 грудня 1990 р. № 533-ХІІ / Верховна Рада Української РСР. Відомості Верховної Ради Української РСР. 1991. № 2. Ст. 5.
51. Про органи самоорганізації населення: Закон України № 2625-ІІІ від 11.07.2001р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2625-14>
52. Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України: Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України від 8 червня 1995 р. № 1к/95-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1995. № 18. Ст. 133.
53. Семигіна Т. В., Лиховид Д. О. Моделі та форми громадської активності у територіальних громадах. Нова парадигма. 2015. Вип. 128. С. 170–177.
54. Соціологія управління: учебник для бакалавров / В. И. Башмаков и др.; под ред. В. И. Башмакова, В. Н. Князева, Р. В. Ленькова. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Юрайт, 2016. 360 с.

55. Соціологія: словник термінів і понять / упор.: Є. А. Біленький, М. А. Козловець, В. О. Федоренко; за ред. М. А. Козловця. Житомир: Волинь, 2003. 236 с.
56. Спиця Н. В. Проблеми методології дослідження процесів самоорганізації суспільства. Гуманітарний вісник Запорізької інженерної академії. 2010. Вип. 41. С. 178–193.
57. Ткачук А. Ф. Місцеве самоврядування та децентралізація. Практичний посібник / Швейцарсько-український проект «Підтримка децентралізації в Україні – DESPERO». – К.: ТОВ «Софія».- 2012.- 120 С. - С. 28.
58. Юрковська Л. Г. Основні етапи становлення та розвитку органів самоорганізації населення в незалежній Україні. Право і суспільство. 2011. № 3. С. 85–91.
59. Charitable Incorporated Organisation (CIO): [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.charity-commission.gov.uk/registration/charcio.asp>

ВІЗІЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Панов Ален Володимирович,
кандидат історичних наук, доктор філософії,
професор, завідувач кафедри міжнародної політики
факультету міжнародних економічних відносин
Ужгородського національного університету

Пошук ефективних моделей територіального устрою зберігає свою актуальність перманентно. Такий стан речей пов'язаний передусім із надзвичайною важливістю територіального компоненту в побудові всього державного механізму. Правильне налаштування балансу поміж державою в цілому та окремими її складовими, є одним з ключів до стабільності, розвитку та територіальної цілісності держави. Не викликає подиву, що сьогодні в цілому ряді європейських країн, які вважаються процвітаючими, реформування системи адміністративно-територіального устрою час від часу актуалізується, відповідно даючи свої результати у вигляді змін до існуючого порядку. Як правило, ці зміни якраз і стосуються пошуку оптимального балансу. Існуючі сьогодні моделі звичайно є доволі різноманітними. Їх досить важко класифікувати, відносячи до класичних «юрфаківських» форм держави – федеративна або унітарна. Сьогодні кордони між цими двома термінами стають більш розмитими й менш антагоністичними. Натомість, на зміну їм все частіше приходить визначення – регіоналізм. У цьому аспекті абсолютно зрозумілою є необхідність працювати над цим питанням і в нашій державі, не дивлячись на всі складнощі сучасної політичної історії. Розумію, що сьогодні слово «реформа» в нашій країні набуло негативного забарвлення, або, говорячи простими словами, «набило оскомину» у більшості людей. У тому числі і реформа децентралізації, яка триває нині. У цьому матеріалі не беруся давати оцінки її реалізації. Зауважу лише, що збільшення фінансових ресурсів громад є її перевагою, натомість суттєвим недоліком є її фрагментарність і безсистемність. Маю на увазі проблему добровільності об'єднання громад, яка нібито має свідчити про демократичність засад реформування. Насправді, як на мене, не дуже вдала думка дати можливість малювати майбутню мапу держави муніципалітетам і їх керівникам, які, з одного боку, дуже часто переслідують особисті інтереси, з другого – об'єктивно не здатні бачити картинку територіального устрою держави в цілому. Іншою, не менш важливою проблемою є відсутність єдиного підходу у формуванні присутності органів державної влади в однакових за статусом адміністративно-територіальних одиницях – наявність/відсутність поліції, податкових, прокуратур тощо в районах, фактичне утворення міжрегіональних органів влади окремих відомств, кожне з яких «нарізає карту» під свої інтереси, безсистемність у побудові галузевих судових округів по всій державі тощо. Не буду вдаватися в пошук причин такого стану. Зауважу лише, що одним з факторів, який впливає на

формування територіального устрою, як зрештою і на інші ланки державного механізму, є історія, яка у нашої держави була достатньо складною. Де-юре і де-факто до 20-го століття коректно вести розмову про історію українських земель у складі різномісних державних організацій – починаючи від Стародавньої Русі, і до моменту розпаду Російської, Османської, Австро-Угорської імперій. Зрозуміло, що багатомісне перебування у складі іноземних, дуже часто різних за філософією, духом і світосприйняттям держав, не могло не позначитися на нестійкості бачення у розбудові важливих елементів української держави. Звичайно, таку ситуацію можна розглядати як негатив. Натомість вважаю, що в такому різноманітті краще віднайти позитив і запозичити вдалий історичний досвід у побудові сучасної, комфортної, інноваційної української держави. У даному розділі пропоную ознайомитись з короткою історією еволюції територіального устрою на Закарпатті, який, по факту, є самим європейським регіоном нашої держави, ґрунтуючись на найдовшому досвіді співіснування в західно-європейському цивілізаційному просторі та унікальну географію і полікультурність. Так само намагаюсь запропонувати ефективну модель територіального устрою, проектуючи її на пілотному Закарпатському регіоні з тим, щоб в майбутньому запровадити в інших місцевостях.

1. Еволюція територіального устрою на Закарпатті 11-20 ст.

Параграф присвячений дослідженню еволюції системи адміністративно-територіального устрою на Закарпатті у проміжку 11-е – перша половина 20-го ст. Територіальна організація влади, в контексті державного будівництва, завжди займала одне з ключових місць в будь-якій країні. Не є виключенням з цього переліку і Україна, яка сьогодні знаходиться у стадії пошуку оптимальної моделі. Пошук передбачає вивчення передового зарубіжного досвіду, що звичайно є позитивним явищем. Не слід однак забувати, що сучасні європейські територіальні моделі є результатом історичної селекції в рамках розвитку державних утворень. У цьому контексті корисним видається вивчити власний досвід, який набутий протягом тисячолітнього співіснування в рамках європейських державних організацій. Сконцентруємо увагу на такому важливому аспекті, як генеза адміністративно-територіальної організації влади в такому унікальному регіоні, яким є Закарпаття.

Протягом своєї тисячолітньої історії край входив до складу багатьох європейських держав, що може бути відображено у відповідній схематичній діаграмі.

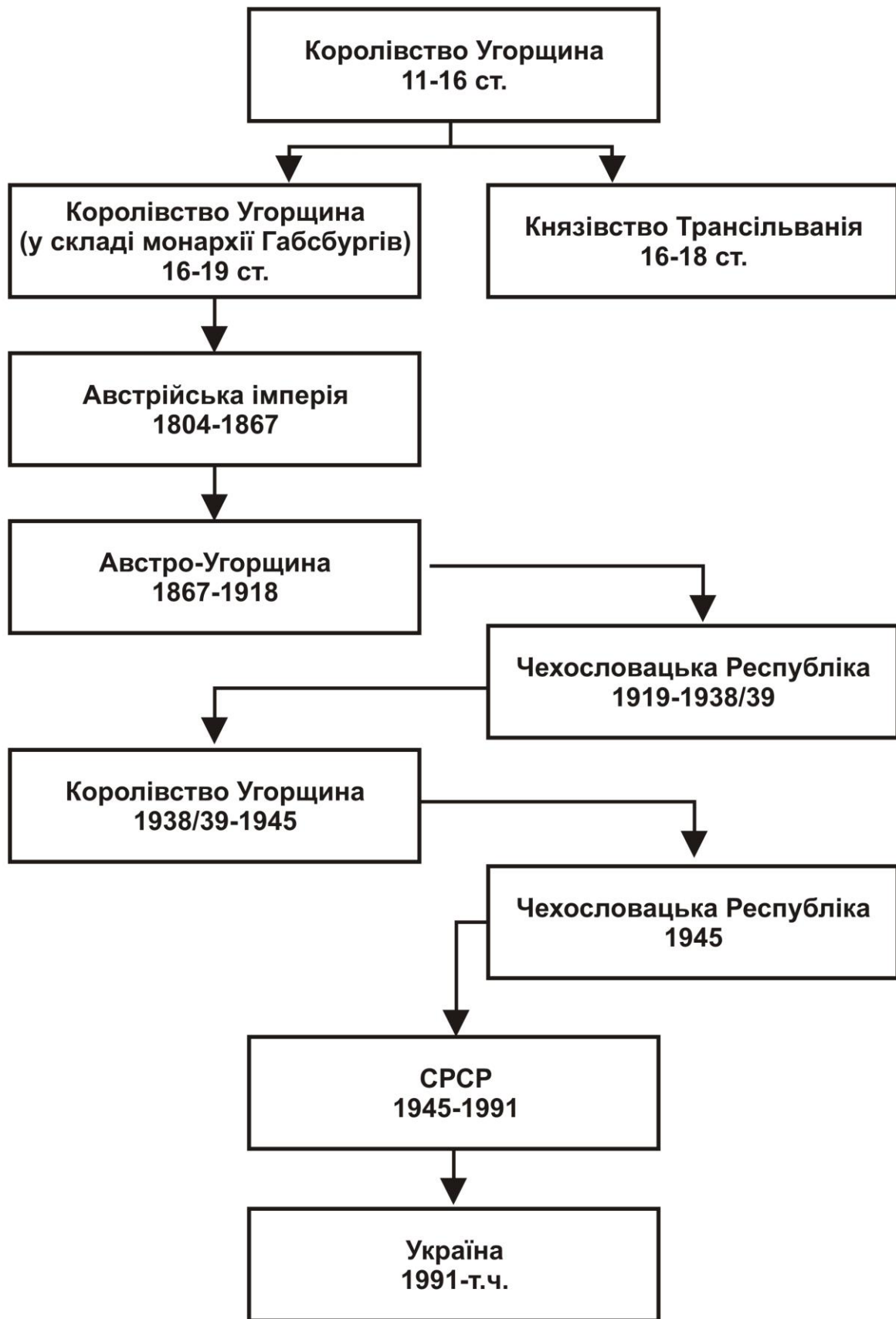

Рис. 1. Еволюція територіальної приналежності Закарпаття

У наведених хронологічних рамках територіальний устрій на Закарпатті еволюціонував, використовуючи різноманітні форми. Так, починаючи з 11-го століття, в рамках розбудови територіального механізму королем Іштваном I Арпадом, в Угорщині був введений поділ на комітати (графства, жупанати). Така територіальна одиниця, ймовірно, була запозичена з франкської державної моделі, яка, в свою чергу, будувалася на раніше утворених на теренах Римської імперії пагах (*pagus*). Комітат, як територіальна одиниця, виявилася надзвичайно життєздатною; змінюючи контент «відповідальність – ресурси – повноваження», вона проіснувала з 11-го по 20-те століття. У розвитку комітатської системи слід виділити три основні етапи: 1) Королівські комітати (11–13 ст.), які виступали адміністративною і судовою одиницею і транслиували владу короля у відповідному територіальному просторі через призначеного *Isrán*-а (графа). 2) Дворянські комітати (13 ст.–1876 р.), що одночасно виступали адміністративною (через призначеного *Isrán*-а) та судовою і самоврядною одиницею (через утворення дворянського зібрання та обраних *Alisrán*-а (віце-графа) і *szolgabíró* (судді)). 3) Громадянські комітати (1876-1918), які продовжили традиції попереднього періоду, за виключенням виконання судових функцій [³²⁴]. Комітати поділялися на райони, а ті, своєю чергою, – на общини.

Окрім цього, за згаданий період важливого значення набув розвиток самоврядності міст, серед яких можна виділити дві основні категорії: 1) Самоврядні міста (міста з організованим муніципалітетом) – належали до складу комітату, але були наділені значною компетенцією, зокрема у торговій і судовій сферах. 2) Вільні королівські міста (міста з законодавчими привілеями) – були виключені з юрисдикції комітату.

На початковому етапі заснування комітатської системи у 11-му ст. на Закарпатті було утворено 2 комітати: *Ung* (Унг, з центром в Ужгородському замку) і *Borsova* (Боржава, з центром у Боржавському замку неподалік с. Варі, Берегівського району) [³²⁵].

У 13 ст. Боржавський комітат розформовано, на його базі утворено кілька нових комітатів: Комітат *Bereg* (Берег, з центром у с. Великі Береги, Берегівського району, з 14 ст. – у Мукачівському замку, з 19 ст. – у м. Берегово); Комітат *Ugocsa* (Угоча, останній центр у м. Виноградово); Комітат *Máramaros* (Мараморош, останній центр у м. Сігетул-Мармаціє, Румунія). Згадані комітати охоплювали всю територію сучасного Закарпаття, а також деякі райони сучасних Словаччини, Угорщини та Румунії.

³²⁴ 1876-ik évi XXXIII. Törvénycikk [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/430/>

³²⁵ Mészáros Károly. Ungvár Története. Pest, 1861, 114 С.

Рис 2. Перші комітати Угорщини, 11 ст.³²⁶

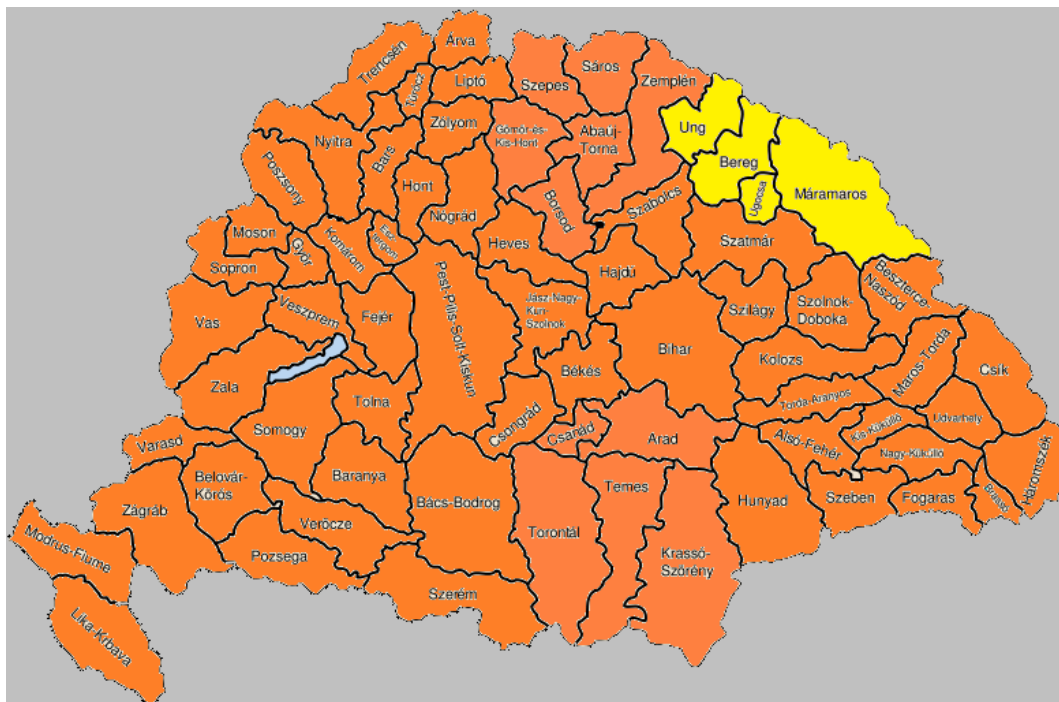

Рис.3 Закарпатські комітати на карті Угорщини, 14-19 ст.³²⁷

³²⁶ Mészáros Károly. Ungvár Története. Pest, 1861, 114 C.

³²⁷ Mészáros Károly. Ungvár Története. Pest, 1861, 114 C.

Беручи до уваги особливості побудови державного апарату, який, крім іншого, передбачав тісну взаємодію світських та духовних властей, слід зауважити, що закарпатські землі у політико-церковному плані належали до зони впливу Егерської дієцезії.

Рис 4. Церковний поділ Угорщини у 14 ст.³²⁸

Наслідком поразки угорських військ від військ Османської імперії у битві під Мохачем у 1526 році, був фактичний розпад держави на три частини: Північно-західна, у статусі Королівства Угорщина, потрапила до сфери впливу династії Габсбургів; центральна увійшла до складу Османської імперії; східна, у статусі Князівства Трансільванія, продовжувала державно-політичні традиції Угорщини, балансує між Османською імперією та Австрійською монархією. Вперше територія сучасного Закарпаття була поділена між двома державними утвореннями – Королівством Угорщина та Князівством Трансільванія. Цей період тривав з 16-го по 18-те століття. Так, комітат Унг, з невеликими перервами, перебував у складі Угорського королівства; Мараморош належав до Трансільванії, а Берег і Угоча час від часу змінювали приналежність. Обидві держави зберегли існуючу систему адміністративно-територіального поділу, натомість у Королівстві Угорщина у 16-му ст. введено регіональну адміністративно-військову одиницю – капітанство. Таким чином, закарпатські комітати Унг, Берег і Угоча увійшли до Верхньо-Угорського капітанства, з центром у місті Кошице.

Значною подією у формуванні територіальної організації було утворення у 1771 році, за часів правління імператриці і королеви Марії-Терезії Габсбург Лотаринзької, повноправної греко-католицької єпархії з центром у м. Ужгород, яка об'єднала у своєму складі 13 тогочасних комітатів

³²⁸ Mészáros Károly. Ungvár Története. Pest, 1861, 114 С.

Рис. 6. Поділ на округи за реформою Йосифа II, 1785-90³³⁰

Законом №10 від 21 грудня 1918 року була утворена Руська Крайна - автономна одиниця у складі Угорського королівства. Передбачалося надання широких прав у сфері внутрішньої адміністрації, законодавства, шкільництва, культури, релігії і мов. Географічні межі нової одиниці були окреслені частиною комітатів Унг, Берег, Угоча і Мараморош, в яких більшість населення склали русини [331]. Формування нового суб'єкту, включно з фактичним визначенням його меж, було унеможливлено через внутрішньополітичну ситуацію у повоєнній Угорщині та зовнішньополітичні реалії.

Після входження Закарпаття до складу Чехословаччини у 1919 році, на більшій частині комітатів Унг, Берег, Угоча і Мараморош було утворено суб'єкт федерації ЧСР – Підкарпатську Русь. Її територія була поділена на чотири жупи: Ужгородська (центр м. Ужгород), Мукачівська (центр м. Мукачево), Березька (центр м. Берегово), Марамороська (центр с. Солотвино); жупи поділялися на округи, а міста Ужгород, Мукачево і Берегово були виділені в окремі адміністративні одиниці. У 1921 році кількість жуп була зменшена до трьох: Ужгородська (центр м. Ужгород), Березька (центр м. Мукачево), Марамороська (центр м. Хуст), а поділ на

³³⁰ Mészáros Károly. Ungvár Története. Pest, 1861, 114 С.

³³¹ 1918-ik évi X Törvénycikk [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://mek.oszk.hu/13100/13160/13160.pdf>

округи збережено. У 1927 році проведено територіальну реформу, в рамках якої скасовано поділ на жупи в рамках суб'єкту федерації, натомість Підкарпатська Русь стала де-факто однією з 21 адміністративної жупи ЧСР, так і не набувши реальної автономії [³³²].

Рис. 7. Закарпаття у складі ЧСР, 1928-38³³³

У листопаді 1918 року за результатами Віденського арбітражу південно-західна частина Закарпаття повернулася до складу Угорщини; на її території було утворено два комітати – Унг (центр м. Ужгород) та Берег-Угоча (центр м. Берегово). У 1941 року на базі останнього виникли окремі комітати Берег (центр м. Берегово) та Угоча (центр м. Виноградів). З березня 1939 року решта Закарпаття була повернена до складу Угорщини. На цих теренах утворено Підкарпатський урядовий комісаріат з центром в Ужгороді, який своєю чергою поділявся на три адміністративні відділення (округи): Унг (центр м. Ужгород), Берег (центр м. Мукачево), Мараморош (центр м. Хуст). Комітати і адміністративні округи поділялися на райони. Ужгород отримав найвищий статус міста з законодавчими привілеями (аналог вільного королівського міста), а Берегово і Мукачево стали комітатськими містами (аналог самоврядного міста) [³³⁴].

Цікаво відзначити, що Ужгород був вільним містом, тобто таким, що не належить до складу жодної територіальної одиниці. Разом з тим, воно одночасно виконувало роль столиці комітату Унг, центру ужгородського району, центру Підкарпатського комісаріату та округу Унг у його складі. Так само Мукачево, перебуваючи у статусі самоврядного міста комітату Берег, «за сумісництвом» виконувало роль центру адміністративного округу Берег у складі Підкарпатського комісаріату.

³³² М. Болдичар, А. Панов. Державність Закарпаття в політико-правовій діяльності Масарика. Ужгород: Видавництво Закарпаття, 2005, 66-79с.

³³³ М. Болдичар, А. Панов. Державність Закарпаття в політико-правовій діяльності Масарика. Ужгород: Видавництво Закарпаття, 2005, 66-79с.

³³⁴ 1939. évi VI. törvénycikk [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://net.jogtar.hu/index.php?a=3¶m=8100>

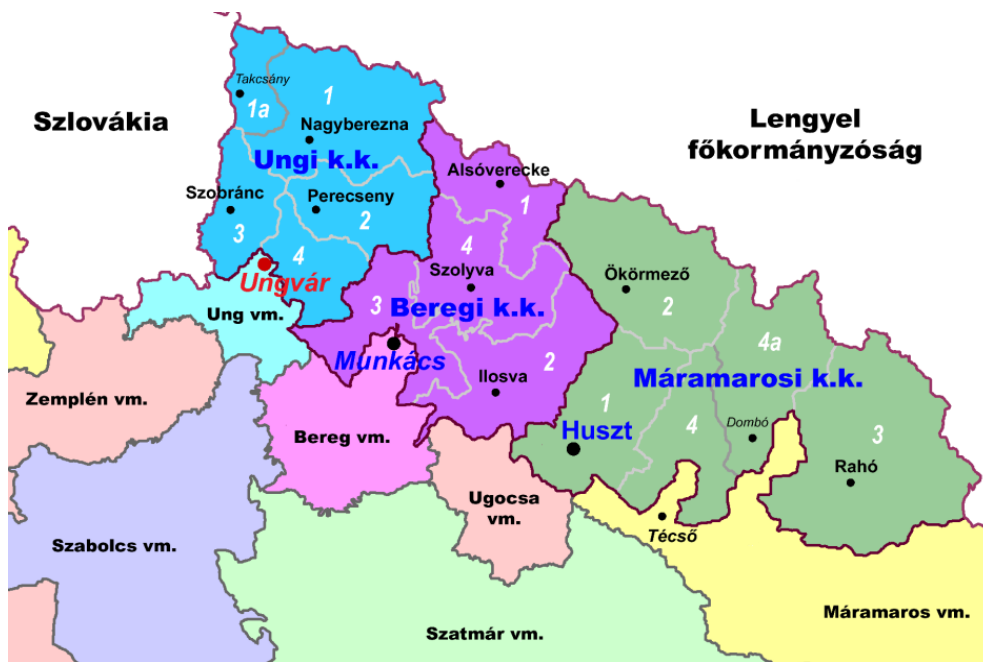

Рис 8. Територіальний устрій Закарпаття у складі Угорщини 1938-44³³⁵

Після завершення Другої Світової Війни було відновлено статус-кво у питанні кордонів, повернувши де-юре Закарпаття у склад ЧСР. Натомість, у відповідності до Договору від 29 червня 1945 року між ЧСР та СРСР, край відійшов до складу УРСР Радянського Союзу. Після нетривалого існування перехідного утворення Закарпатська Україна, 22 січня 1946 року було утворено Закарпатську область у складі УРСР, інкорпорувавши регіон у радянську систему адміністративно-територіального устрою.

2. Проект ефективного адміністративно-територіального устрою (на прикладі Закарпаття)

Про застарілість системи адміністративно-територіального устрою в Україні сьогодні не говорить лише лінивий. Разом з тим територіальна організація влади є одним з ключів до правильного державного менеджменту, який, забезпечуючи виконання адміністративних функцій та надання відповідних послуг громадянам, неминуче призводить до реалізації основної місії держави – створення зручного середовища для життя з постійною тенденцією зростання політичних та економічних стандартів.

В Україні, з часу проголошення незалежності, йдеться про необхідність територіального реформування, а також зміну повноважень та функцій місцевих органів влади. Натомість, на 20-му році існування країни, на здійснення реальних кроків у цій площині ніхто не наважився. Серед останніх невдалих спроб – реформування зразка 2005 року, яке, як і багато іншого, було голосно проголошено, створено відповідні інститути влади, розпочалося напрацювання програм і у фіналі – абсолютна відсутність

³³⁵ 1939. évi VI. törvénycikk [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://net.jogtar.hu/index.php?a=3¶m=8100>

результату. І це все на фоні непоганого ступеню довіри народу, за якого можна насмілитись на реформуючі кроки. Чому? Питання риторичне. Як правило, не приводяться жодні аргументи, чому декілька потуг у цьому напрямку завершилися великим пшиком. Хоча у «знаючих» колах мовчазно мається на увазі, що це велика політика. Мовляв, не час роздмухувати це питання, воно надзвичайно чутливе з огляду на різнобарвність регіонів, а отже може викликати зайвий клопіт, відцентрові тенденції в державі і, чого доброго, спровокувати дискусію про федералізм.

Я далекий від того, що реформування територіального устрою не викличе резонансу. Викличе, і не малий. Але в світі не відомо жодної подібної реформи, яка б не викликала жваве публічне обговорення. Тим не менше, безліч країн на відповідному етапі свого розвитку вдавалися до таких кроків, і не один раз. І нічого – вижили. Більше того, сьогодні успішно розвиваються. Зрештою, мало кому відомі які-небудь реформи, які б не викликали суспільної уваги. Тому, елемент полеміки не може бути аргументом заперечення. Як не може бути таким і думка про відцентровість і федералізм. Сьогодні взагалі не в моді заганяти системи територіального устрою в штамп першого курсу юрфаку – унітаризм чи федералізм. Ці терміни є швидше позначеннями для розрізнення при більш ніж умовній класифікації держав за принципом устрою. Але аж ніяк не догмою, якою потрібно керуватись під час практичної дискусії стосовно територіального устрою нашої держави, тим більше ставити термінологію в кут питання. Зрештою, навряд чи хтось зможе навести «десять відмінностей» поміж скажімо регіоном Італії та Іспанії, які звикли класифікувати як унітарні, та землею федеративної Австрії. В ЄС одним з домінантних є принцип Європи регіонів, як самодостатніх територіальних співтовариств, наділених відповідним потенціалом і функціями. Про класичні приклади, як зміна територіального устрою з унітарного на федеративний зберегла сучасну Бельгію, взагалі не будемо згадувати.

Натомість, на нашу думку, всі ці доводи є нічим іншим, як заговоренням теми на фоні небажання нічого змінювати. Номенклатура має надзвичайно розвинений інстинкт самозбереження, тому, передусім, хвилюється про своє місце у новій системі координат. Звідси і «страшилки» на кшталт сепаратизму-федералізму, уявні бунти населення в окремих областях, надзвичайна чутливість реформи тощо.

Адміністративно-територіальний устрій України сьогодні – це мутант пострадянського часу, радянська за формою і незрозуміла за змістом система.

Вона сформувалася в період Радянського союзу і на той момент доволі чітко виконувала відведені їй функції в державному механізмі. Кожна з республік була на папері суб'єктом федерації, а кожна з областей, районів, міст і сіл у складі республіки – ланкою, яка забезпечувала уявне народовладдя (через відповідні ради) під контролем і супервайзерством КПРС. Після проголошення Україною незалежності, існуюча система залишилась майже без змін. Невеличкий «косметичний ремонт» торкався органів влади в територіальних одиницях, не чіпаючи самі території. Так,

роль виконкомів обласних і районних рад і водночас райкомів, обкомів КПРС почали виконувати адміністрації. У містах обласного значення залишили виконкоми рад, однак функції державного нагляду, які раніше виконувалися фактично відповідними міськкомми партії, не виконуються ніким. На рівні сіл – без суттєвих змін, з частковим збільшенням повноважень. Беручи до уваги розбалансованість територіальних органів відповідних міністерств (особливо після помаранчевого періоду, коли відповідні посади роздавалися в якості регалій, майже як у середньовіччі, керівниками політичних сил), відсутність чіткої та простої системи надання державних послуг, низький рівень кадрового забезпечення органів місцевого самоврядування, ще й на фоні бажання швидко збагатитися через роботу в них – все це далеко неповний перелік характеризуючих рис територіальної організації влади сьогодні. Взагалі, коли згадують доволі заїжджений стереотип, що в нас надзвичайна централізованість влади, на відміну від цивілізованої Європи – це моветон. У нас надзвичайний хаос у цьому питанні, і ні про яку централізованість не може йти мови. Вже доволі давно немає єдиного інституту прийняття рішень з будь-якого питання в області, районі чи місті. А от чи є досягненням, що сьогодні кожен орган на місці краще чи гірше відпрацьовує свій функціонал, часто діючи, м'яко кажучи, не зовсім в рамках правового поля, і зовсім поза контекстом розвитку окремої територіальної ланки, – то це велике питання. Так само, як і зовсім не відповідне європейським стандартам свавілля місцевої влади, яке часто трапляється на теренах країни, і невдало маскується під світові стандарти самоврядування.

Сучасний стан територіального устрою такий, що особа із середнім рівнем IQ навряд чи може порозуміти, і тим більше перерахувати його ланки без заглядування у книжку. Зокрема, всесвітньовідома енциклопедія «для чайників» Вікіпедія, у іншомовних версіях, порівнюючи систему з іншими країнами, доволі сильно напружується, щоб розподілення на рівні областей, міст Києва і Севастополя, Автономної республіки Крим, районів, міст обласного значення, районів у містах, сільських, селищних і міських Рад віднести до відповідних ланок в європейських країнах.

Вже і не кажемо про те, що житель окремого району абсолютно не впевнений, що ряд державних послуг можна буде отримати в рамках його району. Маю на увазі наявність ряду інституцій міжрайонного рівня – МРЕО ДАІ, юстиція, податкова, ВГПФО тощо, які до того ж мають різну територіальну конфігурацію. Про райони з населенням у 25 000 і 200 000 чи територією від 0.3 тис. кв. км до 3.5 тис. кв. км. вже і згадувати не хочеться. Беручи до уваги наведене, спробуємо запропонувати полеміку щодо параметрів територіального устрою. В його основі кілька важливих чинників.

Простота (уніфікація) – всі ланки територіального устрою наділені однаковим набором інструментів державної влади та місцевого самоврядування.

Самодостатність – кожна ланка наділена ресурсним потенціалом і рівнем компетенції для його використання і забезпечення розвитку.

Субсидіарність – територіальні ланки вирішують проблематику існування і розвитку самостійно, у випадку неможливості вирішення – допомогу їм надає держава.

Державний компонент – держава забезпечує надання державних послуг та контролює законність діяльності місцевих органів влади через відповідні територіальні органи влади.

Визначення компетенції та уникнення дублювання мають стати запорукою нормального функціонування системи.

Пропонується запровадити **треступінчату** систему територіального устрою.

Низовою одиницею є **громада**, яка включає до свого складу одне головне місто, селище або село і кілька інших сіл. Громада утворюється на підставі географічного фактору, беручи до уваги історію взаємодії окремих населених пунктів, тяжіння до центрів, економічні стартові можливості, ментальність населення тощо. У кожній громаді діють органи місцевого самоврядування: представницькі – **Рада** та виконавчі – **Мерія**. Населенням обирається мер на основі прямого голосування. Право на висунення кандидатів належить політичним партіям і громадським організаціям. Кожна політична партія і громадська організація, яка висунула кандидата у мери, формує список кандидатів у депутати ради числом, рівним кількості місць у Раді. Партія або громадська організація, кандидата у мери якої обрала громада, отримує 2/3 місць у Раді. Решта місць розподіляється пропорційно набраним голосам. Голова громади формує Мерію.

До компетенції органів місцевого самоврядування належать наступні сфери життєдіяльності: інженерна інфраструктура громади (водопостачання, водовідведення, енергозабезпечення), дороги місцевого значення, благоустрій, місцевий публічний транспорт, сегментація населених пунктів (визначення місць для торгівлі, обслуговування, дозвілля тощо), архітектура, управління майном та земельними ресурсами громади, організація змістовного дозвілля. Головним джерелом доходів бюджету громади має стати **вдосконалена податкова система**. Наприклад можна запровадити податок з нерухомості та податок на доходи. Важливим поповнюючим ресурсом мають стати доходи від діяльності підприємств, установ і організацій громади, її майна та ресурсів, платежі за надання послуг та відрахування на розвиток інфраструктури з будівництва об'єктів. У громадах створення територіальних органів державної влади не передбачається. Проміжною ланкою територіального устрою є **райони**. На цьому рівні утворюється **Районна Рада**, яка вирішує спільну проблематику

громад відповідного району. До таких належать: шляхи районного значення, організація транспортного сполучення між громадами, вирішення спільних інфраструктурних проектів (утилізація твердих побутових відходів, впровадження енергозберігаючих технологій, інновації), створення сприятливого інвестиційного клімату, розробка спільних державних та міжнародних грантів технічної допомоги. Райони утворюються Верховною Радою України за поданням Уряду, узгодженим з відповідною Обласною Радою. При формуванні району береться до уваги кількість населення, 200 – 300 тисяч, зв'язки між громадами, географія, включно зі шляхами сполучення. Районна Рада складається з мерів громад відповідного району і очолюється Головою, яким за посадою є мер громади – центра району. Для вирішення тактичних задач Рада утворює **Виконавчий Комітет**. Безпосереднє керівництво Виконкомом здійснює керуючий, котрого призначає Рада. **Керуючий Виконкомом** також представляє Раду у перервах між її засіданнями, за погодженням з Радою, для виконання окремих проектів, може утворювати підприємства, установи, організації або залучати існуючі на контрактній основі.

Бюджет районної ради складається з відрахувань з бюджетів громад.

На рівні району передбачається утворення територіальних органів державної влади низового рівня. З цієї точки зору він є базовою одиницею в системі адміністративно-територіального устрою. Передбачається, що всі органи державної влади, які надають державні послуги населенню, утворюють свої структури. Серед основних сфер – дозвільні, реєстраційні, правоохоронні, судові, медичні, освітні. Президент та Уряд держави в районі представлений **районною адміністрацією**, яка очолюється **префектом**. Основними функціями адміністрації є нагляд за додержанням законності з боку територіальних органів державної влади та місцевого самоврядування, забезпечення гармонізації у застосуванні законодавства різними структурами, координація діяльності всіх територіальних органів державної влади на території району.

Найвищою територіальною ланкою є **області**, в яких утворюється **Обласна Рада**, що представляє інтереси регіону в цілому перед державними органами влади. До її компетенції належить визначення меж громад, їх утворення та реорганізація, надання погодження на формування районів, реалізація спільних проектів розвитку, міжнародне співробітництво та інвестиційна політика регіону, впровадження інноваційних технологій, експлуатація шляхів обласного значення, забезпечення транспортного сполучення між районами, керівництво спільними інфраструктурними мережами. По аналогії з районом проходить формування Обласної Ради та її виконавчих органів; так само вирішується питання бюджету. Розглядаючи питання в практичній площині, можна змодельювати такий устрій на теренах Закарпатської області.

Так, пропонується утворити 5 районів.

Проект районування Закарпатської області

Район, за назвою центру	Площа, квадратних кілометрів	Населення, чоловік
Ужгородський	2342	251556
Мукачівський	2245	264722
Берегівський	1820	256246
Хустський	2645	225259
Солотвинський	3710	263200

Рис.9. Проект адміністративно-територіального устрою Закарпаття

Ужгородський – на території сучасних Ужгородського, Великоберезнянського та Перечинського районів, міст Ужгород і Чоп

Мукачівський – Мукачівський, Свалявський, Воловецький, місто Мукачево
Берегівський – Берегівський, Виноградівський, більша частина Іршавського, місто Берегово

Солотвинський – Тячівський, Рахівський

Хустський – Хустський, Міжгірський, частина Іршавського, місто Хуст.

Стосовно утворення громад – це питання необхідно вирішити шляхом укрупнення існуючих міських та сільських рад на основі фактичної інтеграції, що склалася останнім часом. Наприклад, довкола Ужгорода села, що його оточують, доволі давно практично влилися в інфраструктуру міста. Користуючись його транспортом, об'єктами соціальної мережі, значна частина їх жителів працює на міських фірмах тощо. Разом з тим, утворюючи різні адміністративно-територіальні одиниці, дуже часто виникають конфліктні ситуації, пов'язані з використанням ресурсів, плануванням, містобудуванням, які зрештою гальмують процеси розвитку, як міста, так і сіл.

Таким чином, можна запропонувати сформувати наступні громади.

УЖГОРОДСЬКИЙ РАЙОН

Населення – 253509

Громади (з кількістю населення та існуючими сільськими радами, які увійдуть у їх склад):

Ужгород – 124597

Ужгород, Оноківці, Невицьке, Кам'яниця, Великі Лази, Ярок

Чоп – 15856

Чоп, Соломоново, Есень, Соловка, Тісаашвань, Тісаагтелек, Червоне

Сюрте – 16472

Холмок, Тарнівці, Паладь Комарівці, Галоч, Сюрте, Тийглаш, Сторожниця,

Середнє – 19698

Середнє, Баранинці, Руські Комарівці, Холмець, Дубрівка, Ірлява, Кібляри, Пацканьово, Худльово,

Велика Добронь – 15399

Велика Добронь, Великі Геївці, Мала Добронь, Ратовці, Часлівці, Коритняни,

Великий Березний – 15103

Великий Березний, Буківцьово, Малий Березний, Розтоцька Пастіль, Смерекова, Стричава, Забрідь

Кострина – 14358

Кострина, Волосянка, Вишка, Верховина Бистра, Загорб, Лубня, Люта, Ставне, Тихий, Ужок, Соль, Стужиця

Перечин – 15862

Перечин, Ворочево, Дубриничі, Новоселиця, Сімер, Сімерки, Зарічево

Тур'я Ремета – 16164

Тур'я Ремета, Тур'я Поляна, Тур'я Бистра, Тур'я Пасіка, Порошково, Туриця, Турички, Вільшинки

БЕРЕГІВСЬКИЙ РАЙОН

Населення – 256701

Громади (з кількістю населення та існуючими сільськими радами, які увійдуть у їх склад)

Берегово – 33946

Берегово, Кідьош, Великі Береги, Нижня Ремета, Берегуйфалу, Астей

Варі – 17829

Варі, Бадалово, Геча, Бене, Квасово, Мужієво, Оросієво, Четфалва, Боржава, Велика Бакта, Галабор, Чома, Мачола

Батево – 16911

Батево, Косонь, Батрадь, Шом, Запсонь, Попово, Рафайново, Свобода

Яноші – 12607

Яноші, Дийда, Гат, Велика Бийгань, Гут

Іршава – 19213

Іршава, Ільниця

Заріччя – 18107

Заріччя, Сільце, Гребля, Дубрівка, Лоза, Кам'янське, Вільхівка

Арданово – 17289

Арданово, Загаття, Брід, Доробратово, Негрово, Чорний Потік

Виноградів – 34765

Виноградів, Велика Копаня, Широке, Букове, Мала Копаня

Великі Ком'яти – 20581

Великі Ком'яти, Онок, Боржавське, Шаланки, Олешник

Вілок – 24072

Вілок, Фанчиково, Матієво, Пушкіно, Нове Село, Перехрестя, Вербовець, Дротинці, Підвиноградів

Королево – 20505

Королево, Хижа, Новоселиця, Веряця, Черна, Теково, Сасово

Пийтерфолво – 20876

Пийтерфолво, Чапа, Чернотисів, Неветленфолво, Велика Паладь, Дюла

ХУСТСЬКИЙ РАЙОН

Населення – 225010

Громади (з кількістю населення та існуючими сільськими радами, які увійдуть у їх склад)

Хуст – 37105

Рокосово, Хуст

Вишково – 17589

Вишково, Велятин, Крива

Драгово – 19062

Драгово, Забрідь, Вільшани, Копашнево, Золотарьово,

Стеблівка – 16654

Сокирниця, Боронява, Стеблівка, Данилово, Олександрівка, Крайниково

Іза – 17945

Іза, Липовець, Нанково, Кошельово, Нижнє Селище

Горінчово – 20469

Горінчово, Монастирець, Липча, Березово, Нижній Бистрий, Липецька Поляна

Білки – 16961

Білки, Великий Раковець, Осій

Довге – 17748

Довге, Луково, Малий Раковець, Імстичево, Приборжавське

Кушниця – 11587

Бронька, Кушниця, Лисичово

Колочава – 16253

Колочава, Негровець, Синевірська Поляна, Синевір

Сойми – 15553

Сойми, Буковець, Ізки, Келечин, Лісковець, Нижній-Верхній Студений, Новоселиця, Пилипець, Присліп, Репинне, Річка, Лозянський, Тюшка

Міжгір'я – 18084

Міжгір'я, Вучково, Майдан, Голятин, Верхній Бистрий, Торунь

МУКАЧІВСЬКИЙ РАЙОН

Населення – 263423

Громади (з кількістю населення та існуючими сільськими радами, які увійдуть у їх склад)

Мукачево – 85606

Мукачево, Лавки, Шенборн, Форнош, Павшино

Страбичово – 19829

Страбичово, Чомонин, Серне, Горонда, Жнятино, Нижній Коропець, Дерцен

Ракошино – 18404

Ракошино, Іванівці, Кальник, Лохово, Копинівці, Жуково, Бобовище,

Великі Лучки – 20175

Великі Лучки, Нове Давидково, Ключарки, Зняцево

Кольчино – 19760

Кольчино, Лалово, Макар'єво, Залужжя, Верхній Коропець, Пузняківці, Пістрялово, Верхня Визниця

Чинадієво – 19306

Чинадієво, Завидово, Станово, Яблунів, Бабичі, Бистриця, Зубівка, Брестів, Обава

Свалява – 22933

Свалява, Неліпино

Поляна – 14441

Поляна, Келечин, Ганьковиця, Плоске, Родниківка, Сусково, Голубине

Дусино – 17495

Дусино, Стройне, Керецьки, Тибава, Березники

Воловець – 12774

Воловець, Верхні Ворота, Гукливий, Скотарське, Лази

Нижні Ворота – 12700

Жденієво, Нижні Ворота, Абранка, Біласовиця, Буковець, Вербяз,
Підполоззя, Розтока, Тишів, Щербовиця

СОЛОТВИНСЬКИЙ РАЙОН

Населення – 262795

Громади (з кількістю населення та існуючими сільськими радами, які увійдуть у їх склад)

Буштино – 16872

Буштино, Вонігово, Терєбля, Новобарово,

Угля – 18927

Колодне, Кричово, Чумалево, Дулово, Велика Уголька, Угля

Тячево – 15438

Тячево, Руське Поле

Терєсва – 15968

Терєсва, Крива, Бедевя

Лази – 17504

Біловарці, Лази, Вільхівці, Вільхівці Лази, Добрянське

Нерєсниця – 15726

Нерєсниця, Широкий Луг, Тарасівка, Новоселиця

Дубове – 20354

Дубове, Красна, Усть-Чорна, Руська Мокра, Лопухів

Терново – 19925

Терново, Калини, Ганичі

Нижня Апша – 16283

Нижня Апша, Топчино, Глибокий Потік

Солотвино – 14853

Солотвино, Грушово

Ясіня – 18083

Ясіня, Лазещина, Чорна Тиса, Кваси,

Верхнє Водяне – 16171

Верхнє Водяне, Водиця, Середнє Водяне,

Великий Бичків – 15839

Великий Бичків, Кобилецька Поляна, Біла Церква

Ділове – 13550

Луг, Косівська Поляна, Росішка, Костилівка, Ділове

Рахів – 14969

Рахів

Богдан – 12333

Богдан, Розтоки, Видричка, Білин, Луги

Запропонована система, природно, не претендує на істину в останній інстанції. Вона є точкою зору стосовно того, як зробити механізм територіальної організації більш дієвим, передусім з точки зору правильного менеджменту, що має на меті створити комфортне середовище для громадян. Вважаю, що ця тема вже визріла давно і уникати її неправильно. Фахова

дискусія, з напрацюванням ефективних моделей, зрештою, може стати успішною.

Список використаних джерел

1. М. Болдижар, А. Панов. Державність Закарпаття в політико-правовій діяльності Масарика. Ужгород: Видавництво Закарпаття, 2005, 66-79с.
2. 1876-ik évi XXXIII. Törvénycikk [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/430/>
3. 1918-ik évi X Törvénycikk [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://mek.oszk.hu/13100/13160/13160.pdf>
4. 1939. évi VI. Törvénycikk [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://net.jogtar.hu/index.php?a=3¶m=8100>
5. Mészáros Károly. Ungvár Története. Pest, 1861, 114 С.

СУЧАСНА ГОНКА ЯДЕРНОГО ОЗБРОЄННЯ В СВІТІ І УКРАЇНА

Слободянюк Альона Олегівна,
асистент кафедри міжнародної політики
факультету міжнародних економічних відносин
Ужгородського національного університету

У сучасному світі важко переоцінити роль ядерної зброї. З одного боку, це потужний засіб залякування, з іншого – найефективніший інструмент зміцнення миру і запобігання військових конфліктів між державами, які володіють цією зброєю. З моменту першого застосування атомної бомби в Хіросімі минуло 58 років. Протягом багатьох років створювалися правові механізми, покликані розрядити напруженість та послабити протистояння між ядерними державами. Прийнято вважати, що сьогодні в світі існує дев'ять ядерних держав – США, Росія, Франція, Великобританія, Китай, Індія, Пакистан, Ізраїль та КНДР. У їх розпорядженні, за даними Стокгольмського інституту дослідження проблем миру (SIPRI) на січень 2017 року, знаходяться в цілому 15 тисяч ядерних боєголовок. Але розподілені вони серед країн «дев'ятки» дуже нерівномірно. На частку США та Росії припадає 93 відсотки всіх ядерних боєзарядів на планеті.

Офіційно ядерними державами вважаються тільки ті, які підписали Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 року. Це (в порядку створення своєї першої атомної бомби) – США (1945 рік), Росія (правонаступниця СРСР – 1949 рік), Великобританія (1952 рік), Франція (1960 рік) та Китай (1964 рік). Решта чотири країни хоч і мають в своєму розпорядженні ядерну зброю, до Договору не приєдналися [336].

Північна Корея вийшла з Договору, Ізраїль ніколи не визнавав наявність в нього ядерної зброї, але вважається, що у Тель-Авіва вона є. Крім того, США передбачає, що Іран продовжує працювати над створенням атомної бомби, незважаючи на офіційну відмову від військового використання ядерної енергії та контроль зі сторони МАГАТЕ. На території декількох держав, які є членами НАТО та їх союзниками, перебуває або може перебувати ядерна зброя США. Деякі експерти вважають, що зброя, якою володіє США, безпосередньо розміщена на території країн сателітів і може бути використана в їх власних цілях. Є припущення, що зброя розміщена в ФРН, Туреччині, Румунії. Ця зброя не вважалась стратегічною і не була включена в Договір про Скорочення стратегічної ядерної зброї, укладеного між США та Росією. У 1950-ті роки здавалося, що світ піде шляхом розповсюдження ядерної зброї, як це традиційно траплялося з усіма новими

³³⁶ SIPRI (Stockholm International Peace Research Institute) – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.sipri.org/research/armament-and-disarmament/nuclear-disarmament-arms-control-and-non-proliferation/world-nuclear-forces>

видами озброєнь. Більшість держав, що володіли більш-менш розвиненими наукою й економікою, запустили власні ядерні програми, в тому числі такі країни як Австралія, Єгипет, Швейцарія, Швеція. Однак на межі 1950-1960 років ситуація почала змінюватись. Стало зрозуміло, якими можуть бути наслідки застосування ядерної зброї; з'явилося усвідомлення того, що ядерна зброя через величезну руйнівну силу малопридатна для таких традиційних воєнних цілей, як захоплення території, досягнення обмежених політичних цілей тощо; широко розгорнувся масовий антиядерний рух громадськості; стали очевидними непомірні для багатьох країн витрати на її створення; група країн, які вже встигли заволодіти ядерною зброєю, була готова перешкодити появі нових ядерних держав. Дедалі більше держав почали схилитися до того, щоб утриматися від придбання ядерної зброї за умови певних гарантій безпеки, передусім – гарантії того, що їх сусіди та потенційні супротивники також залишаться без'ядерними. Розпад СРСР створив ймовірність того, що ядерний клуб розшириться за рахунок трьох нових членів — України, Білорусі та Казахстану. Протягом першої половини 1990-х рр. проблема гарантії виконання підписаних між США та СРСР угод про скорочення ядерного арсеналу та недопущення прецеденту порушення Договору про нерозповсюдження ядерної зброї справляла значний вплив на розвиток міжнародних відносин. В Україні дискусії з приводу доцільності без'ядерного статусу отримали значний суспільно-політичний резонанс.

Питання про ставлення України до ядерної зброї, розташованої на її території, знайшло своє відображення в [Декларації про державний суверенітет України](#) та у Заяві Верховної Ради України [«Про без'ядерний статус України»](#), де були підтверджені наміри нашої держави дотримуватися трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти та не набувати ядерну зброю [³³⁷].

З прийняттям Постанови Верховної Ради України [«Про додаткові заходи щодо забезпечення набуття Україною без'ядерного статусу»](#) від 9 квітня 1992 року № 2264-ХІІ було розроблено і 11 квітня 1992 року підписано президентами України та Російської Федерації Угоду [«Про порядок переміщення ядерних боєприпасів з території України на центральні перед-заводські бази Російської Федерації з метою їх розукомплектування та знищення»](#) [³³⁸]. У травні 1992 року процес вивозу тактичних ядерних боєприпасів з території України було завершено. З метою прискорення набуття чинності Договору про скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь ([Договір про СНО](#)) та приєднання України до [Договору про нерозповсюдження ядерної зброї](#), 14 січня 1994 року було підписано Тресторонню заяву президентів України, США та Росії. Згідно з

³³⁷ Декларація про державний суверенітет України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>

³³⁸ Угода між Україною і Російською Федерацією про порядок переміщення ядерних боєприпасів з території України на центральні передзаводські бази Російської Федерації з метою їх розкомплектування та знищення. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_016#Text

цим документом, з березня 1994 року розпочався і 1 червня 1996 року завершився процес вивезення з території України до РФ усіх стратегічних ядерних боєприпасів. Україна, з великим потенціалом в ядерній галузі та активною підтримкою політики покращення дієвості та ефективності функціонування режиму нерозповсюдження, відповідально ставилась до входження в нову систему гарантій МАГАТЕ. Вона підписала Додатковий протокол 15 серпня 2000 року та ратифікувала його 16 листопада 2005 року, тим самим підтвердивши свої наміри щодо використання ядерних матеріалів виключно в мирних цілях. Беручи до уваги той факт, що Україна повністю дотримується режиму нерозповсюдження та взятих на себе зобов'язань відповідно до укладеної угоди, цим документом охоплюється вся ядерна діяльність держави. Більше того, цей крок для нашої держави став послідовним в політиці підтримки режиму нерозповсюдження та засвідчив зразковість виконання зобов'язань відповідно до підписаних угод.

Ядерне законодавство України на даний момент повністю відповідає міжнародним правовим стандартам, внаслідок реалізації чисельних міжнародних угод. Але ситуація в світі і досі є нестабільною та хиткою, що не надає гідних гарантій зі сторони інших учасників «ядерних перегонів».

На даний момент згідно з офіційними та неофіційними оцінками, сукупно Російська Федерація має в розпорядженні 7000 одиниць ядерної зброї. Такі дані наводить Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру (SIPRI) та американська Асоціація з контролю озброєнь. Згідно з даними, якими обмінюється РФ і США в рамках договору про скорочення стратегічного озброєння, на квітень 2017 року Росія мала 1765 стратегічних боєголовок. Вони розміщені на 523-х інтерконтинентальних ракетах, субмаринах та стратегічних бомбардувальниках. І це мова лише про розгорнуте, тобто готове до використання ядерне озброєння. Федерація американських вчених (FAS) припускає, що Росія має приблизно 2700 нерозгорнутих стратегічних, а також розгорнутих і нерозгорнутих тактичних боєголовок. На додаток, 2510 боєголовок очікують на демонтаж [339].

Американці на даний час мають загалом 6800 одиниць ядерного озброєння. З них розгорнутого, згідно з даними договору про скорочення стратегічного озброєння, на квітень 2017 року – 1411 стратегічних боєголовок. Вони розміщені на 673-х інтерконтинентальних ракетах, субмаринах та стратегічних бомбардувальниках. FAS припускає, що на додачу США мають 2300 нерозгорнутих боєголовок і 500 розгорнутих і нерозгорнутих. І ще 2800 боєголовок очікують на демонтаж. Серед країн Європи єдині, хто офіційно володіє ядерним арсеналом – Франція та Великобританія. У першій на озброєнні 300 боєголовок з ядерним зарядом. Більша частина з них облаштована для запуску з субмарин. Британці мають

³³⁹ FAS (Federation of American Scientists) – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://fas.org/publications/reports/nuclear-dynamics-in-a-multipolar-strategic-ballistic-missile-defense-world/>

120 стратегічних боеголовок. З них 40 розгорнуті в морі на чотирьох субмаринах. Порівняно з часів «холодної війни» запаси ядерної зброї в світі значно зменшились, але з'явилися нові загрози. Країни-учасники «ядерного клубу» модернізують свій ядерний потенціал. Враховуючи викладене, можна зробити висновок, що ДНЯЗ не встановлює часові рамки повного роззброєння всіх країн учасників. Слабке місце у Договору про нерозповсюдження ядерної зброї є і буде – він в довгостроковій перспективі ділить світ на тих, у кого є ядерна зброя, і тих у кого її немає. 2 лютого 2018 року, в умовах загострення проблеми північнокорейської ракетної програми та агресивних дій з боку деяких ядерних держав, Білий Дім оприлюднив Огляд ядерної політики. У документі актуалізовано сучасні загрози Сполученим Штатам Америки та їх союзникам і партнерам, а також визнано довгострокові цілі державної політики стримування, яку проводять США. У контексті Огляду ядерної політики зазначається, що з часів «холодної війни» запаси ядерної зброї в світі значно зменшились, але з часів останнього NPR 2010 року з'явилися нові загрози. Резюме даного документа перекладено авторами на російську, китайську, японську та французьку мови для однозначного розуміння політики США, як країнами-союзниками, так і їх потенційними противниками.

Основними тезами документа стали:

- Здатність США зреагувати на непередбачені ситуації в сфері ядерної безпеки в майбутньому;
- Визнання загрози з боку Південної Кореї для США, а також для її союзників та партнерів;
- Підтримка конструктивного діалогу США з Китаєм та Росією, для зниження суперництва з цими країнами;
- Готовність США застосувати ядерний арсенал, у виняткових ситуаціях, при атаках, в тому числі і не ядерних, з боку противників для захисту інтересів штатів, їх союзників та партнерів;
- Запобігання доступу до ядерної зброї, матеріалів та знань, необхідних для її створення терористів та терористичних організацій [³⁴⁰].

Поштовхом для оновлення всього комплексу базових документів, які стосуються національної безпеки та оборони США, стала розробка та розгортання нових ракетно-ядерних систем в Росії та КНДР з 2010 року, що змінює на їх користь стратегічний баланс сил. Враховуючи той факт, що кількість одиниць ядерного озброєння у світі скорочується, ядерні держави започаткували програми з оновлення та модернізації своїх атомних арсеналів та засобів доставки. Такі відомості наводить Стокгольмський інститут досліджень проблем миру (SIPRI). Зазначається, що станом на початок 2018 року 9 держав – США, РФ, Велика Британія, Франція, Китай, Індія, Пакистан, Ізраїль та КНДР – сукупно володіють приблизно 14 465

³⁴⁰ Національний інститут стратегічних досліджень. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.niss.gov.ua.

одинацями ядерної зброї. Це менше показника початку 2017 року, коли ядерні держави сукупно володіли 14 935 одиниць ядерного озброєння [³⁴¹].

З урахуванням різноманіття загроз та, в значній мірі, непередбачуваності їх характеру в даний момент та в майбутньому, ядерні сили США виконують наступні важливі функції, передбачені стратегією національної безпеки Сполучених Штатів Америки:- Запобігання нападу із застосуванням та без застосування ядерної зброї;

-Гарантія безпеки союзників та партнерів;-Досягнення цілей державної політики США у випадку неможливості стримування;-Здатність зреагувати на непередбачувані ситуації у майбутньому [³⁴²].

В основі першої функції передбачено, що ядерний потенціал Сполучених Штатів і система ядерного командування та контролю мають ставати дедалі оптимізованими з тим, щоб мінімізувати та запобігти нападу із застосуванням ядерної зброї. Потенційні супротивники повинні розуміти, що в будь-яких загрозливих ситуаціях, згідно звіту департаменту оборони США, який було опубліковано в лютому 2018 року, Сполучені Штати Америки здатні розпізнати та притягнути до відповідальності за агресивні дії, в тому числі за нові форми агресії. США запевняє світову спільноту, що будь-яка ядерна загроза на арені міжнародних відносин тягнучиме негативні наслідки для її організаторів. Гарантії безпеки союзників та партнерів, які США взяли на себе, включатимуть офіційні зобов'язання по розширеному стримуванню, яке гарантуватиме безпеку союзників в Європі, Азії та Тихоокеанському регіоні.

Сполучені Штати Америки стверджують, що дотримуються Договору про нерозповсюдження ядерної зброї та не збільшують кількість ядерної зброї. Натомість, в рамках програми «стримування», Сполучені Штати модернізують нестратегічні ядерні засоби, інфраструктуру ядерної зброї, системи ядерного командування, контролю і комунікації та розвивають ядерну тріаду, що включає три компоненти: стратегічну авіацію, міжконтинентальні балістичні ракети та атомні підводні ракетноносці.

Згідно з новою Ядерною доктриною США, матеріально-технічну основу оновленої ядерної тріади Стратегічних ядерних сил країни складатимуть:

- 400 моноблочних МБР наземного базування з орієнтовною назвою «Minuteman - III», перша з яких має з'явитись в 2029 році. Для їх розгортання буде використовуватись 450 пускових установок, що дозволить розосередити цей компонент СЯС;

- Повітряний компонент тріади буде складатись з 46 здатних нести ядерну зброю стратегічних бомбардувальників B-52H та 20 ядерних стратегічних бомбардувальників B-2A;

³⁴¹ SIPRI (Stockholm International Peace Research Institute) – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.sipri.org

³⁴² Nuclear Posture Review 2018 / Department of defense/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.defense.gov

- Бомби вільного падіння В83-1 та В61-11 залишатимуться в арсеналі до 2020 року, поки не буде підтверджена ефективність бомби вільного падіння В61-12;

- До 240 балістичних ракет морського базування «Трайидент-2», встановлених на 12 підводних атомних човнах (ПЧАРБ) класу «Колумбія», з більшою водотоннажністю ніж ПЧАРБ класу «Огайо» (21 тис. тонн проти 19 тис. тонн);

- Буде вдосконалена і вся інфраструктура СЯС, включаючи системи управління і зв'язку.³⁴³

З метою досягнення поставлених цілей, Сполучені Штати планують збільшення щорічних витрат на підтримку та розвиток ядерних сил з 3 % до 4 % від оборонного бюджету країни. При цьому, загальні витрати на модернізацію ядерних сил протягом наступних тридцяти років оцінюється на рівні 1.2 трлн доларів США.

Дерілл Кімбалл, голова американської Асоціації з контролю озброєнь, вважає, що нова ядерна стратегія США спровокує нову хвилю гонки озброєнь, оскільки послужить виправданням для активізації ядерних розробок іншими країнам [³⁴⁴].

Огляд ядерної політики США 2018 року викликало у МЗС Російської Федерації глибоке розчарування. На їх думку, при першому ознайомленні кидаються в очі конфронтаційний заряд та антиросійська направленість цього документу. МЗС РФ заперечує «агресивну стратегію» своїх доктринальних установок та наголошує, що їх країна суворо дотримується своїх зобов'язань за всіма міжнародними домовленостями [³⁴⁵].

Огляд ядерної політики США 2018 року принципово відрізняється від аналогічного документу, який був оприлюднений Пентагоном у 2010 році. NPR 2010 року передбачав зменшення ядерного арсеналу Сполучених Штатів, зниження важливості ядерної зброї у стратегії національної безпеки, утримання від створення нових ядерних систем, а також припинення ядерних випробувань.

Нова ядерна політика США призводить до подальшого загострення відносин між США та Росією і КНДР та ускладнення американо-китайських стосунків. Разом з тим, причини цього мають більш глибоке підґрунтя і пов'язані з формуванням більш жорсткої політики стримування для всіх учасників ядерного клубу.

Сумнозвісні перегони ядерних озброєнь вже не такі актуальні, як півстоліття тому. Багато розвинених країн домовилися між собою про контроль та скорочення ядерного арсеналу, а 80% усіх ядерних озброєнь, які колись існували — знищено. Натомість виникла інша проблема: що менше у світі ядерної зброї, то важливіше дотримуватися домовленостей і контролювати її обіг.

³⁴³ Nuclear Posture Review 2018 / Department of defense/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.defense.gov

³⁴⁴ Arms Control Association – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.armscontrol.org

³⁴⁵ МИД России – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mid.ru

Слабким місцем Договору про нерозповсюдження ядерної зброї залишається правова норма, яка в довгостроковій перспективі ділить світ на тих, у кого є ядерна зброя, і тих, у кого її немає. Стаття 6 Договору про нерозповсюдження ядерної зброї передбачає: «кожний Учасник цього Договору зобов'язується в дусі доброї волі вести переговори про ефективні заходи по припиненню гонки ядерних озброєнь у найближчому майбутньому та ядерному роззброєнню, а також про договір про загальне і повне роззброєння під суворим і ефективним міжнародним контролем». Важливо також відзначити, що гарантії безпеки держави Україна, непорушності її кордонів та територіальної цілісності, в обмін на без'ядерний статус, виглядають доволі декларативними та малоефективними. Особливо коли йдеться про дієві механізми протидії агресії РФ, яка сама ж виступила безпековим гарантом. З іншого боку, ухилення від набуття без'ядерного статусу, крім суто технічних проблем, могло мати наслідком ускладнення дипломатичних позицій України на міжнародній арені, її ізоляцію. Пошук нових механізмів гарантування безпеки нашої держави є надзвичайно актуальним і сьогодні. Європейська та Євроатлантична інтеграція можуть стати тими кроками, що створять такий механізм.

Список використаних джерел

1. SIPRI (Stockholm International Peace Research Institute). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.sipri.org/research/armament-and-disarmament/nuclear-disarmament-arms-control-and-non-proliferation/world-nuclear-forces>
2. Декларація про державний суверенітет України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>
3. Угода між Україною і Російською Федерацією про порядок переміщення ядерних боєприпасів з території України на центральні предзаводські бази Російської Федерації з метою їх розкомплектування та знищення. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_016#Text
4. FAS (Federation of American Scientists). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://fas.org/pub-reports/nuclear-dynamics-in-a-multipolar-strategic-ballistic-missile-defense-world/>
5. Національний інститут стратегічних досліджень. [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.niss.gov.ua.
6. SIPRI (Stockholm International Peace Research Institute). [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.Sipri.org
7. Nuclear Posture Review 2018 / Department of defense/ [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.defense.gov
8. Arms Control Association. [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.armscontrol.org
9. МИД России. [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.mid.ru

УКРАЇНА ТА ЄС: ЕКОНОМІЧНИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТИ СПІВПРАЦІ В РАМКАХ ДІЇ ЗОНИ ВІЛЬНОЇ ТОРГІВЛІ

Машкара-Чокнадій Вікторія Василівна,
старший викладач кафедри міжнародних економічних відносин
факультету міжнародних економічних відносин
Ужгородського національного університету

За останні роки незалежності, а саме після подій Революції гідності, Україна остаточно визначилась замінити багатовекторний напрямок співпраці в зовнішньоекономічній політиці і направити його безпосередньо на проєвропейський рух. Багаторічна співпраця з Європейським Союзом принесла нашій державі плоди, а саме підписано Угоду про асоціацію, введено в дію зону вільної торгівлі, відкрито Шенгенську зону для українців. Все це дає Україні не лише ряд переваг та відкриває нові можливості на міжнародній арені, зокрема поступову інтеграцію в європейський економічний та політичний простір, але і ставить перед нами ряд вимог, чимало з яких ми і досі не в змозі виконати.

Так, наразі головними проблемами залишається корупція, відносна закритість економіки, недостатня реформованість головних галузей країни, низька конкурентоспроможність вітчизняних товарів, невідповідність нормам та вимогам ЄС і т.д. Незважаючи на це, доцільно зупинитись на головних подіях в хронології співпраці між Україною та ЄС, які забезпечили в кінцевому випадку підписання Угоди про асоціацію, головна частина якої забезпечила відкриття зони вільної торгівлі з Європейським Союзом.

Тривалим політичним перегонам, які мали за мету підписання Угоди про асоціацію між ЄС та Україною, передувала ціла низка важливих подій. Першим важливим етапом співпраці стала Угода про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС в 1994 р., яка започаткувала співробітництво широкого кола політичних, торговельно-економічних та гуманітарних питань.

Згодом у процесі становлення України як незалежної держави, на зміну зазначеній Угоді у березні 2007 р. були започатковані договори щодо базової Угоди між Україною та ЄС, які поклали основу для отримання статусу асоційованого члена України в ЄС [³⁴⁶].

Таблиця 1

Хронологія договірно-правового співробітництва України і ЄС [³⁴⁷]

³⁴⁶ О. Горецький. Асоціація з ЄС. Результати реформування: чи виправдали себе очікування? [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/inshe/asociaciya-z-es-rezultati-reformuvannya-chi-vipravdali-sebe-ochikuvannya.html>

³⁴⁷ В. О. Корнієнко. Україна в Європі і світі. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://multimedia.posibnyky.vntu.edu.ua/mm/Ukraine-EU/txt/04.html>

Дата	Подія
1993, 2 липня	Вперше був проголошено намір України розбудувати відносини з ЄС на принципах інтеграції у Постанові Верховної Ради України від 2 липня 1993 року «Про основні напрями зовнішньої політики України».
1994, 14 червня	Угода про партнерство та співробітництво (УПС), стала першою правовою основою відносин між Україною та ЄС, яка започаткувала співробітництво з широкого кола політичних, торговельно-економічних та гуманітарних питань.
1998, 11 червня	Розроблено Стратегію інтеграції України до ЄС.
2005, 21 лютого	Під час засідання Ради з питань співробітництва схвалено План дій Україна-ЄС – двосторонній політичний документ, який дав змогу суттєво розширити двостороннє співробітництво України до ЄС без внесення змін до чинної договірно-правової бази. План дій містив перелік конкретизованих зобов'язань України у сфері зміцнення демократичних інституцій, боротьби з корупцією, структурних економічних реформ та заходів по розвитку співпраці з ЄС.
2007, 5 березня	З огляду на завершення у березні 2008 року 10-річного терміну дії УПС, Україна та ЄС розпочали переговорний процес щодо укладення нової угоди між Україною та ЄС. На період до укладення нової угоди чинність УПС щороку автоматично продовжується за взаємною згодою сторін.
2008, 18 лютого	Після завершення вступу України до Світової організації торгівлі були започатковані переговори щодо створення поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі між Україною та ЄС, що відкриває шлях до лібералізації руху товарів, капіталів та послуг.
2009	Відповідно до домовленостей, досягнутих в ході Паризького саміту Україна-ЄС, сторонами був розроблений та схвалений Порядок денний асоціації (ПДА), який замінив План дій Україна – ЄС та поставив собі за мету слугувати орієнтиром для проведення реформ в Україні.
2010, 1 липня	Політика України щодо розбудови відносин з Європейським Союзом впроваджується на основі Закону України від «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» (в редакції від 1 січня 2015 року). Відповідно до статті 11 Закону однією з основоположних засад зовнішньої політики України є «забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в ЄС».
2012, 30 березня	Текст майбутньої Угоди було парафровано главами переговорних команд України та ЄС.
2014, 21 березня	Підписано політичну частину Угоди про асоціацію.
2014, 27 червня	Підписано економічну частину Угоди про асоціацію.
2014, 16 вересня	Верховна Рада України та Європейський Парламент синхронно ратифікували Угоду про асоціацію між Україною та ЄС.
2016, 1 січня	Набула чинності Угода про зону вільної торгівлі України з ЄС.

У повному обсязі Угода про асоціацію між Україною та ЄС запрацювала лише з 1 вересня 2017 року. На сьогодні це основний міжнародно-правовий документ у відносинах України та Європейського Союзу, який на договірно-

правовому рівні закріплює перехід відносин від партнерства та співробітництва до політичної асоціації та економічної інтеграції [348].

Момент набуття чинності Угоди про асоціацію між Україною та ЄС відкрив перед нами європейський ринок та виділив нашого головного торговельного партнера – Європейський Союз, який після анексії Криму та початку воєнного конфлікту на Сході нашої держави прийшов на зміну Російській Федерації.

Як свідчать дані Держстату України, у 2013 році, до початку військової агресії з боку Росії, обсяг експорту з України в Росію становив 14,8 млрд. дол. США, а імпорту в Україну – 23,1 млрд. дол. США. З 2014 року обсяги торгівлі між Україною і Росією почали активно скорочуватись. Так, за 2014 рік обсяг експорту з України в Росію становив 9,8 млрд. дол. США (-33,7%), а імпорту з Росії – 12,7 млрд. дол. США (-45%), у 2015 році експорт у Росію становив 4,8 млрд. дол. США (-50,7%), а імпорт в Україну – 7,5 млрд. дол. США (-41%). Наступні чотири роки обсяги торгівлі продовжували стрімко скорочуватись. Так за січень-вересень 2019 року експорт українських товарів у Росії склав 2,5 млрд. дол. США (-9,7% у порівнянні з 9-ма місяцями 2018 року), а імпорт – 5,4 млрд. дол. США (-6,9%) (див.рис.1) [349].

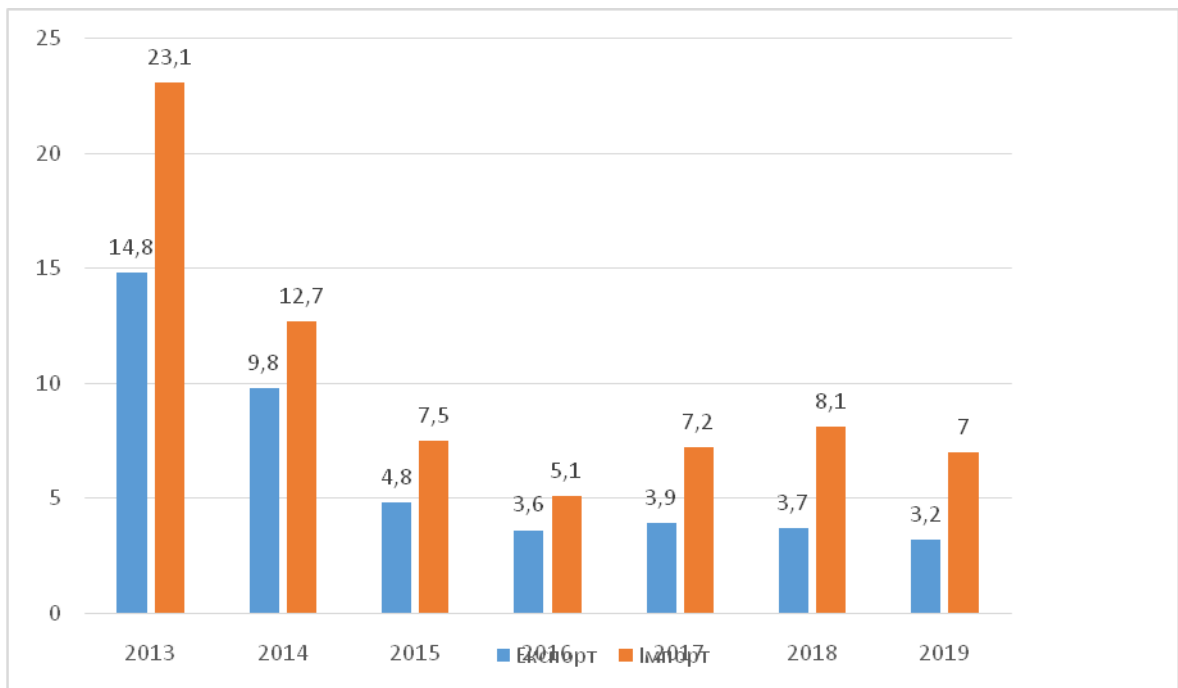

Рис.1. Обсяги зовнішньої торгівлі товарами між Україною та Росією, 2013-2019 р.р., млрд. дол. США*

³⁴⁸ Історія становлення відносин Україна-ЄС. Міністерство юстиції України. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://minjust.gov.ua/m/istoriya-stanovlennya-vidnosin-ukraina-es>

³⁴⁹ Торгівля України з Росією: обсяги у 2014-2019 роках. Слово і діло. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.slovoidilo.ua/2019/12/23/infografika/ekonomika/torhivlya-ukrayiny-rosiyeyu-obsyahy-2014-2019-rokax>

*складено автором на основі джерела [³⁵⁰]

Саме в цей час, а саме з моменту введення в дію зони вільної торгівлі, нішу головного торговельного партнера України активно посів Європейський Союз. Про це свідчать обсяги зовнішньоторговельного обороту між Україною та ЄС протягом останніх 5-ти років (див. рис.2). Незважаючи на те, що сальдо зовнішньої торгівлі залишається від'ємним, його показник з кожним роком поступово зменшується. Разом з цим, динаміка зовнішньої торгівлі між Україною та ЄС зростає. Так, приріст експорту України до ЄС за 2017 рік склав 29,9%, а імпорту - 21,3%, за 2018 рік експорт зріс на 15%, а імпорт – на 11,6%, а за минулий 2019 рік приріст експорту становив 3%, а імпорту – 7,7%.

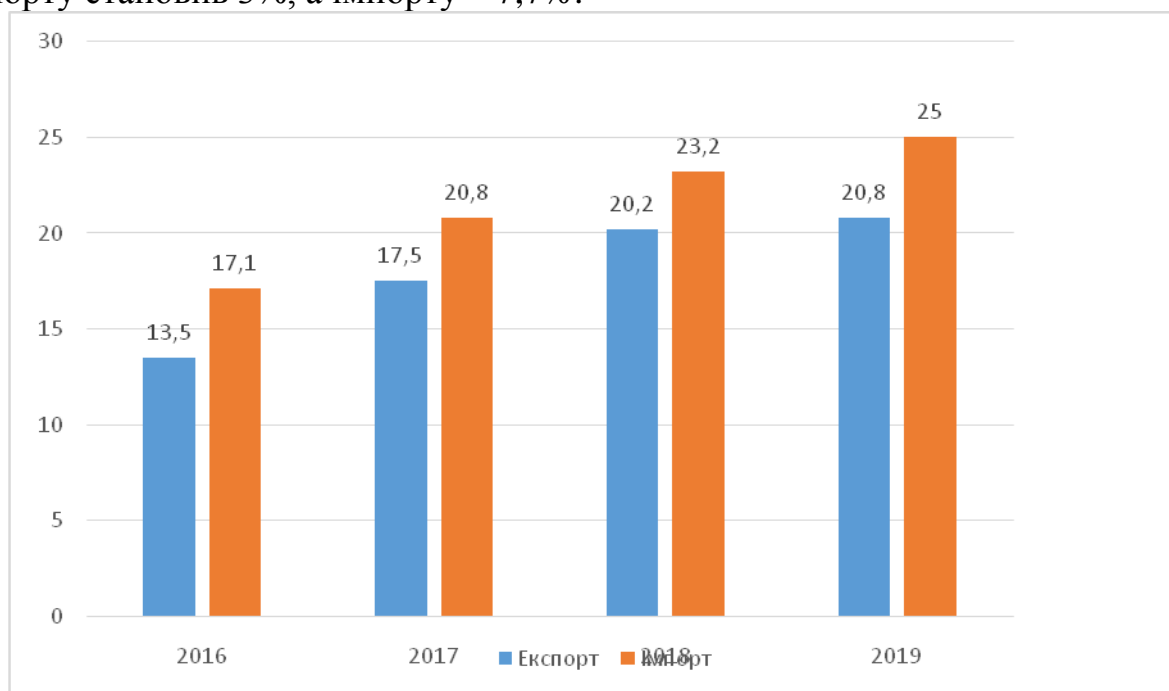

Рис.2. Обсяги зовнішньої торгівлі товарами між Україною та ЄС, 2016-2019 р.р., млрд. дол. США*

*складено автором на основі джерела [³⁵¹]

Що стосується офіційної частини, то Поглиблена та всеохоплююча зона вільної торгівлі (ПВЗВТ) - це частина Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, яка спрямована на зменшення та скасування тарифів, які застосовуються сторонами щодо товарів, лібералізацію доступу до ринку послуг, а також на приведення українських правил та регламентів, що

³⁵⁰ Державний комітет статистики України. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

³⁵¹ Державний комітет статистики України. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

стосуються бізнесу, у відповідність правилам та регламентам ЄС з метою забезпечення вільного руху товарів і послуг між двома сторонами [³⁵²].

Угода про зону вільної торгівлі передбачає тарифне регулювання торгівлі між Україною та ЄС за двома основними принципами: “перший прийшов – перший обслуговується” та система імпорتنих ліцензій.

Перший принцип досягається оформленням ввезення товару в рамках тарифної квоти, що відбувається в залежності від наявності невикористаного залишку відповідної квоти на момент подачі супровідних документів. При чому, першим оформлюється той товар, супровідні документи якого прийшли першими [³⁵³]. Згідно цього принципу, ми експортуємо: ячмінну крупу та борошно, зерно зернових злаків, оброблене іншим способом, оброблену продукцію з молочних вершків, продукцію з обробленого молока, оброблену продукцію із зернових, солод та пшеничну клейковину, гриби, оброблену продукцію з цукру, харчові продукти, висівки, відходи та залишки, сигари та сигарети, оброблений крохмаль, оброблену продукцію з масла, продукти переробки солоду та крохмалю, виноградний та яблучний соки, м’ясо баранини, оброблені помідори, цукрову кукурудзу, цукрові сиропи, цукор, овес, часник, мед та етанол.

Система імпорتنих ліцензій здійснюється через подання відповідної заявки на право здійснення імпорту (видачу ліцензії) до Генерального Директорату Європейської Комісії «Аграрні питання та розвиток сільської місцевості». При цьому існують обмеження у часі, протягом якого можна зарезервувати відповідний обсяг квот. Імпортну ліцензію використовують торгівлі яловичиною, м’ясом птиці та напівфабрикатами з м’яса птиці (основна та додаткова), свининою (основна та додаткова), яйцями та альбумінами (основна та додаткова), вершковим маслом та молочним пастиками, сухим молоком, молоком, вершками, згущеним молоком та йогуртами, пшеницею, пшеничним борошном та гранулами, кукурудзою, кукурудзяним борошном та гранулами, ячменем, ячмінним борошном та гранулами [³⁵⁴].

До сфер дії Поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі належать:

- торгівля товарами, в т.ч. технічні бар’єри в торгівлі;
- інструменти торговельного захисту;
- санітарні та фітосанітарні заходи;
- сприяння торгівлі та співробітництво в митній сфері;
- адміністративне співробітництво в митній сфері;
- правила походження товарів;

³⁵² В. О. Корнієнко. Україна в Європі і світі. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://multimedia.posibnyky.vntu.edu.ua/mm/Ukraine-EU/txt/04.html>

³⁵³ Зона вільної торгівлі з ЄС (DCFTA). UCAB : Український клуб аграрного бізнесу. [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://ucab.ua/ua/doing_agribusiness/zovnishni_rinki/zona_vilnoi_torgivli_z_es_dcfta

³⁵⁴ Зона вільної торгівлі з ЄС (DCFTA). UCAB: Український клуб аграрного бізнесу. [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://ucab.ua/ua/doing_agribusiness/zovnishni_rinki/zona_vilnoi_torgivli_z_es_dcfta

- торговельні відносини в енергетичній сфері;
- послуги, заснування компаній та інвестиції;
- визнання кваліфікації;
- рух капіталів та платежів;
- конкурентна політика (антимонопольні заходи та державна допомога);
- права інтелектуальної власності, в т. ч. географічні зазначення;
- державні закупівлі;
- торгівля та сталий розвиток;
- транспарентність;
- врегулювання суперечок [³⁵⁵].

Головні переваги, які надає Угода про зону вільної торгівлі для України, зображено на рисунку 3. Таким чином, в першу чергу ПВЗВТ для українського бізнесу забезпечить поетапне зниження митних бар'єрів, яке буде відбуватись через поступове скасування близько 99% мит обома країнами. Це означає, що товари та послуги, які будуть імпортуватись з Європейського Союзу, здешевлюються через усунення митних тарифів, а українські товари не обкладаються митом під час ввезення до ЄС, що робить їх так само дешевшими та відповідно конкурентоспроможними на європейському ринку.

Наступною перевагою зони вільної торгівлі є запровадження стандартів та вимог ЄС, що забезпечить підвищення якості та безпечності вітчизняних товарів не лише на внутрішньому, а й на європейському ринках. А це, в свою чергу, відкриє доступ українському бізнесу та дозволить збільшити експортну частку товарів до інших країн світу.

Рівні умови конкуренції та єдині «правила гри» на ринку між Україною та Союзом забезпечить гармонізація законодавства та наближення до

³⁵⁵ Положення Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом щодо зони вільної торгівлі. Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України [Електронний ресурс] / Режим доступу: https://www.me.gov.ua/control/publish/article/main?art_id=202324&cat_id=202323

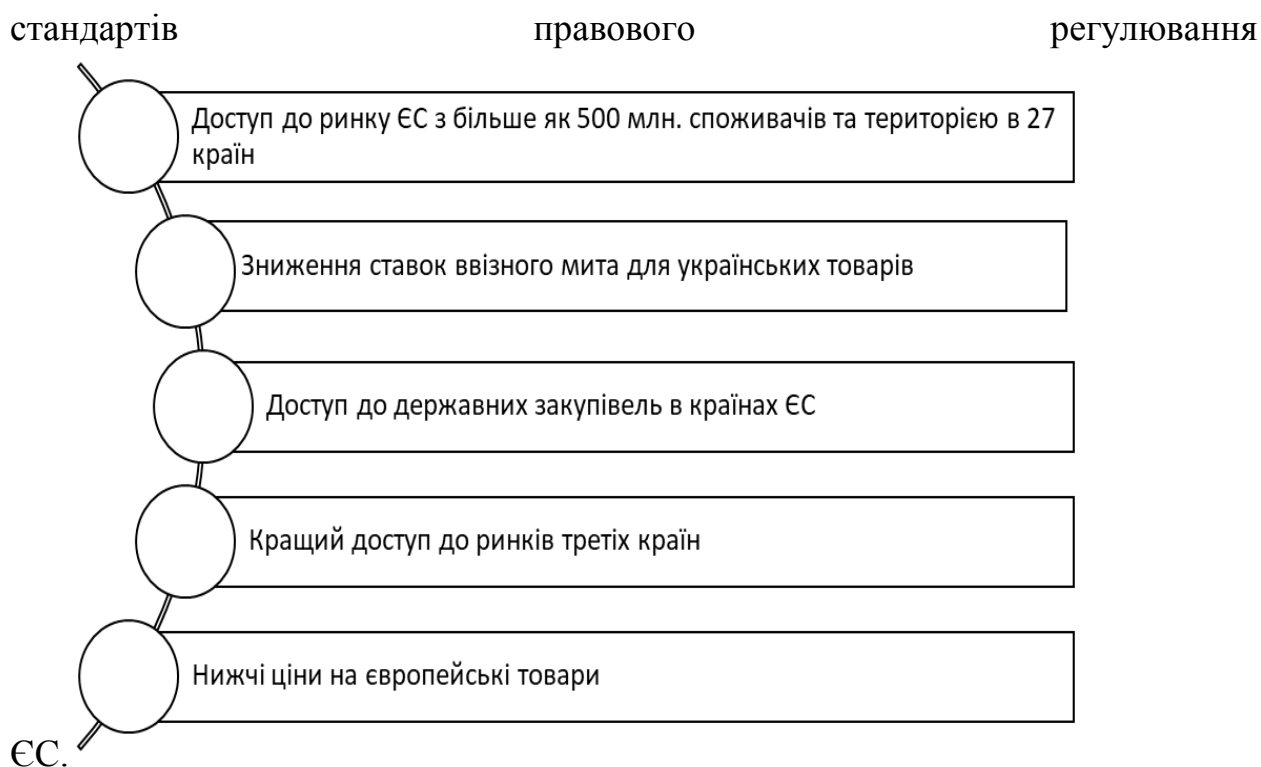

Рис.3. Очікувані переваги зони вільної торгівлі для України*

*складено автором на основі джерела [³⁵⁶]

Отже, вищеперераховані переваги ПВЗВТ дозволять наростити обсяг експорту до ЄС, підвищити стандарти якості вітчизняних товарів, урізноманітнити номенклатуру товарів та послуг на вітчизняному ринку, створити впізнавані українські бренди, а також змінити структуру експорту України - зменшити сировинну складову через збільшення частки високотехнологічних товарів.

Найголовнішими перевагами дії зони вільної торгівлі для пересічних українців є полегшення доступу до якісної європейської продукції, а також їх здешевлення через зниження (скасування) ввізного мита України, диверсифікація товарів і послуг на внутрішньому ринку, підвищення стандартів якості та безпечності української продукції та зростання рівня захисту прав споживачів [³⁵⁷].

Як вважають експерти, через 10 років зона вільної торгівлі з ЄС повинна збільшити добробут українців на 12,3 %, заробітні плати зростуть на 10 %, а приріст капітальних інвестицій в Україні буде на рівні 17,3 % [³⁵⁸].

³⁵⁶ В. О. Корнієнко. Україна в Європі і світі. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://multimedia.posibnyky.vntu.edu.ua/mm/Ukraine-EU/txt/04.html>

³⁵⁷ Зона вільної торгівлі. Євроінтеграційний портал. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://eu-ua.org/zona-vilnoi-torhivli>

³⁵⁸ Зона вільної торгівлі між Україною та Європейським Союзом. Центр досліджень соціальних комунікацій НБУВ. [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1933:zona-vilnoji-torgivli-mizh-ukrajinoju-ta-evropejskim-soyuzom&catid=8&Itemid=350

На сьогодні Європейський Союз залишається головним торговельним партнером України. Про це свідчить структурний аналіз зовнішньої торгівлі за 2019 рік, який вказує, що товарообіг між Україною та ЄС, з моменту введення в дію зони вільної торгівлі, щорічно зростає. Так, за минулий 2019 рік експорт до європейських країн зріс на 3% і становив 20,8 млрд. дол. США (41,5% від загального експорту України), а імпорт збільшився на 7%, що склало 25 млрд. дол. США, що в перерахунку складає 41,1% від загального українського імпорту [359].

Основними країнами ЄС, до яких Україна поставляла свої товари в 2019 році, залишаються Польща, Туреччина, Італія, Німеччина, Нідерланди та Угорщина. А головними європейськими імпортерами для України є Німеччина, Польща, Туреччина, Італія та Франція, обсяги зовнішньої торгівлі товарами з якими показано в таблиці 2.

Таблиця 2

Основні європейські торговельні партнери України за 2019 рік*

Експорт			Імпорт		
Країна	Обсяг експорту, млрд. дол. США	Зміни до попереднього року, %	Країна	Обсяг імпорту, млрд. дол. США	Зміни до попереднього року, %
Польща	3,3	+1,2	Німеччина	6,0	+0,1
Туреччина	2,6	+11,3	Польща	4,1	+12,6
Італія	2,4	-8,0	Туреччина	2,4	+37,4
Німеччина	2,4	+7,9	Італія	2,1	+2,1
Нідерланди	1,8	+15,3	Франція	1,7	+11,6

*складено автором на основі джерела [360]

Як видно з таблиці, лідируючі позиції серед головних країн, в які направлений експорт України, займає Польща, з якою вдалось наростити обсяги зовнішньої торгівлі за минулий 2019 рік на 1,2%, що склало 3,3 млрд. дол. США. А головною країною, яка експортує з ЄС до України, є Німеччина, яка збільшила обсяг експорту на вітчизняні ринки за минулий рік на 0,1%, що в підсумку склало 6 млрд. дол. США. Найбільш динамічною при цьому була торгівля з Туреччиною, яка наростила експорт в Україну за 2019 рік на 37,4%, що склало 2,4 млрд. дол. США.

Якщо характеризувати товарну номенклатуру зовнішньої торгівлі України за 2019 рік, то ми і надалі продовжуємо продавати сировину та агропромислову продукцію, а завозити нафтопродукти, вироби з полімерів і хімічні добрива та багато готових товарів. За даними Держстату, експорт

³⁵⁹ Державний комітет статистики України. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

³⁶⁰ Зовнішня торгівля: з ким та чим найбільше торгувала Україна в 2019 році. Слово і діло. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.slovoidilo.ua/2020/02/20/infografika/ekonomika/zovnishnya-torhivlyakym-ta-chym-najbilshe-torhuvala-ukrayina-2019-roczii>

України за 2019 рік зріс на 5,8%, що складає у грошовому еквіваленті понад 50 млрд. дол. США:

- рослинні продукти (12,9 млрд. дол. США, +31%);
 - тваринні жири та рослинна олія (4,7 млрд. дол. США, +5,3%);
 - харчові продукти (3,2 млрд. дол. США, +6,7%);
 - тварини та тваринні продукти (1,3 млрд. дол. США, +5,5%);
 - метали та вироби з них (10,3 млрд. дол. США, -12%);
 - мінеральні палива, нафта та нафтопродукти (4,9 млрд. дол. США, +12,2%);
 - українські машини, обладнання, механізми та електротехнічне обладнання (4,5 млрд. дол. США, -4,1%);
 - хімічна продукція (1,9 млрд. дол. США, +3,2%);
 - полімери, пластмаса та вироби (721,6 млн. дол. США, +4%);
 - деревина та вироби із неї (1,4 млрд. дол. США, -6,3%);
 - маса з деревини та целюлози (437,8 млн. дол. США, -20%);
 - транспортні засоби (+32%);
 - промтовари (872,4 млн. дол. США);
 - вироби із каменю, гіпсу та цементу (414,7 млн. дол. США);
 - дорогоцінне та напівдорогоцінне каміння (89,9 млн. дол. США, +43,9%) [³⁶¹].

В свою чергу, імпорт України за 2019 рік збільшився на 6,3%, що складає 60,8 млрд. дол. США:

- іноземне обладнання, механізми, машини та електротехнічне обладнання (13,3 млрд. дол. США);
 - мінеральні палива, нафта та нафтопродукти (13 млрд. дол. США);
 - хімічна продукція (7,5 млрд. дол. США);
 - транспортні засоби (6,2 млрд. дол. США, +35,3%);
 - метали та вироби з них (3,6 млрд. дол. США);
 - полімери, пластмаси та вироби з них (3,6 млрд. дол. США);
 - харчові продукти (2,6 млрд. дол. США, +11,8%);
 - рослинні продукти (1,8 млрд. дол. США, +17,3%);
 - тварини та тваринні продукти (1,1 млрд. дол. США, +16,7%);
 - текстиль та вироби (2,4 млрд. дол. США, +18%);
 - промтовари (1 млрд. дол. США, +15,5%);
 - маси з деревини та целюлози (1 млрд. дол. США, -7,6%);
 - вироби із каменю, гіпсу та цементу (785 млн. дол. США, +2,4%);
 - взуття, головні убори та парасольки (473,4 млн. дол. США, +30%) [³⁶²].

³⁶¹ Зовнішня торгівля: з ким та чим найбільше торгувала Україна в 2019 році. Слово і діло. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.slovoidilo.ua/2020/02/20/infografika/ekonomika/zovnishnya-torhivlyakym-ta-chym-najbilshe-torhuvala-ukrayina-2019-rocz>

Однак, за підсумками Державної митної служби в перші чотири місяці 2020 року маємо негативну тенденцію - зовнішня торгівля України скоротилася на 5% (на 1,8 млрд. дол. США), а саме імпорт товарів зменшився на 8%, а експорт - на 2% [³⁶³].

Таблиця 3

Стан зовнішньої торгівлі товарами України у січні-квітні 2020 року,
млн. дол. США [³⁶⁴]

Країни	2019				2020				Зміни до попереднього періоду		
	Товарообіг, млн.\$	Експорт, млн.\$	Імпорт, млн.\$	Сальдо, млн.\$	Товарообіг, млн.\$	Експорт, млн.\$	Імпорт, млн.\$	Сальдо, млн.\$	товарообіг	експорт	імпорт
Всього	34 773	16 358	18 415	-2 057	32 955	16 088	16 867	-778	-5%	-2%	-8%
ЄС	14 863	6 937	7 926	-988	13 613	6 198	7 415	-1 217	-8%	-11%	-6%
СНД	5 988	2 097	3 891	-1 793	4 647	1 914	2 733	-819	-22%	-9%	-30%
Інші	13 922	7 323	6 598	725	14 695	7 977	6 719	1 258	6%	9%	2%

Як видно з таблиці, експорт до країн ЄС зменшився на 11%, а імпорт з ЄС скоротився на 6%. До країн СНД Україна експортувала на 9% менше, а імпорт знизився на 30%. На думку експертів, саме вплив коронавірусної інфекції забезпечив таке падіння обсягів зовнішньої торгівлі не лише в Україні, а й в цілому світі.

Незважаючи на негативну динаміку в зовнішній торгівлі України за 1 квартал 2020 року, головним торговельним партнером і надалі залишається Європейський Союз

³⁶² Зовнішня торгівля: з ким та чим найбільше торгувала Україна в 2019 році. Слово і діло. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.slovoidilo.ua/2020/02/20/infografika/ekonomika/zovnishnya-torhivlyakum-ta-chym-najbilshe-torhuvala-ukrayina-2019-roczni>

³⁶³ Впав і експорт, і імпорт. Як змінилась зовнішня торгівля України з початку 2020 року. Главком. Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://glavcom.ua/economics/finances/vpav-i-eksport-i-import-yak-zminilas-zovnishnya-torgivlya-ukrajini-z-pochatku-2020-roku-680006.html>

³⁶⁴ Впав і експорт, і імпорт. Як змінилась зовнішня торгівля України з початку 2020 року. Главком. Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://glavcom.ua/economics/finances/vpav-i-eksport-i-import-yak-zminilas-zovnishnya-torgivlya-ukrajini-z-pochatku-2020-roku-680006.html>

(рис.4).

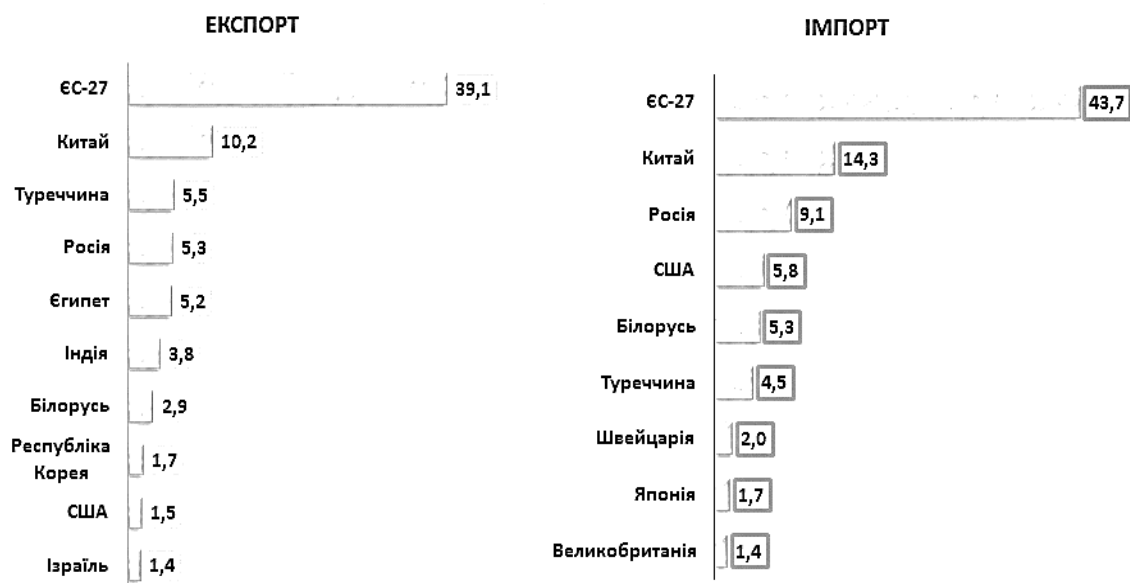

Рис.4. Основні торговельні партнери України в зовнішній торгівлі, 1 кв. 2020р., частка країн у загальних обсягах експорту/імпорту, % [³⁶⁵]

За даними Держстату, обсяги торгівлі з ЄС за 1 кв. 2020р. за показниками експорту скоротилися на 8,6%, а імпорту, навпаки, незначно зросли на 0,3%. При цьому частка ЄС в українському експорті склала 39,1%, тобто скоротилася порівняно з аналогічним періодом минулого року на 3,6%, питома вага імпорту збільшилась на 1,6% і склала 43,7% [³⁶⁶].

Якщо в загальному характеризувати вигоди зони вільної торгівлі для України за чотири роки її дії, то найбільших здобутків було досягнуто у сільському господарстві. Продукція агропромислового комплексу залишається одним з основних напрямків розширення торгівлі з Європейським Союзом. За підсумками 2019 року, Україна займає третє місце у світі серед постачальників агропромислової продукції до ЄС (після США та Бразилії), а саме третє місце серед країн-експортерів м'яса птиці до ЄС та перше — за експортом яєчних продуктів. За чотири роки експорт агропродукції з України до ЄС збільшився на 52% — із 4,3 до 6,6 мільярда доларів за 11 місяців 2019 року. Традиційно, основу експорту становлять зернові, олійні культури та олія [³⁶⁷]. Динаміку зовнішньої торгівлі аграрною продукцією між Україною та ЄС за останні 5 років розглянуто на рис.5.

³⁶⁵ Міжнародна торгівля товарами в Україні та Євросоюзі у I кварталі 2020 року. Економічний дискусійний клуб. Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://edclub.com.ua/analytika/mizhnarodna-torgivlya-tovaramy-v-ukrayini-ta-yevrosoyuzi-u-i-kvartali-2020-roku>

³⁶⁶ Міжнародна торгівля товарами в Україні та Євросоюзі у I кварталі 2020 року. Економічний дискусійний клуб. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://edclub.com.ua/analytika/mizhnarodna-torgivlya-tovaramy-v-ukrayini-ta-yevrosoyuzi-u-i-kvartali-2020-roku>

³⁶⁷ Комітет з питань аграрної та земельної політики провів слухання на тему: «Розвиток зовнішньої торгівлі агропродовольчою продукцією в рамках Угоди про асоціацію з ЄС». Верховна рада України. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/188778.html>

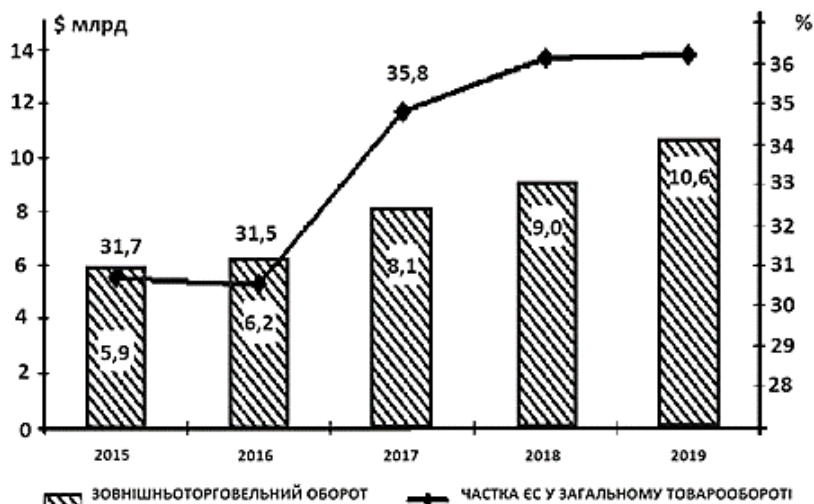

Рис.5. Оборот зовнішньої торгівлі агропродовольчою продукцією між Україною та ЄС, 2015-2019 р.р. [³⁶⁸]

З рисунку видно, що за останні 5 років взаємний оборот зовнішньої торгівлі агропродовольчою продукцією виріс із 5,9 млрд. дол. США до 10,6 млрд. дол. США. У свою чергу збільшилась і частка ЄС в загальному обороті зовнішньої агропродовольчої торгівлі України. При цьому, традиційно головні аграрні партнери України - Нідерланди, Польща, Іспанія, Німеччина, Італія і Франція. Їхня спільна частка у взаємній торгівлі сільськогосподарськими товарами з нашою країною завжди перебуває в межах 70%. Станом на 2 лютого 2020 року право експорту своєї продукції на територію ЄС мають 333 українських підприємства, що на 25 більше, ніж в 2019 році [³⁶⁹].

У рамках лібералізації торгівлі з ЄС, Україні надано 40 тарифних квот, за яких діє нульова ставка ввізного мита. В основному це стосується сільськогосподарських та харчових продуктів. За останні чотири роки Україні ще не вдалося використати весь об'єм наданих квот. Однак дані Держстату свідчать про збільшення їх обсягів з кожним роком.

Загалом, якщо у 2016 році українські експортери використовували 26 квот (65%), то у 2019 році - вже 32 квоти (80%). Також зростає кількість квот, які використовуються українськими товаровиробниками в повному обсязі. Так, у 2019 році були у 100% обсязі закриті наступні 12 тарифних квот: мед; оброблені томати; вершкове масло та молочні пасти; ячмінна крупа, оброблене зерно та борошно; пшениця, пшеничне борошно та гранули; кукурудза, кукурудзяне борошно та гранули; м'ясо птиці (основна); яблучний та виноградний соки; цукор; крохмаль; оброблений крохмаль, а

³⁶⁸ Аграрна зона вільної торгівлі з ЄС 2014-2020 рр. від «А» до «Я»: досягнення, провали та завдання для України. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://agropolit.com/spetsproekty/698-agrarna-zona-vilnoyi-torgivli-z-yes-2014-2020-vid-a-do-ya-dosyagnennya-provali-ta-zavdannya-dlya-ukrayini>

³⁶⁹ Аграрна зона вільної торгівлі з ЄС 2014-2020 рр. від «А» до «Я»: досягнення, провали та завдання для України. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://agropolit.com/spetsproekty/698-agrarna-zona-vilnoyi-torgivli-z-yes-2014-2020-vid-a-do-ya-dosyagnennya-provali-ta-zavdannya-dlya-ukrayini>

також продукти переробки солоду та крохмалю [³⁷⁰]. Вже традиційно в перші дні нового року Україна закриває квоту на мед, яку, в свою чергу, Європейський Союз збільшив в 2020 році до 6 тисяч тонн на рік. Протягом останніх трьох років Україні також надано автономні торговельні преференції ЄС, додатково збільшують окремі квоти, які мають найбільший попит в ЄС (всього вісім тарифних квот, в т.ч. мед, оброблені томати, пшениця, кукурудза тощо).

На жаль, зовсім не використала Україна квоти на оброблену продукцію з масла, сорбітол, гриби, а також м'ясо (яловичина, свинина, баранина), так як український товаровиробник ще не отримав дозволу на його експортування (за винятком експорту м'яса птиці). Серед головних причин відмови експерти відзначають невідповідну якість товару, низьку конкурентоспроможність, недостатні виробничі можливості та санітарні обмеження.

Станом на сьогодні, помітне зменшення динаміки зовнішньої торгівлі між Україною та ЄС. Це, в свою чергу, вимагає змін та перегляду умов дії зони вільної торгівлі. Така нагода випаде вітчизняному бізнесу в січні 2021 року, коли, згідно Угоди про асоціацію з ЄС, буде можливість внести зміни в основні положення дії Угоди. Україна потребує і надалі поглиблення лібералізації торгівлі з ЄС, а саме через зниження тарифних та нетарифних бар'єрів.

Також Україна вимагає від ЄС перегляду обсягів багатьох тарифних квот, які на сьогодні ґрунтуються на застарілих статистичних даних, які були вираховані ще в 2008-2011 р.р. Для цього потрібно провести урядові зустрічі з представниками українського агробізнесу, а також детальний аналіз щодо доцільності збільшення безмитного доступу до європейського ринку [³⁷¹].

У свою чергу, прем'єр-міністр Денис Шмигаль під час першої офіційної поїздки до Брюсселя 23 липня 2020 року заявив, що важливо розпочати системний діалог щодо оновлення поглибленої зони вільної торгівлі Україна-ЄС, а також щодо взаємного доступу до ринків. Зі свого боку, виконавчий віце-президент Єврокомісії зазначив, що Європейський Союз і надалі буде підтримувати позитивні реформи у сфері медицини, освіти, децентралізації, земельних відносин, а також реформу митних та фіскальних органів [³⁷²].

Отже, Україна сьогодні в рамках дії зони вільної торгівлі з ЄС має унікальні можливості стабілізувати та розвивати свою економіку, підвищити конкурентоспроможність власної продукції, відкрити для себе нові ринки збуту, покращити бізнес-середовище внутрішнього ринку і, як наслідок, - забезпечити зростання добробуту українців. Це в свою чергу повинно

³⁷⁰ Час переглядати: як Україні вести діалог з ЄС про збільшення безмитних квот. Європейська правда. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2020/05/25/7110262/>

³⁷¹ Час переглядати: як Україні вести діалог з ЄС про збільшення безмитних квот. Європейська правда. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2020/05/25/7110262/>

³⁷² Шмигаль: важливо розпочати діалог щодо оновлення ЗВТ з Євросоюзом. Укрінформ. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3069013-smigal-vazlivo-rozpocati-dialog-sodo-onovlenna-zvt-z-evrosouzom.html>

забезпечити поступову інтеграцію економіки України до ринку Європейського Союзу, з наступною можливістю стати повноправним членом ЄС.

Список використаних джерел

1. Аграрна зона вільної торгівлі з ЄС 2014-2020 рр. від «А» до «Я»: досягнення, провали та завдання для України. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://agropolit.com/spetsproekty/698-agrrana-zona-vilnoyi-torgivli-z-yes-2014-2020-vid-a-do-ya-dosyagnennya-provali-ta-zavdannya-dlya-ukrayini>

2. Впав і експорт, і імпорт. Як змінилась зовнішня торгівля України з початку 2020 року. Главком. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://glavcom.ua/economics/finances/vpav-i-eksport-i-import-yak-zminilas-zovnishnya-torgivlya-ukrajini-z-pochatku-2020-roku-680006.html>

3. О. Горецький. Асоціація з ЄС. Результати реформування: чи виправдали себе очікування? [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/asociaciya-z-es-rezultati-reformuvannya-chi-vipravdali-sebe-ochikuvannya.html>

4. Державний комітет статистики України. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

5. Зовнішня торгівля: з ким та чим найбільше торгувала Україна в 2019 році. Слово і діло. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.slovoidilo.ua/2020/02/20/infografika/ekonomika/zovnishnya-torhivlya-kum-ta-chym-najbilshe-torhuvala-ukrayina-2019-roczi>

6. Зона вільної торгівлі. Євроінтеграційний портал. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://eu-ua.org/zona-vilnoi-torhivli>

7. Зона вільної торгівлі між Україною та Європейським Союзом. Центр досліджень соціальних комунікацій НБУВ. [Електронний ресурс] / Режим доступу:

http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1933:zona-vilnoji-torgivli-mizh-ukrajinoyu-ta-evropejskim-soyuzom&catid=8&Itemid=350

8. Зона вільної торгівлі з ЄС (DCFTA). УСАВ: Український клуб аграрного бізнесу. [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://ucab.ua/ua/doing_agribusiness/zovnishni_rinki/zona_vilnoi_torgivli_z_es_dcfta

9. Історія становлення відносин Україна-ЄС. Міністерство юстиції України. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://minjust.gov.ua/m/istoriya-stanovlennya-vidnosin-ukraina-es>

10. Комітет з питань аграрної та земельної політики провів слухання на тему: «Розвиток зовнішньої торгівлі агропродовольчою продукцією в рамках Угоди про асоціацію з ЄС». Верховна рада України. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/188778.html>

11. В. О. Корнієнко. Україна в Європі і світі. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://multimedia.posibnyky.vntu.edu.ua/mm/Ukraine-EU/txt/04.html>

12. Міжнародна торгівля товарами в Україні та Євросоюзі у I кварталі 2020 року. Економічний дискусійний клуб. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://edclub.com.ua/analitika/mizhnarodna-torgivlya-tovaramy-v-ukrayini-ta-yevrosoyuzi-u-i-kvartali-2020-roku>

13. Положення Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом щодо зони вільної торгівлі. Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України [Електронний ресурс] / Режим доступу: https://www.me.gov.ua/control/publish/article/main?art_id=202324&cat_id=202323

14. Торгівля України з Росією: обсяги у 2014-2019 роках. Слово і діло. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.slovoidilo.ua/2019/12/23/infografika/ekonomika/torhivlya-ukrayiny-rosiyeyu-obsyahu-2014-2019-rokax>

15. Час переглядати: як Україні вести діалог з ЄС про збільшення безмитних квот. Європейська правда. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2020/05/25/7110262/>

КОРІННИЙ ПЕРЕЛОМ В ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЗАКАРПАТТЯ ВНЕСЛИ ІНОЗЕМНІ ІНВЕСТИЦІЇ

Панов Володимир Олексійович,
кандидат історичних наук, доктор філософії,
директор керуючої компанії «Сезпарксервіс» –
Індустріальний парк «Соломоново»,
голова Обласної федерації роботодавців Закарпаття

Ряд експертів та дослідників вважають 1999 рік найнижчою точкою економічного розвитку Закарпаття. Особливо від переходу з планової економіки на ринкову постраждав промисловий потенціал регіону, який переважно базувався на військово-промисловому комплексі (ВПК) та значною мірою був зорієнтований на випуск комплектуючих. Вражаючими були темпи падіння промисловості з 1991 по 1996 роки – 69%^[373]. Така тенденція призвела до безробіття (35% безробітних від загальної кількості працездатного населення), міграційних та еміграційних процесів (за різними оцінками на роботу за кордон виїхало від 150 000 до 300 000 осіб)^[374], процесів деурбанізації (частка міського населення скоротилася до 37%), в 4 рази скоротилася роздрібна торгівля тощо.

Звичайно, такий стан справ мав комплексний характер, але домінуючою була відсутність ефективного державного управління, модель якого просто не давала можливості окремим регіонам запроваджувати свої управлінські механізми. Регіональні інноваційні ініціативи центром не сприймалися і не знаходили підтримки, а будь-які пропозиції місцевої влади сприймалися як елемент сепаратизму та підтримувалися націонал-патріотами^[375].

Разом з тим, було зрозуміло, що без реформ, трансформацій, інновацій в економічних процесах досягти позитивних змін було неможливо. Місцева еліта це розуміла та докладала надзусилля для того, аби зупинити руйнівні процеси і розпочати нову точку відліку соціально-економічного розвитку Закарпатської області. Це розуміло і підприємливе населення регіону, яке в цей період пристосувалося до реалій, навчилося виживати, проте прагнуло жити не гірше, ніж сусіди за кордоном: угорці, поляки, словаки, румуни.

Яскравим підтвердженням активностей закарпатців стали результати референдуму 1991 року щодо самоврядного статусу Закарпаття у складі України. 78% проголосувавших ствердно відповіли на питання «Чи бажаєте Ви, щоб Закарпаття отримало статус самоврядної території, як суб'єкта у

³⁷³ Регіональний аспект розвитку промисловості Закарпаття. Діловий вісник. 2001. №1-10. С. 64-66.

³⁷⁴ Щербан Т.Д., Паап Д.Д. Історична ретроспектива транскордонної трудової міграції населення Закарпаття. Регулювання трудовіграційних процесів в транскордонному регіоні: монографія/ за заг. ред. д.е.н., проф. Пітюлича М.І. Мукачево: Вид-во МДУ, 2015. С. 6-40.

³⁷⁵ Піпаш В.В. Політичне протистояння на Закарпатті восени 1991 р. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. 2008. Вип. 21. С.47-56.

складі незалежної України і не входило в будь-які інші адміністративно-територіальні утворення?»^[376]. Саме цей референдум не давав змоги центру повністю ігнорувати пропозиції, які надходили з найзахіднішої області України. Потрібно було шукати компроміс.

Компроміс полягав у наступному: не надавши Закарпаттю статусу самоврядної території, ані регіональної вільної економічної зони, центром прийняті інвестиційно-стимулюючі закони, а саме: Закон України «Про спеціальний режим інвестиційної діяльності у Закарпатській області» та Закон України «Про спеціальну економічну зону «Закарпаття». Ці два точкові законодавчі акти, можна охарактеризувати як специфічні, «закарпатські» регіональні закони, прийняті Верховною Радою України.

Це надзвичайно позитивна історія, позитивний прецедент, про який можемо говорити зі знаком плюс.

Регіональна влада зуміла скористатися умовами, які надав їм центр. Про результати поговоримо нижче. У даному контексті слід наголосити на той факт-феномен, що ні до, ні після прийняття вищевказаних законів, таких прогресивних кроків українська влада не робила. У результаті такої політики Закарпатська область стала єдиним регіоном в Україні, який вийшов на рівень промислового розвитку 1990 року. Ключовим фактором впливу на такий результат стали прямі іноземні інвестиції (ПІІ).

Перш ніж зробити аналіз впливу Законів України «Про спеціальний режим інвестиційної діяльності у Закарпатській області» та «Про спеціальну економічну зону «Закарпаття» на залучення прямих іноземних інвестицій та розміщення високотехнологічних підприємств в регіоні, слід звернути увагу на передумови, які підготували основи для динамічного розвитку економіки регіону.

Перш за все це проведення в Україні перших мережевих міжнародних виставок «EXPOEAST». EXPO-виставки відкрили для Заходу Україну та Закарпаття, а для України та Закарпаття західну економіку. Україна вперше прийняла світові компанії в одному регіоні, в одному місті, на одній локації. Україна вперше побачила різноманітність товарів найвищої якості. На Закарпатті вперше створена платформа для спілкування та налагодження ділових контактів з власниками та топ-менеджерами світових компаній, керівниками середнього та малого бізнесу. Такі виставки з 1991 по 1996 роки відбувалися в місті Ужгород на регулярній основі.

Величезне значення мала можливість вивчити технологію організації таких знакових економічних подій, культуру спілкування, ведення переговорів, прийомів маркетингу, врешті сам дух, ауру, яку створювали учасники виставки: досвідчені бізнесмени, власники, менеджери, персонал, перекладачі закордонних компаній (представники понад 30-ти країн).

Обов'язковою складовою EXPO-виставок була зустріч інвесторів з центральною та регіональною владою. Як правило, для такої зустрічі виділявся один день виставки, куди запрошувались інвестори з економічно

³⁷⁶ Публікація результатів референдуму 1.12.1991. Новини Закарпаття. №231, 3 грудня 1991 року.

розвинутих країн (їх кількість на перших виставках перевищувала понад 70 представників). Зустріч проводилася у форматі інвестиційного форуму, спікерами якого виступали керівники економічних та фінансових міністерств/департаментів, податкової служби та митних органів тощо. Цінність таких форумів полягала не тільки в налагодженні бізнес-контактів з іноземними інвесторами. Проаналізувавши всі питання, які ставилися спікерам учасниками форуму було зрозумілим, що для інвесторів означає поняття «привабливе інвестиційне середовище», та за яких умов вони готові інвестувати в Україні. Такі форуми стали практичним майданчиком, який сприяв напрацюванню інвестиційно-стимулюючих ініціатив та законопроектів для залучення інвестицій, та врешті активізував підготовку і прийняття Законів України «Про спеціальний режим інвестиційної діяльності у Закарпатській області» та «Про спеціальну економічну зону «Закарпаття».

Слід звернути увагу на ще один позитивний наслідок проведення в місті Ужгород міжнародних виставок: перше місце регіону в Україні зі створення спільних підприємств (СП)^[377, с.13]. Функціонування спільних підприємств дозволило краще зрозуміти такі поняття, як ринкова культура, західна культура виробництва, експортні операції, що в свою чергу прискорювало трансформацію переходу від соціалістичного способу виробництва до капіталістичних ринкових відносин.

Таким чином, з 1991 по 1999 роки створені передумови для реалізації ефективної інвестиційної політики регіональною владою, в умовах прийняття і функціонування Законів України «Про спеціальний режим інвестиційної діяльності у Закарпатській області» та «Про спеціальну економічну зону «Закарпаття».

Як скористалася закарпатська влада цими прогресивними законами розглянемо через призму їх впливу на економічний розвиток області. Враховуючи, що закони мали вирішити три ключові завдання, а саме: підвищення економічного потенціалу, створення робочих місць та залучення прямих інвестицій в економіку області, проаналізуємо деякі результати які було досягнуто з 2001 по 2004 роки.

Першим і найголовнішим показником, вважаємо, є залучення прямих іноземних інвестицій.

З 1992 по 2000 роки у Закарпатську область залучалось в середньому 10,5 млн. доларів США прямих іноземних інвестицій. З 2002 року спостерігається тенденція до значного зростання обсягів прямих іноземних інвестицій:

2002 рік - 31,1 млн. доларів США;

2003 рік-52,8млн. доларів США;

2004 рік-62,7млн. доларів США^[378, с.57].

Так, станом на кінець 2004 року частка прямих іноземних інвестицій, залучених в умовах функціонування Законів України «Про спеціальний

³⁷⁷ Панов В.О. Перший Інвестор. Ужгород. 2018. – 269 с.

³⁷⁸ Панов В.О. Перший Інвестор. Ужгород. 2018. – 269 с.

режим інвестиційної діяльності у Закарпатській області» та «Про спеціальну економічну зону «Закарпаття», становить 69,5% від прямих іноземних інвестицій у області. За оцінкою Інституту реформ Закарпаття займало тільки 13 місце у рейтингу України за інвестиційною привабливістю, проте перше – за динамічним рейтингом інвестиційної активності [³⁷⁹, с.123].

Другий не менш важливий показник – створення робочих місць. На підприємствах СЕЗ та ТПР області станом на кінець 2004 року створено 19 тисяч робочих місць [³⁸⁰, с.123].

На підприємствах СЕЗ «Закарпаття» та ТПР області працювало 39% від усієї кількості зайнятих у промисловості Закарпаття, а виготовлялося понад 50% промислової продукції Закарпаття, що свідчить про ефективність їх функціонування.

Яскраво ілюструє темпи росту економіки у Закарпатській області зовнішньоторговельний оборот. З нарощуванням обсягів виробництва підприємствами ТПР та СЕЗ «Закарпаття» зовнішньоторговельний оборот області у 2003 році збільшився на 150 % у порівнянні із 2002 роком, а у 2004 році у порівнянні з попереднім роком зріс ще на 41,5 %, і становив 1,102 млн. доларів США [³⁸¹, с.124].

У 2004 році 60-ма підприємствами СЕЗ та ТПР (з понад 16 700 зареєстрованих платників податків) було сплачено 15 % всіх податкових надходжень регіону.

Надзвичайно важливим фактором було розміщення в Закарпатській області всесвітньо відомих транснаціональних компаній (ТНК): Yazaki, Jabil, Flextronics, VET Automotive, Henkel, Groclin та інші; а також виробництво продукції всесвітньо відомих брендів: Volkswagen, Skoda, Audi, Philips, DDK, LG, HP, ІКЕА та багато інших [³⁸², с.18]. Наявність таких компаній та брендів демонструвала, що інвестиційне середовище у Закарпатській області було сприятливим.

В результаті інвестиційної активності у період з 2001 по 2004 роки збудовано за світовим стандартами 8 надсучасних нових підприємств на умовах «грінфілд» та реконструйовано понад 30 підприємств «браунфілд», які не поступалися стандартам кращих світових компаній.

Позитивні тенденції і результати можемо продовжувати, але і так зрозуміло, що сприятливе інвестиційне середовище дозволило Закарпаттю створити економічний прорив, який через певний час багатьма експертами і спеціалістами характеризується, як «Закарпатське інвестиційне диво» [³⁸³].

³⁷⁹ Панов В.О. Перший Інвестор. Ужгород. 2018. – 269 с.

³⁸⁰ Панов В.О. Перший Інвестор. Ужгород. 2018. – 269 с.

³⁸¹ Панов В.О. Перший Інвестор. Ужгород. 2018. – 269 с.

³⁸² Панов В.О. Інвестиції 7 кроків до успіху. Методичний посібник/ за заг. ред. Панова В.О. 2004. С. 17, 32, 33.

³⁸³ «Закарпатське інвестиційне диво» могло би допомогти Україні стати «європейським тигром». Varosh — онлайн-журнал про Закарпаття. 2020. URL: <https://varosh.com.ua/idei/volodymyr-panov-zakarpatske-investycijne-dyvo-moglo-by-dopomogty-ukrayini-staty-yevropejskym-tygrom/>

У 2005 році українська влада фактично припинила дію всіх преференційних норм Законів України «Про спеціальний режим інвестиційної діяльності у Закарпатській області» та «Про спеціальну економічну зону «Закарпаття», і як наслідок, після 2005 року жодний потужний інвестор не інвестував в економіку Закарпаття.

Таким чином помилка (по іншому кваліфікувати її не можемо), яку допустила центральна влада, призупинила динамічне економічне регіональне зростання.

Два важливих спостереження.

Перше. Світові інвестиційні процеси базуються на глибокому вивченні економічної ситуації в різних країнах. Майданчики для інвестування у розміщення свого виробництва обираються із врахуванням економічної доцільності, тобто, можливості виробити продукт дешевше, швидше і якісніше. У світі триває шалена конкурентна боротьба за інвестора; і ті країни, які виграють цю боротьбу, розвиваються значно швидше, ніж країни, в які інвестиції не надходять. Адже інвестиції – це робочі місця з гідною заробітною платою, якісно новий робочий та управлінський класи, формування принципово нового споживчого ринку, зростання ВВП, ріст надходжень до бюджетів, створення доданої вартості, реінвестиції, доступ до передових технологій, врешті, це принципово Нова Економіка.

Спостереження друге. Найкращі світові компанії представляють водночас і нові технології, ноу-хау, і культуру виробництва своєї країни. Це такі своєрідні острівці США, Німеччини, Японії, Австрії, Італії на економічній мапі України. Працювати на таких майданчиках-острівцях, значить входити в міжнародний розподіл праці, бути складовою економічного світового простору. Ось чому так важливо боротися за інвестора і вигравати глобальну конкуренцію.

Чому українська влада так безглуздо відмовилась від інвестиційних переваг регіонів і добровільно залишила країну без шансів виграти конкуренцію на світовому інвестиційному ринку є незрозумілим ні для експертів, ні для регіональної влади, врешті і для самих інвесторів. Тим більше, що преференції, які надавали ці два специфічні закони, не мали суттєвих навантажень для податкової системи держави та негативних наслідків для економіки.

Для переконливості узагальнимо основні преференційні норми цих законів:

- *Закон України «Про спеціальний режим інвестиційної діяльності у Закарпатській області»*
 - звільнення не більше ніж на 5 років від обкладання ввізним митом і ПДВ під час ввезення в Україну устаткування та обладнання (крім підакцизних товарів) для реалізації інвестиційного проекту;
 - звільнення на 2 роки від оподаткування прибутку підприємств, та протягом наступних 3 років оподаткування прибутку підприємств за ставкою у розмірі 50% від діючої ставки оподаткування (законом

передбачалось застосування пільги з моменту отримання першого прибутку);

- звільнення на 2 роки новостворених підприємств від сплати збору до Державного інноваційного фонду;
 - не включення до валового доходу підприємства з метою оподаткування одержаної згідно з інвестиційним проектом суми інвестиції у вигляді коштів, матеріальних цінностей та нематеріальних активів [384].
- *Закон України «Про спеціальну економічну зону «Закарпаття»:*
- у разі ввезення товарів та інших предметів (крім підакцизних) з-за меж митної території України на територію СЕЗ, для використання в її межах, ввізне мито та ПДВ не справляються;
 - у разі вивезення товарів та інших предметів, вироблених, у тому числі повністю перероблених у спеціальній економічній зоні, з території цієї зони за межі митної території України вивізне мито і акцизний збір з цих товарів не справляється, а ПДВ справляється за нульовою ставкою;
 - прибуток платників податку на прибуток, зареєстрованих на території СЕЗ, оподатковується за ставкою 20 % до об'єкта оподаткування;
 - не справляються збори до Державного інноваційного фонду [385].

Порівнюючи преференції, які надавались суб'єктам СЕЗ та ТПР, з соціально-економічним ефектом від функціонування вищевказаних законів, можна зрозуміти, які величезні економічні втрати понесла держава внаслідок відміни преференційних норм. За експертними оцінками, сума попередніх намірів щодо інвестування відомими іноземними компаніями складала близько 1,2 млрд. доларів США, а це втрата понад 240 потенційних суб'єктів СЕЗ та ТПР щороку і понад 6000 робочих місць.

Враховуючи вищенаведене можна зробити наступні висновки:

1. прями інвестиції – це один з ключових факторів економічного зростання країни;
2. створення конкурентоспроможного інвестиційного середовища та сприятливого бізнес-клімату є важливою складовою в конкурентній боротьбі за інвестора;
3. відновлення спеціальних інвестиційних режимів для СЕЗ «Закарпаття» та ТПР, запровадження інвестиційних стимулів в індустріальних парках дасть поштовх до нового економічного прориву Закарпаття;
4. спеціальні економічні зони, території пріоритетного розвитку, індустріальні парки є універсальними інструментами залучення інвестицій у економіку регіонів України.

³⁸⁴ Закон України «Про спеціальний режим інвестиційної діяльності у Закарпатській області». Відомості Верховної Ради України. 1999. №7. С.57.

³⁸⁵ Закон України «Про спеціальну економічну зону «Закарпаття» від 22 березня 2001 року. Відомості Верховної Ради України. 200. №23. С.111.

Вважаємо, було б правильним, аби діюча центральна влада вивчила та проаналізувала складові інвестиційного успіху Закарпатської області 2001-2004 років, а у формуванні інвестиційної політики визначила пріоритетом – створення та стимулювання розвитку точок економічного зростання.

Список використаних джерел

1. «Закарпатське інвестиційне диво» могло би допомогти Україні стати «європейським тигром». Varosh — онлайн-журнал про Закарпаття. 2020. URL: <https://varosh.com.ua/idei/volodymyr-panov-zakarpatske-investycyjne-dyvo-moglo-by-dopomogty-ukrayini-staty-yeuropejskym-tygrom/>.
2. Закон України «Про спеціальну економічну зону «Закарпаття» від 22 березня 2001 року. Відомості Верховної Ради України. 2001. №23. С.111.
3. Закон України «Про спеціальний режим інвестиційної діяльності у Закарпатській області». Відомості Верховної Ради України. 1999. №7. С.57.
4. Панов В.О. Інвестиції 7 кроків до успіху. Методичний посібник/ за заг. ред. Панова В.О. 2004. С. 17, 32, 33.
5. Панов В.О. Перший Інвестор. Ужгород. 2018. – 269 с.
6. Піпаш В.В. Політичне протистояння на Закарпатті восени 1991 р. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія.2008. Вип. 21. С.47-56.
7. Публікація результатів референдуму 1.12.1991. Новини Закарпаття. №231, 3 грудня 1991 року.
8. Регіональний аспект розвитку промисловості Закарпаття. Діловий вісник. 2001. №1-10. С. 64-66.
9. Щербан Т.Д., Паап Д.Д. Історична ретроспектива транскордонної трудової міграції населення Закарпаття. Регулювання трудовіграційних процесів в транскордонному регіоні: монографія/ за заг. ред. д.е.н., проф.. Пітюлича М.І. Мукачево: Вид-во МДУ, 2015. С. 6-40.

РОЗДІЛ 3. РЕЛІГІЙНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ ФАКТОРИ В ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНО – ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ КРАЇН ВИШЕГРАДСЬКОЇ ЧЕТВІРКИ. ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Палінчак Микола Михайлович,
доктор політичних наук, професор,
декан факультету міжнародних економічних відносин
Ужгородського національного університету

Яцина Павло Ернестович,
викладач кафедри міжнародної політики
факультету міжнародних економічних відносин
Ужгородського національного університету

У сучасному ХХІ столітті підтверджується той факт, що церква відіграє важливу роль у політичному житті кожної європейської країни. Однак загальної моделі державно-церковних відносин не існує, оскільки вчені звертали увагу або на окрему країну, або на окремі моделі, не даючи при цьому інформації стосовно загальних відносин між церквою і державою. «Моделі» державно-церковних відносин для кожної країни є своєрідними, і визначаються за декількома факторами, такими як політико-правовий устрій держави, традиції даного народу, духовний та матеріальний стан суспільства [386].

У зв'язку з секуляризацією суспільного життя, релігія поступово стає приватною справою, причинами чого є розвиток науки, але незважаючи на це роль релігійного фактору у державно-церковних відносинах не зменшується. До кінця ХVІІІ століття сформувалися типізація державно-церковних відносин, які є модифіковані вченими, й актуальними і в сучасному світі. Вони ґрунтуються на таких основних принципах, як віротерпимість, свобода віросповідань та свобода совісті. В залежності від цих основних типів відносин між церквою і державою, власне і формуються моделі державно-церковних відносин окремих країн.

Вчені виділяють декілька моделей державно – церковних відносин:

- Теократія.
- Цезаропапізм.
- Державна церква.
- Відокремлення держави від церкви.

³⁸⁶ Релігійний фактор у міжнародних відносинах. Палінчак М. М., Галда П. П., Лешанич М. М. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/12112/1/%D0%A0%D0%B5%D0>

- Відокремлення держави і церкви та інші.

Розглянемо розвиток державно–церковних відносин у деяких країнах Європи.

Підсумок Другої світової війни змінив хід історії Центрально-Східної Європи. Традиційно, будучи прикордонням чи напівпериферією Заходу, регіон перетворився на західне продовження Радянського Союзу. Чехословаччина, Польща та Угорщина опинилися в напівколоніальній залежності від СРСР, який культурно, суспільно-економічно та політично набагато від них відставав [³⁸⁷, с. 292-302].

У Центрально-Східній Європі, починаючи з 1948 року, комунізм набував своєї крайньої форми – сталінізму, для якого властиве суворе одноманіття в наслідуванні радянської моделі та підпорядкування Москві. «Любов до Радянського Союзу не терпить жодних застережень», – писала чехословацька газета «Червоне право» 25 травня 1952 р. [Цит. за: ³⁸⁸, с. 306].

Більшість сучасних дослідників акцентують увагу на пануванні в комуністичні часи у країнах Центрально-Східної Європи тоталітарної моделі жорсткого й антагоністичного відокремлення церкви від держави. У своїх «середніх значеннях» ця модель, властива більшості країн колишнього «соціалістичного табору», зводилася до: - тотального контролю над релігійною активністю, - репресій проти релігійних дисидентів, священників і простих віруючих, які заважали номенклатурі «будувати комунізм».

Цю модель було також спрямовано, з одного боку, на створення потужної інфраструктури для викорінення «релігійних забобонів», а з другого – на використання церковної ієрархії в зовнішній політиці для пропагування «миролюбності» Варшавського пакту та переваг «соціалістичного способу життя». За таких умов релігійна свобода у країнах Центрально-Східної Європи в зазначені часи була мертвим законом, що залишався лише на папері, на якому були написані Конституції.

«Державний атеїзм» носив у своїх адміністративних проявах репресивний, «войовничий» характер і в комуністичні часи був тісно пов'язаний із марксизмом. Він по-різному впливав на населення країн Центрально-Східної Європи, але загалом залишив відбиток на ментальності багатьох людей.

Звернімо увагу на слова Івана Павла II, сказані у 1987 р.: «В кожній епісоді історії людства, як і в кожному поколінні християнської ери, поряд жили люди віруючі та невіруючі. Але, мабуть, у нашу епоху це протиставлення стало як ніколи свідомим і радикальним» [³⁸⁹, s. 91]. У випадку з країнами «соціалістичного табору» слід взяти до уваги також квазірелігійний характер самого тоталітаризму. Нова квазірелігія намагалася

³⁸⁷ Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення / П. Вандич. – К.: Критика, 2004. – 463 с.

³⁸⁸ Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення / П. Вандич. – К.: Критика, 2004. – 463 с.

³⁸⁹ Jan Pawel II. Problem niewiary oras ateizmu // Jan Pawel II. Wierzę w Boga Ojca Stworzyciela. – Rzym, 1987. – S. 88-93.

витіснити свого «конкурента», перетворити його на маргінальне явище, адже тоталітаризм, за відомим висловом М. Бердяєва, «сам воліє бути церквою, організовувати душі людей, панувати над душами, над совістю і думкою, і не залишає місця для свободи духа, для сфери «царства Божого» [³⁹⁰, с. 82].

На думку багатьох європейських вчених, європейська інтеграція змусила знову переосмислити відносини між церквами та релігіями, з одного боку, і державою та громадянським суспільством, – з другого. Причина цього полягає, насамперед, у тому, що, по-перше, інтегруються досить різні політичні та релігійні спадщини європейських країн, по-друге, як вважають більшість учених, секуляризаційні процеси, спричинені Реформацією, Просвітництвом, Гуманізмом, що почалися в XVI-XVII століттях і кардинально змінили обличчя й душу Європи, добігають свого кінця [³⁹¹, с. 53]. Здійснивши глибинну деклерикалізацію суспільства, закріпивши юридично чи практично в багатьох країнах Європи принцип відокремлення церкви від держави. Характеризуючи суспільно-політичну ситуацію у країнах Центрально-Східної Європи в посткомуністичний період, дослідники вказують на етнокультурну та конфесійну різноманітність цього регіону.

Так, В. Єленський виділяє такі історико-культурні кола в межах так званого східного європейського блоку: а) балканський православний ареал; б) ісламський анклав у колишній Югославії та в Албанії; в) центрально-європейський католицький регіон з австро-угорським минулим (частина Угорщини і Мала Польща, Словенія, Словаччина, Хорватія); г) католицький субрегіон Східної Європи (Литва і Велика Польща); ґ) протестантські анклав Центральної Європи (частина Чехії, Східна Німеччина, Латвія, Естонія); д) унікальний історичний румунський тип – православна країна латинської культури; е) східнослов'янський православний макрорегіон; є) субкультури, створені католицькими східними церквами (спільнотами) візантійського обряду (греко-католицька церква в Україні та в Румунії, Пряшівська єпархія у Словаччині, Гайдурозька єпархія в Угорщині та інші) [³⁹², с. 57].

Така плюральність країн Центрально-Східної Європи, звичайно, ускладнює порівняльний аналіз їх соціально-релігійного розвитку. Очевидно, що кордони між блоками, які склалися після Другої світової війни, серйозно порушили цілісність європейських історичних культурних кіл. «На Заході опинилися греки, які створили духовну урочистість Сходу, а на Сході – частина Німеччини, Польща, Чехословаччина, Угорщина та прибалтійські

³⁹⁰ Віллем Ж.-П. Європа та релігії. Ставки XXI століття / Ж.-П. Віллем. – Пер.з фр. – К. : Дух і літера, 2006. – 331 с.

³⁹¹ Віллем Ж.-П. Європа та релігії. Ставки XXI століття / Ж.-П. Віллем. – Пер.з фр. – К. : Дух і літера, 2006. – 331 с.

³⁹² Єленський В. Є. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств : фокус на Україні / В. Є. Єленський. – К. : НПУ ім. М. Драгоманова, 2002. – 420 с.

країни, які за культурою своєю належать Заходові, – писав відомий польський кінорежисер К. Зануссі. – З буденної свідомості зникло поняття Центральної Європи, що було дуже актуальним в епоху габсбурзької монархії, а ще раніше – в часи кермування литовських Ягеллонів...» [³⁹³, с. 164].

Процес радикальних змін державно-церковних відносин в європейських постсоціалістичних країнах проходив по-різному. Це зумовлено тим, що кожна країна має свої історичні й духовні традиції, свою етноконфесійну структуру суспільства.

Розглянемо докладніше, такі процеси змін державно-церковних відносин в Польщі, Угорщині, Чехії та Словаччині – країнах «Вишеградської четвірки».

1. Модель державно – церковних відносин в Чеській Республіці.

У Чеській Республіці держава відокремлена від церкви. Державно-церковні відносини в країні врегульовані у відповідності до міжнародних норм права. Держава зробила чимало для усунення рецидивів політики комуністичного режиму Чехословаччини щодо релігії та церкви. Варто відзначити, що в країні слабкий зв'язок релігії з національним архетипом і низький відсоток віруючих. Слід зауважити, що режиму повного і жорсткого відокремлення церкви від держави на території Чехії ніколи не було. Сьогодні держава дотримується принципу, згідно з яким вона не ототожнює себе з будь-якою церквою, а також принципу рівності й автономії церков. Однак держава співпрацює з церквами у багатьох сферах. Цю модель державно-церковних відносин зарубіжні та вітчизняні фахівці називають коопераційною [³⁹⁴, р. 287-294].

До сих пір ситуація з церквами в Чехії тісно пов'язана з питаннями про повернення церковного майна, захопленого після того, як комуністична партія Чехословаччини прийшла до влади в 1948 році. Це питання наразі є гострим в чеському суспільстві [³⁹⁵].

Але державно-церковні відносини в Чехії від початку пройшли важливі випробування. Область сучасної Чехії була язичницькою до 9-го століття. У 863 році Кирило і Мефодій прибули як християнські місіонери. Після їх приходу християнство швидко поширилося по всьому регіону, згодом Католицька Церква стала домінуючою. Сьогодні Чеська Республіка користується свободою віросповідання. Однак не залишилися поза історією 40 років комуністичного правління, коли релігія була практично поза законом, і церкви знаходилися в важкому становищі. Можливо через ці багато років інституціоналізованого атеїзму, багато чехів сьогодні є атеїстами, або відмовляються приєднатися до будь-якої однієї церкви.

³⁹³ Зануссі К. Что будет с Европой? / К. Зануссі // Вопросы философии. – 1990. – № 4. – С. 164-165.

³⁹⁴ Tretera J. R. Church and State in the Czech Republic / J. R. Tretera // European Journal for Church and State Research. – Peeters, Leuven. – 2001. – Vol. 8. – P. 287-294.

³⁹⁵ Die Situation der Kirchen in der Tschechischen Republik: Das Erbe von Nationalismus und Kommunismus. Peter Morée. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.owep.de/artikel/909/situation-kirchen-in-tschechischen-republik-erbe-von-nationalismus-und-kommunismus>

Визволення Чехословаччини у травні 1945 року призвело до принципової зміни суспільства, політичних відносин і церковного пейзажу. Комуністична партія Чехословаччини перед війною на полях політичного життя, стала центральною силою в країні 1948 року після захоплення влади. Комуністичний режим представив церквам систему вибору між «адаптацією» і «відмовою». Відбувався повний контроль над церковним життям. У Чехословаччині це призвело до повної економічної залежності церков від держави, контролювання державною поліцією та церковним управлінням. В основному церкви мали три варіанти розвитку в комуністичному суспільстві: - Публічно відмовитися співпрацювати з режимом. Римо-католицька ієрархія вибрала цю стратегію на початку 1950-х років, як наслідок інтернування єпископів, закриття всіх монастирів та численні процеси проти представників Церкви. У довгостроковій перспективі це призвело до втрати церковного правління та теологічного керівництва. У кінцевому підсумку призводить до замкнутої консервативної церкви, яка була не в змозі прийняти другу реформу Ватиканського Собору.- Іншою можливістю був відступ у церковну та теологічну роботу. Частина чеських євангельських християн вибрала таке життя. Однак час від часу вони були змушені демонструвати свою вірність режиму або брати участь у так званій «мирній діяльності».- Третьою можливістю було теологічно виправдане прийняття комуністичного режиму, яке виразилося в акценті спорідненості у боротьбі з соціальною несправедливістю.

У шістдесятих роках церкви активно брали участь у процесі, який досяг свого максимуму в 1968 році в «Празькій весні». Римо-католицька церква закликала до нормалізації відносин між державою і церквою для досягнення повної участі церкви в суспільному житті. Розгром «празької весни» і подальший демонтаж реформ – так званий «процес нормалізації», став важким періодом в церковному житті, але «дух» незалежності в церквах не міг бути повністю придушений. Багато пасторів відмовилися від своїх політичних поглядів. І як наслідок, багатьом священикам було заборонено державою виконувати своє служіння, і їх власна церква та «міжнародний екуменізм» відмовилися від них [³⁹⁶].

Очевидно, що під час комуністичної диктатури та ідеології було нанесено шкоди церкві, і в деякій мірі вони частково паралізувало церковне життя: - Єпископи були інтерновані, - активні священики та миряни були ув'язнені, - більшість конгрегацій були розпущені, - утворена система, де кожна мислимість церкви контролювалася державними органами і залежала від схвалення цих органів,- навіть відвідування служби часто могло бути оцінено неоднозначно.

У комуністичних в'язницях постраждали сотні, навіть тисячі священиків і мирян, і багато хто з них заплатили за захист свободи і прав

³⁹⁶ Die Situation der Kirchen in der Tschechischen Republik: Das Erbe von Nationalismus und Kommunismus. Peter Morée. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.owep.de/artikel/909/situation-kirchen-in-tschechischen-republik-erbe-von-nationalismus-und-kommunismus>

Церкви своїм життям. Проте не можна не звертати уваги на те, що в церкві були й інші, - ті, хто співпрацювали з комуністичним урядом. Наприклад, згідно з сьогоднішніми дослідженнями, від 10-ти до 11-ти відсотків священників з різних причин співпрацювали з таємною комуністичною державною безпекою.

І якщо ми проведемо огляд усієї комуністичної епохи в країні, ми змушені розділити її, як мінімум, на два етапи. Перший, це був час прямого комуністичного терору, у сімдесятих і вісімдесятих роках це був ще етап, так званої, нормалізації. Для церкви другий етап був певною мірою ще більшим руйнуванням, ніж попередній період. Фронти більше не були настільки чітко оформлені, було розчарування про невдалу Празьку весну, комунізм здавався «вічно» встановленим [³⁹⁷].

Іншою визначною подією в розвитку церкви була «Оксамитова» революція. Вона стала точкою відліку, що сигналізувала про позитивні зміни у взаємних відносинах держави та релігійних організацій. Революція знайшла загальну підтримку церкви та релігійних організацій [³⁹⁸, s. 142]. Празький кардинал Ф. Томашек відкрито заявив, що він і католицька церква стоять на боці народу [³⁹⁹, p. 17].

Під час подій 1989 р., які увійшли в історію як «Ніжна» («Оксамитова») революція, були закладені основи якісно нового рівня державно-церковних відносин у сучасній Чеській Республіці. Динаміка змін у Чехословаччині була безпрецедентною: вже на п'ятий день революції «оборонна стратегія» лідерів Комуністичної партії Чехословаччини зазнала повного краху. Один західний журналіст влучно зауважив: «Те, на що полякам потрібно було десять років, угорцям – десять місяців, громадянам НДР – десять тижнів, чехи і словаки здійснили за десять днів!» [⁴⁰⁰, с. 194]. Компартію, позбавлену довіри й підтримки народу, було швидко усунено від влади. Хвиля народного обурення скинула її з того адміністративно-лідерського престолу, на який вона сама себе колись звела, і право на який підтвердити так і не зуміла. Осінні події 1989 р. в Чехословаччині не випадково названі «ніжною революцією». Багатотисячні маніфестації проходили надзвичайно організовано, радикальний політичний поворот у країні відбувся майже без ексцесів.

Після безкровної революції, Чехія розпочала системну політичну та економічну трансформацію.

Празький уряд розпочав новий етап державно-церковних відносин з невдалих спроб створення «національної католицької церкви», яка мала би розірвати відносини з Апостольською Столицею. Але реально урядова

³⁹⁷ Релігійний фактор у міжнародних відносинах. Палінчак М. М., Галда П. П., Лешанич М. М. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/12112/1/%D0%A0%D0%B5%D0>

³⁹⁸ Cepliková M. K niektorým aspektom právnej úpravy vzt'ahov štátu a náboženských organizácií na našom území po roku 1989 / M. Cepliková // Právny obzor: Bratislava. – 1999. – № 2. – S. 140-147.

³⁹⁹ Szostkiewicz A. Religion after Communism / A. Szostkiewicz // Commonweal. – 09/24/99. – Vol. 126. – Issue 16. – P. 17-34.

⁴⁰⁰ Історія Чехії очима українців : Навчально-популярне видання. – Ужгород : Гражда, 2009. – 224 с.

політика призвела до формування паралельних структур у церкві та появи священників-дисидентів, які діяли нелегально, не отримуючи ані дозволу властей, ані державного утримання, яке надавалося зареєстрованому духовенству. Наявність священників так званої «катакомбної церкви» стало проблемою, яку Ватикану не вдалося розв'язати впродовж усього десятиліття після падіння комунізму. Не змінив ситуацію навіть візит до Чеської Республіки папи Івана Павла II у травні 1995 р. Про напруженість у взаєминах між Прагою та Ватиканом свідчить і такий факт. Протягом 2000-2002 рр. представники Чеської Республіки і Ватикану підготували міжнародну угоду, яку було підписано в червні 2002 р. Однак палата депутатів парламенту 110 голосами проти 90 не рекомендувала уряду ратифікувати цей договір, відтермінуючи його розгляд до «більш сприятливих часів» [⁴⁰¹, с. 639-640].

Відразу ж після «оксамитової» революції було оновлено церковні структури. Відновлено діяльність деяких заборонених богословських шкіл та засновано нові теологічні факультети, громади могли відновити свою роботу та інше.

Також скасовано всі протицерковні статті Кримінального кодексу та законодавчу норму комуністичних часів, яка дозволяла державі втручатися у процес призначення та затвердження духовенства, проповідників і всіх служителів церкви. Цей принцип знайшов своє підтвердження і в прийнятій парламентом Чеської та Словацької Федеративної Республіки (ЧСФР) 9 січня 1991 р. Хартії основних прав і свобод, яка стала важливою частиною конституційного порядку Чеської Республіки [⁴⁰², с. 486].

Наразі Чехія є найбільш атеїстичною країною Європи. Аналіз збільшення кількості атеїстів представлений. Багато науковців пов'язують атеїстичні погляди населення, як наслідок політики комуністичного режиму, який 40 років накладав тінь на державно–церковні відносини в країні.

Можна проаналізувати, що кількість атеїстів з 1921 по 2011 рр. збільшилася в декілька разів. Якщо в 1921 р. кількість не релігійних громадян складала 7,2 %, в 1930 р. - 7,8 %, в 1950 р. - 5,8%, в 1991 р. – 39,9 %, тобто за період панування комуністичної влади кількість атеїстів в країні виросла в декілька разів, в 2001 р. цей показник досяг піку – 59,0%, в 2011 р. – 34, 5% [⁴⁰³, ⁴⁰⁴].

У 2015 році Eurobarometer опублікував дослідження, в якому наочно продемонстровані статистичні дані релігійної приналежності населення, згідно яких 38,6% громадян Чехії заявили, що є агностиками / нерелігійними

⁴⁰¹ Третера И. Р. Государство и церковь в Чехии / И. Р. Третера // Государства и религии в Европейском Союзе (опыт государственно-конфессиональных отношений) / Под ред. Г. Робберса. – М. : Институт Европы РАН, 2009. – 719 с. – С. 631-656.

⁴⁰² Конституція Чеської Республіки // Конституції нових держав Європи та Азії / Упорядник С. Головатий. – К. : Українська Правнича Фундація, вид-во «Право», 1996. – 612 с.

⁴⁰³ "Úvodní stránka - SLDB 2011". czso.cz. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20141103104641/http://www.czso.cz/sldb/sldb2001.nsf/tabx/CZ0000>

⁴⁰⁴ "Population by religious belief and sex by 1921, 1930, 1950, 1991, 2001 and 2011 censuses 1)" (in Czech and English). Czech Statistical Office.

[⁴⁰⁵]. Християнству віддали перевагу 31,5% чеських громадян. Католики були найбільшою християнською конфесією, їх кількість 27,1%, тоді як протестанти становили 1,0%, інші християни - 3,4%. Атеїсти становили 25,8% населення [⁴⁰⁶].

Інший впливовий дослідницький центр Pew Research Center проаналізував в 2015 році, що:

- 72% населення Чехії оголосили себе нерелігійними, до цієї категорії віднесли атеїстів, агностиків і тих, хто описує свою релігію як «нічого особливого»,
- 26% - християни,
- 2% інші релігійні напрямки. [⁴⁰⁷]

Християни були розділені між такими релігійними віруваннями:

- 21%, які були католиками,
- 4% інші християнські напрями,
- 1% - православні [⁴⁰⁸].

У той час як ті, що зазначили себе як «нерелігійні» люди були розділені таким чином:

- 25%, які були атеїстами,
- 1% агностиками,
- 46%, які заявляють, що описують свою віру, як «нічого особливого».

Крім того, 29% сказали, що вірять у Бога, 43% вірять у долю, а 44% вірять у існування душі [⁴⁰⁹].

Що ж до церковних питань, які виникають наразі, то згідно із Законом № 308/1991 «Про релігійну свободу і статус релігійних організацій» релігійні справи вирішує Департамент церков, який функціонує при Міністерстві культури Чехії замість ліквідованого Комітету у справах релігій. Законодавство передбачає, що всі конфесії, які є офіційно зареєстрованими, мають право на отримання податкових пільг і субсидій від держави. Для реєстрації нової конфесії необхідно принаймні 10 тис. дорослих віруючих або 500, якщо заявник (церква) є членом Світової ради церков. Держава, з одного боку встановила практично недосяжну вимогу для отримання реєстрації статусу церкви для раніше незареєстрованих релігійних

⁴⁰⁵ "DISCRIMINATION IN THE EU IN 2015", Special Eurobarometer, 437, European Union: European Commission.

[Електронний ресурс] / Режим доступу:

<https://zacat.gesis.org/webview/index.jsp?headers=http%3A%2F%2F193.175.238>.

⁴⁰⁶ "DISCRIMINATION IN THE EU IN 2015", Special Eurobarometer, 437, European Union: European Commission.

[Електронний ресурс] / Режим доступу:

<https://zacat.gesis.org/webview/index.jsp?headers=http%3A%2F%2F193.175.238>.

⁴⁰⁷ ANALYSIS (10 May 2017). "Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europe".

[Електронний ресурс] / Режим доступу:

<https://web.archive.org/web/20170513130508/http://assets.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/11/2017/05/10104119/CEUP-FULL-REPORT.pdf>

⁴⁰⁸ ANALYSIS (10 May 2017). "Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europe".

[Електронний ресурс] / Режим доступу:

<https://web.archive.org/web/20170513130508/http://assets.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/11/2017/05/10104119/CEUP-FULL-REPORT.pdf>

⁴⁰⁹ Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europe: 1. Religious affiliation; Pew Research Center. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.pewforum.org/2017/05/10/religious-affiliation/>

організацій, незалежно від того, чи є вони національними чи світовими релігіями [⁴¹⁰].

Сьогодні Чехія є однією з небагатьох країн, яка ще не має угоди з Ватиканом, хоча переговори з приводу її укладення розпочалися ще у квітні 2000 р. Ватикан вимагає реституції майна католицької церкви, конфіскованого комуністами й неповернутого з часів «оксамитової» революції.

Наразі в Чехії діє модель відокремлення держави від церкви, але держава співпрацює з церквою та фінансує її в деякій мірі. Цю модель державно-церковних відносин фахівці з церковного права називають коопераційною [⁴¹¹]. Свобода совісті, віросповідання гарантується в Чеській Республіці Конституцією:

Стаття 151. Свобода думки, совісті, віросповідання гарантується. Кожен має право змінити свою релігію або віру або не сповідувати ніякої релігії.2. Свобода наукового дослідження і художньої творчості гарантується.3. Ніхто не може бути примушений до проходження військової служби, якщо це суперечить його переконанням чи віросповіданням. Стаття 161. Кожен має право вільно відправляти свою релігію або віру індивідуально або спільно з іншими особами, приватно або публічно, шляхом здійснення богослужіння, навчання, дотримання релігійних ритуалів або обрядів.2. Церкви і релігійні громади (spolecnosti) самостійно управляють своїми справами, зокрема, засновують свої органи, визначають своїх духовних осіб, заснують монастирі та інші церковні установи, незалежні від державних органів.3. Законом визначаються умови навчання релігії в державних школах.4. Здійснення зазначених прав може бути обмежене законом, якщо такі заходи є необхідними в демократичному суспільстві для охорони громадської безпеки та порядку, здоров'я і моральності або прав і свобод інших осіб.» [⁴¹²].

Отже, державно-церковні відносини в Чеській Республіці врегульовані у відповідності до міжнародних норм права. Держава зробила чимало для усунення рецидивів політики комуністичного режиму Чехословаччини щодо релігії та церкви. Специфічною особливістю, яка має історичне коріння, є слабкий зв'язок релігії більшості з національним архетипом і низький відсоток віруючих. Також варто зауважити, що режиму повного і жорсткого відокремлення церкви від держави на території Чехії ніколи не було. Нині держава дотримується принципу, згідно з яким вона не ототожнює себе з будь-якою церквою, а також принципу рівності й автономії церков. Однак держава співпрацює з церквами у багатьох сферах. Державно-церковні відносини в країні пройшли важкий історичний час правління комуністичної

⁴¹⁰ Релігійний фактор у міжнародних відносинах. Палінчак М. М., Галда П. П., Лешанич М. М. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/12112/1/%D0%A0%D0%B5%D0>

⁴¹¹ Релігійний фактор у міжнародних відносинах. Палінчак М. М., Галда П. П., Лешанич М. М. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/12112/1/%D0%A0%D0%B5%D0>

⁴¹² Конституція Чеської Республіки. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://mspa7520.ru/konstituciya-cheshskoy-respubliki>

влади. Наразі країна є однією з найбільш атеїстичних країн Європи. Сьогодні в Чеській Республіці відокремлена держава і церква. Її модель державно-церковних відносин фахівці з церковного права називають коопераційною.

2. Модель державно – церковних відносин в Словаччині.

Релігійне становище у Словаччині, як і в Угорщині, Польщі, Чехії та інших країнах комуністичного табору було поганим. Процеси заборон церков, експропріації церковного майна, репресій релігійних діячів відбувалися на території Чехословаччини з 1948 по 1989 рік. У 1949 році католицька та греко-католицька церква опинилися під повним контролем влади. З 1950 року було ліквідовано всі чоловічі та жіночі монастирі, а монахів було відправлено до таборів «примусової праці». Показовими були судові процеси над біскупами Яном Войташаком та Михайлом Бузалком.

У квітні 1950 року на Прешівському соборі ГКЦ була приєднана до католицької церкви і, по факту, ліквідована. З цим собором також тісно пов'язаний процес над єпископом Павлом Гойдичем, який мав сидіти у в'язниці до кінця своїх днів.

Надія на відновлення церковного життя з'явилася у 1968 році під час Празької весни. Але жорстоке придушення ліберальних починань Олександра Дубчека та його концепції «комунізму з людським обличчям» остаточно знищили будь-які шанси на це. Такі масові гоніння церкви продовжувалися аж до повалення комунізму в 1989 році.

1989 рік став переломним для Словаччини і Чехії. Саме тоді в Чехословацькій республіці було повалено комуністичний режим. А відтак і усі сфери, як державного, так і приватного життя, позбулися оковів соціалізму: - тотального контролю, - пропаганди, - обмеження свободи та інше.

Ліберальні тенденції в суспільстві торкнулися і церковного життя. Після 7 листопада церква знову стала незалежною. Відновилися зв'язки між Ватиканом і Чехословаччиною. Після революції були прийняті закони, які стосувалися релігії і віросповідання. Словаччина стала однією з перших посткомуністичних країн, яка провела реституцію церковного майна, яке було відібране комуністичною владою після 1945 року. Закон №308/1991 проголошував свободу совісті та віросповідання, а також прирівняв всі церкви перед законом. Церкви та церковні організації, що працювали до 1 вересня 1991 року на основі закону або за дозволом влади, вважалися зареєстрованими (таких було 14) ^[413].

Майнова реституція, все ж, була проблемою, оскільки тодішній прем'єр міністр Йозеф Міклошко констатував, що з 914-ти об'єктів було повернуто лише 270 ^[414].

⁴¹³ Релігійний склад населення Словаччини станом на 1991 рік. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://sodb.infostat.sk/scitanie/sk/1991/format.htm>

⁴¹⁴ Krajčí, J. :Historické reflexie konfesijných vzťahov. Banská Bystrica : UMB Právnická fakulta, 2006 ISBN 80808382633 str. 219 – 222

У 1990 році почали спалахувати конфлікти за майно між греко-католицькою і православною церквою. Тому, 29 травня 1990 року було прийнято закон №211/1990, за яким вся нерухомість, яка належала ГКЦ до 28 квітня 1950 року, і яка на підставі рішення церковної комісії в Празі передана православної церкві, належить греко-католицькій церкві.

Таким чином, православна церква втратила близько 80% своєї нерухомості. Намагаючись улагодити релігійні конфлікти, що виникли після цього закону, держава почала фінансувати побудову нових храмів для православних за допомогою дотацій. Повне вирішення усіх конфліктів між конфесіями, що були спричинені законом №211/1990, було закріплено договором, підписаним 20 грудня 2000 року між представниками православної, греко-католицької церкви та урядом Словаччини.

Релігія також торкнулася і освітньої сфери. У 1994 році було урівняно навчання, як в звичайних, так і в церковних школах. У 2000 році почалося будівництво Католицького університету в Ружомбергу. Від навчального року 1993/94 у всіх школах стала обов'язковою одна година релігійного виховання в тиждень.

Після створення Словацької республіки, прем'єр-міністр Владімір Мечіар 20 січня зустрівся з апостольським нунцієм Джованні Коппом, з яким було вирішено питання про передачу майна церкві на прохання словацьких священників. Також, було прийнято рішення про створення католицького університету в Трnavі та резиденції архієпископа в Братиславі, було підписано офіційний договір з Ватиканом. У 1999 році відбулася зустріч президента Рудольфа Шустера з Папою Іоанном Павлом II у Ватикані. Цей договір був ратифікований у Словаччині лише 15 грудня 2000 року. Згідно з договором, Ватикан отримав право брати участь у міжнародних справах Словацької республіки, а також забезпечувати привілеї та переваги для католицької церкви через реституцію церковних земель разом зі значними державними дотаціями і субсидіями. Також, договір гарантував католицьким священникам службу в армії в якості капеланів (військових священників в армії чи поліції) та забезпечував їх офіцерською зарплатою та привілеями, які мали військовослужбовці.

Згідно з даними переписів населення за 1991, 2001 та 2011 р. [⁴¹⁵] кількість віруючих в традиційну церкву в останній період падає. Менші християнські церкви підвищили рівень свого приходу в порівнянні з 1991 роком. Також збільшився рівень населення, яке не належить до жодної релігійної організації. У 1991 році серед віруючих було 61% жінок. Зараз цей показник практично 50/50. Такі показники стали наслідком суспільно-політичних змін, що настали після 1989 року. Люди отримали можливість самі вирішувати у що їм вірити, а у що ні. Загалом, цей період можна охарактеризувати як пробудження духовності, однією з головних рис якої є підвищення цікавості до релігійних тем. Зараз, релігія не тільки втримала

⁴¹⁵ Релігійний склад населення Словаччини станом на 1991 рік. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://sodb.infostat.sk/scitanie/sk/1991/format.htm>

свої позиції, але й підсилила їх за рахунок своєї присутності на політичній арені. Релігійна приналежність словаків проаналізована в таблиці 1.

Таблиця 1

Релігійна приналежність населення в Словаччині.

Конфесія	Населення	%
Католицька церква у Словаччині	3,347,277	62.0 %
Євангельська церква Аугсбурзького віросповідання в Словаччині	372,858	5.9 %
Словацька греко-католицька церква	206,871	3.8 %
Кальвіністська церква	98,797	1.8 %
Православна церква Чеських земель і Словаччини	49,133	0.9 %
Свідки Єгови	17,222	0.3 %
Методизм	10,328	0.2 %
Не вказано	571,437	10.6 %
Атеїзм і нерелігійні	725,362	13.4 %

Джерело: [416]

З таблиці 1 можна зробити висновок, що більшість віруючих в Словаччині (62 %) — католики. Країна розділена на 8 дієцезій, в тому числі 3 архидієцезії. Є також греко-католики (3,8 %). Друга за величиною група — протестанти (10,8 %, лютерани (головним чином словаки) і реформати (головним чином угорці)).

Православ'я (0,9 %) поширене в основному на північному сході країни. У Словаччині проживає близько 50 000 православних і знаходиться біля 125 храмів і 105 православних парафій.

До решти конфесій належать близько 1,1 % населення країни. Близько 2 300 євреїв залишилося від довоєнного єврейського населення Словаччини,

⁴¹⁶ Population by religion. Statistical Office of the SR. 2011. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://portal.statistics.sk/files/table-14.pdf>

що нараховувало приблизно 120 000 [⁴¹⁷]. По всій території країни серед населення переважають католики, крім двох районів — в районі Миява переважають лютерани, а в районі Свидник — греко-католики. 13,4 % назвали себе атеїстами і нерелігійними. У Словаччині проживають від 4-х до 5-ти тисяч мусульман, але при цьому в країні немає жодної мечеті. У країні поширена діяльність двох релігій – християнської та іудейської [⁴¹⁸].

Християнство в Словаччині найбільш поширено, в порівнянні з іншими не християнськими вірування. Серед напрямків християнства в Словаччині найбільш поширені наступні:- Римо-католицька Церква: під час комунізму була заборонена. Ця церква має у кожному населеному пункті хоча б один костел. Їй належать багато початкових, середніх, старших шкіл, університети. Має найбільше прихожан: порядку 3,3 мільйонів громадян Словаччини визначають свою віру як римо-католицьку.- Старокатолицька: є другою найменшою за кількістю віруючих церквою серед зареєстрованих в Словаччині – 1687 членів.- Греко-католицька: під час комунізму стала катакомбною, функціонувала підпільно. Зараз до цієї конфесії належать близько 206 тисяч прихожан. - Православна: має дві єпархії – Міхаловську і Прешовську. Нараховує близько 50-ти тисяч прихожан.-

Чехословацька гуситська: виникла 8 січня 1920 року. Була зареєстрована 22 вересня 1925 року. За часів фашистської диктатури в 1939 була заборонена. Така ситуація продовжилась і після війни, аж до 1989 року. Сьогодні має 5 відділень по всій Словаччині і нараховує 1782 віруючих. -

Реформатська: її відвідують порядку 100 тисяч людей. Їй належать 5 початкових шкіл, 2 гімназії та один дитячий садок. - Апостольська: вперше подала заяву на реєстрацію в 1948 році, але отримала відмову. Лише в 1977 році, коли була прийнята конституція апостольської церкви, змогла зареєструватися. Тоді вона мала 6 молитовних домів і 570 членів. Зараз це 5831 віруючий, які відвідують 36 відділень, серед яких 7 ромських. -

Адвентистів сьомого дня: виникла на зламі XIX і XX століття. Перші общини почали формуватися в 1911-1919 роках. У 1952 році була заборонена її діяльність на 4 роки, але ця заборона протрималася аж до падіння комунізму. Зараз до її приходу належать 3000 людей, які відвідують 30 церков.- Братська спільнота баптистів: як спільнота виникла між світовими війнами, але почався баптистський рух ще у XIX столітті. Зараз нараховує порядку 3400 учасників.- Християнське зібрання: почало поширюватися приблизно з 1900 року. Під час Першої світової її діяльність була призупинена. Після приходу комунізму була заборонена. З 1956 року заборону було знято. Не отримує державних дотацій.- Євангельська аугсбурзька: початок руху датований ще в XVI столітті. На початку Другої світової війни німецька частина створила свою власну церкву, яка проіснувала до кінця війни. У період від 1948 по 1989 була заборонена. Після

⁴¹⁷ Vogelsang, Peter; Brian B. M. Larsen (2002). Deportations. The Danish Center for Holocaust and Genocide Studies. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://holocaust-education.dk/>

⁴¹⁸ Релігійний фактор у міжнародних відносинах. Палінчак М. М., Галда П. П., Лешанич М. М. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/12112/1/%D0%A0%D0%B5%D0>

повалення комунізму продовжила функціонувати. Зараз нараховує близько 316-ти тисяч послідовників. -Євангельська методична церква: виникла після об'єднання двох церков: євангельської об'єднаної та методичної церкви. Почала розвиватися перед початком Другої світової війни. За часів комунізму була заборонена. Зараз нараховує 10 тисячі віруючих.-

Свідків Єгови: у 1951 році мали приблизно 2105 послідовників, у 1989 році їх було 11394. Була офіційно зареєстрована 24 березня 1993 року. Зараз вона належить до шести найбільших церковних общин з більше ніж 17 тисяч прихожан. Не отримує державних дотацій.- Новоапостольська: на території Словаччини почала працювати з 1 вересня 2001 року. Має близько 160 послідовників. Вона не отримує державних дотацій.- Церква Ісуса Христа Святих останніх днів: почала поширюватися в Чехословаччині з 1929 року. Але, від 1939 по 1989 рік була заборонена. У 1990 році вона налічувала 345 членів, зараз – менше 1000. Вона не отримує державних дотацій. -

Братська: почалася формувати в 20-х рр. ХХ ст. як єдина чесько-словацька братська церква. Після 1993 почала функціонувати як 2 окремі церкви: Чеська та Словацька.Іудаїзм представлений двома церквами:-

Бахайська спільнота: наймолодша релігійна спільнота в Словаччині, виникла в 20-рр ХХ століття. Після Другої світової війни її діяльність була призупинена і відновлена аж у 1989 році після падіння комунізму. Вона не отримує державних дотацій.- Центральний союз єврейських релігійних громад: нараховує близько 2000 членів. Всі ці релігійні напрямки існують вільно та на недискримінаційній основі в Словаччині сьогодні. Адже в країні церква та держава відокремлені одна від одної, і не втручаються в сфери впливу одна одної. Крім випадку, коли дії церкви носять не конституційний характер чи порушують права та свободи людини і громадянина, тоді держава в особі державних органів може вплинути на перебіг подій. Всі права та свободи щодо релігії та віросповідання закріплені в Конституції Словаччини.

Конституція Словацької Республіки гарантує свободи для релігійних об'єднань та громадян у межах історичних культурних традицій і правового поля.

До них відносять:- Свобода думки, релігії, віри і совісті (включає в себе можливість змінити релігію чи віру або взагалі її не сповідувати);- У кожного є право вільно сповідувати свою віру або релігію індивідуально чи спільно з іншими, приватно чи публічно (шляхом участі у богослужіннях, здійсненні ритуалів, дотриманні релігійних обрядів);- Релігійні громади та церкви управляють своїми справами самостійно (засновують свої органи, монастирі та інші церковні установи, незалежні від державних органів, визначають своїх духовних осіб, забезпечуючи навчання релігії);

-Обмеження здійснення прав, передбачених пунктами 1-3, виключно у разі необхідності в демократичному суспільстві для охорони громадського

порядку, здоров'я і моральності, чи прав і свобод осіб, можуть бути встановлені виключно законом [419].

Положення Основного закону чітко формулюють можливість безперешкодного сповідання всіх релігій за умови, що вони не ставлять під загрозу національні інтереси або особисту свободу інших громадян. Ці права є абсолютними і незаперечними - вони не можуть заборонятися будь-яким законодавчим актом.

Словаччина - досить молоде державне утворення, тому досвід Братислави слід розглядати як один з можливих зразків для України. Довгий час у Словаччині не було власної державності, перебуваючи у числі більш сильних політичних інститутів, тому у неї не було можливості реалізувати свої власні національні та духовні потреби, прийнявши правила, введені центральною владою цих держав.

Отримавши можливість для створення власної державності, центр влади встановив вертикаль відносин між державою та церквою практично з нуля. Вибираючи модель взаємин, уряд вибрав позицію більшості товариств і дав католицизму консолідуючий статус. Що стосується інших релігій, то держава не гарантує жодній з них особливі переваги за принципом «рівності можливостей».

Отже, на сучасному етапі релігія не тільки зберегла свої позиції у словацькому суспільстві, а й посилила свій вплив і присутність на політичній арені. Рівень довіри до церкви у Словаччині досить високий: повністю їй довіряють 22%, великою мірою – 27% жителів. Третина опитаних відвідує церкву щотижня (вищий показник лише в Польщі), 9% – не рідше, ніж раз на місяць. У Словаччині модель відокремлення держави і церкви.

3. Модель державно – церковних відносин в Угорщині.

Принцип державно-церковних відносин в Угорщині – світоглядний нейтралітет держави. У той же час законодавство не ігнорує нормативного врегулювання відносин, що характерні для релігії, Церкви і держави. Адже, історично склалося так, що соціальна роль церков забезпечує адекватну основу для особливого підходу до традиційних релігійних інституцій. Згідно з Конституцією Угорщини, церква є відокремленою від держави. Кожен громадянин країни має вільний вибір віросповідань, а також практикувати й пропагувати свої релігійні переконання.

Конституції Угорщини передбачає: «1. Кожен має право на свободу думки, совісті і релігії. Це право включає свободу обирати або змінювати свою релігію або інші переконання, а також свободу кожного сповідувати свою релігію або інші переконання, утримуватися від них, сповідувати їх або сповідувати їх через релігійні акти, обряди або іншим чином, індивідуально або спільно з іншими...2. Люди, що розділяють ті ж принципи віри, можуть для сповідання своєї релігії створювати релігійні громади, що діють в

⁴¹⁹ Конституція Словаччини. [Електронний ресурс] / Режим доступу:

<http://slovakia.kiev.ua/%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D0%B8%D1%8F-%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BA%D0%B8%D0%B8>

організаційній формі, зазначеній в ... законі.3. Держава і релігійні громади діють окремо...» [⁴²⁰].

Церкви в Угорщині отримують державне фінансування для реалізації соціальних проектів. У цій області в Законі «Про матеріальні умови релігійної та громадянської діяльності церков» (1998) зазначається, що держава підтримує Церкву.

У цілому, держава заснована на кількох принципах релігійної та церковної політики в Угорщині: 1. - визнає, що Церква є своєрідною, незалежною від держави реальністю; 2. - відділення Церкви від держави не означає, що вона відокремлена від суспільства; 3. - релігії виконують зазначені функції, що визначають їх державне фінансування.

У Конституції чітко сказано, що держава і церква діють окремо. Держава співпрацює з церквами, але не втручається в їх діяльність. Однак, конкретним елементом Конституції є співпраця церков і держави з метою досягнення соціальної добробуту. У той же час, концепція «соціальної допомоги» формулюється й юридично і тому може тлумачитись інакше, як з боку влади, так і з боку духовності. У цій ситуації цілком зрозуміло, що у держави більше ресурсів і можливостей диктувати церкві вимоги відповідно до концепції внутрішньої політики.

Важливим є питання взаємодії церкви та освітніх закладів. Церкви мають право надавати релігійну освіту у державних школах та дитячих садках на прохання студентів та їх батьків. Недержавні школи не мають зобов'язання надавати релігійну освіту, але вони можуть це зробити. Державні школи не повинні підтримувати жодну релігію чи ідеологію, але повинні надавати об'єктивну інформацію про релігії та філософські переконання. Школи повинні надавати фундаментальну інформацію про етику. Можливість участі студентів у факультативній релігійній освіті, організованій в навчальних закладах, повинна бути забезпечена.

Церковні юридичні особи можуть організовувати релігійне виховання та навчання на вимогу батьків у дитячих садках та на вимогу батьків та студентів в школах і гуртожитках та університетах. Релігійна освіта та навчання в дитячих садках можуть бути організовані окремо від діяльності дитячих садків, також з урахуванням щоденного розкладу в дитячому садку. Релігійне навчання може бути організоване в школах відповідно до інших обов'язкових навчальних заходів. Це завдання церковного правового характеру для визначення змісту релігійної освіти та навчання.

Тому, дуже складно назвати однорангові відносини між державою і конгрегацією в Угорщині. Центральний уряд визначає можливість регулювання духовної сфери шляхом формулювання конституційних вимог. На початку 90-х років ХХ ст. Угорщина підписала міжнародні угоди, пов'язані з релігійною свободою. Закон «Про свободу совісті та

⁴²⁰ Конституція Угорщини. [Електронний ресурс] / Режим доступу: https://www.constituteproject.org/constitution/Hungary_2013?lang=en

віросповідання» (1990) передбачає деталі, як індивідуальних, так і колективних аспектів свободи віросповідання та інституційно суворого, але доброзичливого поділу та реєстрацію релігійної громади. Деталі регулюються окремо законодавством про реституцію конфіскованої церковної власності (1991 р.), фінансування релігійної громади (1997 р.), закони народної освіти (1993 р.) та вищої освіти (1993, 2005 рр.). З 1990 року не існує жодної державної установи, відповідальної за адміністрацію релігії - уряд підтримує лише зв'язковий секретаріат для спілкування релігійних громад. Угоди, досягнуті зі Святим Престолом (дипломатичні відносини - 1990, військове капеланство - 1994, фінансування - 1997) та деякими іншими релігійними громадами (Реформатська церква, лютеранська церква, союз єврейських громад, баптистська церква, Сербська православна церква) значною мірою сприяли забезпеченню стабільності в державно-церковних відносинах взагалі [⁴²¹].

10 червня 1991 року угорський парламент ухвалив закон «Про церковну власність». Церквам було повернуто 6 тис. об'єктів нерухомості та церковне начиння. У ході цих подій культурно-просвітницькі та державні заклади не мали постраждати. Церкві віддавалися ті будівлі, які були деприватизовані.

Законопроект уряду від 10 червня 1991 р. вважали «значним прогресом». Але єпископи не були задоволені умовами повернення власності. Церквам поверталася лише та власність, яка була необхідною для діяльності церкви.

5 млрд. форинтів вже у 1999 році було виплачено церкві урядом як компенсацію за конфісковане майно, а до 2011 року – 42 млрд. форинтів (179 млн. дол. США) за майно, яке не було повернуто.

Закон про «Про компенсацію» був прийнятий у 1992 році парламентом Угорщини. Він являв собою процес відшкодування та повернення сім'ям осіб, які були засуджені внаслідок комуністичного і фашистського режимів. Компенсаційний період був розширений від 1939 до 1989 р. – прийняв це рішення в 1996 році Конституційний Суд Угорщини. У цей період входили жертви релігійних, політичних та расистських переслідувань протягом Другої світової війни, а також жертви революції 1956 року. 7220 позовів було подано від церкви відповідно до закону «Про компенсацію». Майно було повернуто в 1129 випадках, а в інших 1770 – грошову компенсацію.

Угорський уряд на початку 1999 року спробував переглянути закон «Про свободу совісті». Була різниця між новоствореною та традиційною конфесією. Попередній закон ухвалив рішення що, церква, яка мала 100 членів, звільнялася від податків, реєструвалася та фінансово підтримувалася країною. А вже за новим законом – потрібно 10 000 віруючих для реєстрації конфесії. У цьому ж році влада Угорщини підписала угоду з церквами, аналогічно угоді 1995 року з Ватиканом. Вона являла собою забезпечення

⁴²¹ Religion and the Secular State in Hungary. [Електронний ресурс] / Режим доступу:

<https://www.iclrs.org/content/blurb/files/Hungary.pdf>

всім церквам повної свободи у всіх сферах життя, надбавки всім священикам та визначають дохід церкви [422].

У 2000 році Угорщина святкувала 1000-річчя державності. Визнання короля Іштвана (людину, яка хрестила Угорщину) святим стало символом ролі держави у діалозі між Заходом і Сходом.

Декілька років тому в Угорщині панувала думка щодо створення неорелігій в країні. Але уряд не схвалював цього. Він намагався ухвалити законопроект про заборону реєстрації неорелігій. Для прийняття закону було потрібно 2/3 голосів. Але ця ініціатива більшість не отримала.

Варто відмітити, що 12 липня 2011 р. угорський парламент прийняв новий Закон «Про право на свободу совісті та віросповідання, церкви, релігії та релігійні організації», який суттєво обмежує свободу віросповідання в Угорщині. Закон набрав чинності з 1 січня 2012 р. Закон змінює процес реєстрації релігійних організацій: якщо до того вона здійснювалася судами, то тепер потребує схвалення парламентом. Новий закон скасовує реєстрацію всіх раніше зареєстрованих релігійних груп і вимагає, щоб вони повторно подавали заявку на отримання статусу «церкви». Правовий статус «церкви» надає визначеним групам певні привілеї, що виражаються зокрема в доступі до кількох форм державного фінансування і звільненні від ревізії своїх фінансових операцій, пов'язаних із релігійною діяльністю.

Після набрання чинності закон про релігію визнав «церквами» 14 релігійних конфесій і деномінацій: - Угорську католицьку церкву, - Реформатську церкву, - Лютеранську церкву, - Федерацію угорських єврейських громад, - Єдину угорську єврейську громаду, - Автономну православну ізраїльську конгрегацію Угорщини, - Будинську єпархію Сербської православної церкви, - Константинопольський патріархат, - Болгарську православну церкву Угорщини, - Румунську православну єпархію Угорщини, - Угорську єпархію Російської православної церкви, - Угорську єпархію унітарної церкви, - Союз баптистів Угорщини, - віру Конгрегації.

Відповідно до закону, всі інші релігійні групи можуть подати заявку на визнання до парламентського комітету з прав людини і релігійних справ, якщо вони відповідають критеріям, визначеним у ньому. Серед цих критеріїв: – не менш ніж 100 років міжнародної діяльності або не менш, ніж 20 років діяльності у країні; - принаймні 1 тис. підписів; - релігійна діяльність як основна мета; - офіційне затвердження віри та обрядів; - наявність підзаконних актів, справи про заснування і внутрішніх правил; - наявність виборних або призначених представницьких та адміністративних органів.

До того ж, діяльність релігійної громади не може суперечити нормам Конституції, представляти загрозу національній безпеці, порушувати основні права людини, такі як: право на фізичне і психічне здоров'я, захист життя та людської гідності. Згідно з положенням закону, названий парламентський

⁴²² Державно – церковні відносини в Угорській республіці. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/897>

комітет повинен запитати думку Президента Угорської академії наук стосовно того, чи відповідає певна заявка означеним критеріям. Потім комітет представляє законодавчу пропозицію щодо визнання релігійних груп, перерахованих у пропозиції, на розгляд парламенту. Для офіційного визнання церкви необхідні дві третини голосів депутатів парламенту. Парламент не зобов'язаний вказувати причину відмови релігійній групі у визнанні.

Але цей закон потерпав від нищівної критики і, у відповідь на внутрішню та міжнародну критику, 27 лютого 2012 р. парламент проголосував за надання статусу церкви додатково 18-м із 84-х заявників. На сьогоднішній день державно-церковні відносини Угорщини часто порівнюють з італійсько-іспанським зразком та зі «світською» Французькою державою. Угорську сформовану модель можна класифікувати як ліберальне відокремлення, яке поважає релігійну свободу та свободу церков. Дана країна забезпечує демократичні умови для церкви. Зараз угорська церква намагається знайти свою соціальну роль у суспільстві.

Що ж до релігійної диференціації, то в Угорщині також поширені різні течії християнства та інших релігій.

Першою найпоширенішою релігією на території Угорщини є католицизм. Католицьку церкву очолює Папа Римський, який, згідно з положенням, має вищу, повну, пряму і вселенську силу над усіма парафіяльними церквами та їхніми групами. Католицька церква Угорщини включає в себе 4 архієпархії-митрополії і 9 єпархій (одна з них візантійського обряду). Примас цієї країни очолює архідієцезію – митрополію Естергом-Будапешт. 16 угорських храмів мають почесний статус «малої базиліки». Духовним центром країни вважається Естергом. Найбільш відомі храми країни: - Базиліка Святого Адальберта в Естергомі, - Базиліка Святого Іштвана, - Церква Святого Мат'яша в Будапешті, - Базиліка в Егері, - Собор Святого Михайла в Веспремі, - Абатство Паннонхальма. Католицька церква має трагічні сторінки історії в Угорщині, як і на територіях інших країн постсоціалістичного табору. Адже, в Угорщині, як і в інших країнах Центрально-Східної Європи, наприкінці 40-х рр. ХХ ст. запанував державний устрій тоталітарного типу, влаштований на радянський зразок. Цей устрій одразу ж був приречений на перманентні соціально-політичні кризи. Захопивши владу, угорські комуністи під проводом М. Ракоці в березні 1948 р. скасували демократичні інституції – права людини і верховенство закону. В Угорщині все більш суворе обмеження релігійної активності в 1945-1948 рр. змінилося на жорстокий терор проти католицької церкви. У 1948 р. заарештували та засудили за звинуваченням у «антидержавній діяльності» главу церкви - кардинала Йозефа Міндсенті [⁴²³]. У країні проводилися арешти та репресії щодо найменших проявів невідповідності комуністичній владі.

⁴²³ Релігійний фактор у міжнародних відносинах. Палінчак М. М., Галда П. П., Лешанич М. М. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/12112/1/%D0%A0%D0%B5%D0>

Друге місце посідає протестантизм. Протестантизм по історичним причинам в основному поширений в східній частині країни (особливо в районі Дебрецена). Більше 90% угорських протестантів – кальвіністи, є також лютерани і баптисти .

Протестантська церква Угорщини налічує більше 1200 парафій, об'єднаних в 27 єпархій, Єпархії об'єднані в 4 церковних округу: - Тісантулі (лівий берег Тиси), що включає парафії в медьях Бекеш, Чонград, Хайду-Біхар, Саболч-Сатмар-Берег, Яс-Надькун-Сольнок. - Тісаніннені (правий берег Тиси).- Дунамельлекі (берега Дунаю).- Дунантуле (Задунайський округ).

Православ'я сповідують в основному представники національних меншин, головним чином серби, а також румуни, українці, росіяни та ін. Територія Угорщини знаходиться під юрисдикцією Сербської православної церкви, яка має Будімську єпархію з центром в місті Сентендре. Також в Угорщині існують парафії Константинопольського патріархату, об'єднані в Угорський екзархат, Російської православної церкви, об'єднані до Будапештської та Угорської єпархії, а також Угорська єпархія Румунської православної церкви [424].

В Угорщині, окрім християнства, також поширені іудаїзм та іслам. Сьогодні у невеликій кількості на території країни живуть представники всіх основних релігійних напрямків. Статистика громадян Угорщини за релігійною спрямованістю в період 2001 та 2011 р.р. представлена в таблиці 2.

Таблиця 2

**Статистика релігійної спрямованості громадян Угорщини,
2001 та 2011 рр.**

Релігія	2001 ^[425]		2011 ^[426]	
	Кількість	%	Кількість	%
Християни	7,500,982	73.5	5,253,998	52.9
Римо-католики	5,289,521	51.9	3,691,348	37.1
Греко-католики	268,935	2.6	179,176	1.8
Кальвіністи	1,622,796	15.9	1,153,442	11.6
Лютерани	304,705	3.0	214,965	2.2
Православні	14,520	0.1	13,710	0.1
Іудеї	12,871	0.1	10,965	0.1
Інші релігії	96,760	0.9	167,231	1.7

⁴²⁴ Magyar katolikus egyház [Електронний ресурс] / Режим доступу:

https://hu.wikipedia.org/wiki/Magyar_katolikus_egyh%C3%A1z

⁴²⁵ 2011 Hungary Census Report. [Електронний ресурс] / Режим доступу:

http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_orsz_2011.pdf

⁴²⁶ Population by religion and sex, 1930–1949, 2001". Hungarian Central Statistical Office. [Електронний ресурс] /

Режим доступу: <http://www.webcitation.org/5n51MSF7t>

Не відносять себе до жодної релігії	1,483,369	14.5	1,659,023	16.7
Атеїст	n/a	n/a	147,386	1.5
Релігія не зазначена	1,104,333	10.8	2,699,025	27.2
Загальна кількість населення	10,198,315	100.0	9,937,628	100.0

З таблиці 2 можна зробити висновок, що кількість прихильників християнства скоротилася в Угорщині з 2001 до 2011 р., а кількість інших вірувань – навпаки збільшилась. Статистика 2017 року проаналізована в таблиці 3.

Таблиця 3

Релігійна приналежність громадян Угорщини, 2017 р.

№	Релігія	Відсоток, %
1	Православ'я	<1%
2	Католицизм	56%
3	Інші напрями християнства	20%
4	Мусульмани	<1%
5	Інші релігії	1
6	Не відносять себе до конкретного релігійного напрямку	21%

Джерело: розроблено автором на основі [427]

З таблиці 3 можна проаналізувати, що Угорщина є однією з європейських країн, де католицизм займає більшість у суспільстві – 56%, такі ж високі показники католиків у країні в Польщі – 87%, Хорватії – 84%, Литві – 75% [428].

Аналіз статистичних даних населення, яке відносить себе до атеїстів, агностиків чи відповіли на питання про свою релігійну приналежність «нічого особливого», представлений на рис. 1.

⁴²⁷ Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europe: 1. Religious affiliation; Pew Research Center. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.pewforum.org/2017/05/10/religious-affiliation/>

⁴²⁸ Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europe: 1. Religious affiliation; Pew Research Center. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.pewforum.org/2017/05/10/religious-affiliation/>

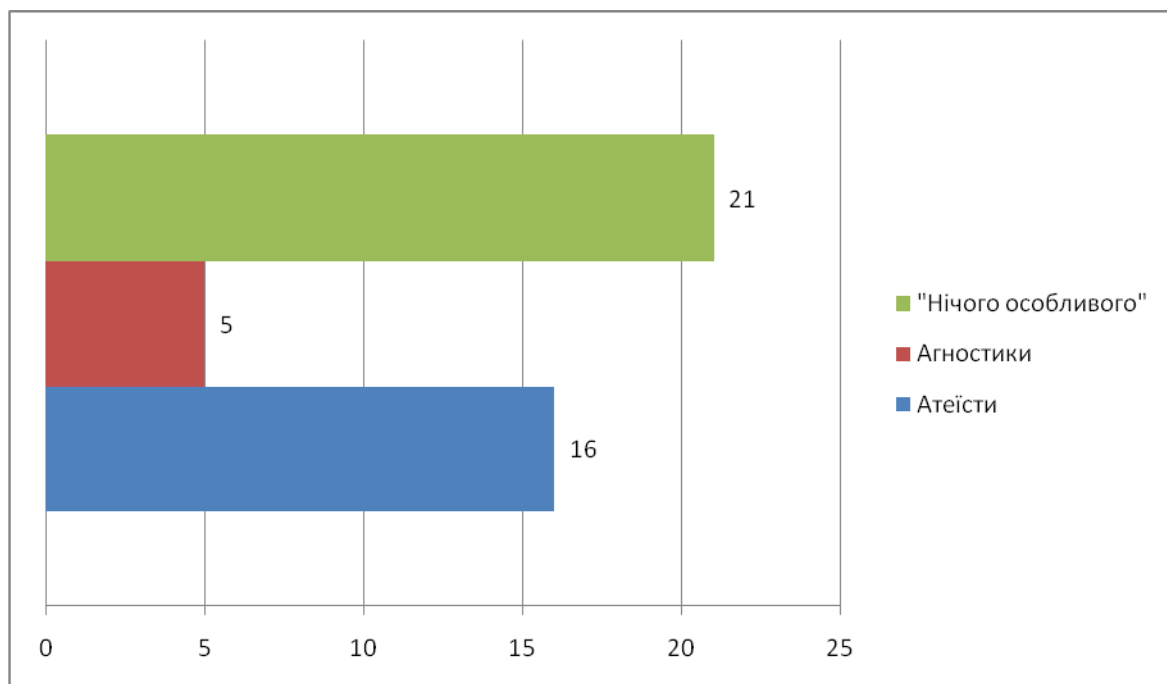

Рис. 1. Статистичні дані кількості атеїстів, агностиків та громадян, які не відносять себе до жодної релігії

Джерело: розроблено автором на основі [429]

З рис.1. можна проаналізувати, що 16% - заявляють, що вони атеїсти, 5% - агностики, 21% - громадяни, які не відносять себе до жодної категорії.

Сьогодні кількість угорських євреїв, що живуть на території країни, складає 80-200 тис людей. Більшість з них живуть у Будапешті. Євреї в Угорщині є релігійно-культурною спільнотою [430].

В Угорщині, за останніми оцінками, проживає від 30-ти до 50-ти тис. мусульман. Більшість з них – суніти, але є і шиїти. У країні існує «Церква угорців мусульман» та молитовні будинки [431].

Отже, в Угорщині модель відокремлення держави та церкви. Церква не втручається в справи держави, а держава не втручається в справи церкви, якщо дії останньої не порушують законодавство країни чи мають негативний вплив на громадян.

5. Модель державно-церковних відносин в Польщі.

Як засвідчують історичні джерела, християнізація поляків римськими ченцями розпочалася в 60-х роках X ст. Хрещення польського князя Мешка I та його оточення, за посередництва чеських священників, відбулося у Гнезно на Великдень 966 р. Ще два роки потому духовна особа на ім'я Йордан заснувала в Познані перше на польських землях єпископство, яке

⁴²⁹ Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europe: 1. Religious affiliation; Pew Research Center. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.pewforum.org/2017/05/10/religious-affiliation/>

⁴³⁰ Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége [Електронний ресурс] / Режим досту : https://hu.wikipedia.org/wiki/Magyarorsz%C3%A1gi_Zsid%C3%B3_Hitk%C3%B6zs%C3%A9gek_Sz%C3%B6vets%C3%A9ge

⁴³¹ Magyar Iszlám Közösség [Електронний] ресурс] / Режим доступу : https://hu.wikipedia.org/wiki/Magyar_Iszl%C3%A1m_K%C3%B6zs%C3%B6ss%C3%A9g

підпорядковувалося безпосередньо папі Римському [⁴³², с. 82]. Запровадження християнства сприяло зміцненню Польського князівства. Важливе значення мало встановлення культурних і політичних зв'язків із Візантією та Римом, з країнами Західної Європи. Оскільки поляки прийняли християнство у формі католицизму, на території майбутньої Польщі поширювалася латинська писемність, а папство справляло великий політичний вплив на ці території.

Відтоді римо-католицька церква посіла домінуюче становище на теренах сучасної Польщі. Вартий уваги той факт, що на відміну від Німеччини, ідеї Реформації на польських землях не отримали значного поширення. Натомість, контрреформаційний наступ єзуїтів у другій половині XVI ст. мав великий успіх [⁴³³, с. 110].

Новітній європейський конституціоналізм від самого свого зародження не був байдужим до тих релігійних відносин, які існували в суспільстві. Польська Конституція від 3 травня 1791 р. вже у статті 1 передбачала, що «державною пануючою релігією є і буде свята Римо-Католицька, з усіма її правами» [⁴³⁴, с. 24-25]. Таке категоричне формулювання віддзеркалювало існуючий природний стан речей, оскільки аж до Французької революції сфери впливу держави і церкви завжди залишалися більшою або меншою мірою уніфікованими. Тим більше, співіснування цих двох суб'єктів всюди визнавалося як суттєве знаряддя політики, хоча сама думка про використання біблійної настанови «Кесарю – кесарево, а Богу віддайте те, що належить Богові» залишалася в силі.

Революційні зміни наприкінці XVIII ст. принесли з собою нове визначення релігійних відносин. Свобода совісті та віросповідання, урочисто проголошена у статті 10 Декларації прав людини і громадянина, являла собою важливу складову в новому трактуванні людини та її особистих прав. Формулювання цих засад Декларації було відповідно повторено в першій Конституції Польської Республіки в 1791 р. Чергова Конституція передбачала, між іншим, свободу відправлення релігійних обрядів, однак Національний Конвент, посиляючись на Декларацію прав людини і громадянина та Конституцію 1791 р., ухвалив у 1795 р. Декрет про відокремлення церкви від держави [⁴³⁵, с. 55;].

Узаконене Декретом відокремлення церкви від держави започаткувало формування іншої моделі відносин між державою та релігійними організаціями, моделі, яка вже не спиралася на попередній зразок релігійної держави.

⁴³² Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.): Курс лекцій / В. І. Яровий, М. П. Рудаков, В. П. Шумило та інші. – К. : Либідь, 2001. – 218 с.

⁴³³ Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.): Курс лекцій / В. І. Яровий, М. П. Рудаков, В. П. Шумило та інші. – К. : Либідь, 2001. – 218 с.

⁴³⁴ Osuchowski J. Stosunki wyznaniowe w Polsce na tle transformacji ustrojowej / J. Osuchowski. – Warszawa, 1996. – 123 s.

⁴³⁵ Krukowski J. Kościół i państwo. Podstawy relacji prawnych / J. Krukowski. – Lublin, 1993. – 178 s.

Церква і Польська держава мають схильність до підтримання толерантних зв'язків, але так було не завжди.

У період другої Польської Республіки (1918-1939) відбувалися виступи проти церкви окремих груп населення. Але в міжвоєнну добу держава і церква на загал співіснували гармонійно.

В означений період релігійне життя країни було продиктоване конкордатом, який Польща уклала з Ватиканом у 1925 р. Польсько-ватиканський конкордат надавав виключні привілеї католицькій церкві щодо інших конфесій і навіть самої держави. Більшість питань, що стосувалися державно-церковних відносин, вирішувалися на основі не державного, а канонічного права. Визнання польським довоєнним урядом канонічного права забезпечувало для католицької церкви певні привілеї.

20-30-і роки в Польщі характеризувалися конфронтаціями всередині держави, суперечками між урядом і Ватиканом, урядом та окремими верствами населення з приводу ставлення Святого Престолу до можливого незалежності Польщі в церковно-релігійному аспекті, адже Ватикан (правляча верхівка) не хотів втрачати свій вплив на суспільне життя польської громадськості. Але за правління Ю. Пілсудського, негативно ставився до цих прагнень Ватикану. Зрозумівши це, папа Римський змінив свою політику і підтримав Ю. Пілсудського, що трохи послабило протистояння чиновників і релігійної верхівки [⁴³⁶, s. 200-201].

У 1948 р. було взято курс на будівництво «основ соціалізму» за радянським зразком. ПНР увійшла до Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ, 1949 р.) та Організації Варшавського договору (ОВД, 1955 р.). Почалися масові репресії противників режиму, та антицерковної політики комуністичного режиму [⁴³⁷].

Але глибокий вплив церкви на суспільно-політичне життя поляків не можна було ігнорувати при прийнятті нових законів. У соціалістичній Польщі у володінні церкви навіть були залишені земельні наділи, приходи й монастирі мали право мати до 50 га землі, державна влада здійснювала фінансове субсидування релігійних об'єднань та виплачувала заробітну плату.

Система відокремлення церкви від держави не могла бути здійснена одним актом. Процес було розпочато ще Маніфестом польського комітету національного визволення від 22 червня 1944 р., а конкретні основи віросповідної політики ПНР знайшли своє відображення в Конституції 1952 р., яка скасувала конкордат і в якій зазначалося, що взаємини між державою та церквою визначаються виключно державними законами. Стаття 69 Конституції гарантувала громадянам, незалежно від їхнього ставлення до релігії, рівні права в усіх сферах.

⁴³⁶ Tretera J. R. Church and State in the Czech Republic / J. R. Tretera // European Journal for Church and State Research. – Peeters, Leuven. – 2001. – Vol. 8. – P. 287-294.

⁴³⁷ Релігійний фактор у міжнародних відносинах. Палінчак М. М., Галда П. П., Лешанич М. М. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/12112/1/%D0%A0%D0%B5%D0>

Недоліком Конституції ПНР 1976 р. було невизнання за церквою права юридичної особи.

У питаннях взаємовідносин із релігією та церквою, Польща декларувала принцип світського характеру держави та нейтралітету по відношенню до світогляду своїх громадян. Соціалістичні країни на загал (за винятком Албанії) визнавали свободу совісті та віросповідання аж до права поширення релігійних чи атеїстичних поглядів. Вказані ідеї були відображені в Конституціях країн Варшавського пакту. На практиці особливістю державно-церковних відносин у соціалістичних країнах було підпорядкування релігійної політики офіційній ідеології. Наслідком цього стало протиріччя між конституційною теорією та дійсним життям. Держава, використовуючи різні засоби примусу, обмежувала свободу совісті та віросповідання [⁴³⁸, s. 157-169].

Варто відмітити про Антикомуністичний рух в Польщі, і пов'язану з ним «релігійну відлигу», які набули нового виміру наприкінці 1978 р., обрання кардинала Войтили папою під іменем Івана Павла II. Наступного року режим дозволив його візит до Польщі. Пов'язані з візитом урочистості, в яких брали участь величезні натовпи, надали союзові інтелігенції, робітників та церкви нового, загальнонаціонального, патріотичного та етичного виміру. Народ також усвідомив свою силу проти партії та державного апарату, які не могли заподіяти нічого, крім дрібних утисків. «Під час папського візиту, – твердить американський історик польського походження П. Вандич, – Польща була іншою, вільною країною» [⁴³⁹, с. 322 – 323].

Наслідком цієї події було створення нових умов для врегулювання державно-церковних відносин. А саме:

На початку 80-х років влада стала ліквідовувати перешкоди у сфері релігійної свободи. - Відродження релігійного життя. - Зростання чисельності релігійних громад. - Будівництво нових культових будівель. - Лібералізація законодавства про свободу совісті та діяльність релігійних організацій.

Релігійний портрет поляків кінця 80-х років ХХ ст. був досить оптимістичним. Атеїзм і релігійний індиферентизм були рідкістю [⁴⁴⁰].

У 1980-1981 роки польський уряд, під тиском опозиції, змушений був виступити з ініціативою про офіційні переговори з керівництвом римо-католицької церкви з метою визначення статусу останньої в державі. Переговори тривали протягом декількох років, їх результатом стало прийняття 17 травня 1989 р. трьох законів: - «Про відносини держави та римо-католицької церкви»; - «Про гарантії свободи совісті та віросповідання»; - «Про соціальне забезпечення духовенства».

⁴³⁸ Religiöser Wandel in den postkommunistischen Ländern Ostund Mitteleuropas. – Würzburg, 1998. – 176 s.

⁴³⁹ Tretera J. R. Church and State in the Czech Republic / J. R. Tretera // European Journal for Church and State Research. – Peeters, Leuven. – 2001. – Vol. 8. – P. 287-294.

⁴⁴⁰ Релігійний фактор у міжнародних відносинах. Палінчак М. М., Галда П. П., Лешанич М. М. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/12112/1/%D0%A0%D0%B5%D0>

Варто відмітити, що відповідно до статті 26 закону «Про відносини держави та римо-католицької церкви» у Війську Польському було відновлено інститут капеланства. Заслуговує на увагу той факт, що Польща стала першою країною Східної Європи, яка закріпила на конституційному рівні право громадян на заміну військової служби. По відношенню до капеланства діяли ті ж положення про військову службу, що і для професійних військових. Вже в 1990 р. у Війську Польському служили 25225 військових священиків [⁴⁴¹, с. 123].

У червні 1988 р. Сейм Польщі ввів нову форму виконання військового обов'язку – заміну альтернативну службу. У січні 1991 р. декретом папи Іоанна Павла II було відновлено польську військову ієрархію. Конгрегація єпископів затвердила статут польської військової єпархії [⁴⁴², с. 288]. Капелани є окремим корпусом військовослужбовців, яким керує Головний польовий єпископ [⁴⁴³, с. 168].

Правові засади державно-конфесійних взаємин у нових посткомуністичних умовах, обсяг прав вірників було визначено Законом Польської Республіки від 17 травня 1989 р. «Про гарантії свободи совісті та віросповідання». Відповідно до ст. 1, Республіка Польща забезпечує кожному громадянину:- свободу совісті та віросповідання, котра полягає у свободі вибору релігії та релігійних переконань, - їхніх висловлювань – індивідуальних і колективних, приватних і публічних.

Законом передбачаються і гарантії свободи совісті та віросповідання у стосунках між державою і церквою. Серед них можна назвати:- відокремлення церкви та інших релігійних інституцій від держави, - свободу виконання церквою релігійних функцій, - рівноправність церков та інших релігійних організацій, незалежно від їх статусу.

Польща першою з колишніх соціалістичних країн здійснила ліберально-політичну трансформацію, прийнявши нові демократичні норми в галузі віросповідання. Інші країни Варшавського пакту отримали чудовий приклад для формування в себе нової моделі державно-церковних відносин. Як наслідок цих трансформацій соціологи фіксують стрімке зростання релігійної мережі в цій центральноевропейській країні. Якщо у 1989 р. в Польщі діяли 30 різних конфесій, то наприкінці 90-х років їх чисельність сягнула 80.

Державно–церковні відносин Польської Республіки, як і інших країн постсоціалістичного табору, зазнали важкого випробування. Але, в той же

⁴⁴¹ Юскаев Н. Х. Из опыта взаимодействия армии и церкви в некоторых восточноевропейских странах / Н. Х. Юскаев // Религия, церковь в России и за рубежом: Информационно-аналитический бюллетень. – 1998. – № 3-4. – С. 120-129.

⁴⁴² Мировой опыт государственно-церковных отношений : Учебное пособие / Под общ. ред. Н. А. Трофимчука. – М. : Изд-во РАГС, 1998. – 306 с.

⁴⁴³ Овсиенко Ф. Г. Взаимоотношения государства и церкви в странах Восточной Европы / Ф. Г. Овсиенко // Мировой опыт государственно-церковных отношений : Учебное пособие / Под общ. ред. Н. А. Трофимчука. – М. : Изд-во РАГС, 1998. – 306 с.

час, процес радикальних змін державно-церковних відносин в європейських посткомуністичних країнах проходив по-різному. Це зумовлено тим, що кожна країна має свої історичні та духовні традиції, свою етно-конфесійну структуру суспільства.

Польща є типовою католицькою державою. У цій країні католицька церква традиційно відіграє активну роль, як в соціальній, так і у політичній сфері суспільства. Церква має глибокі історичні зв'язки з польським націоналізмом, а традиція національної церкви склалася задовго до традиції національної держави. Цим пояснюються досить міцні позиції, які вдалося зберегти церкві в період панування соціалістичного ладу, і навіть успішно протистояти йому. У цілому, католицька церква в Польщі позиціонується як «хранителька етичної сили, духовної субстанції та єдності народу» [444].

Незважаючи на те, що Польща є католицькою країною, згідно Конституції всі релігії є рівні перед законом. У країні діє модель відокремлення держави і церкви. Відносини між Польщею та католицькою церквою визначаються міжнародним договором, укладеним з Апостольським Престолом, і законами. Інші загальні умови державно-церковних відносин зазначені в Конституції Польщі: 1. Церкви та інші релігійні організації рівноправні. 2. Публічні влади у Польській Республіці є безсторонніми у питаннях релігійних, світоглядних і філософських переконань, забезпечують свободу їх вираження у публічному житті. 3. Стосунки між державою і церквами, іншими релігійними організаціями будуються на принципах поваги до їх автономії, а також взаємної незалежності кожної з них у своїй сфері, взаємодії на благо людини і на спільне благо. 4. Стосунки між Польською Республікою і Католицькою церквою визначаються міжнародним договором, укладеним з Апостольським Престолом, і законами. 5. Стосунки між Польською Республікою та іншими церквами, а також релігійними організаціями, визначаються законами, прийнятими на підставі і угод, укладених Радою Міністрів з їх уповноваженими представниками» [445, с. 19 - 20].

Також, згідно Конституції в країні проголошена свобода совісті та віросповідання, «свобода релігії охоплює свободу сповідувати або приймати релігію за власним вибором чи не приймати». Згідно зі статтею 53 Конституції: 1. Кожному гарантується свобода совісті і релігії. 2. Свобода релігії охоплює свободу сповідувати або приймати релігію за власним вибором, а також індивідуально чи разом з іншими, публічно або приватним способом виявляти своє ставлення до релігії шляхом відправлення культу, молитов, участі в обрядах і навчання. Свобода релігії охоплює також володіння храмами та іншими культовими місцями, залежно від потреб

⁴⁴⁴ Релігійний фактор у міжнародних відносинах. Палінчак М. М., Галда П. П., Лешанич М. М. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/12112/1/%D0%A0%D0%B5%D0>

⁴⁴⁵ Конституція Польської Республіки (з передмовою Володимира Шаповала) / В.М. Шаповал – К.: Москаленко О.М., 2018. – 82 с.

віруючих, а також право осіб користуватися релігійною допомогою там, де вони знаходяться. 3. Батьки мають право забезпечувати дітям моральне та релігійне виховання і навчання згідно зі своїми переконаннями. Приписи (положення) частини 1 статті 48 застосовуються відповідно. 4. Релігія церкви чи іншого законного віросповідного союзу може бути предметом вивчення у школі без порушення свободи совісті і релігії інших осіб. 5. Свобода релігії може бути обмежена лише відповідно до закону і тільки якщо це необхідно для охорони безпеки держави, публічного порядку, здоров'я, моралі або свобод і прав інших осіб. 6. Ніхто не може бути примушений до участі або неучасті в релігійних обрядах. 7. Ніхто не може бути зобов'язаний органами публічної влади визначати свій світогляд, релігійні переконання чи віросповідання» [⁴⁴⁶, с. 24 -25].

Окрім Конституції та Закону «Про гарантії свободи совісті та віросповідання», відносини з католицькою церквою регулює також укладений із Ватиканом 28 червня 1993 р. конкордат (ратифікований Сеймом лише 8 січня 1998 р.). Від початку понтифікату Іоанна Павла II до 1 жовтня 2000 р. Святим Престолом було укладено 75 двосторонніх дипломатичних договорів (із них 60 – з європейськими партнерами), переважно із суверенними державами, однак іноді й з адміністративними одиницями федеративних держав. Проте повноцінний, «справжній», у власному значенні слова, конкордат у другій половині ХХ ст. було укладено тільки з Польщею [⁴⁴⁷]. У 1999 р. папа Іван Павло II в черговий раз відвідав свою батьківщину – Польщу. Він високо оцінив ратифікований парламентом Польщі конкордат із Ватиканом.

Конкордат, який було укладено, проголошує, що держава і католицька церква в Польщі – незалежні та автономні. Церкві гарантується «вільне та публічне виконання своєї місії», ведення своїх справ на основі норм канонічного права. Також підтверджує принципи Конституції, на яких базуються державно-церковні відносини, і водночас вводить низку нових положень. Ці положення набули законної сили після того, як парламент Польщі вніс певні зміни у шлюбно-сімейне законодавство та законодавство про освіту [⁴⁴⁸].

Тобто, консолідації польської демократії сприяло ухвалення нової Конституції, згідно з якою церкви та інші віросповідні союзи рівноправні. Публічна влада в державі зберігає неупередженість у питаннях релігійних, світоглядних та філософських переконань, забезпечуючи свободу їх висловлення в публічному житті. Відносини між державою та церквами, а також іншими віросповідними союзами будуються на засадах пошанування

⁴⁴⁶ Конституція Польської Республіки (з передмовою Володимира Шаповала) / В.М. Шаповал – К.: Москаленко О.М., 2018. – 82 с.

⁴⁴⁷ Релігійний фактор у міжнародних відносинах. Палінчак М. М., Галда П. П., Лешанич М. М. [Електронний ресурс] / Режим доступу:

<https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/12112/1/%D0%A0%D0%B5%D0>

⁴⁴⁸ Релігійний фактор у міжнародних відносинах. Палінчак М. М., Галда П. П., Лешанич М. М. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/12112/1/%D0%A0%D0%B5%D0>

їхньої автономії, а також взаємної незалежності кожного у своїй сфері, як і взаємодії на благо людини й загальне благо [⁴⁴⁹].

Католицька церква є найбільшою в Польщі, але також поширеними є і інші конфесії – протестанти, православні, греко-католики та інші. Дані за 2017 рік надані Центральним статистичним управлінням Польщі Główny Urząd Statystyczny представлені в таблиці 4.

Таблиця 4

Релігійні напрямки в Польщі

Релігія	Члени
Католицька церква у Польщі включає: Римо-католицька церква	32,910,865
Вірменська католицька церква	670
Польська православна церква	504,400
Свідки Єгови у Польщі	118,774
Євангелічна церква аугсбурзького віросповідання	61,270
П'ятидесятницька церква Польщі (представляє Асамблеї Бога)	23,984
Стара католицька Маріавітська церква у Польщі	22,849
Польсько-католицька церква (Old Catholic)	18,058
Церква адвентистів сьомого дня у Польщі	9,660
Братство християнських церков у Польщі	5,869
Нова Апостольська Церква у Польщі	5,633
Християнська баптистська церква в Польщі • Союз баптистів Польщі	5,243
Церква Бога в Христі	4,933
Євангельська методистська церква у Польщі	4,465
Євангельська реформатська церква у Польщі	3,435
Католицька церква Маріавіт у Польщі (Католицько-маріавітська церква)	1,838
Церква Ісуса Христа Останніх Днів у Польщі	1,695
Ісламський релігійний союз у Польщі	773
Союз єврейських общин у Польщі (дані за 2011) [⁴⁵⁰]	430

⁴⁴⁹ Релігійний фактор у міжнародних відносинах. Палінчак М. М., Галда П. П., Лешанич М. М. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/12112/1/%D0%A0%D0%B5%D0>

Джерело: [⁴⁵¹]

Найбільшою в Польщі є Римо-католицька церква. Її адміністративний поділ налічує 14 митрополій, 14 архидієцезій і 27 дієцезій. Польська православна церква — автокефальна помісна православна церква в Польщі, що займає 13-те місце в диптиху автокефальних помісних церков; на вимогу сталінського режиму була перезаснована у 1948 р. Предстоятель Польської православної церкви носить титул Митрополит Варшавський і всієї Польщі. У 1998 р. за рішенням Священного Синоду був інтронізований Митрополит Сава. На сьогодні православне населення в Польщі налічує 1,5 % [⁴⁵²]. Церква має 6 єпархій на території Польщі (Варшавсько-Більську митрополію з кафедрою у Варшаві; вікарні єпископи – Гайновський та Більський; Білостоцько-Гданську єпископію з кафедрою в Білостоку, Лодзинсько-Познаньську архієпископію з кафедрою в Лодзі, Перемишльсько-Новосондетську з кафедрою в Санокі, Вроцлавсько-Щецинську з кафедрою у Вроцлаві, Люблінсько-Холмську з кафедрою в Любліні), Православний ординаріат Війська Польського (кафедра у Варшаві), 1 єпархію в Італії (Аквілейську), 5 єпархій на території Бразилії й Португалії [⁴⁵³].

Протестантизм в Польщі є третьою за величиною вірою в Польщі після Римсько-католицької церкви і Польської православної церкви. У країні поширені наступні напрямки протестантизму:- П'ятидесятницька церква Польщі (представляє Асамблеї Бога);- Церква адвентистів сьомого дня у Польщі;- Християнська баптистська церква в Польщі (Союз баптистів Польщі); - Церква Бога в Христі;- Євангельська методистська церква у Польщі;- Євангельська реформатська церква у Польщі;та інші.

Незважаючи на ту вагому роль католицької церкви, яка присутня в країні, дослідники з тривогою констатують згасання релігійного піднесення 80-х рр. ХХ ст., поширення атеїстичних та матеріалістично-споживацьких настроїв у суспільстві. Лише 53% респондентів у 2010 р. заявили: «Я віруючий і керуюсь вченням церкви». Хоча переважна більшість поляків за традицією вважають себе католиками (95-96%), лише 13% визначають свою віру як дуже глибоку і щиру. Для більшості мешканців країни Пасха стала більшою мірою сімейним, аніж релігійним святом. Дивовижно, що для 13% громадян релігійні свята – лише гарний привід розважатися у вільний від

⁴⁵⁰ Ciecieląg, Paweł, ed. (2016). Wyznania religijne w Polsce 2012-2014 (PDF). Warszawa: Główny Urząd Statystyczny. p. 150. ISBN 9788370276126.

⁴⁵¹ "Niektóre wyznania religijne w Polsce w 2017 r. (Selected religious denominations in Poland in 2017)". Mały Rocznik Statystyczny Polski 2018 (Concise Statistical Yearbook of Poland 2018) (PDF) (in Polish and English). Warszawa: Główny Urząd Statystyczny. 2018. pp. 114–115. ISSN 1640-3630. [Електронний ресурс] / Режим доступу: maly_rocznik_statystyczny_polski_2018.pdf

⁴⁵² Білокінь С. І. Польська православна церква. [Електронний ресурс] . – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Polska_pravoslavna

⁴⁵³ Білокінь С. І. Польська православна церква. [Електронний ресурс] . – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Polska_pravoslavna

роботи час. Все менше й менше людей регулярно моляться (навіть безробітні не знаходять для цього часу). Рідше поляки ходять до костелу [⁴⁵⁴].

Разом з тим важливо зазначити, що міжконфесійні відносини в сучасній Польщі не є безхмарними. Не послаблюється неприязнь між різними частинами єдиного тіла християнської віри: католицизмом, греко-католицизмом і православ'ям. Продовжується з'ясування причин розколу у християнстві, який стався ще в 1054 р.

Отже, державно-церковні відносини в Польщі регулюються Конституцією країни та іншими законами. Модель державно-церковних відносин – відокремлення держави і церкви. Церква не втручається в справи держави, а держава – в справи церкви, якщо остання не порушує закон. Найпоширенішою релігією є католицизм, православ'я та протестантизм. Католицька церква є найбільшою в країні: близько 86,9 % населення є католиками.

Список використаних джерел

1. Бердяев Н. А. О рабстве и свободе человека. Опыт персоналистической философии / Н. А. Бердяев // Царство Духа и царство кесаря. – М.: Республика, 1995. – 452 с.
2. Білокінь С. І. Польська православна церква. [Електронний ресурс] . – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Polska_pravoslavna
3. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення / П. Вандич. – К.: Критика, 2004. – 463 с.
4. Віллем Ж.-П. Європа та релігії. Ставки ХХІ століття / Ж.-П. Віллем. – Пер. з фр. – К.: Дух і літера, 2006. – 331 с.
5. Державно-церковні відносини в Угорській республіці. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/897>
6. Єленський В. Є. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні / В. Є. Єленський. – К.: НПУ ім. М. Драгоманова, 2002. – 420 с.
7. Занусси К. Что будет с Европой? / К. Занусси // Вопросы философии. – 1990. – № 4. – С. 164-165.
8. Історія держави і права зарубіжних країн (Середні віки та ранній новий час): Навч. посібн. / За ред. Проф. Б. Й. Тищика – Львів: Світ, 2006. – 696 с. ISBN 966-603-315-1.
9. Історія Чехії очима українців: Навчально-популярне видання. – Ужгород: Гражда, 2009. – 224 с.
10. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до ХХ ст.): Курс лекцій / В. І. Яровий, М. П. Рудаков, В. П. Шумило та інші. – К.: Либідь, 2001. – 218 с.

⁴⁵⁴ Релігійний фактор у міжнародних відносинах. Палінчак М. М., Галда П. П., Лешанич М. М. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/12112/1/%D0%A0%D0%B5%D0>

11. Конституція Словаччини. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://slovakia.kiev.ua/%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D0%B8%D1%8F-%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BA%D0%B8%D0%B8>
12. Конституція Чеської Республіки // Конституції нових держав Європи та Азії / Упорядник С. Головатий. – К.: Українська Правнича Фундація, вид-во «Право», 1996. – 612 с.
13. Конституція Чеської Республіки. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://mspa7520.ru/konstituciya-cheshskoy-respubliki>
14. Конституція Угорщини. [Електронний ресурс] / Режим доступу: https://www.constituteproject.org/constitution/Hungary_2013?lang=en
15. Конституція Польської Республіки (з передмовою Володимира Шаповала) / В. М. Шаповал – К.: Москаленко О. М., 2018. – 82 с.
16. Мировой опыт государственно-церковных отношений: Учебное пособие / Под общ. ред. Н. А. Трофимчука. – М.: Изд-во РАГС, 1998. – 306 с.
17. Овсиенко Ф. Г. Взаимоотношения государства и церкви в странах Восточной Европы / Ф. Г. Овсиенко // Мировой опыт государственно-церковных отношений: Учебное пособие / Под общ. ред. Н. А. Трофимчука. – М.: Изд-во РАГС, 1998. – 306 с.
18. Релігійний фактор у міжнародних відносинах. Палінчак М. М., Галда П. П., Лешанич М. М. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/12112/1/%D0%A0%D0%B5%D0>
19. Релігійний склад населення Словаччини станом на 1991 рік. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://sodb.infostat.sk/scitanie/sk/1991/format.htm>
20. Третера И. Р. Государство и церковь в Чехии / И. Р. Третера // Государства и религии в Европейском Союзе (опыт государственно-конфессиональных отношений) / Под ред. Г. Робберса. – М.: Институт Европы РАН, 2009. – 719 с. – С. 631-656.
21. Юскаев Н. Х. Из опыта взаимодействия армии и церкви в некоторых восточноевропейских странах / Н. Х. Юскаев // Религия, церковь в России и за рубежом: Информационно-аналитический бюллетень. – 1998. – № 3-4. – С. 120-129.
22. ANALYSIS (10 May 2017). "Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europe". [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20170513130508/http://assets.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/11/2017/05/10104119/CEUP-FULL-REPORT.pdf>
23. Sepliková M. K niektorým aspektam právnej úpravy vzt'ahov štátu a náboženských organizácii na našom územi po roku 1989 / M. Sepliková // Právny obzor: Bratislava. – 1999. – № 2. – S. 140-147.
24. Ciecieląg, Paweł, ed. (2016). Wyznania religijne w Polsce 2012-2014 (PDF). Warszawa: Główny Urząd Statystyczny. p. 150. ISBN 9788370276126
25. Die Situation der Kirchen in der Tschechischen Republik: Das Erbe von Nationalismus und Kommunismus. Peter Morée. [Електронний ресурс] / Режим доступу:

<https://www.owep.de/artikel/909/situation-kirchen-in-tschechischen-republik-erbe-von-nationalismus-und-kommunismus>

26. "DISCRIMINATION IN THE EU IN 2015", Special Eurobarometer, 437, European Union: European Commission. [Електронний ресурс] / Режим доступу:

<https://zacat.gesis.org/webview/index.jsp?headers=http%3A%2F%2F193.175.238>.

27. Fiala, P. (1999). Die katholische Kirche im postkommunistischen Transformationsprozess der Tschechischen Republik. *Středoevropské politické studie*. [Електронний ресурс] / Режим доступу:

<https://journals.muni.cz/cepsr/article/view/3801/5158>

28. 2011 Hungary Census Report. [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_orsz_2011.pdf

29. Jan Pawel II. Problem niewiary oras ateizmu // Jan Pawel II. Wierzę w Boga Ojca Stworzyciela. – Rzym, 1987. – S. 88-93.

30. Krajči, J.: Hstorické reflexie konfesijných vzťahov. Banská Bystrica: UMB Právnická fakulta, 2006 ISBN 80808382633 str. 219 – 222

31. Krukowski J. Kościół i państwo. Podstawy relacji prawnych / J. Krukowski. – Lublin, 1993. – 178 s.

32. Magyar katolikus egyház [Електронний ресурс] / Режим доступу: https://hu.wikipedia.org/wiki/Magyar_katolikus_egyh%C3%A1z

33. Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége [Електронний ресурс] / Режим доступу: https://hu.wikipedia.org/wiki/Magyarorsz%C3%A1gi_Zsid%C3%B3_Hitk%C3%B6zs%C3%A9gek_Sz%C3%B6vets%C3%A9ge

34. Magyar Iszlám Közösség [Електронний ресурс] / Режим доступу: https://hu.wikipedia.org/wiki/Magyar_Iszl%C3%A1m_K%C3%B6z%C3%B6ss%C3%A9g

35. "Niektóre wyznania religijne w Polsce w 2017 r. (Selected religious denominations in Poland in 2017)". *Mały Rocznik Statystyczny Polski 2018 (Concise Statistical Yearbook of Poland 2018) (PDF)* (in Polish and English). Warszawa: Główny Urząd Statystyczny. 2018. pp. 114–115. ISSN 1640-3630. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.gus.gov.pl/mediaserver/getAttachment?attachmentId=11875>

36. Osuchowski J. Stosunki wyznaniowe w Polsce na tle transformacji ustrojowej / J. Osuchowski. – Warszawa, 1996. – 123 s

37. "Population by religious belief and sex by 1921, 1930, 1950, 1991, 2001 and 2011 censuses 1)" (in Czech and English). Czech Statistical Office.

38. Population by religion. Statistical Office of the SR. 2011. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://portal.statistics.sk/files/table-14.pdf>

39. Population by religion and sex, 1930–1949, 2001". Hungarian Central Statistical Office. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.webcitation.org/5n51MSF7t>

40. Religion and Politics in the Czech Republic. Jakub Havlíček1 & Dušan Lužný. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://redfame.com/journal/index.php/ijsss/article/download/145/175>

41. Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europe: 1. Religious affiliation; Pew Research Center. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.pewforum.org/2017/05/10/religious-affiliation/>
42. Religion and the Secular State in Hungary. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.iclrs.org/content/blurb/files/Hungary.pdf>
43. Ronald Roberson. "The Eastern Catholic Churches 2016". [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.cnewa.org/source-images/Roberson-eastcath-statistics/eastcatholic-stat16.pdf>
44. Religiöser Wandel in den postkommunistischen Ländern Ostund Mitteleuropas. – Würzburg, 1998. – 176 s.
45. Staat, Kirche und Kircheneigentum in der Tschechischen Geschichte. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.radio.cz/de/rubrik/geschichte/staat-kirche-und-kircheneigentum-in-der-tschechischen-geschichte>
46. Szostkiewicz A. Religion after Communism / A. Szostkiewicz // *Commonweal*. – 09/24/99. – Vol. 126. – Issue 16. – P. 17-34
47. Tretera J. R. Church and State in the Czech Republic / J. R. Tretera // *European Journal for Church and State Research*. – Peeters, Leuven. – 2001. – Vol. 8. – P. 287-294.
48. Tretera J. R. Church and State in the Czech Republic / J. R. Tretera // *European Journal for Church and State Research*. – Peeters, Leuven. – 2001. – Vol. 8. – P. 287-294.
49. Vogelsang, Peter; Brian B. M. Larsen (2002). *Deportations*. The Danish Center for Holocaust and Genocide Studies. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://holocaust-education.dk/>
50. "Úvodní stránka - SLDB 2011". *czso.cz*. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20141103104641/http://www.czso.cz/sldb/sldb2001.nsf/tabx/CZ0000>

ДЕРЖАВНО – ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ В СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ АМЕРИКИ. ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Стебляк Діана Михайлівна,
викладач кафедри міжнародної політики
факультету міжнародних економічних відносин
Ужгородського національного університету

Релігійний фактор завжди мав вагоме місце на арені міжнародних відносин та в житті більшості країн світу. Не виключенням є і США.

Мадлен Олбрайт в книзі «Релігія і світова політика» зазначала: «Релігія ніколи не визнавала державних кордонів, оскільки завжди була вище за розумінням людини. Пробуджуючи в людях глибокі почуття і пристрасть, вона нерідко була причиною кровопролиття. В мій час дипломатів навчали тому, як попередити виникнення проблем. При цьому казали, що, по суті, не має більш вибухового соціального інституту, ніж релігія». М. Олбрайт зробила цей аналіз, виходячи зі своєї політичної практики Держсекретаря США. І саме цим переконанням вона керувалася, коли була на посаді постійного представника Америки при ООН, і держсекретаря за президентства Білла Клінтона. Під час того, як в 1993 р. професор Гарвардського університету Самюель Хантінгтон обґрунтував свою теорію, що за Холодною війною може настати ера міжрелігійного «зіткнення цивілізацій», Олбрайт та апарат президента намагалися дистанціюватись від подібних поглядів, сподіваючись, що все буде з точністю до навпаки [⁴⁵⁵, с. 22 – 23].

На наша думку, С. Хантінгтон, як він зазначав в своїй праці «Зіткнення цивілізацій», яка стала надзвичайно популярною в наукових колах і викликала резонанс у другій половині ХХ ст., передбачив наперед, що роль релігії та культури буде збільшуватися, і навів приклади наскільки важливою вона буде, він відмітив, що конфлікти будуть розвиватися не між наддержавами, а між націями релігійно і культурно різними. Вчений представляє в своїх працях світ, який поділений на дев'ять цивілізацій, кордони яких і є точками розломів можливих конфліктів [⁴⁵⁶].

Що ж до Америки, то в контексті релігії та політики – це унікальна країна, адже в світі нема такого поєднання релігійних та політичних компонентів. Одним з прикладів вагомого впливу релігії, що залишив слід в історії США є її роль під час Громадянської війни.

Відомі представники історії політики Л. Бенсон, М. Холт, П. Клеппюр, Р. Форлізапо, Д. Слиби розвиток Сполучених Штатів Америки пов'язують з релігійним фактором. Вони, розглядаючи історію США в другій половині ХІХ ст., зосереджувались на вивченні політичної культури і мотивів

⁴⁵⁵ Олбрайт М. Релігія і світова політика / Мадлен Олбрайт; Пер. С англ.. – М.: Альпина Бизнес Букс. 2007. – 352 с.

⁴⁵⁶ Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.

голосування електорату перед Громадянською війною, і дійшли висновку, що питання рабства не було єдиним, що мало вплив на перебіг подій, важливою також була релігійна диференціація. Вагомий вплив релігійного фактору на життя США дослідив М. Холт на прикладі Пітсбурга в штаті Пенсільванія у 1969 р. Він заявив, та описав у своїй монографії, що одним з основних питань перед початком Громадянської війни була релігійна конфронтація між протестантами і католиками. Дослідник зазначає, що Громадянська війна тривала в США з 12 квітня 1861 р., з битви за Форт Самтер, а закінчилася 26 травня 1865 р. І це була одна з найкровопролитніших сторінок історії США. Причиною війни було рабство, точніше протистояння двох систем рабства в 11 штатах півдня та вільної праці північних штатів. Але є інший підхід до визначення причини Громадянської війни в США, якого дотримуються представники школи історичної політології. Згаданий вище М. Холд, Д. Сілбі та інші зазначають, що Громадянська війна в США мала релігійне та етнічне забарвлення. Важливість релігійного фактору в Громадянській війні в США дослідив Джорджадзе А. Н. в праці «Церква і рабство на Півдні США в 30 – 50 – ті роки XIX ст.: апологія і морально-етична критика» [457]. Представники церкви ще до початку Громадянської війни засуджували рабство, так наприклад, баптисти в 1790 р., а саме Генеральний комітет баптистів в Вірджинії, прийняли резолюцію, в якій представляли рабство, як «порушення природних прав, непеєднуваних з республіканським устроєм» [3]. У свою чергу, Генеральна асамблея пресвітеріанської церкви в 1818 р. заявила: «Вважаємо, що взяття в рабство однієї частини населення іншою великим порушенням самих дорогих і святіших законів людської природи...» [3].

У книзі професора церковної історії в Теологічній Семінарії Веслі у Вашингтоні, президента Американського товариства церковної історії Гоена К. К. «Зламана церква, зламана цивілізація» також досліджено вплив релігії на політику перебігу Громадянської війни в США [458].

Також, у своїй монографії зачепив глибокий вплив релігії на політику і Джеймс Рейхлі, який звертає увагу, що релігія вже давно має великий вплив на людську історію.

Коли американці говорять про п'ять основних свобод, першою завжди називають свободу віросповідання, девіз країни - «In God we Trust». Віруючими себе називає більша частина населення країни, що в порівнянні з іншими, до прикладу європейськими країнами, є великою кількістю. США – країна, де кількість релігійних об'єднань, конфесій, сект є найбільшою. Ось чому важливою темою дослідження є відносини між церквою та державою,

⁴⁵⁷ Джорджадзе, А. Н. Церковь и рабство на юге США в 30-е-50-е годы XIX в.: апология и морально-этическая критика [Текст] / А. Н. Джорджадзе // Вестник Московского университета. Сер. 8, История. - 1998. - N 1. - С. 87-10

⁴⁵⁸ Goen C.C. Broken Churches, Broken Nation: Denominational Schisms and the Coming of the Civil War. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://books.google.com.ua/books?id=NjiG3ml5eg0C&pg=PP10&lpg=PP10&dq=Broken+Churches,+Broken+Nation:+Denominational+Schisms+and+the+Coming+of+the+Civil+War+Betty+Ruth+Goen&source=bl&ots=G7KFEys4BJ&sig=xHEjfgOLeUs6zEOBpNnVSjbI8TA&hl=ru&sa=X#v=onepage&q&f=false>

адже як сказав Монбіот, - «США перестали бути лише нацією. Тепер це – релігія» [⁴⁵⁹].

Державно-церковні відносини протягом століть, чи навіть десятиліть, були основою існування держава. Церква завжди мала вагоме місце в суспільстві та в умах людей, на яких мала небачений вплив. Хоча історія США не налічує тисячоліть, але церква, а точніше церкви, в цій країні з початку свого існування знаходили в ній те, що не змогли знайти в себе на Батьківщині – свободу, рівність та безпеку. Протягом років мігранти з усього світу їхали до США – на нову землю, щоб знайти нове життя, і не бути переслідуваними через свої ідеали, погляди та віру. Історія США налічує біля 500 років. Колонізація Америки, в перші сто років після відкриття нового континенту Колумбом в 1492 р., йшла переважно з ініціативи Іспанії, адже інші країни побоювалися втручатися в зону, оголошену Мадридом своєю сферою впливу. Але це не стало загрозою для різних колоністів різної релігійної спрямованості переселятися на територію США, де проживали індіанці, які переважно мали племінний культ. Прерогативою США було те, що колонізатори, які приїжджали, зберігали свою віру, а гарантія вільного віросповідання, відсутність державної релігії та повага до почуттів інших людей сприяли встановленню великої кількості релігійних конфесій.

Мігранти в США поселялися з усіх точок Європи.

Найбільшу групу протестантів утворили баптисти, переважно вихідці з Англії. Після еміграції в Америку вони поширювали свій вплив і набирали популярності в більшій частині країни. У кінці XVIII ст. ця течія стала особливо популярною. Причиною цього було те, що з самого початку релігія баптистів будувалася на відділенні церкви від держави, це створило сприятливі обставини для баптистів в той період. Потім вони взяли активну участь в освоєнні західних територій країни. Також вони зайнялися проповіданням християнства серед афроамериканського населення, впроваджуючи широкомасштабну місію серед чорношкірих рабів на півдні США. Що ж до католицизму, то він почав поширюватися на американському континенті в XVI ст. у Флориді, Джорджії, Каліфорнії під час іспанської колонізації. Але наступ католицизму був зупинений у XVII ст. через Англійську революцію. Церква активізувалася тільки в кінці XVIII ст., але їх кількість суттєво збільшилася в XIX ст. через приплив іммігрантів з католицької Європи. Незважаючи на це, багато навіть політичних діячів недолюбливали католиків, вважаючи Америку протестантською країною.

Іншою великою деномінацією стали квакери, в 1681 р. У. Пенн здобув від англійської корони дозвіл на освоєння території Америки, і він заснував Пенсільванію. Він поширив зовсім нове вчення – квакерство, яке є одним з найбільш радикальних напрямків протестантизму. Коли 4 березня 1681 король підписав «Хартію», на наступний день Пенн тріумфально писав: «Це

⁴⁵⁹ Монбіота Дж. "Америка – це релігія". [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.guardian.co.uk.usa/story/0,12271,1007813,00.html>.

ясно і просто. Сам Господь ... дарував мені (колонію), щоб зробити її насінням (Богообраного) народу» [⁴⁶⁰, с. 120].

В 1638 р. на територію Пенсільванії поширюються меноніти, радикальний протестантський рух, який відколовся від лютеран в 1525 р. Також вони називалися себе анабаптистами. Через свої радикальні погляди велика кількість менонітів переслідувалася владою їх країн, тому вони почали шукати свободи за океаном.

Мусульмани в США, є великою групою, їх міграцію на американський континент можна поділити на кілька етапів. Перші мусульмани з'явилися ще в XVII ст., з першими рабами з Африканського континенту.

В кінці XIX на початку XX ст. кількість релігійних деномінацій зростає. З'явилися такі релігії, як іслам, буддизм, конфуціанство та індуїзм. Емігранти з Росії, Вірменії, України та Греції заснували православну церкву. Велика кількість мігрантів була з західної України, і навіть Закарпаття.

Одне з найцікавіших явищ американського церковного життя – це Церква Ісуса Христа Останніх Днів, яка не була «принесена» в США, а народилася там, або Мормонська церква, як її ще називають не відносять себе до жодної християнської церкви - відгалуження чи течії протестантизму католицької чи будь – якої іншої церкви. Ця церква була організована в 1830 р. в Манчестері, першим її пророком став Джофес Сміт, який і заснував церкву.

Наразі релігійна картина США є плюралістичною. США притаманна мозаїчність релігійної картини, не лише країни, але навіть і кожного штату. І якщо Французька революція скидає церкву, то американська черпає сили в підтримці з боку різних релігійних деномінацій, що освячують її принципи авторитетом релігії.

Кількість протестантів станом на 2017 р. становить 48,5 %, що на 0,4 % менше від попереднього року, кількість католиків 27 %, на 0,3 % менше попереднього року, кількість мормонів 1,8% показник не змінився від попереднього року, кількість мусульман 0,8%, інші не християнські вірування 2,9 %, такі, що не ідентифікують себе з будь – якою релігійною групою 21,3% [⁴⁶¹]. Як зазначає науковець Кеннет Д. Уолд «В американській системі існують такі величезні відмінності між віросповіданнями, таке розмаїття, що це можливо, зберігає певний баланс і не дає якійсь одній групі зайняти панівні позиції.» [⁴⁶²].

Не дивлячись, що протестантів є найбільше, вони розпорошені в різних течіях, а найбільшою релігійною групою є католики – біля 70 млн. чоловік, Баптистська Південна конвенція – трохи більше – 16 млн. чол., Об'єднання

⁴⁶⁰ Bonamy Dobrée, William Penn: Quaker and Pioneer, Houghton Mifflin Co., 1932, New York, p. 120

⁴⁶¹ 2017 Update on Americans and Religion. [Електронний ресурс] / Режим доступу :

<https://news.gallup.com/poll/224642/2017-update-americans-religion.aspx>

⁴⁶² Kenneth D Wald; Allison Calhoun-Brown. Religion and politics in the United States. Lanham, Md. : Rowman & Littlefield Publishers, ©2011. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.worldcat.org/title/religion-and-politics-in-the-united-states/oclc/671655019/viewport>

методистських церков – 8 млн. чол., на четвертому місці – мормони [463]. Найбільшими протестантськими групами є баптисти – 31,9%, методисти – 10,1%, п'ятидесятники – 9,7%, лютерани – 7,7%, Церква Христа – 5,1%, пресвітеріанська – 4,8%, Англійська церква – 2,9% та інші [464].

США – є однією з найбільш релігійних країн світу. Біля 70 – 80 % громадян називають себе віруючими. За різними оцінками, від 21 до 41% жителів США відвідують церкву не рідше, ніж раз на тиждень. І релігія для них є важливою.

Таблиця 1

Наскільки важливою, на вашу думку, є релігія у вашому власному житті - дуже важлива, досить важлива чи не дуже важлива [465]

	Дуже важлива	Досить важлива	Не дуже важлива	Не зазначили думки
	%	%	%	%
2018	50	23	26	1
2017	51	23	25	1
2016	53	22	25	1
2015	52	26	22	1
2014	53	27	19	*
2013	56	22	22	1
2012	58	23	19	1
2011	55	26	19	1
2010	54	26	20	1
2009	56	25	19	1
2008	54	26	19	1
2007	56	26	17	1

Більшість громадян США є релігійними людьми, адже в середньому 70 % громадян країни вірує в Бога і часто відвідує церкву (табл. 2.).

Таблиця 2

Як часто ви відвідуєте церкву чи синагогу - щотижня, майже щотижня, приблизно раз на місяць, рідко чи ніколи? [466]

	Кожен тиждень	Майже кожен тиждень	Більше ніж раз на місяць	Рідко	Ніколи	Не зазначили думку
	%	%	%	%	%	%
2018	22	10	11	25	28	3

⁴⁶³ Отношения религии и государства в США. [Електронний ресурс] / Режим доступу:

<https://www.chayka.org/node/4279>

⁴⁶⁴ Pew Research Center. [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.pewresearch.org/>

⁴⁶⁵ Religion [Електронний ресурс] / Режим доступу : <https://news.gallup.com/poll/1690/religion.aspx>

⁴⁶⁶ Religion [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://news.gallup.com/poll/1690/religion.aspx>

	Кожен тиждень	Майже кожен тиждень	Більше ніж раз на місяць	Рідко	Ніколи	Не зазначили думку
	%	%	%	%	%	%
2017	24	13	14	27	22	1
2016	26	12	13	28	20	1
2015	25	10	12	26	24	3
2014	27	10	12	24	23	4
2013	28	11	15	26	19	1
2012	30	10	13	24	20	2
2011	28	10	13	26	20	3
2010	29	10	12	25	20	4
2009	30	10	12	26	20	2
2008	29	11	12	27	19	2
2007	30	11	12	27	18	2
2006	30	11	13	26	18	2
2005	32	11	13	27	17	2
2004	31	11	13	28	16	1
2003	30	11	14	27	17	1
2002	32	11	14	27	15	1
2001	32	10	13	28	15	1

З таблиці 2. можна проаналізувати, що станом на 2018 р. 27 % громадян, стверджують, що вони «кожен тиждень відвідують церкву», 10 % «майже кожен тиждень», і 11 % «більше ніж раз на місяць», 25 % «рідко», 28 % «ніколи», 3 % «не визначились з думкою».

Рівень релігійності в основних релігійних групах США станом на 2017 р. подано в таблиці 3.

Таблиця 3

Рівень релігійності в основних релігійних групах, 2017 р.

	Мормони, %	Протестанти, %	Мусульмани, %	Католики, %	Іудеї, %	Інші нехристиянські релігії
Дуже релігійні	74	50	45	40	19	16
Помірно релігійні	16	34	37	35	31	36
Не релігійні	10	16	18	24	50	48

З таблиці 3. можна проаналізувати, що найбільш релігійними є представники мормонів 74 % - «дуже релігійні», протестанти – 50% «дуже релігійні», мусульмани – 45 % - «дуже релігійні» та католики – 40 % - «дуже релігійні».

З огляду на велику кількість конфесій та вірувань, та велику частку віруючих проголошення відокремлення держави та церкви було необхідним. Але відокремлення держави від церкви не було пов'язане з антиклерикалізмом, а в певній мірі відсутності церкви, яка могла б претендувати на роль державної. В той же час Батьки – засновники американської Конституції зробили акцент не на церкві під Богом, а що Америка – «єдина нація під Богом».

З огляду на велику кількість вірувань для стабілізації суспільно-державних відносин та свободи світогляду в США створили ідеальні механізми державно – церковних відносин і підтвердили їх на законодавчому рівні. Адже свобода віросповідання є наріжним аспектом американського життя, і однією з багатьох свобод, які американці найбільше шанують і готові захищати. Т. Джефферсон – батько Американської Конституції, особливо засуджував зв'язок між державою та церквою, він зазначав, що «наші громадянські права не залежать від наших релігійних переконань, як не залежать від них і наші погляди на фізику чи геометрію» [⁴⁶⁷, с. 303]. Джефферсон ще в 1779 р. вніс в законодавчі збори

Віргінії статут про релігійну свободу, який прийняли в січні 1786 р. після, до речі, вагомих суперечок. Джефферсон розумів всю повноту впливу релігії на розум людей і всю силу політиків, які змогли б маніпулювати ситуацією, якби мали таку можливість. Тому в настановчому розділі закону заявляє, що «ніхто не може бути змушений сповідувати яку-небудь релігію чи підтримувати яке-небудь місце культу чи священнослужителя, так само як і не може підпадати насиллю, сорому, незручностям чи тяготам по відношенню до своєї особистості чи майну, чи в іншій мірі постраждати по причині своїх релігійних переконань чи вірувань.» [⁴⁶⁸, с. 304].

Основним документом, який регулює релігійну терпимість і забезпечує свободу слова Джефферсон і Медісон проголосили Конституцію США, а Перша Поправка до неї забезпечувала свободу слова та віросповідання людини і громадянина, а також те, що Конгрес не повинен видавати жодного закону, що не поважає інститут релігії або забороняє вільне віросповідання:

«Конгрес не має права видавати закони щодо впровадження будь-якої релігії чи заборони вільно сповідувати її, а також не має права видавати закони, що обмежують свободу слова, друку і права народу мирно збиратися і звертатися

⁴⁶⁷ Аптекер Г. История американского народа :: Американская революция 1763-1783 / Перевод с английского И. З. Романова. — М.: Государственное издательство иностранной литературы, 1962. — 384 с. ≡ Aptheker H. A history of the american people: The American revolution 1763-1783. — New York: New York International Publishers, 1960.

⁴⁶⁸ Аптекер Г. История американского народа :: Американская революция 1763-1783 / Перевод с английского И. З. Романова. — М.: Государственное издательство иностранной литературы, 1962. — 384 с. ≡ Aptheker H. A history of the american people: The American revolution 1763-1783. — New York: New York International Publishers, 1960.

до уряду з проханням усунути якусь кривду.»^[469]
Amendment I (1791)

⁴⁶⁹ United State Senate. [Електронний ресурс] / Режим доступу :
https://www.senate.gov/civics/constitution_item/constitution.htm

Під час створення основного Закону США, засновники Конституції Джеймс Медісон і Томас Джефферсон знаходилися під впливом двох різних політичних рухів. По-перше, – Французького просвітництва. Вони зробили висновок, що підтримка будь-якої релігії нашкодить державі. І вороже ставлення до певної релігії перетвориться в політичну ненависть, що ставить під загрозу виживання всієї системи. По-друге, – це протестантський сепаратизм, який підтримували різні релігійні групи, серед яких методисти та баптисти. Вони розуміли, що наділення релігії державною владою зашкодить релігії, тому що це призвело б до застосування державних санкцій проти тих релігій, які могли б бути поза системою, чи могли б помилятися, а також це б обмежило свободу віросповідання інших американців [470].

Батьки-засновники американської Конституції та Білля про право намагалися не зробити Америку атеїстичною державою, навпаки, – вони намагалися захистити церкву від політики, а державу – від церкви. Адже їх існування окремо і є джерелом їхньої незалежності одна від одної. Хоча екс-держсекретар США М. Олбрайт зазначила, що вони «... керувалися тим, щоб захистити релігію від важкої руки політиків.» [471, с. 34]. Джефферсон і Медісон чітко виступали за відокремлення держави та церкви. Медісон навіть виступав за скасування капеланства в конгресі (адже з одного боку це є виключення з правил, тобто в країні, де відокремлені держава і церква), політик також виступив проти законопроекту про реєстрацію на федеральному рівні єпископальної церкви та про передачу суспільних земель (поданий баптистською общиною). Під час відставки Медісон писав: «Кожний новий і успішний приклад того, які чудові результати дає відокремлення держави і церкви, треба використовувати, щоб без кінця повторювати одну і ту ж істину: чим далі релігія і керівництво держави будуть одне від одного і чим менше будуть втручатися в справи одна одної, тим успішніше вони будуть поратися зі своїми задачами.» [472].

Суддя Роберт Джексон ще у 1943 р. зазначив: «Якщо у нашому конституційному сузір'ї і є якась непорушна зірка, то це те, що жоден чиновник, вищого рангу або зовсім незначний, не може приписувати, що є правильним у політиці, націоналізмі, релігії чи інших речах, які стосуються поглядів, або примушувати громадян виявляти словом чи справою їхню віру» [473].

⁴⁷⁰ Kenneth D Wald; Allison Calhoun-Brown. Religion and politics in the United States. Lanham, Md. : Rowman & Littlefield Publishers, ©2011. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.worldcat.org/title/religion-and-politics-in-the-united-states/oclc/671655019/viewport>

⁴⁷¹ Олбрайт М. Релігія і світова політика / Мадлен Олбрайт; Пер. С англ.. – М.: Альпина Бизнес Букс. 2007. – 352 с.

⁴⁷² James Madison, letter to Edward Livingston, July 10, 1822, in Saul K. Padover, ed., The Complete Madison: His Basic Writings, Harper, New York, 1953.

⁴⁷³ Єленський Віктор. «Американська релігія» та її кредо. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/analitica/4719-amerikanska-religiya-ta-yiyi-kredo.html>

Виняткове значення також мала 6 стаття Конституції США пункт 3, від 1787 р.

«...проте, щоб обіймати певну посаду або виконувати громадські обов'язки у Сполучених Штатах не можна вимагати жодного доказу релігійної належності.»

Як зазначив А. де Токвіль, релігія «перший політичний інститут країни» [⁴⁷⁴, с. 223]. З огляду на те, 6 ст. була «життєво необхідним» пунктом Конституції, який надавав змоги маніпулювати питаннями релігії для того, щоб обіймати посаду у державних органах. Це дозволяє політикам вільно висловлюватися про релігію, але, з іншої сторони, політик США може критикувати будь-яку релігійну течію, «але якщо він почне критикувати релігію, як таку, то від нього відвернуть практично всі виборці» [⁴⁷⁵, с. 224].

США – держава, яка дотримується в повній мірі свободи релігії та віросповідання від початку. Доказом цього є лист 1790 р. Дж. Вашингтона до єврейської конгрегації в Ньюпорті: «В питаннях віри керівництво Сполучених Штатів дотримується абсолютної терпимості, ніколи і нікого не переслідує по релігійним мотивам, не віддає перевагу ніякому віросповіданню, ніякому з них не виражає підтримки.» [⁴⁷⁶].

Тож, відповідно до Першої поправки Конституції США, держава та церква є відокремлені одна від одної. В США сепараційна модель відокремлення держави та церкви. Американській моделі відносин держави та церкви притаманні такі особливості:

- рівність всіх релігійних організацій та конфесій перед законом;
- держава не втручається в справи церкви, за винятком правопорушень з боку останньої;
- церква не виконує жодних державних функцій, а держава - жодних церковних функцій;
- релігійна освіта не насаджується в школах та не надає преференції певній конфесії;
- держава не спонсорує церкву і не підтримує її;
- відповідно до американського законодавства, всі релігійні організації розглядаються як некомерційні (non-profit corporation), після їх реєстрації у відповідних штатах вони можуть мати податкові пільги, але для отримання пільги, організації потрібно довести релігійну спрямованість своєї організації;
- Церковні діячі не можуть впливати на державну політику, на законотворчий процес, на призначення на державні посади чи вибори в країні, тобто церкви не мають політичного впливу, як це було наприклад, за часів католицької церкви в Середньовіччі. У свою чергу,

⁴⁷⁴ Токвіль А. де. Демократія в Америці. М., 1992.

⁴⁷⁵ Токвіль А. де. Демократія в Америці. М., 1992.

⁴⁷⁶ Letter from President George Washington, cited in Barry Kosmin and S/Lachmen, One Nation under God[^] Religion in Contemporary America Society, Harmony, New York, 1993, 23

держава не має права втручатися в справи церкви, надавати прерогативи тій чи іншій релігії, встановлювати державну релігію, встановлювати преференції певній церковній деномінації. Держава не має повноважень обмежувати права церкви, права та свободи громадян, які стосуються свободи віросповідання, совісті та релігійного вибору. Але держава може втрутитися в справи церкви, якщо остання робить дії чи бездіяння, які загрожують державі чи громадянам Сполучених Штатів Америки.

- Ця модель забезпечує право сповідувати будь-які релігії чи не сповідувати ніякі, відносити себе до релігії чи не відносити, практикувати релігійні традиції чи ні, поширювати релігійні доктрини.
- Держава не спонсорує церкву, не оплачує її витрати, не надає позики, ніяк фінансово не підтримує. Хоча, незважаючи на це, існує певний деструктивізм у цьому твердженні, адже держава в деяких випадках фінансує релігійні заклади, особливо релігійні школи, коледжі та інше. Це, до речі, спричинює неабиякі суперечки в Сполучених Штатах.

У межах вищезгаданої моделі, можна виділити два напрями: антагоністичний (французька модель) та неантагоністичний (американська модель) відокремлення церкви від держави.

Неантагоністична модель має певні особливості, адже щоб зрозуміти її, потрібно пам'ятати той факт, що США вирости з практичної потреби об'єднати в одну державу штати з різною панівною релігією. Мартін Марті колись відмітив, що Америка в конфесійному плані нагадує «клаптикову ковдру», і тому будь-яка, навіть незначна перевага на державному рівні однієї з релігій, залишила б поза федерацією інші штати, з протилежною панівною релігією. Ця модель не дискримінує жодну з деномінацій, за таких умов Томас Джефферсон і Джеймс Медісон запропонували провести чітку демаркаційну лінію між релігією та державою, між релігійною громадою та політичною спільнотою (VI стаття Конституції та Перша поправка до Конституції).

Але, не зважаючи на першу поправку, лише після закінчення Громадянської війни і прийняття Чотирнадцятої поправки ні один штат не може приймати закони, які зменшують чи нівечать наявний спектр прав та привілеїв людини і громадянина. Можна стверджувати, що без цього положення, кожен штат міг нівелювати значення Першої поправки, адже він має певну законодавчу автономію.

1. Всі особи, народжені чи натуралізовані у Сполучених Штатах і які підлягають їхній юрисдикції, є громадянами Сполучених Штатів і штату, де вони мешкають. Жоден штат не може видавати чи застосовувати закони, що обмежують привілеї та імунітети громадян Сполучених Штатів. Жоден штат не може без законної процедури

позбавити когось життя, свободи чи власності і не може позбавити когось, хто підлягає його юрисдикції, рівної охорони законом. [⁴⁷⁷].

Amendment XIV (1868)

Адже, незважаючи на включення Першої Поправки в пантеон демократичних чеснот, поділ церкви і держави не став конституційним канонам до середини двадцятого століття з включенням в Білль про права чотирнадцятої поправки. Суддя Хьюго Блек написав у першому судовому розгляді у справі «*Everson v. Board of Education*» (1947) [⁴⁷⁸]:

«Умова «встановлення релігії» Першої поправки означає, що: ні держава, ні федеральний уряд не можуть створити церкву. Жоден з них не може приймати закони, які допомагають одній релігії, допомагають всім релігіям або вважають за краще одну релігію іншій [...] Ніякий податок в будь-якій сумі, великій чи малій, не може стягуватися для підтримки будь-якої релігійної діяльності або установ, як би вони не називалися, або яку б форму вони не прийняли, щоб викладати або практикувати релігію [...] за словами Джефферсона, пункт, що забороняє встановлення релігії згідно із законом, був призначений для зведення «стіни поділу між Церквою і державою» [⁴⁷⁹].

Протягом приблизно п'ятидесяти років поділ церкви і держави був пробним каменем судово-правової практики, що підтримується, як ліберальними, так і консервативними суддями. Зокрема, в більш ранні роки судді вважали, що поділ має бути «абсолютним», «безкомпромісним», «високим і неприступним» і «повним і постійним», хоча риторика зазвичай була більш абсолютною, ніж кінцеві положення. (Фактично, в *Еверсон*, Суд залишив в силі відшкодування державою витрат на транспортування дітей для відвідування парафіяльних шкіл.) Хоча деякі судді та адвокати могли не погодитися з риторикою Суду, лише деякі оскаржували основоположний принцип [⁴⁸⁰].

Верховний Суд також підтвердив значення свободи віросповідання, як однієї з свобод визначених в Біллі про права, і таких, що увійшли у застосування після прийняття Чотирнадцятої поправки винесення в 1940 р. рішення у справі *Кентвелла*: «фундаментальна ідея свободи, закладена в даній поправці, стосується свобод, гарантованих Першою Поправкою...». Суддя Джон Пол Стівенс зазначив: «Тільки принцип поділу церкви і держави може захистити неймовірну ступінь релігійної свободи Америки. Індивідуальні права і різноманітність, якими ми насолоджуємося,

⁴⁷⁷ United State Senate. [Електронний ресурс] / Режим доступу : https://www.senate.gov/civics/constitution_item/constitution.htm

⁴⁷⁸ *Everson v. Board of Education*, 330 US 1, 15–16 (1947).

⁴⁷⁹ *Everson v. Board of Education*, 330 US 1, 15–16 (1947).

⁴⁸⁰ *Everson*, 330 U.S. at 1; *McCullum v. Board of Education*, 333 U.S. 203 (1948); *Zorach v. Clauson*, 343 U.S. 306 (1952).

не можуть підтримуватися, якщо уряд пропагує християнство або якщо наш уряд бере на себе атрибути «заснованого на вірі» держави.»^[481].

В Америці на Конституційному рівні проголошено відокремлення держави і церкви, що передбачає взаємне невтручання держави у справи церкви, а церкви - в справи держави. Розглянемо основні сфери взаємодії церкви, державних структур, системи освіти, судової системи, військового сектору і політики зокрема. I. Релігія та освіта.

У США відокремлена держава та церква, а значить церква не втручається в державний процес. Але релігійні громади були залучені в освіту ще в ранній період американської державності. Спільна молитва в школі читання віршів, протягом довгого часу не викликала суперечностей, але розбіжності все ж таки виникли.

У США церква та освіта були дуже взаємопов'язані, особливо за часів колоніальної Америки, коли, по суті, школи інколи були засновані на основі церкви тієї чи іншої релігійної громади і підтримувалися ними. Ось чому не дивно, що вони поєднували в собі освіту і релігію. Навчання в школах до недавнього часу в більшості штатів починалося з молитви, із читання біблійних притч, залежно від релігії, але здебільшого це було в протестантських громадах. Але, коли кількість католиків почала зростати, постало питання про те, що в кожному шкільному окрузі вирішувалось: буде це протестантська чи католицька версія. Варто відмітити, що в Америці в 1950-х рр. поширилася програма «звільнені години», або програма Шампані, як її ще називали, суть якої полягала в тому, що замість уроків з деяких шкільних предметів учні могли відвідувати церковні уроки, а наставники – викладачі, отримували плату за ті години, але плата здійснювалася місцевою міжконфесійною радою^[482]. З огляду на це, та інші подібні випадки, кількість судових рішень, які стосувалися церкви і освіти росли з кожним днем, а позови про порушення Першої поправки в США було нескінченними. Одним з прикладів є *McColum v. Board of Education* (повністю *Illinois ex rel. McCollum v. Board of Education of School District (No. 71, Champaign County, Illinois)*)^[483]. Суть позову справи полягала в тому, що в 1940 р. представники різних релігійних конфесій сформувавши Раду релігійної освіти в Шампані (Іллінойс), і, як наслідок, він отримав дозвіл місцевої шкільної ради на безплатне релігійне викладання. Батькам були роздані карточки згоди, щоб вони підписалися, що не заперечують. Заняття проходили в приміщенні школи в звичайний час і проводилися один день в тиждень. А громадянин Макколлум подав в суд, стверджуючи, що вищезгадана програма порушила пункт про заснування, тобто Першу поправку, яка забороняє уряду

⁴⁸¹ Is America A Christian Nation? [Електронний ресурс] / Режим доступу:

<https://www.au.org/resources/publications/is-america-a-christian-nation>

⁴⁸² А. Джеймс Рейчли. Свобода совести и толкование первой поправки к Конституции США. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.hrights.ru/text/b8/chapter 1.htm>

⁴⁸³ *McColum v. Board of Education*. Law Case. [Електронний ресурс] / Режим доступу:

<https://www.britannica.com/topic/McCollum-v-Board-of-Education>

створювати, розвивати або віддавати перевагу будь-якій релігії. Згодом державний суд підтримав програму, ухваливши, що вона не порушує жодного з конституційних положень, на які посилається Макколлум. Державний суд не визнав порушення. Але справа 8 грудня 1947 р. була розглянута в Верховному суді США, де суд визнав, що дана справа дійсно є порушенням Першої Поправки, яка побудувала «стіну між Церквою і державою, яка має бути високою і неприступною». Суд вирішив, що програма релігійного навчання є неконституційною. Рішення суду Іллінойс було відмінено. Але вже в 1953 р. суд в подібному випадку виправдав підтримку штатами молитви в школах та співпрацю з керівництвом Церкви у справі «Зарах проти Клаузена» [⁴⁸⁴]. Дві інші справи поклали початок кінця релігійним молитвам та читанням віршів у школах 1962 та 1963 рр. (Englev. Vitale, 370 U.S. 421 1962 [⁴⁸⁵]; Abington v. Schempp, 1963 [⁴⁸⁶]).

Після заборони, в деяких школах різних штатів спостерігалось позитивне ставлення до молитви в школах, а деякі сільські школи навіть не забороняли її взагалі. Це можна було продовжувати, використовуючи законодавчу лазівку – «хвилини тиші» для роздумів чи молитви, але і це в 1960 – х рр. стало суперечливим питанням. Важливим етапом в житті відносин Церкви і школи було прийняття в 1988 р. 18 релігійними і освітніми організаціями та оприлюднення звіту «Релігія в національному курсі держави», який в деякій мірі дав чіткі орієнтири, як повинна співіснувати система взаємовідносин цих двох важливих суспільних структур. А саме:

- Шкільний підхід до релігії, має бути лише академічним;
- Школи мають прагнути усвідомлення учнями релігій, але не спонукати до прийняття ними будь – якої релігії;
- Персонал школи надає тільки знання про релігію, а не практикує її в межах навчального закладу;
- Школа не заважає учням здійснювати свої релігійні обряди, не нав'язує будь -якого конкретного погляду;
- Школа надає знання про всі релігії, і, в той же час, не принижує, не виокремлює, не підтримує жодну з них [⁴⁸⁷, с. 125].

У серпні 1995 р. департамент освіти США розіслав інструкцію «Релігійні прояви в державних школах». Подібну інструкцію департамент освіти надіслав у всі шкільні округи. У ній був супроводжуючий лист Р. Рілей з метою того, щоб пояснити, що ціль інструкції – покласти край плутанині у ставленні до релігійних проявів у школі, які склалися після 1962 р. У ній намагалися пояснити, що держава не забороняє дітям молитися і т.д.,

⁴⁸⁴ United States Supreme Court. Zorach v. Clauson (1952), No. 431. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://caselaw.findlaw.com/us-supreme-court/343/306.html>

⁴⁸⁵ Facts and Case Summary - Engel v. Vitale. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.uscourts.gov/educational-resources/educational-activities/facts-and-case-summary-engel-v-vitale>

⁴⁸⁶ School District of Abington Township v. Schempp. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.britannica.com/topic/School-District-of-Abington-Township-v-Schempp>

⁴⁸⁷ Романова О. Релігія в державних школах США: протистояння чи взаємодія? О. Романова // Політичний менеджмент. - 2005. - № 1. - С. 122-126.

суть в тому, щоб вчителі не вмішувалися в це і не робили акцент на тій чи іншій релігії. А в 2001 році був прийнятий закон про реформування системи освіти – «TheChildLeftBehindActof 2001» [⁴⁸⁸]. Інструкцію його виконання було надіслано до всіх шкільних округів про конституційно дозволену молитву у початкових і середніх школах – «GuidanceonConstitutionallyProtectedPrayerinPublicElementaryandSecondarySchool». Представники школи мали звітувати чи відповідає політика конституційному захисту молитви в публічних школах. Питання Церкви та школи завжди було дуже делікатним з огляду на те, що громадянське та патріотичне виховання має вагомий вплив на США. Важливим у США є феномен громадянської релігії. Саме осмислення цього терміну, феномену громадянської релігії дав американський культуролог Р. Беллах як «віри в Бога, який є захисником обраного народу, яким історично вважають себе громадяни США». Тобто громадянська релігія за вченням науковця є «не конфесійним» релігійним виміром публічного американського життя. На його думку, в американському суспільстві сформувалися ідеали, які відображають американську націю, як обрану, і сприяють національній свідомості. Її релігійна складова вкорінилася в суспільство як ціле, а суперечки про ту, чи іншу конфесію та її правильність, вважають поганим тоном у США. Вчений також робить акцент на тому, що без державної ідеології жодна країна не в змозі довго проіснувати як цілий об'єкт. На мою думку, ідеологія США є настільки сильною, що вона є невід'ємною частиною цієї країни і «оазисом» її існування [⁴⁸⁹, с. 25].

Р. Беллах наголошує, що можна вирізнити чотири основних догмати американської громадянської релігії (рис.1.).

⁴⁸⁸ No Child Left Behind: An Overview. [Електронний ресурс] / Режим доступу:

<https://www.edweek.org/ew/section/multimedia/no-child-left-behind-overview-definition-summary.html>

⁴⁸⁹ Барилко Є. О. Місце громадянської релігії в патріотичному вихованні американських школярів / Є. О.

Барилко, С. М. Барилко // Духовність особистості: методологія, теорія і практика. - 2014. - Вип. 2. - С. 21-31. -

Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/domtp_2014_2_5.

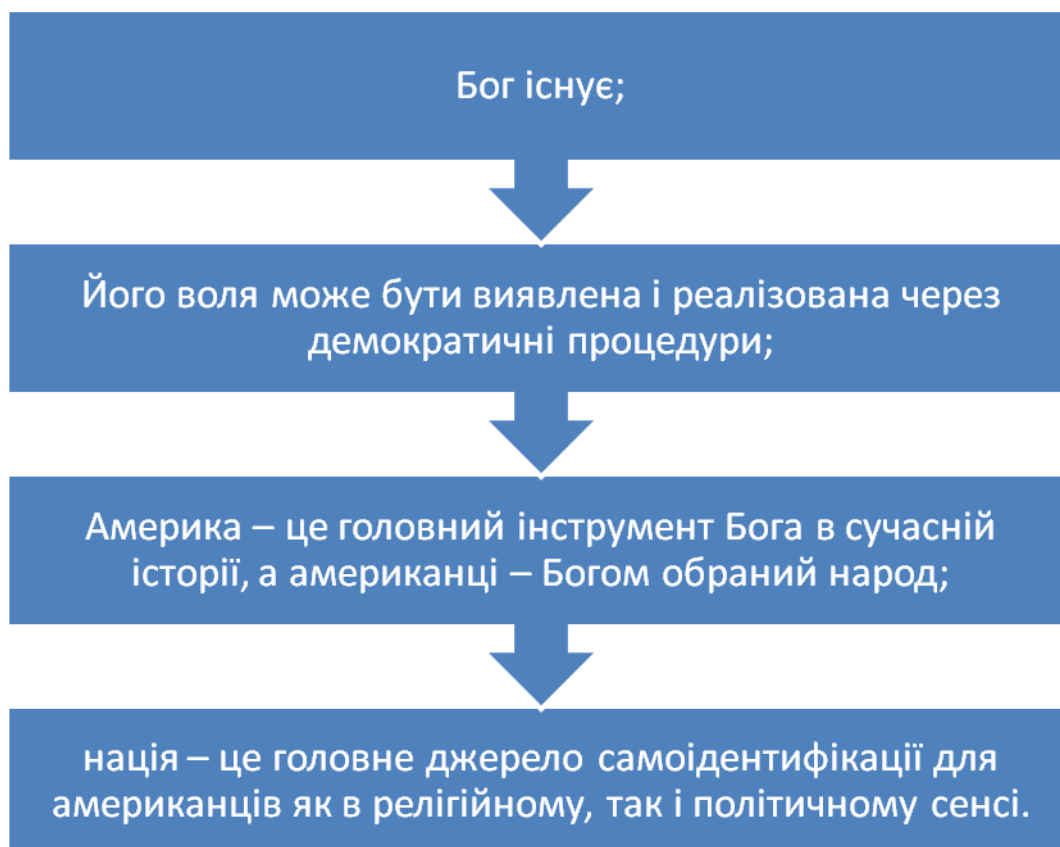

Рис. 1. Чотири догми американської громадянської релігії за Р. Беллом*

*Розроблено автором на основі [32]

Слід відмітити, що відчуття обраності в американському суспільстві прививається ще з дитинства, в школі та сім'ї. Із цих догм випливає, що нація в деякій мірі наділена функціями церкви, а держава, в свою чергу, - сотеріологічною функцією, відмінною від сотеріологічної функції церкви [490, с. 26].

У деякій мірі публічні школи трактуються, як основні агенти з залучення молоді до цінностей американського способу життя та формування патріотичних якостей і виховання. Прикладом цього є слова вранішньої молитви в школах, яка підкріплювалася наступними словами: «Я вірю в Сполучені Штати Америки як уряд народу, з народу і для народу; чия міцна сила похідна від згоди керованих; в демократію; в суверенну Націю під Богом багатьох суверенних штатів; в досконалий союз, єдиний і неподільний; встановлення тих принципів свободи, рівності і справедливості, за які американські патріоти жертвували своїм життям і щастям. Я вірю, що моїм обов'язком є любити країну, підтримувати її Конституцію, коритися її законам, шанувати її прапор і захищати її проти всіх ворогів» [491, с. 175].

⁴⁹⁰ Барилко Є. О. Місце громадянської релігії в патріотичному вихованні американських школярів / Є. О. Барилко, С. М. Барилко // Духовність особистості: методологія, теорія і практика. - 2014. - Вип. 2. - С. 21-31. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/domtp_2014_2_5.

⁴⁹¹ Brogan D. The American character / D. Brogan. – N. Y. : Random House, 1975. – 217 p.

Крім Р. Белла, важливість шкіл у формуванні громадянського суспільства, патріотизму та політичної свідомості відмітили й інші науковці. Серед яких А. де Токвіль, який відмічав, що не можна зрозуміти американського суспільства, не зауваживши його міцної релігійної основи, яка робить можливою демократичну систему країни. Американський соціолог У. Гербарг звернув увагу на не останню роль шкіл у прищепленні сакралізованих цінностей американського способу життя, та системи початкової та середньої освіти. Він стверджував: «Публічні школи стали майже священним об'єктом американського народу; вони допомагали створювати американців, і не було нічого важливішого від цього завдання. Американізм – якщо цим словом можна означити глибоке бажання бути американцями – пізніше замінив релігію як найважливішу їхню характеристику, хоча це трактування релігії маскувалося за допомогою нової концепції, згідно з якою релігія і освіта – паралельні процеси, що зустрічаються лише у підсумку.»⁴⁹², с. 23]. Громадянське суспільство показує суспільство США, як «неподільну націю під Богом». Це є чудовим прикладом для України.

II. Капелани.

Церква та органи оборони та військові підрозділи є відокремлені один від одного. Хоча тут є деякий виняток – це капелани.

Не зважаючи на те, що держава та церква відокремлені одна від одної, в США існує таке поняття, як військовий капелан. Інститут капелана є дуже незбалансованою структурою між церквою та державою. Адже, з одного боку капелани носять форму служби і є військовими, які підкоряються своєму командувачеві, а з іншого вони - «намісники Бога», тільки у війську. Один з батьків американської Конституції ще в 1791 р., 1794 р., 1797 р. виступав за капеланство, і в 1814 р. узаконив його.

Противники положення про існування капеланів у війську наголошували на тому, що може відбутися ворожнеча через релігійну приналежність капелана та військових. Але це виключено, адже в США принцип багатоконфесійності капеланів. У США є три розряди капеланів, і якщо старший капелан сповідує католицизм, а молодший - протестантизм, то відповідно до регламентованої дисципліни, він підпорядковується, і принцип маніпулювання релігійним фактором виключено. У часи Другої світової війни 1939 – 1945 рр., у війську серед капеланів були навіть представники юдаїзму, рабини. Рабин Макс Стен під час Голокосту надавав допомогу під час звільнення німецьких концентраційних таборів (гетто), допомагав жертвам Голокосту у тому числі і возз'єднатися з членами сім'ї. Пентагон приділяє вагомому значенню релігійній сфері життя військовослужбовців. Текст військової присяги в армії США - країни, де сепараційна модель відокремлення держави та церкви, закінчується словами: «Нехай допоможе мені Бог».

⁴⁹² Herberg W. Religion and education in America / W. Herberg // Religious perspectives on American culture. – Princeton, 1961. – 188 p.

Кодекс поведінки 1995 р. у статті 6 зазначає: «Ніколи не забуду, що я американський військовослужбовець, відповідальний за свої вчинки і служу принципам, які зробили мою країну вільною. Залишаюся вірним Господу Богу і Сполученим Штатам Америки...».

Військова служба капеланів фінансується з бюджету США, а їхній статус у частині прав і привілеїв прирівнюється до офіцерського. Серед інших прав та привілеїв капелани мають не тільки власне керівництво та три ранги, але і свої навчальні заклади й засоби масової інформації.

У збройних силах США проходило службу багато офіцерів - капеланів, які до того ж представляли більше 120-ти релігійних конфесій. Це дозволяло охопити практично весь військовий склад.

До того ж військові капелани існують і у військовому флоті США.

Функції капелана:

- Займаються виховною роботою та питаннями психологічної і виховної роботи з військовослужбовцями;
- Консультування командування з питань релігії, культів та звичаїв місцевого населення і встановлення зв'язку з місцевими організаціями та структурами, як релігійними так і добродійними.

Офіційним святом у США є 3 лютого, коли святкують день Чотирьох капеланів. Це свято було приурочено події, коли німецька підводна лодка напала на «Дочестер» біля узбережжя Гренландії 3 лютого 1943 р. На судні почалася паніка і чотири капелани допомагали людям, а коли не вистачило жилетів - віддали їм свої, посадили людей на рятувальні шлюпки, а самі загинули, та були посмертно нагороджені різними нагородами, серед яких «Медаль Чотирьох Капеланів», яка була зроблена в їх честь. Чотири капелани були чотирьох різних вірувань Джордж Фокс (методист), рабин Олександр Гуд (іудей), Кларк Полінг (баптист), Джон Вашингтон (католик).

Капелан грає надзвичайно важливу роль у війську США. І можливість того, що капеланство зміниться, є лише тоді, коли зміниться Америка, адже воно буде адаптовуватися до моральних і стратегічних викликів нації. III. Церква та Верховний суд.

Професор Роберт Таттл стверджує, що не існує проблеми між церквою та державою у США, але є проблема між державою та різними церквами зокрема. Наприклад, коли звільняють пастора, то виникає питання: чи може світський суд втручатися і вирішувати, що закон був порушений, якщо пастор був звільненим, адже церква та держава не втручаються в сфери впливу одна одної. І протягом багатьох століть ці та інші судові справи, які є в ареалі, держави та церкви, викликають обурення не тільки серед правників, але і в суспільства.

Під час подібних слухань останнє слово належить Верховному суду США [493]. Якщо узагальнити, то в американських судах розглядається чотири типи справ, що стосуються державного і релігійного протистояння. Перший – конфлікт, який виник через бажання прихожан однієї церкви вийти від великої релігійної групи, в результаті чого ділиться майно церков, земля, яка належить церквам та інше. З огляду на це, в кінці ХІХ ст. Верховний суд США постановив, що суди не можуть приймати рішення по відношенню до нерухомості церкви. Це завдання покладається на духовних лідерів, або прихожан церкви, але в 1979 р. він дав пояснення своєму ж положенню, що Перша поправка дозволяє суду приймати для вирішення цієї проблеми ті ж самі юридичні принципи, що і для світських громадян. Другий тип стосується прийому на роботу священнослужителів та інших служачих, і знову ж конфлікт всередині релігійної групи [494]. Третій тип – це справи про протиправну поведінку служителів церкви. Це, здебільшого, справи про відносини церковних общин до їх adeptів. У цю категорію входять різні випадки, наприклад покарання церквою своїх прихожан. Четвертий тип – судові переслідування служителів якої-небудь релігійної організації чи громадян, пов'язаних нею. До таких випадків використовуються загальні закони [495]. Також професор зауважив, що церква не підкоряється лише таким законам, які принижують чи дискримінують релігію.

На нашу думку, можна віднести до цього переліку і п'ятий тип – справи, які відносяться до моральних і соціальних проблем, які також поширені в США. IV. Релігія та політика.

Особливість американської моделі відокремлення держави та церкви полягає не лише у вищезгаданому, з огляду на те, що найгострішим питанням їх відносин є політична «конфронтація релігійного значення».

Незважаючи на те, що держава і церква в США відокремлені, згідно законодавства, американська система заохочує участь релігійних голосів у політичному процесі. Адже, з одного боку така американська прихильність до релігії надає кандидатам на політичні посади право на вільне висловлення про свої релігійні переконання, а з іншого - вона обмежує їх, тому що американці навряд чи вподобають президента атеїста чи агностика, адже навіть єдиному католику Дж. Кеннеді доводилося доводити, що він не буде співпрацювати з Ватиканом, не більше між представник іншої конфесії США. Проаналізувавши уподобання громадян США по відношенню до релігії, згідно з даних PewResearchCenter, можна проаналізувати, що ідеальний кандидат для американців – це протестант [496].

⁴⁹³ Отношения религии и государства в США. [Електронний ресурс] / Режим доступу : <https://www.chayka.org/node/4279>

⁴⁹⁴ Отношения религии и государства в США. [Електронний ресурс] / Режим доступу : <https://www.chayka.org/node/4279>

⁴⁹⁵ Отношения религии и государства в США. [Електронний ресурс] / Режим доступу : <https://www.chayka.org/node/4279>

⁴⁹⁶ Pew Research Center. [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.pewresearch.org/>

Також, вагомість політичного чинника в політичній системі підтверджена дослідженням компанії «The Columbus dispatch on-line newspaper», вересень, 2000 р. (табл. 4).

Таблиця 4

Опитування «The Columbus dispatch on-line newspaper», вересень, 2000 р.

У прийнятті рішення „За якого кандидата голосувати?“, наскільки для вас є важливим, серед інших, фактор щодо...			
	релігійної віри кандидата?	позиції кандидата щодо підтримки морального клімату в країні?	довіри кандидата Біблії, як слову Божому?
Дуже важливий	30 %	65 %	43 %
Досить важливий	28 %	25 %	25 %
Не дуже важливий	16 %	5 %	12 %
Не важливіший, ніж інші	25 %	4 %	17 %

Тобто, з табл. 4 можемо проаналізувати, що кожен третій з п'яти респондентів зауважили, що релігійність кандидатів у президенти впливає на прийняття рішення щодо особи, за яку віддає голос. Також 90 % вважали важливою позицію свого кандидата щодо підтримки морального клімату в країні та релігійного фактору. З огляду на це, всі президенти США завжди були делікатними у питаннях релігії та ставлення до конфесій, а політтехнологи створювали ідеального кандидата до політичної боротьби. Найбільш лояльно американці ставилися до кандидатів-протестантів, але багато з кандидатів завжди робили акцент на тому, що вони є християнами, не роблячи нахил у бік будь-якої конфесії.

Підтвердженням цього є те, що кожен з 45 президентів США завжди посилалися на релігію, адже розуміли, що президент – католик, протестант, адвентист чи будь-якої іншої релігії має право на існування в США, але президент атеїст чи агностик буде сприйнятий неоднозначно, а у своїх виступах апелювали до Бога. Дж. Буш, до прикладу, завжди згадував слова В. Вільсона: «В Америці є духовна енергія, яку жодна інша нація не може внести в звільнення людства» [497]. А президент Р. Рейган у своєму прощальному президентському повідомленні говорив про свою країну, як про «як яскраве місто на холмі», тобто відносячи США до того місця, яке описував Ісус Христос [498].

⁴⁹⁷ America Is a Religion. [Електронний ресурс] / Режим доступу : <https://www.theguardian.com/world/2003/jul/29/usa.commen>

⁴⁹⁸ America Is a Religion. [Електронний ресурс] / Режим доступу : <https://www.theguardian.com/world/2003/jul/29/usa.commen>

Розуміючи, що релігія грає значну роль в політичній системі, останнім президентом, який заявляв, що Америка є християнською державою, був Гаррі Трумен в 1947 р. Після нього практично ніхто не використовував це словосполучення. Щоб не образити почуття громадян країни, які не є християнами [⁴⁹⁹].

Уілям МакКінлі завжди говорив, що поширення американської влади - не що інше, як промисел Бога [⁵⁰⁰, с. 40].

Президент Кулідж завжди говорив, що США та релігія є невідривними одне від одного, і це свідчить про добрі наміри цієї країни, стверджуючи, що навіть «Легіони, які посилає Америка, озброєні не шаблями - хрестом» [⁵⁰¹]. Всі президенти від Джорджа Вашингтона до Дональда Трампа посилалися на Бога в тій чи іншій мірі в своїх виступах, а слова «Боже, благослови Америку» стали девізом цієї країни. Все, що вони робили, вони завжди робили акцент на Божому благословенні своєї справи, і дехто з них навіть очолював релігійні проповіді.

На нашу думку, найбільш виразним періодом коли релігія зіграла особливе значення в політиці, особливо під час виборів є 1960 – 1970-ті рр., та 1970 – 1980-ті рр. Зазвичай в США спостерігається такий розклад голосів релігійних громад – основна маса конгрегаціоналістів і методистів традиційно підтримує республіканців, а південні баптисти, навпаки, в основному голосували за демократів [⁵⁰², с. 225]. Але в 1972 р. президенту – республіканцю Р. Ніксону вдалося представити свого опонента Дж. МакГовера, нерелігійним, тобто потураючим аморальності і він отримав на 10% голосів виборців, які регулярно відвідують (кожну неділю) церкву, більше, ніж МакГовері, і також отримав 76 % голосів Південних баптистів [⁵⁰³, с. 184]. Але апогей церковної влади за боротьбу за президентське крісло був чітко виражений під час президентських виборів 1976 р., коли президентом став Дж. Картер, або «Джиммі» як його називали, він був уособленням ідеального морального кандидата (twice – born) для виборців. Політтехнологи створили йому ідеальний імідж. А про релігію він говорив в два рази більше, ніж його попередники. І країні був потрібний такий кандидат, саме в той час, після Вотергейтського скандалу, а Картер повернув у політичний лексикон такі потрібно слова як: «любов», «милосердя»,

⁴⁹⁹ Америка и религия. [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://sd.net.ua/2011/09/30/amerika-i-religiya.html>

⁵⁰⁰ Олбрайт М. Релігія і світова політика / Мадлен Олбрайт; Пер. С англ.. – М.: Альпина Бизнес Букс. 2007. – 352 с.

⁵⁰¹ President Calvin Coolidge, inaugural address, March 4, 1925.

⁵⁰² Eck D. "Neighboring Faiths: How Will Americans Cope With Increasing Religious Diversity?" Harvard Magazine 99, no. 1 (September-October 1996)

⁵⁰³ Phillips K. American Theocracy. Penguin Book, 2006. 512 p.

«співчуття» та інше, які так були потрібні. І виграв вибори, незважаючи на те, що за опитуванням, програма дій його суперників більше подобалася американцям, ніж його. Його суперники також почали використовувати релігійну тематику, але Картера перевершити з його ідеальним «релігійним резюме» було неможливо. Інтелігентність, моральність, безвідмовна підтримка чорношкірого населення і «ідеальна» релігійність принесли йому перемогу. Він обійшов Форда не програмою, адже за опитуванням, як було зазначено вище, лише 11 % вважали, що Картер «знає проблеми, які є перед країною», на противагу, 22 % опитаних відмітили програму Форда, він переміг «іміджем» і релігійною специфікою [⁵⁰⁴ с. 21 – 22]. Сильна баптистська позиція налякала католиків, але в числовому вимірі за нього проголосувало 57 % католиків (для порівняння в 1960 р. за демократів проголосувало 61 %). Також пресвітері баптистських громад у своїх промовах закликали підтримувати Картера, роблячи акцент на тому, що він поверне суспільство до старих устоїв [⁵⁰⁵, с. 23].

Картер мав дуже вдалу позицію про яку він заявляв і до обрання, (він також багато говорив про важливість невтручання церкви і держави, не спішив відмінити рішення Верховного суду про заборону молитви в школах (1963 р.) та легалізацію абортів (1873 р.), але на неї ортодокси не зважали, адже бачили лише його релігійність, не дивлячись на свою релігійність в ньому поєднувалося релігійно-моральний консерватизм з ліберальною позицією в багатьох питаннях, це не подобалося протестантським ортодоксам [⁵⁰⁶, с. 24 - 25]. Один з них Джеймс Робінсон сказав: «Ті, то поставили Джиммі, Джиммі і знімуть.» [⁵⁰⁷, с. 25].

Варто відмітити, що звернення до Бога під час виступів від Р. Рейгана до Дж. Буша-молодшого збільшилося на 90 %. Тоді як раніше, ця цифра була 50%, що значно менше [⁵⁰⁸, с. 34 – 35].

Окремої уваги заслуговує вплив мормонської громади на політичне життя держави. Наразі послідовників Церкви Ісуса Христа останніх днів нараховується більше 15 млн. чоловік [⁵⁰⁹]. Ця деномінація дуже швидко

⁵⁰⁴ Религия в политической жизни США (70-е – начало 80-х годов) / Отв. ред. Ю. А. Замошкин, Д. Е. Фурман. – М.: Наука, 1985. С. 21 - 22

⁵⁰⁵ Религия в политической жизни США (70-е – начало 80-х годов) / Отв. ред. Ю. А. Замошкин, Д. Е. Фурман. – М.: Наука, 1985. С. 23

⁵⁰⁶ Религия в политической жизни США (70-е – начало 80-х годов) / Отв. ред. Ю. А. Замошкин, Д. Е. Фурман. – М.: Наука, 1985. С. 24 - 25

⁵⁰⁷ Религия в политической жизни США (70-е – начало 80-х годов) / Отв. ред. Ю. А. Замошкин, Д. Е. Фурман. – М.: Наука, 1985. С. 25

⁵⁰⁸ Coe K., Domke D. The God Strategy: How Religion Became a Political Weapon in America. Oxford: Oxford University Press, 2007, p. 140.

⁵⁰⁹ Statistical Report for 2011 April General Conference. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.mormonnewsroom.org/article/2010-statistical-report-for-2011-april-general-conference>

поширюється. Церква Ісуса Христа Святих Останніх Днів була офіційно організована в невеликій дерев'яній хатині в північній частині штату Нью-Йорк у 1830 році. Знадобилося 117 років - до 1947 року, щоб Церква виросла з перших шести членів до мільйона. Місіонери були характерною рисою Церкви з найперших днів її існування: вона поширилася на землі корінних американців, в Канаду і в 1837 році - за межі північноамериканського континенту до Англії. Незабаром після цього, місіонери працювали на європейському континенті і в Індії, та на островах Тихого океану [⁵¹⁰]. У. Коул Дарем мол. в «Навчанні про релігійну свободу» провів цікаву кореляцію, якщо в країні високий рівень релігійної свободи, у ній висока вірогідність появи нових релігій, особливо це можна помітити, проаналізувавши поширення церкви мормонів у світу, вони виникають там, де свобода релігій – «Не дивно, оскільки Церква завжди дотримується політики «вхідних дверей» і в'їзду в країну тільки тоді, коли це дозволено законом, існує висока кореляція між низькою релігійною свободою і відсутністю формальної присутності Церква Ісуса Христа», зазначив професор Коул [⁵¹¹].

Штат Юта є одним з центрів мормонів, вони є дуже закритою громадою і, в той же час, впливовою. Адже багато політиків – мормонів за їх підтримкою після виборів стали на передових посадах США. Приклад адепта Церкви Ісуса Христа святих останніх днів – Мітт Ромні. Американське суспільство досить підозріло відноситься до політиків, які є адептами цього напрямку. Як зазначає директор Дослідницького інституту релігії і політики Джозеф Грибоски: «Те, що Мітт Ромні - парафіянин Церкви святих останніх днів, не особливо вплинуло на хід праймеріз Республіканської партії. З одного боку, це викликано тим, що до Ромні вже звикли, оскільки він боровся за республіканську номінацію в 2008 році... Частково це пояснюється тим, що виборці-протестанти з підозрою ставляться до мормонів. Можна припустити, що подібне станеться і на праймеріз в Південній Кароліні, де велика частка консервативно налаштованих протестантів».

Але потрібно пам'ятати, що ставлення до мормонів - це одне, а ставлення до свободи віросповідання - це зовсім інше. В цьому прорахувалися конкуренти Ромні, коли критикували його за віросповідання, на що волелюбні американці негативно відреагували. Метью Боумен, професор, зазначив: «Роберт Джеффрес - священнослужитель, який підтримує опонента Ромні - Ріка Перрі, назвав церкву Ромні культом. Незважаючи на те, що багатьох американців цікавить релігія, яку сповідує Ромні, атака Джеффреса виявилася надмірно агресивною. Американцям може подобатися або не подобатися та чи інша релігія, однак вони однозначно виступають на підтримку релігійної свободи. Багато ЗМІ засудили заяву Джеффреса, і з тих

⁵¹⁰ Growth of the Church. Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.mormonnewsroom.org/topic/church-growth>

⁵¹¹ The Doctrine of Religious Freedom. W. Cole Durham JR. Apr. 3, 2001 • Devotional. [Електронний ресурс] / Режим доступу: https://speeches.byu.edu/talks/w-cole-durham_doctrine-religious-freedom/

під критики релігії Ромні практично не було чути. Однак, якщо Міт Ромні стане кандидатом Республіканської партії, то його релігійні погляди можуть бути піддані більш серйозному розбору.»^[512].

В 2012 р. Міт Ромні був висунутий в кандидати в президенти від республіканської партії. Також, на думку багатьох політологів, він може кинути виклик Дональду Трампу під час президентських виборів 2020 р. Можливість того, що він може виграти президентські вибори в деякій мірі вірогідна з огляду на, те, що він веде досить стриману політику, повну протилежність Трампу, представники мормонської громади виступили б масово за його кандидатуру.

Але всі 45 американських президентів були християнами, з них 44 були протестантами ми і 1 представник католицької церкви, який мав виправдовуватися, що він є перш за все політиком, а вже потім католиком. Тоді постає питання: як американське суспільство відреагує на президента-мормона? Адже вірування американських президентів завжди були в межах християнського фундаменталізму:

- 12 - прихожани Єпископальної церкви;
- 8 - прихожани Пресвітеріанської;
- 4 - прихожани баптистської церкви, стільки ж методисти і унітаріани;
- 2 - квакери;
- 1 – конгрегаціоналіст;
- 2 - прихожани Голландської реформованої церкви і Церкви останніх днів Ісуса Христа;
- 1 – католик;
- Інші президенти називали себе християнами-протестантами і не відносили себе до певної церкви^[513].

Протягом довгого часу перемогти на президентських виборах мали шанс лише представники протестантизму.

На останніх президентських виборах переміг Дональд Трамп. Американці вважають його не досить віруючою людиною, хоча дуже часто в засобах масової інформації з'являються статті від прибічників президента, які навпаки стверджують протилежне. Прикладом є Паула Уайт, яка зазначала: «Якщо раптом він почне виглядати весь таким релігійним, це буде дивно для мене, - каже Уайт, яка знає Трампа більше 14 років. - Дональд ніколи публічно не розповідав про свою віру, а коли навіть пробував, це оберталось катастрофою. Це він не обговорює, проте це не означає, що цього немає в серці »^[514]. Також варто відмітити, що під час президентської кампанії 2016 року релігія відступила на другий план. В основному через

⁵¹² Президенты США и их религия. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.golos-ameriki.ru/a/us-presidents-and-religion-2012-01-12->

⁵¹³ Президенты США и их религия. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.golos-ameriki.ru/a/us-presidents-and-religion-2012-01-12-137186973/249948.html>

⁵¹⁴ Во что верит президент Трамп. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://emmanuel.tv/vo-chto-verit-tramp/>

головних партійних номінантів - Хіларі і Дональда, - вони рідко говорили про свою віру. Трамп сповідує пресвітеріанство, Клінтон - методизм. Але кандидати були настільки яскравими особистостями, що це був один з небагатьох випадків, коли релігійна приналежність кандидата не була на першому місці.

Варто відмітити, що не лише релігійна приналежність грає високу роль, але і ставлення до кандидата тієї чи іншої релігійної групи. У США існує правило, розміщене в Кодексі внутрішніх доходів США, яке встановлює, що обмежується політична діяльність звільнених від податків некомерційних організацій, в тому числі – церкви. Тобто їм заборонено виступати в прихильність того чи іншого кандидата перед іншими (але, в той же час не заборонено обговорювати релігійні питання), якщо вони хочуть зберегти свій безподатковий статус. Але не дивлячись на це, 7 відсотків тих, хто відвідує церкву, стверджують, що їхні духовні отці «часто» висловлюються про соціальні і релігійні проблеми (табл. 5.).

Таблиця 5
Як часто духовенство згадує політику під час богослужінь [515]

Як часто духовенство висловлюється про політику	
Часто	7 %
Інколи	29 %
Рідко чи ніколи	49 %
Інше	15 %
Загальне	100 %

За даними опитування можна спостерігати, що не дивлячись на відокремлення церкви та держави, очільники церков «часто» та «інколи» згадують політику і висловлюються про кандидатів в президенти. І це може мати досить вагомий вплив, адже зазвичай прихожани йдуть за своїм пастором, і виключення з цього правила мінімальні.

Існує цілий біблійний пояс – територія, де релігійний фундаменталізм є надзвичайно розвиненим, де християнська мораль, використовує свій авторитет та вплив на всю культуру штату та політику цілих штатів.

Південні штати є ядром Біблійного поясу. Тут найбільш сильні позиції Південно-Баптистської конвенції. Штатами, які розміщені в Біблійному поясі є Техас, Оклахома, Канзас, Іллінойс, Індіана, Огайо, Міссурі, Арканзас, Луїзіана, Міссісіпі, Теннессі, Кентуккі, Вірджинія, Північна Кароліна, Південна Кароліна, Джорджія, Алабама і Флорида (рис. 2.).

⁵¹⁵ Half say clergy rarely or never talk politics. [Електронний ресурс] / Режим доступу : http://www.pewforum.org/2016/08/08/many-americans-hear-politics-from-the-pulpit/pf_2016_08_08-02/

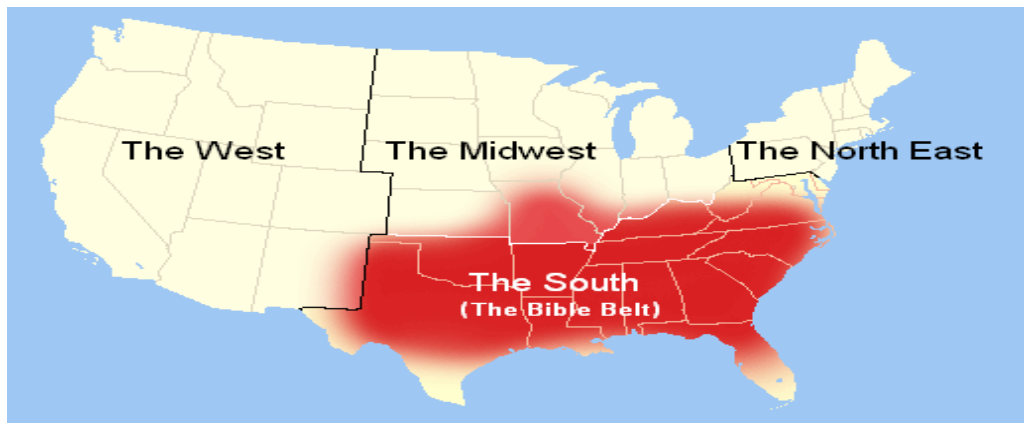

Рис. 2. Біблійний пояс США

У цьому поясі розміщені штати, які є надзвичайно віруючими і консервативними, і цей консерватизм вони проносять і в політичну сферу та у виборчий процес. У той же час, регіон відомий своїми консервативними цінностями, пояс часто вважається політично консервативним регіоном, в якому здебільшого проживають протестанти. «Червоні штати» в межах Біблійного поясу традиційно підтримують республіканських кандидатів на державні і федеральні посади. Алабама, Міссісіпі, Канзас, Оклахома, Південна Кароліна і Техас послідовно віддають свої голоси в колегії виборців за республіканського кандидата в президенти на кожних президентських виборах з 1980 року. Інші штати Біблійного поясу зазвичай голосують за республіканців, але бувають і винятки, як до прикладу, Білл Клінтон з Арканзасу, який схилив голоси в штатах Біблійного Пояса [⁵¹⁶].

Також потрібно зробити акцент на тому, що не лише протестантська деномінація займає вагомe місце в США. За останній період збільшився авторитет католицької церкви, яка була однією з перших релігій на американському континенті. І якщо до 20-х рр. ХХ ст. католики віддавали свої голоси за партію чи кандидата в президенти, який виділявся найбільшою терпимістю по відношенню до церкви, і це міг бути, як демократ, так і республіканець. Але в середині 20-х рр. ХХ ст. католики зв'язали себе з демократичною партією, в якій вони отримали великий вплив. Перший з представників католиків, який в 1928 р. балотувався на посаду президента США – Альфред Сміт, запевняв, що буде дотримуватися Білля про права та Конституції США, і не допустить втручання католицизму в державні справи. Але його опоненти зіграли на антикатолицьких почуттях американців. Традиція була порушена в 1960 р., тоді президентом США став католик – Джон Фітцджеральд Кеннеді. І він провів до Конгресу закон про громадянські права і закон про зниження податків, але був убитий напередодні обговорення, але ці закони були прийняті після. Відповідно до закону про громадянські права: «Всі люди повинні бути вільними в будь-якій установі або місці від дискримінації або сегрегації за расовою, кольору шкіри, релігійною або національною ознакою, в разі застосування сегрегації

⁵¹⁶ The Bible Belt in the United States. The Bible Belt Extends Throughout the American South (And Perhaps Beyond?). [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.thoughtco.com/the-bible-belt-1434529>

або дискримінації повинні вимагати закон, статут, ордонанс, правила або рішення штатів або інших державних установ, які мають право на це». Таким чином, Кеннеді даним законом відмінив всі форми дискримінації і сегрегації ^[517].

Є ще багато прикладів в американській історії, коли релігія, точніше релігійні діячі, віруючі та інші люди вплинули на перебіг важливих подій у Вашингтоні завдяки релігійним переконанням.

З огляду на це правове регулювання релігійної свободи та забезпечення моделі відокремлення держави та церкви забезпечується багатьма законодавчими актами та нормами. А саме:

1. Закони, щодо свободи віросповідання та релігійної терпимості США протягом XVIII ст.:

- Конституція США 1787 р.;

- Білль про права, а саме Перша поправка та Чотирнадцята поправка;

2. Закони щодо свободи віросповідання та релігійної терпимості США XX – XXI ст..

Важливо відмітити, що релігія та посилення, незважаючи на те, що в США модель відокремлення держави від церкви, присутні в текстах не лише багатьох законів, Конституції, преамбулі, поправках, але й в клятвах вищих державних представників та ін., а саме в таких як: Конституція Сполучених Штатів, включаючи преамбулу, основний текст і поправки до неї; нормативно-правові акти, клятви, американський девіз, американська преса, - тобто офіційна символіка цієї держави містить апеляції до Бога; Нормативно-правові акти, які містять тексти присяг ^[518; 519; 520]. Тексти співробітників органів правопорядку та військових - US Uniformed Services Oath of Office ін.

З огляду на те, що США – держава, в якій держава та церква відокремленні одна від одної, така кількість апеляцій до Бога та релігії в офіційних документах, символіці та навіть валюті США, викликають неоднозначне враження та питання: релігія та церква відокремлені одна від одної де-юре і де-факто, чи лише де-юре? На нашу думку, офіційне відокремлення держави та церкви в США є невіддільно пов'язаним з демократичним началом цієї країни, адже ще з початку існування Америки, точніше її з відкриття, люди мріяли про цей континент через релігійне та політичне переслідування, і намагалися потрапити в неї і бути вільними. Але потрібно пам'ятати, що США – одна з найбільш релігійних країн світу, і відокремлення де-юре тут пов'язане з впливом де-факто. Адже неодноразово американські політики через свою необережність та необдумані

⁵¹⁷ Егорова М.В. Американская католическая церковь в общественно – политической жизни страны (XX веке). [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://scienceforum.ru/2011/article/2011000888>

⁵¹⁸ Oath of Office for President of the United States. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.presidentsusa.net/oathoffice.html>

⁵¹⁹ The Oath of Office for Civil Service Employees. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/5/3331>

⁵²⁰ The Oath of Office for Federal Judges. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/28/453>

висловлювання про релігію втрачали голоси. Релігійний вплив в США є беззаперечним. Відокремлення держави та церкви в США має свої особливості.

Але залишається відкритим питання чи буде ріст релігійності і християнства продовжувати набирати обертів в країні, чи навпаки - буде зменшуватися? С. Хантінгтон стверджує, що кількість прихильників нехристиянських вірувань та атеїстів, незважаючи на їх ріст, не буде мати великого впливу на релігію в цілому і ми «сміливо можемо сказати, що на початку XXI ст. США стають ще більш християнською країною, ніж до цього.» [⁵²¹, с. 162]. А Д. Ек стверджує про ріст нехристиянських релігій і знищення Американської парадигми, як переважно християнської країни [⁵²², с. 40].

Як відомо, законодавча влада належить Конгресу – двопалатний парламент, який складається з Сенату і Палати представників. Виконавча влада належить президенту, віце-президенту, кабінету міністрів і незалежним відомствам. Судова система – це система судів, яка складається з Верховного суду і федеральних судів нижчих інстанцій.

Згідно дослідження Pew Research Center, не дивлячись на зменшення християн в США, склад релігійний 115- го Конгресу США практично такий, як і в 1961. На сьогоднішній день 91 % членів Конгресу називають себе віруючими, це практично такий самий відсоток як у 87-му Конгресі (1961 – 1962 рр.), коли він складав 95 %.

Серед 293 республіканців, обраних на новий 115-й Конгрес, всі, крім двох, називають себе християнами; два єврейських республіканця - Лі Зельдін з Нью-Йорка і Девід Кустофф з Теннессі. Демократи в Конгресі також є християнами в переважній більшості (80%), але на цій стороні приходу більше релігійної різноманітності. У число 242 демократів в Конгресі входять 28 євреїв, три буддиста, три індуса, два мусульманина і один універсаліст-унітарист, а також єдиний член Конгресу, який вважає себе незалежним через релігійні переконання, член палати представників Кірстен Синема. Крім того, всі 10 членів Конгресу, які відмовляються заявляти про свою релігійну приналежність, є демократами. Подібно Конгресу, так і конфесійна картина всієї країни змінюється, як і в Конгресі стало менше протестантів - 75 % в 1961 до 56 % сьогодні, а ріст католиків за цей період виріс з 19 % до 31 % (рис.3.).

⁵²¹ Хантінгтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантінгтон; Пер. с англ. А. Башкирова. — М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004. — 635.

⁵²² Eck D. "Neighboring Faiths: How Will Americans Cope With Increasing Religious Diversity?" Harvard Magazine 99, no. 1 (September-October 1996)

The religious makeup of the 115th Congress

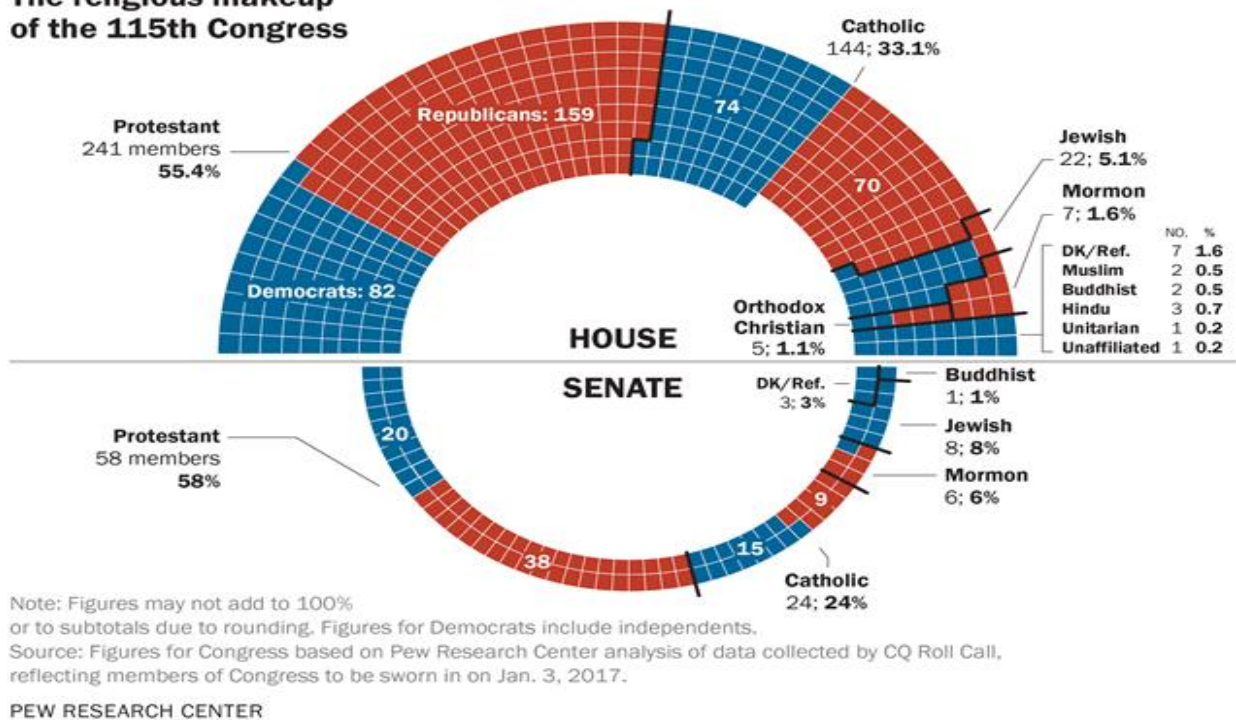

Рис. 3. Релігійна приналежність членів Конгресу [523].

Проаналізувавши дані рис. 3., можна зробити висновок, що протестанти, католики та євреї мають більшість у Конгресі і відсоток співвідношення віруючих в Конгресі представлено в тій же пропорції, що і в американському суспільстві. Також, і Сенат, і Конгрес мають протестантську більшість 58 % в Сенаті і 55% в палаті (Конгресі).

Що стосується релігійності в середині самих партійних груп, то вона практично не змінювалася в період з 2016 – 2017 рр. (табл. 6).

Таблиця 6

Релігійність в середині партійних груп

	Республіканці		Незалежні		Демократи	
	2016	2017	2016	2017	2016	2017
Дуже релігійні	51 %	51 %	33 %	32 %	33 %	32 %
Помірно релігійні	29 %	29 %	30 %	30%	30%	29%
Не релігійні	20 %	20 %	37 %	38 %	37 %	39 %

Республіканці 51 % - «дуже релігійні», незалежні 32%, демократи – 31%, республіканці 29% - «помірно релігійні», незалежні – 30%, демократи – 29 %, республіканці «не релігійні» - 20%, незалежні – 38%, демократи – 39 %.

Релігія і церква є важливі в США, але американцям вдалося не переступи крихку межу між фанатизмом, який, як зазначив С. Хантінгтон, є

⁵²³ Faith on the Hill. The religious composition of the 115th Congress. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.pewforum.org/2017/01/03/faith-on-the-hill-115/>

не життєздатним. У сучасному світі спостерігається кореляція між рівнем розвитку країни і релігії, і, як правило, низький рівень економіки супроводжується високим рівнем прихильності до релігії, і навпаки. Але США, як зазначає С. Хантінгтон, - «блискуче виключення» (табл.7.) [⁵²⁴, с. 44].

Таблиця 7

Розподіл доходів за вірою в Бога, % дорослих громадян США

Віра в Бога	Менше ніж \$30,000	\$30,000-\$49,999	\$50,000-\$99,999	\$100,000 чи більше	Обсяг вибірки
Вірить в Бога; точно впевнені	37%	21%	26%	16%	18,870
Вірить в Бога; досить певні	34%	20%	26%	20%	5,984
Вірить в Бога; не точно впевнені	32%	17%	26%	26%	1,637
Вірить в Бога; не знає	53%	19%	18%	10%	185
Не вірить в Бога	24%	18%	30%	28%	3,120
Інше/не знають чи вірять в Бога	27%	17%	28%	28%	694

З таблиці 7 можна проаналізувати, що навіть громадяни з високим рівнем доходів мають високий ступінь віри в Бога у США – менше 30.000 дол. – 37%, 30.000 – 49.999 дол. 21%, 50. 000 – 99.999 дол. -26%, 100.000 і більше – 16%.

Важливе місце в Америці займають релігійні організації. Як уже зазначалося вище, вони мають особливу систему оподаткування, а їх цілі координуються державою. Діяльність релігійних організацій у сфері освіти, виховання і соціального захисту в США відома. Розглянемо взаємодію держави і церкви у сфері соціального захисту, адже американські організації ще ХІХ ст. відомі ініціатори соціальної допомоги, згідно з досліджень К. Уолта, Р. А. Кнаана і С. Ч. Бодді. Останні тенденції у цій сфері керуються згідно прийнятим в 1996 р. Конгресом США Актом про узгодження

⁵²⁴ Стацкевич М.С. Релігійний фактор у політичному житті США. Научно-практический журнал. Политика и правовое государство. Управленческое консультирование. 2010. №3. с. 43 – 58

персональної відповідальності й можливості працювати в цьому напрямку, представлені в розділі «Благодійний вибір» [525]. Цей розділ заохочує штати залучати релігійні організації до надання послуг у сфері добробуту, що фінансуються на федеральному рівні. Але до введення цього розділу, під час надання такої допомоги релігійні організації повинні зняти всі предмети культу, не нав'язувати людям, яким вони допомагають свого вибору, пізніше штатам заборонили вимагати це, але релігійні організації мають виконувати державні правила виконання контрактів, а також низку інших світських правил. Ці умови застосовуються, і вони є необхідні, аби захистити поділ між державою та церквою. Критично до цього ставляться багато дослідників та політиків, серед них професор Гарвардської юридичної школи (США) Марта Міноу, зазначає, що використання державних коштів та придбання послуг релігійних організацій, викликає занепокоєння конституційного характеру [526]. Адже, це пряма співпраця, а в США церква та держава є повністю відокремленими, чи не суперечить це цьому принципу.

Але ще більш суперечливим є взаємодія держави і релігійних організацій в суспільно – політичному житті США. Церква ніколи не була при влада в США, як наприклад католицька церква в Європі, хоча церкви в США втручаються в політику, використовуючи свій «невидимий» авторитет і ця взаємодія здійснюється у визначених межах. На даний час багато розмов точиться про успіх релігійних груп у лобіюванні різних питань, і багато науковців, серед них і К.Д.Уолт, стверджуються, що лобіювання, яким користуються релігійні групи, ні чим по суті не відрізняється від лобіювання економічних і профспілкових інтересів. Але є розбіжності і особливості, адже релігійні групи рідко вдаються до прямого лобіювання, це більш характерне для представників політичних партій. В той же час релігійні організації можуть звертатися до лобістів безпосередньо [527]. І як зазначає Кеннет Уалд, здебільшого релігійні групи займаються так званим лобіюванням «на місцевому рівні». Вони можуть стимулювати своїх членів до контактів з виборними особами. Вони можуть проводити демонстрації і кампанії з інформування громадськості. Вони можуть іноді вдаватися до послуг професійних лобістів, щоб ті представляли їх точку зору. Так що в деяких відносинах вони багато в чому схожі на світські об'єднання [528]. На нашу думку, лобіювання, як таке почалося в США В 80 – х рр. коли релігійні організації вперше заявили про свою «присутність» у Вашингтоні. Серед них «Моральна більшість» та «Релігійний круглий стіл», ці групи звинувачувалися у лобіюванні в особливому роді, а саме вони входили в

⁵²⁵ The 1996 Personal Responsibility and Work Opportunity Reconciliation Act in the US. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.centreforpublicimpact.org/case-study/personal-responsibility-and-work-opportunity-reconciliation-act-the-clinton-welfare-reform/>

⁵²⁶ Minow M. Public and Private Partnerships: Accounting for the New Religion / M. Minow // Harvard Law Review. - 2003. - Vol. 116:1. - January. - P. 1-41.

⁵²⁷ Wolt K. Religion and Politics in the United States / K. Wolt. N.Y., 2004., 289 p.

⁵²⁸ Kenneth D Wald; Allison Calhoun-Brown. Religion and politics in the United States. Lanham, Md. : Rowman & Littlefield Publishers, ©2011. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.worldcat.org/title/religion-and-politics-in-the-united-states/oclc/671655019/viewport>

кабінети законотворців і говорили, що воля Бога полягає в тому, щоби був прийнятий той чи інший закон. В загальному ця діяльність була по - перше, неефективною. По – друге, таке пряме втручання навіть для віруючих американців викликало несхвальні відгуки. Але ці консервативні релігійні організації винесли урок зі своїх невдач і на початку 80-х рр., якщо ми порівняємо таку організацію, як «Християнська коаліція» з «Моральною більшістю» ми можемо чітко спостерігати більш розумний і точний підхід до лобіювання. Це покращення – стратегія, яка вдосконалювалася роками. Зрозуміло, що керівник "Християнської коаліції" Ральф Рід набагато більш досвідчений у політичних справах, ніж Джеррі Фолуелла або багато з тих, хто працював в "Моральна більшість". На нашу думку, вони дечого навчилися, проаналізувавши попередню діяльність та помилки, які були допущені їх попередниками. Їх «протверезила» реакція їх власних церков і їх деяких парафіян. Вони зрозуміли, що потрібно бути скромнішим, намагаючись пов'язати свої політичні уподобання зі своїми релігійними поглядами. Беручи до уваги тенденції, які зараз відбуваються автори книги: «Зменшений розрив: зміна ролі релігії в американській політиці» вважають, що відокремлення держави і церкви зникає, а релігійні структури перетворюються на справжні «фабрики» політиків, і що в останні роки вони здійснюють не тільки непрямий, але й прямий вплив на політику [529].

Багато дослідників ведуть диспут про те, що тепер в ХХІ ст. релігія не має такий вплив, який мала до того на теренах Америки. До прикладу директор Інституту прикладної політики при Університеті Екрона, відмітив, що: «Релігійна приналежність політика як і раніше важлива для деяких виборців, однак набагато менше, ніж 50-60 років тому. Наприклад, колись було неможливо уявити, що протестанти проголосують за католика. Хоча, безумовно, релігійне питання продовжує мати важливе значення для деяких груп виборців. Але, на наш погляд, набагато більш важливий фактор - ступінь релігійності кандидата і те, наскільки серйозно він сприймає духовні цінності. Це відбувається тому, що в американській політиці поділ відбувається не по лінії релігій, а за ступенем релігійності. Більш традиційні релігії частіше бувають більш консервативними, і виборці, які надають цьому фактору значення, як правило, теж відрізняються консервативними настроями.» [530].

Все ж основними змінами, які сталися за останні 15-20 рр. в американському релігійному просторі можна вважати наступні: поява на політичній арені євангельських християн, тепер вони складають біля 25 % населення країни. І починаючи з 1980 р., вони набирають все більший політичний інтерес. Збільшення кількості католиків у США, раніше католики брали участь у політичному житті лише тоді, коли це торкалося їх

⁵²⁹ The Diminishing Divide: Religion's Changing Role in American Politics / A. Kohut, J. C. Green, S. Keeter, R. C. Toth. - Washington : Brookings Institution Press, 2000. - 196 p.

⁵³⁰ Президенты США и их религия. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.golos-ameriki.ru/a/us-presidents-and-religion-2012-01-12->

(наприклад фінансування церковних шкіл прихожан чи антикатолицькі дії), але тепер католики все більше займають центральне місце на американській політичній арені, починаючи займати місце біля протестантів. Збільшення впливу релігійних організацій, які займаються лобістською діяльністю та інше.

Отже, моделі відносин держави та церкви протягом десятиліть змінювалися та модифікувалися. В історії їх відносин досить драматичних сторінок: суперництва і відкритого протиборства, прагнення церковної влади підпорядкувати собі державну владу і боротьба держави за вихід з-під впливу і контролю церкви. Ідея співвідношення світської влади і церковної послужила фундаментом для розробки різних філософських теорій, модифікацій суспільних уявлень про соціальні функції релігійної ідеології.

Істинна свобода релігії існує тільки у тому випадку, коли держава надає рівні права всім релігійним групам, тим, хто поважає і дотримується законів держави. Те, як це роблять США, може стати достойним досвідом для України.

В умовах здійснення правової реформи та становлення правової держави, розвитку громадянського суспільства, поширення прав і свобод громадян, та вирішення вищезазначених конфліктів, важливе значення для України має досвід розв'язання проблем саме у Сполучених Штатах.

Отже, незважаючи на те, що церква займає вагомий роль у державному житті в США, американці не переступили через хитку грань фанатизму, вони як «чашу Граалю» пронесли права та свободи людини і громадянина, свободу віросповідання та вільного та недискримінаційного ставлення до будь-яких релігійних груп. Вони не возвели на «релігійний п'єдестал» ні одну церковну деномінацію, що дало їм прихильність всіх. Не дивлячись на те, яку релігію вони сповідають, вони ніколи не будуть обмежувати релігійні цінності інших груп. Віротерпимість – їх особливість. Релігія має вагомий вплив на американську політику, але вона прямо не маніпулює цим, втручаючись у справи політики. Американці побудували стіну між політикою і релігією, а кожна релігійна деномінація поставила на неї свою цеглину, яка розділила державу і церкву, не даючи маніпулювати справами одна одною. І якщо ми візьмемо всі свободи людини і представимо їх у формі «будинку», то свобода совісті, віросповідання і слова – це фундамент, який є основою країни, її розвитку та прогресу. І це є модель американських відносин держави і церкви. А досвід США може стати практичними навичками для різних країн, серед них - країн Європейського Союзу, та України зокрема.

Модель відокремлення держави та церкви в американському суспільстві є найбільш вигідною, адже за допомогою цього в країні не виникає конфліктів та суперечок релігійного змісту, не дивлячись на те, що релігія має вплив на громадян США. Релігія стала фактором, який не роз'єднує суспільство, а консолідує. Адже американський плюралізм, як говорить американський історик Ч. А. Корс, - свідомий, яскравий й ґрунтований на вільному виборі щодо найголовнішого.

Список використаних джерел

1. Америка и религия. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://sd.net.ua/2011/09/30/amerika-i-religiya.html>
2. Аптекер Г. История американского народа: Американская революция 1763-1783 / Перевод с английского И. З. Романова. — М.: Государственное издательство иностранной литературы, 1962. — 384 с. ≡ Aptheker H. A history of the american people: The American revolution 1763-1783. — New York: New York International Publishers, 1960.
3. А. Джеймс Рейчли. Свобода совести и толкование первой поправки к Конституции США. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.hrights.ru/text/b8/chapter 1.htm>
4. Барилко Є. О. Місце громадянської релігії в патріотичному вихованні американських школярів / Є. О. Барилко, С. М. Барилко // Духовність особистості: методологія, теорія і практика. - 2014. - Вип. 2. - С. 21-31. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/domtp_2014_2_5.
5. Во что верит президент Трамп. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://emmanuel.tv/vo-chto-verit-tramp/>
6. Джорджадзе, А. Н. Церковь и рабство на юге США в 30-е - 50-е годы XIX в.: апология и морально-этическая критика [Текст] / А. Н. Джорджадзе // Вестник Московского университета. Сер. 8, История. - 1998. - N 1. - С. 87-10
7. Егорова М. В. Американская католическая церковь в общественно-политической жизни страны (XX веке). [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://scienceforum.ru/2011/article/2011000888>
8. Єленський Віктор. «Американська релігія» та її кредо. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/analitica/4719-amerikanska-religiya-ta-yiyi-kredo.html>
9. Монбіота Дж. "Америка – це релігія". [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.guardian.co.uk.usa/story/0,12271,1007813,00.html>.
10. Олбрайт М. Релігія і світова політика / Мадлен Олбрайт; Пер. С англ.. — М.: Альпина Бизнес Букс. 2007. — 352 с.
11. Отношения религии и государства в США. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.chayka.org/node/4279>
12. Президенты США и их религия. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.golos-ameriki.ru/a/us-presidents-and-religion-2012-01-12-137186973/249948.html>
13. Президенты США и их религия. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.golos-ameriki.ru/a/us-presidents-and-religion-2012-01-12-137186973/249948.html>
14. Романова О. Релігія в державних школах США: протистояння чи взаємодія? О. Романова // Політичний менеджмент. - 2005. - № 1. - С. 122-126.
15. Религия в политической жизни США (70-е – начало 80-х годов) / Отв. ред. Ю. А. Замошкин, Д. Е. Фурман. — М.: Наука, 1985. С

16. Стацкевич М. С. Релігійний фактор у політичному житті США. Научно-практический журнал. Политика и правовое государство. Управленческое консультирование. 2010. №3. с. 43 – 58
17. Токвіль А. де. Демократія в Америці. М., 1992.
18. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
19. Хантингтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон; Пер. с англ. А. Башкирова. — М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004. — 635.
20. America Is a Religion. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.theguardian.com/world/2003/jul/29/usa.commen>
21. Brogan D. The American character / D. Brogan. – N. Y.: Random House, 1975. – 217 p.
22. Bonamy Dobrée, William Penn: Quaker and Pioneer, Houghton Mifflin Co., 1932, New York, p. 120
23. Coe K., Domke D. The God Strategy: How Religion Became a Political Weapon in America. Oxford: Oxford University Press, 2007, p. 140.
24. Eck D. "Neighboring Faiths: How Will Americans Cope With Increasing Religious Diversity?" Harvard Magazine 99, no. 1 (September-October 1996)
25. Everson v. Board of Education, 330 US 1, 15–16 (1947).
26. Everson, 330 U.S. at 1; McCollum v. Board of Education, 333 U.S. 203 (1948); Zorach v. Clauson, 343 U.S. 306 (1952).
27. Facts and Case Summary - Engel v. Vitale. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.uscourts.gov/educational-resources/educational-activities/facts-and-case-summary-engel-v-vitale>
28. Faith on the Hill. The religious composition of the 115th Congress. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.pewforum.org/2017/01/03/faith-on-the-hill-115/>
29. Goen C.C. Broken Churches, Broken Nation: Denominational Schisms and the Coming of the Coming of the Civil War. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://books.google.com.ua/books?id=NjiG3mI5eg0C&pg=PP10&lpg=PP10&dq=Broken+Churches,+Broken+Nation:+Denominational+Schisms+and+the+Coming+of+the+Civil+War+Betty+Ruth+Goen&source=bl&ots=G7KFEys4BJ&sig=xHEjfGOLeUs6zEOBpNnVSjbI8TA&hl=ru&sa=X#v=onepage&q&f=false>
30. Growth of the Church. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.mormonnewsroom.org/topic/church-growth>
31. Half say clergy rarely or never talk politics. [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.pewforum.org/2016/08/08/many-americans-hear-politics-from-the-pulpit/pf_2016_08_08-02/
32. Religion [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://news.gallup.com/poll/1690/religion.aspx>
33. Herberg W. Religion and education in America / W. Herberg // Religious perspectives on American culture. – Princeton, 1961. – 188 p.

34. Is America A Christian Nation? [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.au.org/resources/publications/is-america-a-christian-nation>
35. James Madison, letter to Edward Livingston, July 10, 1822, in Saul K. Padover, ed., *The Complete Madison: His Basic Writings*, Harper, New York, 1953.
36. Kenneth D Wald; Allison Calhoun-Brown. *Religion and politics in the United States*. Lanham, Md.: Rowman & Littlefield Publishers, ©2011. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.worldcat.org/title/religion-and-politics-in-the-united-states/oclc/671655019/viewport>
37. Letter from President George Washington, cited in Barry Kosmin and S/Lachmen, *One Nation under God^ Religion in Contemporary America Society*, Harmony, New York, 1993, 23
38. Lambert F. *Religion in American Politics: A Short History*. Princeton, 2008, 294 pp.
39. *McCollum v. Board of Education*. Law Case. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.britannica.com/topic/McCollum-v-Board-of-Education>
40. Minow M. *Public and Private Partnerships: Accounting for the New Religion* / M. Minow // *Harvard Law Review*. - 2003. - Vol. 116:1. - January. - P. 1-41.
41. *No Child Left Behind: An Overview*. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.edweek.org/ew/section/multimedia/no-child-left-behind-overview-definition-summary.html>
42. *Oath of Office for President of the United States*. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.presidentsusa.net/oathofoffice.html>
43. *Pew Research Center*. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.pewresearch.org/>
44. President Calvin Coolidge, inaugural address, March 4, 1925.
45. Phillips K. *American Theocracy*. Penguin Book, 2006. 512 p.
46. *School District of Abington Township v. Schempp*. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.britannica.com/topic/School-District-of-Abington-Township-v-Schempp>
47. *Statistical Report for 2011 April General Conference*. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.mormonnewsroom.org/article/2010-statistical-report-for-2011-april-general-conference>
48. *The Oath of Office for Civil Service Employees*. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/5/3331>
49. *The Oath of Office for Federal Judges*. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/28/453>
50. *The Bible Belt in the United States. The Bible Belt Extends Throughout the American South (And Perhaps Beyond?)*. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.thoughtco.com/the-bible-belt-1434529>
51. *The Doctrine of Religious Freedom*. W. Cole Durham JR. Apr. 3, 2001 • Devotional. [Електронний ресурс] / Режим доступу: https://speeches.byu.edu/talks/w-cole-durham_doctrine-religious-freedom/

52. The 1996 Personal Responsibility and Work Opportunity Reconciliation Act in the US. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.centreforpublicimpact.org/case-study/personal-responsibility-and-work-opportunity-reconciliation-act-the-clinton-welfare-reform/>
53. The Diminishing Divide: Religion's Changing Role in American Politics / A. Kohut, J. C. Green, S. Keeter, R. C. Toth. - Washington: Brookings Institution Press, 2000. - 196 p.
54. United State Senate. [Електронний ресурс] / Режим доступу: https://www.senate.gov/civics/constitution_item/constitution.htm
55. United States Supreme Court. *Zorach v. Claiborn* (1952), No. 431. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://caselaw.findlaw.com/us-supreme-court/343/306.html>
56. 2017 Update on Americans and Religion. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://news.gallup.com/poll/224642/2017-update-americans-religion.aspx>
57. Wolt K. Religion and Politics in the United States / K. Wolt. N.Y., 2004., 289 p.

«КАДРОВИЙ ГОЛОД» В УКРАЇНІ

Бокоч Вікторія Михайлівна,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри міжнародної політики
факультету міжнародних економічних відносин
Ужгородського національного університету

На сьогоднішній день відтік кадрів є найважливішою проблемою для кожного третього роботодавця в Україні. Даний процес набуває ознак некерованого явища та стрімко набирає обертів. Переміщення людських ресурсів, а саме масовий виїзд українців за кордон, обумовлений соціально-економічними, військовими, етнічними, релігійними та зовнішньоекономічними чинниками. Розвиток міграційного процесу, зміна напрямів і характеру міграції є наслідком суспільно-політичних та економічних процесів в Україні.

Різні статистичні дані показують, що за кордоном сьогодні працює кожен сьомий українець. В свою чергу, за даними Центру економічної стратегії більше 4 млн. українців є трудовими мігрантами, що складає близько 16% працездатного населення. Трудова міграція українців носить циркуляційний характер, тобто громадяни виїжджають, заробляють за кордоном гроші і повертаються, щоб витратити їх вдома. Очевидним є те, що одночасно за кордоном перебувають не всі 4 млн. трудових мігрантів, а близько 2,6-2,7 млн. осіб [⁵³¹].

Дані Державної прикордонної міграційної служби свідчать, що понад 3 мільйони українців перебувають на роботі за межами країни постійно (без врахування тих, хто виїжджає на сезонні роботи). А в останні роки вік українських емігрантів зменшився - саме молодь активно покидає Україну.

Згідно з даними Державної прикордонної служби, з моменту минулого перепису населення в 2002 році та станом на 2017 рік з України виїхало 6,3 млн. осіб (близько 3 млн. виїздів через європейський кордон та 3,2 млн. - через кордон з Росією). Перша хвиля міграційних потоків активізувалась в 2008-2009 роках (після світової кризи), друга – в 2013 році в силу політичної та, як наслідок, економічної нестабільності. До числа вищевказаних мігрантів входять громадяни, які виїхали на довгостроковий термін або з певних причин не можуть повернутися на Батьківщину, отримали громадянство в інших країнах, живуть за кордоном на інших правових підставах [⁵³²].

⁵³¹ Скільки українців виїхало за кордон і що державі з цим робити. Дослідження Центру економічної стратегії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/Migration-note.pdf>

⁵³² Скільки українців виїхало за кордон і що державі з цим робити. Дослідження Центру економічної стратегії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/Migration-note.pdf>

На даний момент, елемент соціальної структури суспільства в Україні докорінно відрізняється від європейського: замість домінування середнього класу і дуже помірного рівня розшарування, ми маємо поляризоване суспільство з високою часткою бідного населення. Важливо, що низькому рівню життя відповідають і низькі його стандарти, які приймає населення.

З огляду на комплексні соціологічні, політичні, статистичні та журналістські дослідження, основною проблемою українського ринку праці є не безробіття (хоча, звісно, мають місце труднощі із зайнятістю молоді, пошуком першого робочого місця тощо), яке стає наслідком, а саме неконкурентні робочі місця, неможливість працевлаштування внутрішньо переміщених осіб, вплив робочої сили за межі країни. Згідно з даними Міністерства соціальної політики, понад 3 мільйони українців постійно працюють за кордоном і майже 9 мільйонів - це сезонні робітники. Насправді, це катастрофічна ситуація на ринку праці України, а продовження виїзду українців за кордон практично підриває економіку нашої держави. Громадяни знаходяться у безвиході, адже на кожне вакантне робоче місце в Україні сьогодні претендує, в середньому, 8-10 чоловік, що унеможлиблює працевлаштування. Відсутність цільової політики держави щодо інвестування в сучасні робочі місця, демпінг на робочу силу (так звана ставка на дешеву робочу силу) сьогодні призвели до того, що населення стало неплатоспроможним. Сучасний ринок праці України потерпає також від роботи в тіні. Значна кількість учасників ринку працює поза чинним законодавством [533].

У світі Україна завоювала імідж країни-постачальника трудових та освітніх мігрантів в інші країни і входить у топ-10 країн-донорів мігрантів у світі, що зумовлено зростанням доступності робочих місць та освіти за кордоном (головним чином, у країнах ЄС, що межують з Україною), розширенням міжнародної співпраці та поглибленням економічних зв'язків із ЄС.

За таких умов в перспективі країні загрожує "вимивання" активного працездатного населення. Прогнози залишаються невтішними: в ООН припускають, що до 2050-го року населення нашої країни зменшиться до 36 мільйонів, а до 2100-го ця цифра знизиться до 25-27 мільйонів.

11 червня 2017 року вступив в дію безвізовий режим з ЄС, який дозволяє українцям за наявності біометричного закордонного паспорту громадянина України знаходитися та вільно переміщуватися по Європі не більше ніж 90 днів протягом 180-денного періоду. З введенням безвізу, який полегшив процедуру перетину кордону, жителі прикордонних регіонів ще більше почали виїжджати в сусідні країни на заробітки. Україна здавна славилась заробітчанством, адже прірва між доходами в Україні та сусідній Європі - колосальна. Ще до часів Радянської влади спостерігався високий

⁵³³ Міністерство соціальної політики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.msp.gov.ua>

рівень безробіття, і, як наслідок, - виїзд українців в США та до Канади в пошуках кращого життя. З розвалом Радянського Союзу та в зв'язку з розривом відносин між колишніми радянськими республіками припинили діяльність багато підприємств легкої та деревообробної промисловості, заводів, що забезпечували діяльність військового комплексу, позбавивши людей робочих місць. З розпадом СРСР розгорнулись стихійні ринки, люди масово ставали безробітними. У перше десятиліття незалежності громадяни країни стали свідками кардинальних політичних, культурних, соціально-економічних трансформацій та демократичних перетворень, у цей період спостерігалось хвилеподібне наростання масштабів трудової міграції за кордон, після чого ці процеси стабілізувалися на дуже високому рівні.

Трудова міграція є найбільш динамічною та масштабною складовою міграційних процесів населення України.

Таблиця 1

Масштаби зовнішньої трудової міграції з України (тис. осіб) [⁵³⁴]

Категорія мігрантів Джерело оцінки	Держстат (2012)	Держстат (2017)	Євростат (2016)
Всього мігрантів, в тому числі:	1 182	1 303	962
довгострокові	167	108	448
короткострокові	573	632	484
мігранти, які повернулися	442	563	-

Міграційні процеси України мають історичну основу, характеризуються значними масштабами включення працездатного населення в орбіту міждержавних трудових переміщень та зміною вектора міграційних трудових потоків на користь країн ЄС. Чинниками активізації даного процесу стали:

- 1) геополітичні зрушення (розпад СРСР, отримання Україною статусу незалежної суверенної держави);
- 2) лібералізація державного контролю;
- 3) встановлення політичного курсу України на євроінтеграцію;
- 4) відмінності в рівні та темпах економічного розвитку європейських країн в порівнянні з Україною;
- 5) етнічна складова трудових мігрантів (родинні зв'язки, мова, менталітет);
- 6) поступова лібералізація візового режиму з країнами ЄС та територіальна близькість до європейських країн;
- 7) введення безвізового режиму з країнами ЄС.

Хвиля трудової міграції в Україні, коли люди почали їхати в багатші країни в пошуках заробітку, почалася в 1990-х роках. Із переходом до

⁵³⁴ Трудова міграція громадян України за кордон: виклики та шляхи реагування. Національний інститут стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://193.193.201.150/content/articles/files/Malynovska-d28e1.pdf>

ринкової економічної системи кордони для трудових мігрантів стали відкриті. Тоді як в часи планової економіки, трудова міграція була неможливою, ринкова система господарювання посприяла розповсюдженню міжрегіональної та згодом міждержавної міграції трудових ресурсів.

Структурні зміни економіки значно вплинули на формування ринку праці, а виїзд трудових ресурсів за кордон з метою працевлаштування, пошуку привабливих умов праці та гідної оплати набув небачених масштабів.

У пошуках джерел для існування своєї родини українці вирушають в Чехію, Польщу, Угорщину, Іспанію, Італію, Португалію чи Словаччину. В таких прикордонних областях як Закарпатська, Львівська, Чернівецька явище щоденної та щотижневої міграції стало масовим.

На сьогоднішній день еміграцію можна цілком розглядати як трагедію українського народу. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України разом з НБУ у своєму консенсус-прогнозі поставили в один ряд ризик від трудової міграції із наслідками від розриву співпраці з МВФ [⁵³⁵].

Офіційні дані не розкривають масштабність та рівень загрози даної проблеми, адже реалії показують, що в дійсності в прикордонних населених пунктах західної України трудові мігранти є чи не в кожній родині. Внаслідок цього виникають суттєві відмінності між зареєстрованим ринком праці країни і реальною ситуацією. Такі розбіжності та неузгодженості перешкоджають визначенню основних напрямів і створенню конкретних механізмів для покращення соціально-економічної ситуації в країні.

Загальна чисельність емігрантів з України до цього часу точно невідома, оскільки спеціальної статистики не ведеться. Більше того, невідома точна кількість емігрантів, які виїжджають за кордон на постійну або тимчасову роботу. Назвати загальне число українців, які працюють за кордоном не може ніхто. Відсутність достовірної офіційної статистики мігрантів змушує звертатись до аналізу адміністративних даних Державної прикордонної служби України про факти перетину українського кордону (в'їзд/виїзд громадян).

Україні потрібно розробити ефективну політику у сфері міграції, щоб мати можливість зробити наслідки більш керованими. Розробка політики повинна базуватись на достовірних статистичних даних. Отже, першочерговим завданням держави має бути удосконалення бази знань про міграційні потоки, що вимагає міжвідомчої та міжрегіональної координації зусиль.

Економічні й професійні мотиви еміграції полягають у незадоволенні українцями не тільки матеріальним становищем, а й своїм статусом у суспільстві, низьким соціальним престижем, неможливістю сповна реалізувати свій потенціал та творчі можливості.

⁵³⁵ Україна: перспективи розвитку. Консенсус-прогноз (Квітень 2019). Міністерство економічного розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=767c9944-87c0-4e5a-81ea-848bc0a7f470&tag=Konsensus-prognoz>

У обласних центрах західних прикордонних областей України функціонують сотні агентств, що пропонують послуги з оформлення робочих та інших категорій віз українцям, агенцій праці, що пропонують роботу та навчання за кордоном. В Ужгороді, Львові, Чернівцях кожен може спостерігати картину як щоранку вдосвіта біля візових центрів шикуються черги з людей.

Переважна більшість українських трудових мігрантів працюють за кордоном на будівництвах, важких сільськогосподарських роботах, пов'язаних переважно зі збором врожаю, у домашньому господарстві (виконання функцій домашньої прислуги, догляд за дітьми й немічними особами, прибирання домівок і т. п.), у сферах торгівлі й сервісу (кухарями, офіціантами, прибиральниками), легкій промисловості, побутових і транспортних послугах, і тільки одиниці - в освіті та медицині.

Сьогодні у Європі та інших країнах вже сформувався стійкий попит на українські трудові ресурси. Наші країни-сусіди, як-от Польща, теж, як і Україна, потерпають від демографічних проблем. І попри всю антиміграційну риторику деяких політичних сил, країни-сусіди зацікавлені у тому, щоб талановита, перспективна, демографічно активна молодь України переїжджала в їхні країни. Їх основною конкурентною перевагою є згода на роботу за заробітну плату, яка у декілька разів нижча за ту, яку роботодавець виплачує своїм співвітчизникам. Працевдатні громадяни, які масово виїжджають з країни, погоджуються за кордоном на менш престижну роботу.

З невинним розвитком ІТ технологій збільшився попит на українських програмістів, зокрема в Польщі, Німеччині, Великобританії, Чехії, Данії, Швеції, США та інших західних країнах. Крім ІТ спеціалістів, хороші шанси працевлаштування на Заході також є у лікарів, фармацевтів, вчених, що спеціалізуються в точних науках і здатних брати участь у наукових розробках в дослідницьких центрах, або викладати в університетах. Як правило, зробивши кар'єру за кордоном, вони відвідують Україну хіба що як гості. Таким чином, найкращі розуми Україна втрачає безповоротно. Відплив освічених людей — більш небезпечна тенденція, ніж масовий виїзд на сезонні роботи на полях.

Роки трудової міграції сформували типові групи трудових мігрантів. До першої входять працевдатні чоловіки середнього віку, які займаються важкою фізичною працею. До другої групи відносять молодих жінок з вищою освітою, які влаштовуються доглядальницями, няньками, посудомийницями тощо. Існує навіть так званий портрет українського трудового мігранта: особа чоловічої статі (70%, крім Італії, де 71% українських мігрантів становлять жінки), віком від 15 до 40 років, задіяний в будівництві, сільському господарстві або домогосподарстві, з середнім строком перебування за кордоном 3 місяці [⁵³⁶].

⁵³⁶ Портрет українського трудового мігранта. Інфографіка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/migra2.pdf>

Одним із наслідків впливу трудової міграції на функціонування ринку праці є втрата кваліфікації працівниками-мігрантами. Особи з високим рівнем професійної підготовки, через нелегальний характер працевлаштування і досить часто невисокий рівень знань мови країни, де вони працевлаштовуються, виконують малокваліфіковану, і відповідно, малооплачувану роботу.

Нерегульоване міграційне скорочення населення призводить до:

- погіршення демографічної ситуації. Як наслідок - у селах залишаються діти, люди похилого віку, інваліди чи непрацездатні.

- деформації вікової структури населення,

- старіння нації,

- посилення соціального напруження,

- руйнації сімейних цінностей і традицій. Це реальна психологічна та соціальна загроза для країни і нації. Існують питання, важливіші за матеріальні цінності - це сім'я. Розлучення, втрачені сім'ї, поламане життя дітей призводять до того, що діти трудових мігрантів відчувають себе покинутими, в них формується комплекс самотньої людини. Коли вони виростають, то несвідомо переносять помсту на інших, проявляють агресію або намагаються підлаштуватися під всіх людей, як жертви, щоб отримати увагу, любов і схвалення. У таких дітей не сформована правильна модель сім'ї.

- посилення соціально-економічного тиску на зайняте працездатне населення.

Згідно офіційних даних ситуація на ринку праці України виглядає наступним чином:

- у 2018 році спостерігалися позитивні тенденції щодо зростання зайнятості та скорочення безробіття. За даними Державної служби статистики України, чисельність зайнятого населення за 9 місяців 2018 року становила 16,4 млн. осіб (у порівнянні з 9 місяцями 2017 року зросла на 185 тис. осіб) ^[537].

За віковими групами: майже половину зайнятих громадян становили особи віком 40-59 років, 29% – особи у віці від 30 до 39 років, 19% – у віці від 15 до 29 років.

За професійними групами: 41% зайнятих становили керівники, службовці, професіонали та фахівці, 19% – особи, що займали робочі місця, які належать до класу найпростіших професій, 17% – працівники сфери торгівлі та послуг, 12% – кваліфіковані робітники з інструментом та сільського господарства, 11% – робітники з обслуговування.

⁵³⁷ Ситуація на ринку праці та результати діяльності державної служби зайнятості (за даними Державної служби статистики України та адміністративними даними державної служби зайнятості) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://snovmr.gov.ua/wp-content/uploads/2019/02/Sytuatsiya-na-rynku-pratsi-ta-rezultaty-diyalnosti-derzhavnoyi-sluzhby-zajnyatosti-1.pdf>

Чисельність безробітного населення (за методологією МОП) за 9 місяців 2018 року становила 1,5 млн. осіб

За віковими групами: серед безробітних 29% становили особи віком від 15 до 29 років, 30% – особи у віці від 30 до 39 років, 22% – у віці від 40 до 49 років.

Таблиця 2

**Кількість та рівень зайнятого населення в Україні
(2012 – 2017 рр.) [538]**

Рік	Зайняте населення у віці 15-70 років	Рівень зайнятості населення у віці 15-70 років	Працездатного віку	Рівень зайнятості населення працездатного віку
2012	19 261,4	59,6	17 728,6	66,9
2013	19 314,2	60,2	17 889,4	67,3
2014	18 073,3	56,6	17 188,1	64,5
2015	16 443,2	56,7	15 742,0	64,7
2016	16 276,9	56,3	15 626,1	64,2
2017	16 156,4	56,1	15 494,9	64,5

У 2017 р. в Україні рівень безробіття склав 56,1%, тоді як цей показник по країнах Євросоюзу - 52,8%. Найбільший рівень зайнятості населення в Євросоюзі в 2017 р. спостерігався в Швеції (60,4%), Нідерландах (60,2%), а найменший - в Італії (43,7%), Хорватії (44,6%). Кількість зайнятих осіб у країнах Євросоюзу в 2017 року сягнула понад 235 мільйонів. Це найвищий рівень, який коли-небудь був зафіксований.

Рівень безробіття – це індикатор, який характеризує ситуацію на ринку праці. Показник безробіття вказує на ступінь збалансованості між попитом та пропозицією робочої сили в країні та є одним з основних макроекономічних показників.

Таблиця 3

**Кількість зареєстрованих безробітних (тис. осіб)
станом на 1.01.2019 р. [539]**

Область	Показник (тис. осіб)
Вінницька	20,8
Волинська	7,8
Дніпропетровська	25,7
Донецька	10,8
Житомирська	14,3
Закарпатська	4,6
Запорізька	22,3

⁵³⁸ Економічна активність населення України 2017. Державна служба статистики. Статистичний збірник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/07/zb_EAN_2017.pdf

⁵³⁹ Економічна активність населення України 2018. Державна служба статистики. Статистичний збірник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/07/zb_EAN_2018.pdf

Івано-Франківська	8,1
Київська	12,3
Кіровоградська	15,6
Луганська	8,2
Львівська	13,4
Миколаївська	16,4
Одеська	13,6
Полтавська	20,3
Рівненська	12,0
Сумська	15,5
Тернопільська	9,6
Харківська	22,0
Херсонська	11,2
Хмельницька	12,9
Черкаська	17,8
Чернівецька	5,9
Чернігівська	11,8
М.Київ	8,6
Всього	341,7

Згідно з даними Державної служби зайнятості, найменша кількість зареєстрованих безробітних зафіксована у Луганській, Волинській, Тернопільській, Чернівецькій, Івано-Франківській та Закарпатській областях.

Серед особливих характеристик безробітних на ринку праці України станом на 01.12.2018 р. слід виокремити:

- кількість зареєстрованих безробітних склала 301,0 тис. осіб, з них:
 - 58% становлять жінки, а 42% - чоловіки;
 - 48% осіб з вищою освітою, 34% - з професійно-технічною та 18% - з загальною середньою;
 - особливі категорії: 3% - учасники АТО, 1% - внутрішньо переміщені особи, 5% - особи з інвалідністю, 26% - особи, яким залишилося 10 і менше років до пенсії та 1% випускники навчальних закладів ^[540].

У 2017 році чисельність безробітних в Україні склала 1,69 млн. осіб. За методологією МОП рівень безробіття становив 9,5%, серед осіб працездатного віку цей показник склав 9,9% економічно активного населення. Для порівняння, рівень безробіття в країнах Європейського Союзу в 2017 р. склав 8,5%. Серед країн ЄС найнижчі показники безробіття в 2017 року зафіксовані в Чехії (4,1%) і Німеччині (4,2%). Найвищий рівень спостерігався у Греції (23,6% у січні 2016 року) та в Іспанії (19,6%) ^[541].

Поза увагою доволі часто залишається ситуація з попитом - пропозицією робочої сили у багатьох виробничих галузях української економіки, а в

⁵⁴⁰ Соціально-економічне становище України за січень–листопад 2018 року. Державна служба статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/soc_ek/2018/publ_11_2018_u.html

⁵⁴¹ Економічна активність населення України 2018. Державна служба статистики. Статистичний збірник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/07/zb_EAN_2018.pdf

адміністративно-територіальному плані – у сільській місцевості те невеликих містах. Саме в цих ланках вітчизняного ринку праці становище дуже часто є найбільш проблематичним: у таких областях як Волинська, Кіровоградська, Полтавська, Закарпатська, Тернопільська, де висока частка сільського населення, а міське населення проживає переважно у порівняно невеликих населених пунктах, нижчий рівень зайнятості населення і вищий рівень безробіття не лише порівняно із середньоукраїнськими показниками, а й порівняно з аналогічними показниками інших областей України.

У дослідженні «Оцінка попиту на професії, які затребувані на ринку праці», проведеним ПРООН, висвітлено попит на окремі професії в розрізі областей України, зокрема:

- у Київській області роботодавці найчастіше шукали професіоналів та фахівців у сфері державної служби, аудиту, бухгалтерського обліку, праці та зайнятості, маркетингу, кваліфіковані робітники та найпростіші професії.

- в Одеській області затребувані професіонали та фахівці у сфері державної служби, аудиту, бухгалтерського обліку, праці та зайнятості, маркетингу, секретарі та службовці, що виконують операції за допомогою клавіатури або зайняті з цифровими даними.

- у Дніпропетровській області - професіонали та фахівці у сфері державної служби, аудиту, бухгалтерського обліку, праці та зайнятості, маркетингу, секретарі та службовці, що виконують операції за допомогою клавіатури або зайняті з цифровими даними (сюди входять секретарі, адміністратори, офіс-менеджери, а також копірайтери, SMM, SEO та інші), а також кваліфіковані робітники.

- у Донецькій області - професіонали та фахівці у сфері державної служби, аудиту, бухгалтерського обліку, праці та зайнятості, маркетингу, будівельники будівель і споруд, секретарі та службовці. Окрім специфічних особливостей, притаманних чи не кожному з регіонів України, на ринок праці Донецької області вплинули воєнні дії на сході країни. Ситуація, що склалася, призвела до трансформації ринку праці, попиту, пропозиції, ціни робочої сили, структури зайнятості, в тому числі в розрізі професійних груп; особливо гостро постає проблема територіального та професійно-кваліфікаційного розходження попиту та пропозиції на робочу силу. Значний вплив також має присутність на регіональному ринку праці досить великої кількості внутрішньо переміщених осіб (ВПО): вже на початок 2016 року практично кожна друга особа працездатного віку з числа ВПО в Україні (більше ніж 180 тис. осіб) приходилась на частку Донецького регіону. Переселенці фактично позбавлені можливості продовжувати трудову діяльність за колишнім місцем проживання, при цьому мають специфічні професії як представники моногалузевих міст (районів) Донбасу. Це спричинило додаткове навантаження на локальні ринки праці області, зростання рівня безробіття та соціальної напруги в суспільстві. Сьогодні ситуація на ринку праці Донецької області є досить напруженою та характеризується негативними тенденціями, які пов'язані з відсутністю достатньої кількості якісних вакансій, звуженням сфери прикладання праці,

зростанням навантаження на локальні ринки праці внаслідок збільшення масштабів внутрішньої міграції населення.

- в Закарпатській області найбільший попит спостерігається на робітничі професії (в'язальників джгутів, швачок, електромонтерів, електрогазозварювальників, слюсарів, токарів, водіїв, мулярів), працівників сфери послуг (продавців, барменів, офіціантів, кухарів, перукарів, охоронників, медсестер); працівників сільського господарства (трактористів, лісорубів, птахівників, тваринників) та держслужби: бухгалтерів, економістів, менеджерів, лікарів, вчителів, фармацевтів, ІТ працівників. Особливістю Закарпатської області є масове заробітчанство. В пошуках вищих зарплат та кращих стандартів життя, закарпатці ринуть в Угорщину, Словаччину, Чехію, Польщу та інші країни ЄС [542].

Тенденції відпливу персоналу з України та загального дефіциту персоналу, особливо робочих спеціальностей, посилюються. Як наслідок, частина роботодавців аби не втратити робочу силу, залучити та утримати персонал, почала підвищувати рівень оплати праці у відповідь на ситуацію на ринку праці. Сьогодні, загалом, спостерігається падіння престижності деяких професій (спеціальностей) та зростання фахівців в бік професійно рухливих робітників.

Слід визнати, що брак трудових ресурсів перш за все спровокований трудовою міграцією українців до Європи і Росії. Українські роботодавці уже сьогодні не в силах конкурувати за рівнем пропонуваного зарплат із країнами ЄС, як для некваліфікованого, так і для висококваліфікованого персоналу. На сьогоднішній день до числа трудових мігрантів входять не тільки сезонні робітники або ж робітники без кваліфікації для виконання простих робіт, а й, наприклад, машиністи локомотивів, кораблебудівники або лікарі. Фахівець, робота якого оцінюється в Україні в середньому на 7-15 тис. грн. (залежно від міста), у Польщі або Чехії такий робітник може отримувати від 16 до 30 тис. грн. Вибір місця зайнятості на користь найму в сусідніх країнах очевидний. Як наслідок, кваліфікований персонал покидає країну і тільки підвищенням рівня зарплати дану проблему не вирішити. Адже українець, який працевлаштовується за кордоном, робить вибір на користь не тільки більшої зарплати, а й інфраструктури, яка є в інших країнах. Можливість отримувати гідну оплату, соціальні гарантії та інфраструктура – це те, чому більшість українців готові не тільки працювати, а й залишатися жити за кордоном.

Варто зазначити, що дослідження “Research & Branding Group” показало, що найбільш сильними є емігрантські настрої серед молоді України: 53% українців до 30 років готові покинути країну. Серед тридцятирічних готові емігрувати 48%, серед сорокарічних – 37%, а серед п'ятдесятирічних – 27%.

⁵⁴² Оцінка попиту на професії, які затребувані на ринку праці. Дослідження [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kiis.com.ua/materials/pr/20151230_PROON/Report_Employment_KIIS_final_ukr.pdf

З метою уникнення загострення ситуації в найближчому майбутньому, перш за все варто розпочинати працювати з молоддю. Державною службою зайнятості проводиться профорієнтаційна робота з шкільною молоддю, метою якої є ознайомлення підростаючого покоління з реаліями сьогодення, актуальними професіями, затребуваними нині на підприємствах нашої держави, підготовка до свідомого вибору професії, з урахуванням можливостей, нахилів та здібностей особистості. Державна служба зайнятості пропонує послуги з перенавчання, з метою підвищення конкурентоспроможності на ринку праці: бажаючі можуть освоїти професії електрогазозварника, електромеханіка, столяра, слюсаря, швачки, кухаря, кондитера, офіціанта, перукаря та інші. Крім того, бажаючих направляють в один з 11 центрів професійно-технічної освіти, які мають ліцензії для навчання 85 робітничим професіям. Таке навчання є безкоштовним та забезпечується коштами Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування. З метою забезпечення професійно-кваліфікаційного рівня шукачів роботи вимогам роботодавців, у 2018 році за сприяння державної служби зайнятості 147 тис. безробітних проходили професійне навчання. Зокрема, кількість безробітних, які навчалися у центрах професійно-технічної освіти державної служби зайнятості, зросла на 10% та становила 48 тис. осіб. Найбільш поширеними професіями, які здобули безробітні, є: машиніст котельної, продавець, перукар, тракторист-машиніст, кухар, електрогазозварник, майстер манікюру, швачка, водій, адміністратор, кравець, касир [543].

Кількість осіб, охоплених профорієнтаційними послугами у 2018 році становила 3,5 млн. осіб, з яких: 1,0 млн. осіб мали статус зареєстрованого безробітного, 1,3 млн. осіб, що навчаються у навчальних закладах різних типів, з них учні загальноосвітніх шкіл становили 1,2 млн. осіб [544].

По-друге, доцільним є своєчасне та оперативне інформування населення про наявні робочі місця, рівень оплати праці, умови роботи, шляхом проведення ярмарків кар'єри, ярмарків та вакансій, виїзних акцій, презентацій роботодавця тощо.

По-третє, впровадження активної співпраці з роботодавцями, навчальними закладами, соціальними партнерами задля оперативного реагування на потреби один одного та суспільства загалом. У 2018 році кількість роботодавців, які співпрацювали з центрами зайнятості, збільшилася на 10% та становила 201 тис.

⁵⁴³ Ситуація на ринку праці та результати діяльності державної служби зайнятості (за даними Державної служби статистики України та адміністративними даними державної служби зайнятості) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://snovmr.gov.ua/wp-content/uploads/2019/02/Sytuatsiya-na-rynku-pratsi-ta-rezultaty-diyalnosti-derzhavnoyi-sluzhby-zajnyatosti-1.pdf>

⁵⁴⁴ Ситуація на ринку праці та результати діяльності державної служби зайнятості (за даними Державної служби статистики України та адміністративними даними державної служби зайнятості) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://snovmr.gov.ua/wp-content/uploads/2019/02/Sytuatsiya-na-rynku-pratsi-ta-rezultaty-diyalnosti-derzhavnoyi-sluzhby-zajnyatosti-1.pdf>

Станом на 1 січня 2019 року кількість вакансій, заявлених роботодавцями до державної служби зайнятості, у порівнянні з відповідною датою 2018 року, зросла на 16% та становила 58 тис. одиниць. Крім того, у базі даних служби зайнятості містилася інформація про 26 тис. пропозицій роботи, отриманих з інших джерел.

Середній розмір заробітної плати у вакансіях становив 5,8 тис. грн., що на 1,1 тис. грн. (24%) більше, ніж на 1 січня 2018 року.

За видами економічної діяльності, більшість вакансій налічується на підприємствах переробної промисловості (22%), у сфері торгівлі (16%) та на транспорті (11%) [⁵⁴⁵].

Ситуація, що склалася нині на ринку праці області демонструє нестачу трудових ресурсів за робітничими спеціальностями, неготовність українців працювати на запропоновану заробітну плату. Наслідком цих явищ є значний відтік робочої сили до країн-сусідів. Враховуючи близькість кордонів, люди масово їдуть на заробітки. Ресторани, кафе, готелі, не кажучи про виробництво, – всюди не вистачає персоналу. Щось подібне свого часу пережила Польща й інші країни, відкривши ворота в Західну Європу. Еміграційні хвилі з Польщі з часів набуття членства в ЄС вимили з країни значну частину працездатного населення, що наряду з негативними демографічними трендами (старіння нації) призвело до дефіциту робочих рук в цій країні. Згідно дослідження аналітиків банку Barclays, завдяки українським мігрантам Польщі вдалось компенсувати дефіцит робочої сили та навіть зробити внесок до росту ВВП Польщі.

Країни Центральної та Східної Європи, які стали членами ЄС, одразу після набуття членства переживали масштабні еміграційні хвилі до більш розвинутих країн ЄС, що пропонують вищі доходи. Для того, щоб не втрачати економічний розвиток через нестачу робочої сили, деякі країни звертаються до сміливого розв'язку: залучення іммігрантів з інших країн. Польща, Литва, Угорщина активно залучають українців на свій ринок праці.

Протягом року за професійними групами найбільший попит на робочу силу спостерігався на кваліфікованих робітників з інструментом, робітників з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування, складання устаткування та машин, працівників сфери торгівлі та послуг, а найменший – на законодавців, вищих державних службовців, керівників, менеджерів (управителів) та кваліфікованих робітників сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства. Отже, найбільш затребувані сьогодні - це робітничі та інженерно-технічні працівники, є велика потреба в ремонтному та обслуговуючому персоналі. Найзатребуванішими серед роботодавців наразі є професії швачок, будівельників, продавців, кухарів, посудомийок, прибиральниць, офіціантів,

⁵⁴⁵ Ситуація на ринку праці та результати діяльності державної служби зайнятості (за даними Державної служби статистики України та адміністративними даними державної служби зайнятості) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://snovmr.gov.ua/wp-content/uploads/2019/02/Sytuatsiya-na-rynku-pratsi-ta-rezultaty-diyalnosti-derzhavnoyi-sluzhby-zajnyatosti-1.pdf>

доглядальниць за літніми людьми та нянечок для дітей. Це саме ті професії, представники яких найчастіше їдуть шукати щастя та високої зарплати за кордон.

У галузевому розрізі ситуація є наступною: в секторі АПК найбільш затребувані селекціонери, агрономи, механіки; в сфері ІТ – проектні менеджери, девелопери, тестувальники та ІТ-рекрутери; в медицині та фармації – медпредставники, регіональні менеджери, продакт-менеджери, фахівці з реєстрації.

На поточний момент українські роботодавці найбільш гостро відчують брак технічного і робочого персоналу. Йдеться не тільки про відсутність потрібної кількості фахівців, а й про рівень кваліфікації кандидатів

Український ринок потерпає від нестачі інженерів, архітекторів, дизайнерів і конструкторів, адже хороші фахівці зі знанням англійської давно виїхали за кордон.

Таким чином, помітний професійно-кваліфікаційний дисбаланс на ринку праці області. Так, у нас дуже багато людей з вищою освітою, але їм не так легко знайти роботу. Наприклад, більшість з тих, хто стоїть на обліку в службі зайнятості – це люди з вищою освітою, але зараз затребуваними є далеко не ті професії, для яких потрібен диплом про закінчення ВНЗ. В результаті роботодавці не можуть знайти кваліфікованих працівників, а ті, в свою чергу, - гідної роботи.

Загалом в Україні приблизно 75% випускників шкіл вступають до вищих навчальних закладів. Дзеркально протилежна статистика для країн Європи, там до 30% вступають до ВНЗ, а 70% отримують професійну освіту [546]. У цьому й полягає дисбаланс, адже ринок потребує швачок, електромонтерів, електрозварників, слюсарів, сантехніків. А ось економістів і юристів в службі зайнятості та на ринку праці – надлишок.

Вплив трудової міграції на соціально-економічну і демографічну ситуацію області та країни загалом багаторазово посилюється в зв'язку з відвертим прагненням більшості мігрантів, особливо тих, хто працює у країнах ЄС, залишитися в цих країнах назавжди.

За даними аналітиків міжнародного кадрового порталу HeadHunter в Україні почався кадровий голод, тому все більше компаній заманюють працівників більшими зарплатами [547].

Виїжджають за кордон переважно молоді, освічені, активні люди, їхнє неповернення завдає великої шкоди демографічному, освітньому і трудовому потенціалу України. Значна кількість молодих українців, які побували в тій чи іншій країні, мають намір повернутись туди. Молодь не хоче бачити себе

⁵⁴⁶ Освіта в Україні: базові індикатори. Інформаційно-статистичний бюлетень. Міністерство освіти України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/nova-ukrainska-shkola/1serpkonf-informatsiyniy-byuletten.pdf>

⁵⁴⁷ Міжнародний кадровий портал HeadHunter [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uzhgorod.hh.ua/article/14496>

в країні, яка не розвивається, натомість прагне жити в прогресивному суспільстві, хоче мати успішну кар'єру, відчувати потребу в самореалізації та створенні траєкторії успішного розвитку життя. Так проявляється закономірне прагнення людини знайти кращу долю.

На даний момент праця в Україні знецінена. Насамперед це стосується кваліфікованої робочої сили. Лікарі, вчителі, науковці покидають країну, а тенденція до збільшення кількості трудових мігрантів залишається стійкою. Існуюча тенденція буде зберігатися і в перспективі, адже міграційний потенціал України, зокрема прикордонних областей, є досить суттєвим.

Найбільш висока орієнтованість на роботу за кордоном фіксується у молоді (близько 70%), що має високий освітній рівень.

З неупинним розвитком глобалізації слід розглянути й прогнози щодо демографічної ситуації країн ЄС в найближчому майбутньому: для збереження чисельності населення на нинішньому рівні до 2050 року ЄС знадобиться 47,9 млн. мігрантів. Можна зробити висновок, що попит на працівників-мігрантів у країнах ЄС у перспективі буде зростати. Очевидно, що на міжнародному ринку праці загострюватиметься конкуренція за робочу силу, передусім кваліфіковану, що створює об'єктивне підґрунтя для гарантованого працевлаштування осіб, які мають високу професійну кваліфікацію, що характеризує трудових мігрантів з України.

Мігранти також вносять значний вклад в міжнародний розвиток шляхом грошових переказів. Грошові перекази є частиною особистих заробітків, які мігранти відправляють додому, як правило, членам сім'ї, для задоволення основних потреб, таких як харчування, житло, одяг, медичне обслуговування та навчання. Грошові перекази молодих мігрантів суттєво впливають на скорочення бідності та розвиток людського капіталу.

Мігранти генерували 7,6-8,4% від ВВП приватних грошових переказів в Україну щорічно у 2015-2017 роках, що в разі перевищує обсяг прямих іноземних інвестицій (ПІІ) в Україну. Разом, за той же період, прямі інвестиції з-за кордону склали 10,7 млрд. дол. США – трохи більше, ніж приватні грошові перекази за один лише 2017 рік. Ця валюта підтримує платіжний баланс, а отже і впливає позитивно на стійкість гривні. Станом на кінець вересня 2018 року обсяг грошових переказів в Україну перевищив \$5 млрд. на квартал. Близько 80% переказів здійснюються шляхом фізичного провезення грошей і тільки 20% відправляються через банки. Для порівняння, за даними Міністерства фінансів України за підсумками 9 місяців 2018 року надходження прямих інвестицій в Україну склало 1,7 млрд. дол. США [548].

Варто зауважити, що певна частина державних службовців та науковців зазначають, що Україна сьогодні виграє від того, що значна кількість громадян виїжджають на заробітки. Чи не єдиним позитивним наслідком

⁵⁴⁸ Ціна мігрантів: що значать "заробітчани" для сучасної економіки України (інфографіка) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://konkurent.in.ua/publication/26734/cina-migrantiv-scho-znachat-zarobitchani-dlya-suchasnoyi-ekonomiki-ukrayini-infografika/>

трудової міграції є те, що українці надсилають з-за кордону значні суми грошей, які тут інвестуються в навчання дітей, нерухомість тощо. Перекази мігрантів – досить велика стаття, яка збалансовує платіжний баланс країни. Дані надходження слід перетворювати на інвестиційний ресурс, створювати умови для інвестування їх в економіку. За приблизними підрахунками, щороку через системи перерахування грошей до держави надходить близько 21-22 мільярдів доларів США [⁵⁴⁹].

Перекази від “заробітчач” виконують і соціальну функцію. Вони стають допомогою для сімей трудових мігрантів у післякризовий період, а накопичені засоби дозволяють сім'ям інвестувати та створювати власний бізнес. Так само, серед позитивів трудової міграції – надбання українцями нових знань та вмінь, прискорення обміну технологіями, розширення можливостей для підприємництва (стартовий капітал, ідеї).

Серед українського населення спостерігаються наступні види міграції [⁵⁵⁰]:

- короткострокова (5-7%). До позитивних наслідків даної міграції відносять валютні надходження до країни у вигляді переказів, зменшення безробіття, збільшення стимулів інвестувати в освіту, зниження рівня бідності. До негативних - інфляція заробітних плат на ті види робіт, які в дефіциті, зменшення споживчого попиту, зменшення податкових надходжень, розшарування доходів та зростання прірви між рівнями доходів громадян та, як наслідок, - верствами населення.

- довгострокова (5%). Позитивні наслідки включають притік валюти до країни у вигляді грошових переказів заробітчач, негативні - зниження людського капіталу, погіршення демографічної ситуації, зниження ефективності державних видатків на соціальну інфраструктуру.

- міграція висококваліфікованих кадрів (0,1% працездатного населення) несе за собою переважно негативні наслідки, адже падає рівень продуктивності праці, погіршується якість людського капіталу, втрачаються державні кошти на освіту майбутніх мігрантів.

Також варто проаналізувати окрему міграційну хвилю - повернення мігрантів, що призводить до підвищення якості людського капіталу країни, сприяє притоку технологій та інновацій, кваліфікаційних навичок та вмінь, підвищує показник продуктивності робочої сили та призводить до збільшення кількісної характеристики людського капіталу країни.

Згідно з даними Державної служби статистики, офіційний рівень безробіття знизився на 0,1 відсотковий пункт – до 1,1% в серпні 2018 року. Станом на 1 вересня 2018 року, в Державній службі зайнятості було

⁵⁴⁹ Міграція як чинник розвитку в Україні. Дослідження фінансових надходжень, пов'язаних з міграцією, та їхнього впливу на розвиток в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://iom.org.ua/sites/default/files/mom_migraciya_yak_chynnyk_rozvytku_v_ukrayini.pdf

⁵⁵⁰ Наслідки міграційних процесів: нові виклики та можливості для регіонів. Монографія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ird.gov.ua/irdp/p20150804.pdf>

zareєстровано 292 800 безробітних. Кількість вакансій склало 100 300, тобто 3 людини претендують на 1 вакансію [551].

У звіті Міжнародної організації праці зазначається, що більшість українців їде на заробітки в Польщу. Там вони знаходять низькокваліфіковану роботу. Левова частина мігрантів працює без офіційного працевлаштування, а, значить, втрачає право на пенсію в Україні [552].

Згідно з дослідженням «Українці на польському ринку праці: досвід, проблеми та перспективи» понад 22% українських трудових мігрантів в Польщі хотіли б переїхати в цю країну на постійне проживання, і більше 13% не хотіли б назавжди залишитися в Польщі. Дане дослідження було проведено з 25 травня по 8 червня 2018 року методом індивідуального опитування. Участь в ньому взяли 900 респондентів у віці від 18 років [553].

Таблиця 4

Настрої українських мігрантів в Польщі

Кількість опитаних (у %)	
26,3%	готові залишитися в Польщі на кілька років
22,1%	хотіли б переїхати до Польщі на постійне проживання
13,7%	не хотіли б постійно жити в цій країні
37,9%	не змогли відповісти

Зокрема, повідомляється, що кожен другий респондент планує працювати в Польщі від 3-х до 6-ти місяців, третина українців мають намір працювати до 3-х місяців, 11,7% – від півроку до року і тільки 5,4% планують працювати в Польщі більше 1-го року.

По робочій візі працюють 64% опитаних, 26,6% – по біометричному паспорту, 4,6% – мають посвідку на проживання.

З опитаних 63,3% – чоловіки та 36,4% – жінки. 57% виїжджають у віці від 18 до 35 років, 26,2% – у віці 36-45 років, 15% – у віці 46-55 років, у віці понад 55 років – тільки 1,8%. Серед основних причин, чому українці виїхали на заробітки до Польщі: низька зарплата в Україні (79,6%), погана політична і економічна ситуація в рідній країні (19,7%), безробіття (16,9%), корупція (14,7%), відсутність відчуття безпеки (8,3%) [554].

Заробітки на польських підприємствах в рази перевищують середню зарплату по Україні, яка на кінець лютого 2018 року становила близько 7,7 тис. грн. За інформацією консультантів рекрутингової компанії WORLD STAFF, українські прибиральниці і доглядальниці в Польщі заробляють від

⁵⁵¹ Економічна активність населення України 2018. Державна служба статистики. Статистичний збірник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/07/zb_EAN_2018.pdf

⁵⁵² World employment and social outlook [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_670542.pdf

⁵⁵³ Українці на польському ринку праці - doświadczenia, wyzwania i perspektywę [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.ewlhr.eu/wp-content/uploads/2018/08/BADANIE-_EWL_RAPORT.pdf

⁵⁵⁴ Українці на польському ринку праці - doświadczenia, wyzwania i perspektywę [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.ewlhr.eu/wp-content/uploads/2018/08/BADANIE-_EWL_RAPORT.pdf

1,8 тис. злотих на місяць; швачки — 1,9 тис.; домробітниця — 2 тис.; комплектувальники товару — 2,2 тис.; столяри і фрезерувальники — 2,4 тис.; сезонні сільгосп працівники, м'ясники, різноробочі на складах, кухарі, хостес — 2,5 тис., електрики — 2,6 тис.; зварювальники, водії — 3 тис.; будівельники (муляри, штукатурки, гіпсокартонщики, укладацьники плитки та ін.) — 3-5 тис., тобто представники робочих спеціальностей в Польщі можуть заробити від 14 до 40 тис. грн. [⁵⁵⁵]

Трудова міграція до Польщі стала масовим явищем через те, що українці поспішають зайняти вивільнені робочі місця поляків, які, у свою чергу, вирушають у пошуках кращого життя далі на Захід. Українці продовжують поповнювати ряди заробітчани в Польщі попри те, що не завжди відчують доброзичливе ставлення.

Незважаючи на популярність Польщі як напрямку трудової міграції, більшість опитаних українців розглядають можливість роботи і в інших країнах, зокрема, в Німеччині (27%), Чехії (21%).

Польське видання *Dziennik Gazeta Prawna* назвало українців у Польщі одним із головних рушіїв економіки країни. Голова польського Нацбанку Адам Глапінський заявив, що Польщі не обійтися без українських робочих рук, а заступник міністра закордонних справ Польщі Бартош Ціхоцький заявив, що у 2017 році українські робітники збільшили у 1,5 разу обсяг перерахувань з Польщі додому, а саме - приблизно 100 млрд. гривень [⁵⁵⁶].

У першому кварталі 2018 року українці переказали з Польщі в Україну 2,9 млрд. злотих (близько \$800 млн.).

Серед причин та чинників масової еміграції українського населення можна виділити наступні:

- низька заробітна плата. За даними Державного комітету статистики, 71% трудових мігрантів головною причиною міграції назвали низьку зарплату в Україні. Хоча, на думку експертів, у сучасній глобалізованій економіці мігранти – невід'ємна частина світового господарства. У 2018 році українські роботодавці почали орієнтуватися на закордонних конкурентів: зарплати українців зростали завдяки тому, що збільшилася зарплата в сусідніх країнах, зокрема в Польщі.

У багатьох трудових мігрантів просте порівняння рівня заробітної плати в Україні та в країнах ЄС може дати хибне уявлення про привабливість закордонного працевлаштування, оскільки варто враховувати такі фактори як оподаткування, вартість проживання за кордоном, транспортні витрати, подекуди й витрати на посередницькі послуги за офіційне працевлаштування.

⁵⁵⁵ Трудова міграція: незабаром Україна може залишитись без працездатного населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://porady.org.ua/trudova-migracia-nezabarom-ukraina-moze-lisitisa-bez-pracezdatnogo-naselenna>

⁵⁵⁶ Польщі не обійтися без робочих рук з України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.dw.com/uk/%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%89%D1%96-%D0%BD%D0%B5-%D0%BE%D0%B1%D1%96%D0%B9%D1%82%D0%B8%D1%81%D1%8F-%D0%B1%D0%B5%D0%B7-%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%87%D0%B8%D1%85-%D1%80%D1%83%D0%BA-%D0%>

Можна стверджувати, що українські роботодавці починають конкурувати вже не тільки між собою, а й з іноземцями. Особливо ця тенденція виявилася на заході країни — в 2017 році приріст зарплат у Волинській, Закарпатській та Чернівецькій областях перевищив навіть київські показники і досяг 25%. В майбутньому масштаби цієї конкуренції тільки зростатимуть. Незважаючи на те, що різні статистичні дані періодично радують українців статистикою про зростаючу заробітну плату, вона все одно залишається досить низькою. З 1 січня 2019 року в Україні підвищено рівень мінімальної зарплати – тепер він складає 4173 грн. замість 3723 грн. ^[557].

Станом на 1.01.2019 року згідно з даними Державної служби зайнятості заробітна плата за професійними групами склала:

- 4 927,00 грн. – працівники сфери торгівлі та послуг
- 4 966,00 грн. – найпростіші професії
- 5 091,00 грн. – технічні службовці
- 5 237,00 грн. - фахівці
- 5 473,00 грн. – робітники сільського господарства
- 5 509,00 грн. - професіонали
- 6 501,00 грн. – робітники з обслуговування, експлуатації персоналу
- 6 510,00 грн. - робітники з інструментом
- 6 590,00 грн. - законодавці, службовці та керівники ^[558]

З часом на ринку праці правила гри будуть диктувати працівники, за яких доведеться конкурувати з іноземними роботодавцями. У зв'язку з відтоком працівників за кордон українським роботодавцям крім фінансових аргументів доводиться шукати додаткові аргументи для мотивації співробітників залишатися на підприємстві і в країні. Підвищення рівня оплати праці може супроводжуватись нематеріальною мотивацією — комфортний клімат в колективі, загальні цінності людини та компанії, прогресивна корпоративна культура тощо.

• відсутність гідних пропозицій на ринку праці. Нестабільна політична й економічна ситуація в країні загнали в глухий кут роботодавців, які неспроможні створювати робочі місця для освіченого персоналу та віддають перевагу некваліфікованій та низькооплачуваній робочій силі.

- дисбаланс між попитом і пропозицією робочої сили;
- високі комунальні платежі;
- війна на сході країни;
- диференціація між ринками праці різних регіонів;
- наявність депресивних регіонів з особливо напруженою ситуацією на ринку праці;
- нестабільна економічна та політична ситуація;

⁵⁵⁷ Державна служба зайнятості. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.dcz.gov.ua/>

⁵⁵⁸ Державна служба зайнятості. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.dcz.gov.ua/>

- низький рівень задоволеності людських потреб духовного і матеріального характеру;
- надмірні розміри податків і їх труднощі сплати, високий рівень безробіття;
- якість системи освіти, відсутність охорони здоров'я, невпевненість у завтрашньому дні;
- втрата трудових навичок кваліфікованими і висококваліфікованими кадрами внаслідок закриття, реструктуризації великих промислових підприємств;
- матеріальні проблеми і складність їх розв'язання в Україні;
- дискомфорт від загальної нестабільності в країні;
- поширення корупційних практик;
- високий рівень тіньової зайнятості;
- відсутність можливостей для розвитку та самореалізації;
- складність працевлаштування окремих груп населення (молоді, жінок, інвалідів, осіб старшого віку, які є вразливішими порівняно з іншими учасниками ринку праці)
- незахищеність від зловживань з боку владних структур;
- бажання забезпечити стабільне майбутнє для своїх дітей.

Загалом, серед усіх економічних мотивів, які змушують українців виїжджати працювати за кордон, самі трудові мігранти називають потреби в матеріальному забезпеченні сім'ї (часто лише на рівні повсякденного відтворення), покращенні житлових умов (як правило, будівництві чи ремонті житла), придбанні товарів тривалого вжитку, поверненні боргів, накопиченні коштів на лікування, оплату навчання дітей у вищих навчальних закладах, накопиченні стартового капіталу для заснування власного бізнесу. Ситуація в країні привела в рух українців, які навіть не замислювалися про міграцію. Людей вже не здатні втримати і зарплати, які ще донедавна вважали цілком пристойними.

Невеликі міста Закарпатської, Львівської, Чернівецької областей не витримують конкуренції з боку Угорщини, Польщі, Словаччини, Чехії та інших країн Європи, а села та селища, де вакансій практично немає, стають безлюдними. Особливо яскраво це спостерігається в розпал сільськогосподарського сезону в сусідніх країнах.

Анексія Криму та розгортання воєнних дій на Донбасі також вплинули на міграцію українців. Ці обставини, поєднані зі спрощенням законодавства у країнах Східної Європи, змінили структуру міграційних потоків. Хоча Росія - все ще один із найпопулярніших міграційних напрямків, з 2014 року міграційний потік змінив напрямок з Росії до Польщі. Загалом, за 2014-2016 роки українці почали їздити у західному напрямку на 42% частіше, а кількість мігрантів, які офіційно виїжджали на заробітки, зросла втричі [559].

⁵⁵⁹ Скільки українців виїхало за кордон і що державі з цим робити. Дослідження Центру економічної стратегії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/Migration-note.pdf>

Приймаючи рішення про виїзд на заробітки за кордон, більшість українців усвідомлюють потенційні ризики й можливі негативні наслідки такого кроку: розлучення з сім'єю, зниження професійного рівня, дискомфорт, пов'язаний з інтеграцією в нове культурне середовище.

Відсутність виваженої державної міграційної політики, складність та відносно велика вартість процедур, передбачених для легальної трудової міграції, квотування числа транскордонних трудових іммігрантів у багатьох країнах, невикладність легального працевлаштування для роботодавців, низька обізнаність потенційних мігрантів щодо ризиків незаконної чи нерегульованої трудової міграції призводить до того, що переважна більшість українців працює, а нерідко й перебуває за кордоном саме нелегально, тобто поза правовим полем відповідних держав. Звідси й виникають потенційні ризики нелегального працевлаштування за кордоном, які з часом значно розширюються. У таких випадках можлива дискримінація та приниження людської гідності, ненормований робочий день, недотримання техніки безпеки на виробництві, загроза депортації, неможливість отримання кваліфікованої медичної допомоги через відсутність медичного страхування, відсутність гарантій щодо отримання зароблених грошей, залежність від кримінальних елементів, що нерідко спричиняє загрозу свободі пересування, здоров'ю або, навіть, і життю. Нелегальний статус ускладнює, а іноді унеможлиблює отримання правової допомоги в разі порушення їхніх прав. До цього слід додати, що посередницькі структури, які займаються вербуванням громадян України для нелегальної роботи за кордоном, не беруть на себе відповідальності за соціальне й медичне страхування трудових мігрантів за кордоном на випадок непередбачуваних наслідків.

Працездатне населення виїжджає за кордон, що спричиняє так званий «кадровий голод» в країні. Страждають промислові підприємства, деревообробні підприємства. Як наслідок, в селах залишаються діти, люди похилого віку, інваліди та непрацездатні жителі.

У країнах Європи випускники професійно-технічних закладів формують середній клас. В Україні ж середній клас фактично відсутній. У нашому випадку важливо донести до людей, що потрібно здобувати професії, які є затребуваними, а не престижними, адже в наш час головне не те, який в тебе диплом, а те, який ти в своїй професії. Це слід знати як батькам, так і дітям, адже в 2017 та 2018 роках спостерігалася наступна тенденція: 75% випускників шкіл пішли здобувати вищу освіту й лише 25% вирішили отримати робітничі спеціальності в професійно-технічних училищах [560]. Ринок праці вимагає протилежного і потерпає від нестачі представників таких професій як: газозварювальник, шофер, електрик, тракторист. Ситуація

⁵⁶⁰ Освіта в Україні: базові індикатори. Інформаційно-статистичний бюлетень. Міністерство освіти України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/nova-ukrainska-shkola/1serpkonf-informatsiyiy-byuletten.pdf>

на ринку змушує людей з двома дипломами про вищу освіту перекваліфікуватися на робітничі професії.

За даними Державної служби статистики, кількість безробітних в Україні зменшилася з 378,9 тис. у січні 2018 року до 303,9 тис. станом на 1 липня 2018 року (1,2% від населення працездатного віку). Станом на 1 січня 2019 року Державною службою зайнятості зафіксовано 341,7 тис. безробітних. Реальний рівень безробіття ще вищий. За підрахунками Міжнародної організації праці кількість безробітних в Україні оцінюють на рівні 1,7 млн. осіб [⁵⁶¹].

В економічно розвинених країнах сформовано високі стандарти рівня життя, досягнення яких забезпечується здебільшого доходами від зайнятості, що є важливим мотивом активізації поведінки населення на ринку праці.

Європейська інтеграція України повинна базуватись на формуванні європейського способу життя, переході на відповідну модель розвитку, поширенні європейських стандартів життя. Перш за все, це прагнення більшості громадян мати цілком європейське житло, харчуватися, одягатися і відпочивати як середній європеєць. Звичайно, для цього потрібні гроші, тому саме рівень оплати праці став сьогодні основним критерієм вибору робочого місця.

Низька заробітна плата — це не тільки наслідок державної політики незалежної України, але й низькі стандарти оплати праці, успадковані від адміністративно-командної економічної системи. Безумовно, за стандартами розвинених країн, населення України і раніше було бідним, але розрив між життєвими стандартами і реальним рівнем життя не був таким величезним.

З початком формування ринкового економічного середовища почали впроваджуватися і ринкові методи ціноутворення. Заробітна плата стала основним джерелом забезпечення потреб працюючих і членів їхніх сімей. І, безумовно, такий низький її рівень не покривав і найменших потреб. Логіка управління кризовою економікою в умовах багаторазового зростання цін на енергоносії потребувала мінімізації всіх інших складових цін на товари і послуги. Фактично, йшлося про виживання підприємств і цілих галузей, і теза про те, що конкурентоспроможність української економіки може забезпечуватися переважно дешевизною досить кваліфікованої робочої сили, була абсолютно справедливою.

Перехід України до ринкової моделі економіки призвів до ринкових трансформацій, запровадження моделі економічного піднесення, структурних реформ, впровадження нових технологій та залучення інвестиції і, звісно, кваліфікованої робочої сили, яка могла і бажала інтенсивно працювати. Проте результати аналізу структурних зрушень у зайнятості населення свідчать, швидше, про відсутність значних позитивних змін.

⁵⁶¹ Про соціально-економічне становище України за січень–червень 2018 року. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/dop/08/dop_ses0618_pdf.pdf

Попри трансформаційну (перехідну) природу української економіки, вітчизняний ринок праці фактично функціонує відповідно до циклів ділової активності в нашій державі. Тому й попит на робочу силу в Україні збільшується із зростанням національної економіки і навпаки.

Характерні особливості ринку робочої сили України:

1. Відсутність гідних умов роботи для кваліфікованої робочої сили. Праця знецінюється, а дешева робоча сила не стимулює роботодавців впроваджувати сучасні технології, інновації, створювати високоефективні робочі місця, що в свою чергу значно гальмує зростання продуктивності праці та, відповідно, ускладнює шлях до підвищення конкурентоспроможності національної економіки.

2. Суттєве погіршення демографічних характеристик населення (зростання інвалідності та смертності населення у працездатному віці) внаслідок неможливості забезпечення повноцінного відтворення робочої сили.

3. Обмежені можливості підвищення кваліфікації працівників, що призводить до зниження їх конкурентоспроможності на ринку праці, проблем з обслуговуванням високотехнологічного устаткування.

4. Низький рівень доходів від зайнятості послаблює мотивацію до продуктивної праці, посилює диференціацію за доходами. У цьому випадку зайнятість, закономірно, не є гарантією від бідності: 85% бідних сімей мають у своєму складі хоча б одну працюючу особу.

5. Неможливість отримання належного рівня доходів стимулює міграційний вплив робочої сили за межі країни. Це – негативний наслідок для конкурентоспроможності країни, який зумовлює не лише неефективне використання бюджетних коштів на підготовку кваліфікованої робочої сили для інших країн, але й погіршення якості людського потенціалу країни в майбутньому.

6. Значна тінізація доходів призводить до деформації суспільної системи цінностей, ослаблення стимулів до продуктивної праці, з одного боку, та обмеження обсягів надходження коштів до державного та місцевих бюджетів – з іншого.

В Україні рівень тіньової складової на ринку праці залишається досить високим, внаслідок чого державний та місцевий бюджети, а також Пенсійний фонд позбавлені необхідних фінансових надходжень. Значна кількість громадян не бачать сенсу в офіційному працевлаштуванні, адже діюча пенсійна система не гарантує достатній рівень фінансового забезпечення з боку держави в пенсійному віці. Солідарна система механізму пенсійних виплат віджила себе.

Формування продуктивних робочих місць в Україні повинно базуватись на:

1. Заходах по сприянню розвитку підприємництва, заохоченню розвитку малого та середнього бізнесу в найбільш критичних регіонах та країні загалом.

Наприклад, беручи до уваги Закарпатську область як регіон, що найбільше потерпає від масових виїздів краян за кордон, то за перший квартал 2018 року в Закарпатській області 1800 фізичних осіб-підприємців (ФОП) припинили свою діяльність, натомість відкрили справу всього 1400 ФОП. Головною причиною припинення діяльності суб'єктів господарювання називають виїзд та працевлаштування за кордоном. Наявні випадки, коли фізична особа-підприємець де-юре продовжує здійснювати діяльність, сплачувати податки, але фактично особа працює за кордоном. Трапляються й такі випадки, коли особа офіційно працевлаштована на українському підприємстві, але в дійсності перебуває та працює за кордоном. Держава від цього не втрачає, адже роботодавець робить регулярні податкові внески за працівника до державної казни. Однак, це спотворює реальну картину кадрового наповнення, потенціалу та стану бізнес-середовища в регіоні та в країні в цілому. В такому разі необхідно вживати дій щодо виведення бізнесу з тіні.

2. Орієнтуванню населення при виборі сфери діяльності на врахування місцевих особливостей (попит на певні професії варіюється в залежності від регіону країни).

3. Зростання організаційно-технічного рівня підприємств (сприятливі інвестиційні та фінансово-кредитні умови).

4. Вдосконалення організації, нормування та оплати праці.

Зменшення масштабів безробіття потребує державного втручання шляхом:

1. Створення нових робочих місць шляхом формування сприятливого підприємницького середовища.

2. Заохочення бізнесу до створення малих та середніх підприємств.

3. Встановлення пільгового оподаткування та кредитування для суб'єктів господарської діяльності.

4. Розвиток трудомістких галузей.

5. Підвищення економічної активності населення. З 2013-го по 2016 рік кількість економічно активного населення скоротилася з майже 21 млн. до 18 млн.

6. Державної підтримки нетрадиційних сфер зайнятості.

7. Залучення приватного (вітчизняного та іноземного) капіталу в райони зі стійким рівнем безробіття.

8. Проведення інноваційної політики із залученням молоді з вищою освітою, створення мобільних додатків, ефективних ІТ-платформ для пошуку роботи.

9. Удосконалення нормативно-правового регулювання ринку праці, забезпечення системи соціальних стандартів і гарантій для населення.

Трудова міграція українців - це складна проблема, зумовлена об'єктивними та суб'єктивними причинами. Це проблема, яка не вирішується тільки законами. Це питання комплексних та тривалих економічних реформ, перш за все, пов'язаних з поліпшенням підприємницького клімату, створенням робочих місць, розвитком підприємництва, збалансуванням

макроекономічних показників (збереження низького рівня інфляції та прийнятних темпів економічного зростання).

Аналіз тенденцій міграції трудових ресурсів країни дає змогу зробити наступні висновки:

- явище трудової міграції набуває неконтрольованих масштабів;
- міграційні потоки носять переважно міждержавний характер;
- спостерігається зміна гендерної складової трудових мігрантів (поступове зростання кількості жінок, які працевлаштовуються за кордоном);
- мотиви працевлаштування за кордоном є не тільки матеріальними (висока заробітна плата), але й духовними (прагнення до самореалізації).

Важливим інструментом розвитку національної економіки та об'єктивно необхідною умовою є регулювання ринку праці. Державна політика в сфері зайнятості повинна базуватись на:

- проведенні заходів щодо регулювання трудових потоків громадян;
- розширенні сфери застосування праці;
- створенні робочих місць з належними умовами та гідною оплатою праці;
- сприянні розвитку підприємництва та самостійної зайнятості населення, створенні умов для працевлаштування молоді;
- забезпеченні економіки кваліфікованими кадрами;
- підвищенні якості та конкурентоспроможності робочої сили;
- посиленні мотивації до легальної зайнятості, детінізацію відносин на ринку праці.

3 квітня 2017 року Кабінетом Міністрів України затверджено Середньостроковий план дій до 2020 року, в якому передбачено поетапне підвищення зайнятості, в тому числі шляхом зменшення масштабів «тіньової» зайнятості та переходом таких працюючих в офіційний сектор ринку трудових ресурсів країни. Дійсно, Україна тривалий час перебуває під впливом складних економічних та політичних умов, але чітко продумана комплексна державна та регіональна політика, в основу якої закладено вдосконалення системи оподаткування та кредитування, реалізація заходів з розвитку та процвітання підприємництва повинні докорінно змінити ситуацію.

Слід усвідомити, що ринок праці України зазнав значних змін, тому очікувати, що вакантні робочі місця заповняться українцями, які повернуться з-за кордону, марно. Населення очікує владних рішень, вдосконалення політичних механізмів, які збалансують кадрові потоки в державі. Україна - це країна з великим потенціалом, і ми в межах власної країни маємо всі ресурси, або виправити ситуацію з кадровим дефіцитом.

Список використаних джерел

1. Акімов Д. І. Соціальні основи трудової міграції: західна і східна моделі / Д. І. Акімов // Актуальні проблеми економіки. – 2011. – №1 (115). – С.328–332.
2. Безробіття населення. Державна служба статистики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2017/rp/eans/eans_u/arch_bnsmv_u.htm
3. В Польщу на полуницю? Як порахувати, скільки українців виїхало за кордон [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ces.org.ua/migrants/>
4. Дані щодо кількості зареєстрованих безробітних та кількості зареєстрованих вакансій за окремими характеристиками. Державна служба зайнятості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.dcz.gov.ua/publikaciya/2-dani-shchodo-kilkosti-zareyestrovanyh-bezrobitnyh-ta-kilkosti-zareyestrovanyh-vakansiy>
5. Державна служба зайнятості. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.dcz.gov.ua/>
6. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
7. Динаміка міграційних настроїв українців. — 03.10.2017 / Соціологічна група «РЕЙТИНГ» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_migracionnyh_nastroeniya_ukraincev.html
8. Економічна активність населення України 2018. Державна служба статистики. Статистичний збірник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/07/zb_EAN_2018.pdf
9. Економічна активність населення України 2017. Державна служба статистики. Статистичний збірник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/07/zb_EAN_2017.pdf
10. Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи. Національної академії наук України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.idss.org.ua/kontakti.html>
11. Лібанова Е.М. Зовнішні трудові міграції українців: масштаби, причини, наслідки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dse.org.ua/archive/33/1.pdf>
12. Марков І. Деякі риси сучасної української трудової міграції. За результатами масового соціологічного опитування українських заробітчан в Італії, проведеного західноукраїнським центром «Жіночі перспективи» / Ігор Марков // Журнал Ї. – 2013. – С.64–72.
13. Майже 4 мільйони українців є трудовими мігрантами – дослідження [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

- <https://www.unian.ua/society/10091891-mayzhe-4-milyoni-ukrajinciv-ye-trudovimi-migrantami-doslidzhennya.html>
14. Міграція як чинник розвитку в Україні. Дослідження фінансових надходжень, пов'язаних з міграцією, та їхнього впливу на розвиток в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://iom.org.ua/sites/default/files/mom_migraciya_yak_chynnyk_rozvytku_v_ukrayini.pdf
 15. Міжнародний кадровий портал HeadHunter [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uzhgorod.hh.ua/article/14496>
 16. Міністерство соціальної політики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.msp.gov.ua>
 17. Міф і факти про українську трудову міграцію до країн Вишегарду [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://europewb.org.ua/wp-content/uploads/2019/04/Mify_trud_migrac.pdf
 18. Наслідки міграційних процесів: нові виклики та можливості для регіонів. Монографія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ird.gov.ua/irdp/p20150804.pdf>
 19. Освіта в Україні: базові індикатори. Інформаційно-статистичний бюлетень. Міністерство освіти України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/nova-ukrainska-shkola/1serpkonf-informatsiyniy-byuleten.pdf>
 20. Оцінка попиту на професії, які затребувані на ринку праці. Дослідження [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kiis.com.ua/materials/pr/20151230_PROON/Report_Employment_KIIS_final_ukr.pdf
 21. Польщі не обійтися без робочих рук з України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.dw.com/uk/%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%89%D1%96-%D0%BD%D0%B5-%D0%BE%D0%B1%D1%96%D0%B9%D1%82%D0%B8%D1%81%D1%8F-%D0%B1%D0%B5%D0%B7-%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%87%D0%B8%D1%85-%D1%80%D1%83%D0%BA-%D0%B7-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8-%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D0%BD%D0%B0%D1%86%D0%B1%D0%B0%D0%BD%D0%BA%D1%83/a-42361592>
 22. Понад 6 мільйонів українців мігрувало за кордон з 2001 року — дослідження [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hromadske.ua/posts/ponad-6-milioniv-ukrainsiv-mihruvalo-zakordon-z-2001-roku-doslidzhennia>
 23. Попит та пропозиція на ринку праці у розрізі професій та видів діяльності [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwj38KWmqvmAhWs-yoKHQXZA3kQFjABegQIAhAC&url=https%3A%2F%2Fwww.dcz.gov.ua%2Fsites%2Fdefault%2Ffiles%2Finfofiles%2Fanalitchna_zapyska_pp_zhoven_2019.doc&usg=AOvVaw2La5TEooEF03qRAHQeLgaj

24. Портрет українського трудового мігранта. Інфографіка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/migra2.pdf>
25. Про соціально-економічне становище України за січень–червень 2018 року. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/dop/08/dop_ses0618_pdf.pdf
26. Пуйо Г. Вплив трудової міграції на функціонування регіонального ринку праці (на прикладі Закарпатської області) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/8184/1/%D0%92%D0%9F%D0%9B%D0%98%D0%92%20%D0%A2%D0%A0%D0%A3%D0%94%D0%9E%D0%92%D0%9E%D0%87%20%D0%9C%D0%86%D0%93%D0%A0%D0%90%D0%A6%D0%86%D0%87%20%D0%9D%D0%90%20%D0%A4%D0%A3%D0%9D%D0%9A%D0%A6%D0%86%D0%9E%D0%9D%D0%A3%D0%92%D0%90%D0%9D%D0%9D%D0%AF%20%D0%A0%D0%95%D0%93%D0%9E%D0%9D%D0%90%D0%9B%D0%AC%D0%9D%D0%9E%D0%93%D0%9E%20%D0%A0%D0%98%D0%9D%D0%9A%D0%A3.pdf>
27. Ситуація на ринку праці та результати діяльності державної служби зайнятості (за даними Державної служби статистики України та адміністративними даними державної служби зайнятості) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://snovmr.gov.ua/wp-content/uploads/2019/02/Sytuatsiya-na-rynku-pratsi-ta-rezultaty-diyalnosti-derzhavnoyi-sluzhby-zajnyatosti-1.pdf>
28. Ситуація на українському ринку праці: Претендент обирає роботодавця, а не навпаки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ua.112.ua/statji/sytuatsiia-na-ukrainskomu-rynku-pratsi-pretendent-obyraie-robotodavtsia-a-ne-navpaky-461790.html>
29. Скільки українців виїхало за кордон і що державі з цим робити. Дослідження Центру економічної стратегії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/Migration-note.pdf>
30. Соціально-економічне становище України за січень – листопад 2018 року. Державна служба статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/soc_ek/2018/publ_11_2018_u.html
31. Стадний Є. Українські студенти за кордоном: факти та стереотипи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cedos.org.ua/uk/jsvita/ukrainski-studenty-za-kordonom-faktyta-stereotyphu>

32. Трудова міграція: незабаром Україна може залишитись без працездатного населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://porady.org.ua/trudova-migracia-nezabarom-ukraina-moze-lisitisa-bez-pracezdatnogo-naselenna>
33. Трудова міграція громадян України за кордон: виклики та шляхи реагування. Національний інститут стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://193.193.201.150/content/articles/files/Malynovska-d28e1.pdf>
34. Трудова міграція шкодить всій Україні: експерти пояснили, як виправити ситуацію [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.unian.ua/society/10195599-trudova-migraciya-shkodit-vsiy-ukrajini-eksperti-poyasnili-yak-vipraviti-situaciyu.html>
35. Україна: перспективи розвитку. Консенсус-прогноз (Квітень 2019). Міністерство економічного розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=767c9944-87c0-4e5a-81ea-848bc0a7f470&tag=Konsensus-prognoz>
36. Українська міграція в умовах глобальних і національних викликів XXI століття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ird.gov.ua/irdp/p20190801.pdf>
37. Центр економічної стратегії. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ces.org.ua>
38. Ціна мігрантів: що значать "заробітчани" для сучасної економіки України (інфографіка) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://konkurent.in.ua/publication/26734/cina-migrantiv-scho-znachat-zarobitchani-dlya-suchasnoyi-ekonomiki-ukrayini-infografika/>
39. Юськів Б. Десять міфів про міжнародну трудову міграцію / Б. Юськів // Дзеркало тижня. – №7. – 24 лютого 2012.
40. Як міграція впливає на країну-донора? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/migra1.pdf>
41. Chmielewska I., Dobroczek G., Puzynkiewicz J. A new wave of Ukrainian migration to Poland. – 19.01.2017 // Central European Financial Observer.eu [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://financialobserver.eu/poland/a-new-wave-of-ukrainian-migration-to-poland>
42. Українці на польському ринку праці - doświadczenia, wyzwania i perspektywy [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.ewlhr.eu/wp-content/uploads/2018/08/BADANIE-_EWL_RAPORT.pdf
43. World employment and social outlook [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/--publ/documents/publication/wcms_670542.pdf

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ СПІВПРАЦІ УКРАЇНИ ТА ЄС.....	5
САВКА В.Я. Стратегія східного розширення ЄС після розпаду соціалістичного блоку.....	5
МАНАЙЛО-ПРИХОДЬКО Р.Ю. Становлення партійної системи в Україні в контексті євроінтеграційних процесів: регіональний вимір.....	36
ЛЕШАНИЧ М.М. Інституціалізація партійної системи України: аналіз вітчизняного досвіду у європейському контексті.....	70
РОЗДІЛ 2. ПРАВОВИЙ, ЕКОНОМІЧНИЙ ТА БЕЗПЕКОВИЙ АНАЛІЗ МІСЦЯ УКРАЇНИ В СИСТЕМІ ЄС.....	106
НЕЧИПОРУК К.О. Порівняльно-правовий аналіз виборчої системи України та країн-членів Європейського Союзу.....	106
КАЗАКОВА Л.О. Політико-правові аспекти самоорганізації населення в місцевому самоврядуванні України та країн ЄС.....	133
ПАНОВ А.В. Візія територіального устрою в контексті євроінтеграції.....	172
СЛОБОДЯНЮК А.О. Сучасна гонка ядерного озброєння в світі і Україна.....	192
МАШКАРА-ЧОКНАДІЙ В.В. Україна та ЄС: економічний та політичний аспекти співпраці в рамках дії зони вільної торгівлі.....	199
ПАНОВ В.О. Корінний перелом в економічний розвиток Закарпаття внесли іноземні інвестиції.....	214
РОЗДІЛ 3. РЕЛІГІЙНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ ФАКТОРИ В ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ УКРАЇНИ.....	221
ПАЛІНЧАК М.М., ЯЦИНА П.Е. Державно – церковні відносини країн Вишеградської четвірки. Досвід для України.....	221
СТЕБЛАК Д.М. Державно – церковні відносини в Сполучених Штатах Америки. Досвід для України.....	255
БОКОЧ В.М. «Кадровий голод» в Україні.....	292

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ**Ален Панов**

Завідувач кафедрою міжнародної політики УжНУ, кандидат історичних наук, доктор філософії, професор кафедри, керівник авторського колективу

Микола Палінчак

Декан факультету міжнародних економічних відносин УжНУ, кандидат історичних наук, доктор політичних наук, професор

Кірілл Нечипорук

Заступник декана факультету міжнародних економічних відносин УжНУ, кандидат юридичних наук, доктор філософії, доцент кафедри міжнародної політики УжНУ

Людмила Казакова

Кандидат юридичних наук, доктор філософії, доцент кафедри міжнародної політики УжНУ

Кандидат політичних наук, доктор філософії,
доцент кафедри міжнародної політики УжНУ

**Рената Манайло-
Приходько**

Кандидат політичних наук, доцент кафедри
міжнародної політики УжНУ

Вікторія Бокоч

Кандидат історичних наук, доктор філософії,
директор керуючої компанії «Сезпарксервіс» -
Індустріальний парк «Соломоново», голова
Обласної федерації роботодавців Закарпаття

Панов Володимир

Старший викладач кафедри міжнародної політики
УжНУ

Віталій Савка

Аспірант, викладач кафедри міжнародної політики
УжНУ

Діана Стеблак

Аспірант, асистент кафедри міжнародної політики
УжНУ

**Альона
Слободянюк**

Аспірант, асистент кафедри міжнародної політики
УжНУ

Павло Яцина

Аспірант, асистент кафедри міжнародної політики
УжНУ

Мирослав Лешанич

Аспірант, викладач кафедри міжнародних економічних відносин УжНУ

Вікторія

Машкара-Чокнадій

Підписано до друку 01.10.2020р.

Гарнітура Times New Roman. Папір офсетний.

Формат видання 60x84/16.

Умовн. друк. арк. 18.83. Наклад:300. Зам. №15.

Видавництво ПП «АУТДОР – ШАРК»

88000, м. Ужгород, Україна

пл. Жупанатська, 15/1.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи

до державного реєстру видавців, виготовників

і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія 3т № 40 від 29 жовтня 2012 року.